ԿԻՐԱԿԻ
ՅՈՒՆՈՒԱՐ
11
DIMANCHE
11 JANVIER
1981

LE NUMERO 2 F.

ՅԱՐԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE, 75010 PARIS
Directrice : ARPIK MISSAKIAN

Tél. : 770-86-60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ցրաց ուա : Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ : 160 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 350 Ֆ. - Հատ : 2 Ֆ.

56ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 14.817 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 56e ANNÉE — No 14.817

ՊԱՆԴՈԿ ՈՎԱՍԻՍ

Բաբգէն Պօտոսեանին

Օր մը բարեկամուհիս կ'ընկերակցէի դէպի իր աշխատանոցը։ Գորշ ու տխուր օր մըն էր։ Վեցերորդ թաղամասի փո – ղոցներէն մէկուն մէջ էինք։ Հակառակ շատ բանուկ փողոց մը ըլլալուն, հինաւուրց ծուռ ու մուռ շէնքերու գորշու – թիւնը տրտում տպաւորութիւն մը կը ձը – գէր անցորդին վրայ։ Դարերու անձրեւն ու փոշին մաշեցուցեր էին պատերը։ Պատմութեան հին յուշեր՝ խարխուլ ծեփերու ծուէններէն կախուած կը մնա – յին, անտեսանելի ջղջիկներու պէս։

Նեղ մայթին եզերքը, մէկէն կանգ առաւ բարեկամուհիս, ու «պաչիկ մը տուր» ըսաւ։ Ա՛հ, բարեկամուհիս համբուրուելու այդ սովորութիւնը իրաւ է թէ փարիզուհիին մասնայատուկ բան մըն է, բայց եւ այնպէս ինք հասցուցած է զայն ծայրայեղ աստիճանի մը։ Կատարեալ տատրակ մը՝ բարեկամուհիս։ Կարճ կապելու համար, պիտի խոստովանիմ անմիջապէս թէ այնքան ալ անհաճոյ բան մը չէր ինծի համար՝ զոհացում տալ իրեն, ամէն անգամ որ «պաչիկ մը տուր» ըսելով, կարմիր շրթունքները ամփո –

Գրեց՝

ԶԱՐԵՀ Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ

փած՝ ինծի կ'երկարէր իր սիրուն դէմքը։ Այնպէս որ, շրթունքներս մեքենաբար մօտեցուցի իր բերանին եւ, նոյն պահուն, դիմացի շէնքին դրան վրայ կարդացի «Պանդոկ Ովասիս» բառերը։

Զախ կողմի մայթին վրայ էինք։ Բարեկամուհիս աջ կողմս էր։ Երբ իրեն դարձայ, համբոյր մը դրոշմելու համար իր շրթունքներուն կազմած մատնոցին վրայ, շիփ – շիտակ դիմացս էր պանդոկը։

Խոշոր գիրերով այդ բառերը, ամէն բանէ առաջ, զարմանք մը տուին ինծի։ Պատճառը չեմ գիտեր։ Ամէն պարագայի, անմիջական դեր մը չունեցան անոնք։ Կրնամ ըսել թէ մոռցած էի, բացի քանի մը կցկտուր պատկերներէ, որոնք իրարու զուգորդուելով միտքիս յատակը կ'ինկնէին, մրուրի նման։

Փողոցը ճամբուս վրան էր։ Գրեթէ ամէն օր կ'անցնէի հոնկէ։ Երբեք սակայն մասնաւորապէս ուշադրութիւնս չէր գրաւած «ովասիս» պանդոկը։ Համբոյրէն վերջն էր որ սկսած էի աչք մը նետել վրան, քովէն անցած ատենս։ Ի՞նչպէս նկատի առած չէի «ովասիս» պանդոկը։ Հոդ էր, կը խորհիմ, զարմանքիս պատճառը։ Գորշ փողոցին մէջ՝ միակ ծիծղուն շէնքը։ Ճերմակ ներկուած, մաքուր պատուհաններով՝ ուրկէ հորիզոնագոյն վարագոյրներ կախուած էին։ Իրական ովասիս մը հնութեան այս գորշութեան մէջ։ Պանդոկին երեսը, վերէն վար, ողողուած էր վառ լոյսով մը, անձրեւէն եռաք փայլող արեւի լոյսին պէս որ ջինջ է, միապաղաղ եւ հոգեպարար։ Այդ լոյսը ունէր ինքնայատուկ առաքինութիւն մը։ Փոխանակ դուրսէն եկած ըլլալու, կը թուէր թէ ան ուղղակի պատերու կիրին սպիտակութենէն կը բխէր ու խորունկ խաղաղութիւն մը կու տար հոգիիդ։

Անշուշտ, ովասիսի գաղափարն ալ լրացուցիչ բան մը ունէր պանդոկին արտաքին տեսքին վրայ, բայց կասկածամտութիւնս սկսաւ քիչ – քիչ չարափոխել այդ գեղեցիկ երեւոյթը։ Ուրիշ ի՞նչ կրնար ըլլալ, եթէ ոչ խաղաղ պանդոկ մը՝ ուր մարդիկ օրուան մը աշխատանքէն եռաք իրենց յոգնած մարմինը հանգչեցնելու կը բերեն, իրիկուընէ ի – րիկուն։ Միայն թէ երեւակայութիւնս, համբոյրին պատուհանէն դիտուած այդ պանդոկը բնակեցուց պղտոր պատմութիւններով։ Եւ ասիկա՝ քիչ – քիչ, հատուած առ հատուած, կարծես չը – խրտչեցնելու համար առողջ եւ բնականն մտածումս, դիմելով, զարտուղի դիծով մը, դէպի իր նպատակը, մինչեւ որ անխուսափելի եւ անփոխարինելի տենչանքի մը ստիպումը դրաւ ներսիդիս։

Ա՛լ դիմադրէ, եթէ կրնաս։

Ամէն անգամ երբ այնտեղէն կ'անցնէի, աչքերս խոշոր կը բացուէին, ու մէկը կը փնտռէի դրան առջեւ կամ պատուհանին մէջ։ Ո՛չ ոք։ Ինչո՞ւ այդ խորհրդաւոր ամայութիւնը։ Ի՞նչ կար։ Ո՞ւր էին բընակիչները։ Բաց դուռ մը փողոցին վրայ, ու վերեւը՝ ծանօթ արձանագրութիւնը՝ Պանդոկ Ովասիս։ Մաքրամաքուր, լուսեղէն պատերը՝ հեշտալի գոհունակութիւն մը կ'ընծայէին նայուածքիս։ Բայց, խորունկ նրբանցքին մէջ ոչ մէկ շարժում։ Միայն մութը փռուեր էր հոն, տարածուելով մինչեւ խորքը, ուրկէ ի զուր յայտնութիւն մը կը սպասէի։ Արդեօք, խորհեցայ օր մը, սիրուհիս պարտադիր համբոյրներուն անզգալաբար ինծի առթած թաքուն ընդվզո՞ւմն էր որ խորշանքս փոխադրած էր «ովասիս»ին մէջ, չկարենալով, իմ քաջրաբարոյ նրկարագիրովս, դիմադրել սիրուհիս ա – ռինքնող ժպիտներուն։ Ու հիմա վէրք մը կար որ կը բացուէր սիրտիս վրայ։ Բ – ժիշկին պէս որ մատը վէրքին կը տանի քննելու համար, օր մըն ալ, պայուսակը ձեռքս, «Ովասիս» պանդոկին դռնէն ներս մտայ, այն համոզումով թէ հոն քրէական դէպք մը կը սպասէր ինծի։

Երբ ներս մտայ նեղ ու երկար նրբանցքէն, տեսողութիւնս արթնցաւ։ Խարխափումով յառաջացայ, ձեռքս պատերուն քսքսելով ու ոտքերովս դետինը քերելով, կոյրի մը պէս։ Ցանկարծ, խորքին մէջ պաղ լոյս մը երեւաց։ Սիրտս սարսռաց։ Տասը վայրկեան մը անցաւ, մինչեւ որ մարդ էակի մը հանդիպեցայ։ Արդէն կասկածելի կլիմայի մը գրգռիչ զգայութիւնը ամփոփուած էր մորթիս տակ։ Ոճիրի մը պահին նախորդող գինովութիւնը ունէի։

Ատենօք բարեկամ մը պատմած էր ինծի թէ Սպանացիները վատառողջ հետաքրքրութեամբ մըն է որ կը վազեն ոճիրի մը վայրը, կամ մեռելաթաղումի մը։ Այդ պաղ ու վտիտ լոյսին մէջ զգացած հեշտանքս սարսռացուց զիս, եւ միեւնոյն ատեն վախ մը ունեցայ ինքնիրմէս, որովհետեւ ես իմ ճանչցածէս տարբեր մէկն էի։

(Շար.ը կարդալ 4րդ էջ)

ՈՐԲՈՒՆԻ

ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏ

Իր անպատասխան նամակներուն առ – թիւ, ինծի ուղղած մեղադրանքներուն, վերջապէ՞ս, հեռագրական ոճով գիր մը թղթատարին յանձնեցի։ «Շաբաթ փա – րիզ կ'ըլլանք»։ Հեռագրական՝ պարզա – պէս խնայելու համար իրեն, սենեակ վարձելու, դիմաւորելու եւ այս կարգի տաղտուկները։ Ժամը առտուան վեցու – կէսի ատենները ըլլալու էր։ Ահա Փարի՛զը։ Ցաւե՛րժ դիւթական։ Բազմութիւնը ճեղքելով կը յառաջանանք։ Ելքին մօտ կը նշմարեմ ուրուակերպ մարդ մը, որ ուշադրութիւնս կը գրաւէ։ Աւելի մեր – ձենալով,– ա՛ն է, ա՛ն, Որբունի՛ն, կը գոչեմ։ Ապշած եմ։ Տկարացած Ֆիզիքականի բոլոր ախտանիշերու կնիքը վրան էակ մը։ Մեռելագոյն, չորցած, յուսակտուր։ Նիհարութենէն հասակը երկարեր է։

–Խե՜նթ ես դուն, ի՞նչ գործ ունիս հոս այս ժամուն, կը հարցնեմ, թէ՛ ողջագուրուելով ջերմօրէն, թէ՛ յանդիմանութիւն կեղծելով։ Իր ներքին հրճուանքէն մղուած, առաջին անգամ ըլլալով, մեքենական փութկոտութեամբ, կ'ողջագուրէ նախ Լիւսէթը՝ կինս։ Իրարանցում մը ներսիդին։ Թաքսի՛, կը կանչէ, աջ ու ձախ, ձեռքը օդին մէջ շարժելով։ Շատ չանցած վարձակառքը կանգ կ'առնէ։ Դէմքիս զարմացումի հարցական մը տեսնելով.

– Սենեակնիդ պատրաստ է, կը հաւաստէ։

– Սենեակնիս շատո՞նց վարձած ենք։

– Ո՞ւր։

– Հօթէլ Քլէման։ Բոլորովին մօտիկդ։

– Հօթէլ Քլէման՞։ Գէշ պանդոկ չէ։ Ես տէրը կը ճանչնամ, հոգ մի ընէք։

Կը բարձրանանք նեղ, ոլորուն սանդուխներով իրենց յարկաբաժինը, մերձ երկնքին։ Երբ դուռը կը բացուի, տաժանելի ճիգերով, պահ մը երկուքս ալ, ես եւ կինս, սեմին վրայ քարացած կ'անշարժանանք։ Լիլին գետնին վրայ սողալով կը յառաջանայ։ Ի՞նչ է պատահեր Լիլիին (Որբունիին կինը)։ Երեւի արկածի մը զոհ դացած է։ Անշուշտ քիչ յետոյ կը տեղեկանանք։ Կը ծռինք գետնին, կ'ողջագուրուինք։ Ժպիտը ոեւէ մէկու մը դէմքին ադամանդաշող զարդն է։ Լիլիին դէմքին՝ կախարդական ծաղիկ մը։ Եւ այն ալ՝ ա՛յդ վիճակին ինկած։

– Ամէն ինչ կատարեալ է, կը յայտնէ Որբունի շնչահատ, ներս մտնելով։ Ահա՛ մարդուն դրկած կանխավճառ չէքդ։

Fait accompli–ներու շարք մը։ Բացայայտօրէն անկարելի է խառնշտկել եղելութիւնը։ Այդպիսի աղապատանք մը որ եղբայրականին հետ կը շփոթուի։ Երկուքին ալ բուռն խինդը ցայդաղբիւր դարձած կը հոսի։

– Բան մը չէ–է՛։ կը յայտնէ Լիլի, ինչ որ տրամութիւն տեսնելով մեր դէմքերուն վրայ։ Լիլի խոր ու գրեթէ անհասկնալի լաւատեսութեամբ մը կը խայտայ։ Ի՛նչ փոյթ։ Ցափսիթերս կ'երթայ։ Կ'երթայ սակայն արտակարգ կենսունակութենէ մը բխող շարժականութեամբը։ Ցանկարծ, անսպասելիօրէն, բռնկած ուրախութեամբ, կը սկսի պատմել թէ՝ «Զարէ»ին նիւթականը ապահոված է։ Ապահոված է՝ ի՛նքն իսկ։ Հազարումէկ դիմում կատարած է զոր կը պատմէ մեղր ծամելու հեշտանքով։ Ցաջողած է իր կենսաթոշակը փոխանցել Զարէ–ին։ Դիւրին չէ եղած։ Անոր արդէն իսկ ունեցած շատ խոնարհ միջոցներուն միացած, ան հանդիստ պիտի կարողանայ ապրիլ։

– Գնա՛ տես թէ՝ կրնա՞ս քիչ մը օգնել «խոհարարին», ըսի Լիւսէթին՝ կնոջս։

Գիտէի որ ան մոլեգնօրէն տարուած է արտակարգ ճաշ մը պատրաստելու, Ծայրագոյն Արեւելքի, Միջին Արեւելքի, Արեւմուտքի, Ճափոնի խոհարարական համտութիւնը զինակոչած։ Անկարելի՝ իր եռանդը դէթ քիչ մը սանձահարել։ Կը մոռնայ որ մենք ոժգոյն ախորժակով մարդիկ ենք։

Զարմա՞նք, զարմանքի՞։։։ Այս տղան իր ձեռագիրներու հպարտութիւնը չի թուիր նախամեծար համարիլ խոհարարականէն, ճաշարանապետի առաւելութենէն։։։ Ի՛նչ ալ ձեռնարկեն, այսպիսի խառնուածքները, կը նուիրուին անոր իրենց ամբողջական կիրքին ուժովը։

Առաւել զարմանալի՞ մանաւանդ Լիլին։ Ի՛նչ կը նշանակեն, ի վերջոյ, այս գեբառոյդ արարածին ներքին խինդն ու իր։։։ շանթահար վիճակը։

Լիւսէթ վերադարձաւ տրտմութեան, անձկութեան հարուածներէ զարնուած դէմքով մը։

– Ի՞նչ պատահեցաւ, Լիւսէ՛թ։

Ձղմուած հոգեկանով, սարսափահար, Լիւսէթ ականջիս փսփսաց, չորս դին ակնարկ մը պտըտցնելէ վերջ։

Գրեց՝

ՀՐԱՉ ՁԱՐԴԱՐԵԱՆ

– Որբունին կ'ըսէ թէ՝ Լիլին ողնածուծի խլիրդ ունի։։։ Կռնակը բացաւ խնդալէ՞ն։ Տեսա՛յ։ Շողարձակումի դարմանումէն, մորթը եփած գետնախնձորի մաշկին նման կը բաժնուի մարմնէն։ Այդ բուժումին գինովը դէթ պիտի առողջանա՞յ։։։

Լիւսէթ անակնկալելի դէպքերու կարկուտէն քարկոծուած, գլուխը կ'երերէ, ծայրագոյն յուսալքութեան մը ճարակ։ Քանսերէն վայրենիի խորհրդաւոր սարսափ մը տարիներէ ի վեր բոյն դրած է իր մէջ։ Կատարեալ մտահալածանք մը որ կեանքը հարամ կ'ընէ, որեւէ ուրախութեան շարժում տեղն ու տեղը խեղդելով։ Կիսաբաց դռնէն կը տեսնեմ Լիլին՝ առո՛յդ, կայտա՛ռ, արագաշա՛րժ։ Իմ եւ Զարէ–ին անկողինները կը պատրաստեմ կ'աղաղակէ։ Մահճակալը՝ քեզի եւ Լիւսէթին համար է։

Չեմ գիտեր՝ ի՞նչ պատահեցաւ ինծի։ Խառնուածքս էր որ դարձեալ առաջին տեղը կ'առնէր։ Տղայական եռանդով մը տոգորուեցայ։ Ամբողջապէս ձրի։ Սկսայ քարոզել, ինքնավստահ եւ բարձրաձայն՝ որպէսզի Որբունին ալ լսէ։ Հաւաստել թէ՝ Լիլի այդպիսի հիւանդութիւն չունի։ Խլիրդը, իր վերջին հանգրուանին, այդպիսի կենսունակութիւն ո՛չ ոքի կը շնորհէ։։։ Գիտական բառերու գումարտակ մը օգնութեան կանչեցի։ Զարեհ ներս մտաւ։ Քարոզէս բառ մը չէր փախցուցած։ Զարմանքի խուսափուկ ակնարկ մը պտըտցուց շրջանակի։ Անայլայլ եւ շարժական, անփոխելի մոմիա, մօտեցաւ ինծի եւ չշնչաց։– Օրերը համրուած են։։։ Ես պերճախօսութեան վերջին բաժակներս պարպեցի, թէ՝ այսպէ՞ս, այսպէ՞ս, այսպէ՞ս։։։ Արդէն սկզբնական խուսափուկ հաւատքս տեղի տուած էր եւ ես համակուած անճոռնի, մեծ ցաւով մը, ամօթահար կը զգայի ինքզինքս։ Ամբողջ ընտանիքով բըժշկական կազմին մաս կը կազմեն եւ ե՞ս։։։ Ականջ մի՛ տար։ Ձեր ներկայու–

(Շար.ը կարդալ 4

Fonds A.R.A.M

ՄԱՀԸ ՆՈՒԻՐԱԳՈՐԾԵՑ ԶԻՆՔ

Հետեւեալ տողերը գրուած են ամիս մը առաջ, լուրի հարուածին իբրեւ անմի – ջական հակազդեցութիւն: Գրեթէ ոչինչ փոխեցի այդ բխումէն, ուր կը տեսնեմ ինքզինքս այս վայրկեանիս, ու անգամ մը եւս, առաջին ծնունդիս բանտարկ – եալը: Ըրեր եմ ի վերջոյ ինչ որ «ոչ»իս ամբողջ ուժովն ու ճոճիմութեամբը՝ կը մերժէի ընել: Հասարակ խաղ մը: Ֆիզիքական մահը կը դիւրացնէ զայն: Կեանքի մը, գործի մը իսկական արկա – ծախնդրութիւնը կը մնայ անյայտ անոր ետեւ: Անձնական կապերը, զգացական շեշտը կը գրաւեն չյայտնուածին տեղը: Զոհն ենք բոլորս ալ այդ դիւրիմացու – թեան: Անձնականը հոս՝ կը մնայ, բուն իմաստով, անիմաստ: Փորձեր եմ վե – րակազմել, արագ կերպով, դէմք մը, այնպէս՝ ինչպէս երեւցաւ ան ինծի, ու անհետացաւ նայուածքէս: Բայց գրա – գէտի մը դէմքը, կոտորակուած իր գոր – ծերու տարածքին, չի հպատակիր ան – պայման զայն դիմաւորող ու դիմակա – լող նայուածքներուն:

×

Ո՛չ:

Ստիպուած ըլլալ հիմա բառերուն ա – պաւինիլ, ըսելու համար մեր սէրը, մեր յարգանքը, մեր կսկիծը. ստիպուած ըլ – լալ մեծարանքի խօսքեր շարադրել, ու օգտուիլ մահէն մեր բառերով ծածկելու համար, մոռնալու համար մեր մէջ մահ – ուան ուժը:

Ո՛չ:

*Որբունիի վերջին ամիսներու ողբեր – գութիւնը տաժանելի եղաւ: Զարթնցաւ կարծեմ ան ամբողջովին երկու տարի ա – ռաջ պատահած մեծագոյն փորձանքէն, մեծագոյն հարուածէն, որ զինք մղեց իր իսկ կեանքին մոռացութեանը: Ամիսնե – րով ապրեցաւ ան իր կնոջ մահը, վե – րապրեցաւ զայն ու չյաղեցաւ անկէ: Ա – մէն բոպէի, այդ ամիսներուն, փխրուն ու փխձկուն, լացաւ ու լացաւ. եւ փոր – ձեց գրել իր լացը, փորձեց ազատիլ մա – հէն գրելով իր ցաւը, փորձեց քակել այդ ձեւով պարանը որ կը քաշէր զինք դէպի գերեզման, փորձեց լռեցնել եղե – բական կանչը, պորտակապը որ կը կա – պէր զինք, նոր մանուկ, մեկնողին: Բայց խորքին մէջ՝ մնաց անմխիթար: Իր քու – նին մէջ կամ իր արթուն ժամերուն՝ իր կինը կը ցցուէր իր առջեւը, ու կը զար – մանար որ չէ հասած ան տակաւին իր ետեւէն: Այդ անժուժելի ամիսներուն էր որ գրուեցաւ իր վերջին գործերէն մէկը՝ «Մահազդ»ը, որ ձեւով մը, իր մահազդն ալ էր ուրեմն, իր ձեռքովը գրուած, քա – նի որ չտեսաւ ան իր գործը հրատա – րակուած, չունեցաւ այդ գոհունակու – թիւնը՝ արձանագրուած տեսնելու մահ – ուան ազդը, իր յաղթանակը թերեւս՝ մահուան դէմ: Այս հանապազօրեայ կո – ծումը այնքան ճնշեց հաւանաբար իր ջիղերուն վրայ – հոգին ու մարմինը կ'ե – րեւի թէ անսպառ ակունք մը չեն վե – րանորոգ ուժերու – որ օր մը ան տեղի տուաւ: Անցեալ տարի էր, Յունիսին: Մարմինը մերժեց քայլ մը անդին եր – թալ: Տաղնապին վրայ որ զգետնեց զինք այդ ատեն՝ մնաց երկար ժամանակ կե – նաց ու մահու միջեւ: Երբ վերադառաւ կամաց – կամաց իր գիտակցութիւնը, տեղատուութիւնը մտքին զգացուց ինք – զինք յիշողութեան աւերումովը, որուն մենաշնորհեալ ենթական անշուշտ իր կը – նոջ մահն է: Բայց հրաշքով՝ ա՛յդ ալ յաղթահարեց, եւ վերադառաւ այս ան – գամ ամբողջութեամբ, զարմանքի մատ – նելով իր շուրջինները, իր բոլոր մտա – յին կարողութիւնները, գրելով իր կեան – քին վերջին տարուան ընթացքին (հիմա այդպէ՛ս պէտք է ըսել ուրեմն. վերջին տարին էր ուրեմն), իր ամէնէն գեղե – ցիկ էջերէն մի քանին, որոնք մասամբ հրատարակուեցան «Ցառաջ»ի մէջ: Տկար էր, սակայն կ'աշխատէր անդանդաչ: Կ'ուզէր գլուխ հանել իր «Օրագիր»ին պատրաստութիւնը, եւ ամէն օր քիչ մը կ'աշխատէր ատոր վրայ, կը մեքենագը – րէր, ու էջերը կը դիզուէին: Ստեղծա – գործական թափը չէր մեռած իր մէջ. փաստ՝ իր հրատարակուած էջերը, իր այդ վերջին ձեռնարկը՝ «Օրագիր»ը մա – քուրի քաշելու եւ ամբողջացնելու (կը հաւատար որ կային այդտեղ թանկագին նշմարներ, ծանօթութիւններ, նկարա – գրութիւններ իր սերունդին մասին, բա – ներ որոնք հրապարակաւ չէին ըսուած ու չէին կրնար ըսուիլ, հանք մը ուսում – նասիրելու համար իր ժամանակը). փաստ նաեւ՝ իր փափաքը, «Օրագիր»ը երբ վերջացնէր՝ անցնելու «Հալածուած – ներ»ու վերջին հատորին, զոր իր հեռը պատրաստուած էր տասնեակ տարիներ ա – ռանց կարենալ զայն գրի առնելու: Եւ «Հալածուածներ»ու ձեռնարկը մնաց ան – ձին պէս՝ խոցուած, լայն չափով անա – ւարտ: Այնքան հատորներ կային այդ վերջինէն առաջ գրուելիք: Բայց ժամա – նակ չկար այլեւս. պէտք էր ցատքել վերջինին: Այդ ալ չեղաւ ուրեմն:

Այսօր է որ ստացայ, պաղ ջուրի պէս գլխուս վրայ, գոյժը: Չէ հանդչած տա – կաւին իմ մէջս ան: Չէ հանդարտած ընդ – վզումս, բայց ի՞նչ բանի դէմ, ես ալ չեմ գիտեր: Սկսայ պատմել ես ինծի համար ինչ որ եղաւ իր կեանքը, վեր – ջին ամիսներուն: Այդ չէ որ կ'ուզէի ը – նել սակայն: Որքան պիտի փափաքէի ան – գամ մը եւս, մէկ անգամ միայն, հրել վերստին կամացուկ մը իր դուռը, մըտ – նել տանը մէջ ուր կը մնար իր աղջկան քով, սպրդիլ իր սենեակը, անդրադառ – նալ որ չէ լսած զիս – որոշ խլութիւն մը կը նեղէր զինքը երկար ատենէ ի վեր – տեսնել ուրախութիւնը իր դէմ – քին վրայ, նստիլ իր մօտիկը, ու վե – րըսկսիլ մեր ընդմիջուած խօսակցութիւ – նը: Գալ իրեն հետ աւելի ուշ առջեւի սենեակը, ամբողջ օրը արեւով ողող – ուած, ուրկէ կը տեսնուի Փարիզի հա – րաւի արուարձաններուն մէկ մասը, եւ միշտ խօսելով, միշտ լռելով, սպասել որ մութը իր դանդաղ քայլով վրայ հասնի ու տարածուի մեր շուրջ, սեն – եակին մէջ, առարկաներուն վրայ: Լոյ – սը չվառել, լսել իր ձայնը, կռահել իր կորովի համով, ծեր, բայց չծերացած մարդու դէմքը, ու չշարժիլ այլեւս, Աստուած իմ, չշարժիլ այլեւս:

Շատ հեռացած եմ իրմէ եւ ուրիշնե – րէ, չհեռանա՛լ այլեւս: Ինչո՞ւ եղաւ այդ – պէս: Ինչո՞ւ ամէն մէկ հեռացումի ա – տեն՝ զգացի մէջս քիչ մը աւելի շեշտը – ւած, մահուան թթու աճումը: Ամէն հե – ռացումի ատեն, բայց իրմէ՛ մանաւանդ, մահուան աճումը ի՛մ մէջս անտանելի: Բայց այդ մասին ալ չէի ուզեր խօսիլ: Ինչո՞ւ սակայն ստիպուեցայ այսպէս հե – ռու ըլլալ միշտ, մինչ իր մօտիկութիւ – նը մանաւանդ այնքան համով էր ու ան – հրաժեշտ: Ինչո՞ւ չկարենայի ըլլալ ես ալ անշարժ, նոյն տեղը տարածուն, մըտ – քի անձանձիր տքնանքովը միայն զբա – ղած: Ինչո՞ւ չվայելէի աւելի հանդիստ սրտով սիրեցեալ անձերու ներկայութիւ – նը: Ինչո՞ւ չըլլայի մօտ, տեղ մը որ իմ տեղս ալ էր, որ իմ տեղս ալ ըլլար, ուր կարենայի ես ալ ըլլալ, ու գրել: Գրել վերջապէս ազատ, վերջապէս արձակ – ուած, լկումէն ձերբազատ:

Ունեցա՞ւ ինքը այդ արձակութիւնը: Վստահ չեմ: Որբունին շատ մեծ դժուա – րութեամբ կը գրէր իրականութեան մէջ: Պէտք ունէր հոգեկան բացարձա – կապէս նպաստաւոր պայմաններու. եւ երբ չկային անոնք, կը տառապէր ու կը տառապէր, երբեմն տարիներով: Կը գը – րէր երբ այլեւս վերջին հանգրուանին հասած էր իր զգուանքը չգրելէ. կը գրէր ինչպէս մարդ իր հոգին դուրս պիտի տար: Կը գրէր երբ այլեւս պիտի մեռնէր չգրելէն, պիտի ճաթէր իր մէջտեղէն: Եւ այդ ատեն՝ կը գրէր արագ, մէկ շուն – չով, եւ ուրեմն պարտադրաբար՝ առանց յղկելու իր ոճը, առանց կանոնաւորելու իր լեզուն: Լեզուի աշխատաւորը չէր Որ – բունին. անկարող էր ըստ երեւոյթին՝ գրագէտին համար այնքան կարեւոր աշ – խատանքը կատարելու՝ որ կը կայանայ զուտ ստեղծագործական ժամերէն դուրս՝ հաւաքումի, նօթագրումի, լեզուի հա – րստացման մանր զբաղումներուն մէջ: Անկարող էր այդ ուղղութեամբ լարելու իր ուշադրութիւնը, իր ընթերցումները: Զարմանալի ալ է հաստատել որ զուտ վիպագիր էր, առանց ըլլալու շատ հա – մեստ իմաստով մը՝ լեզուի արհեստա – ւոր: Որբունիի հայերէնը մնացած էր այն լեզուն՝ զոր սորված էր հաւանաբար Պոլ – սոյ մէջ, երբ քսանամեայ պատանի, կ'ա – շակերտէր, աքսորի դժխեմ տարիներու աւարտին, Թէքէեանին եւ Օշականին Կեդրոնականի մէջ: Քիչ ծանօթ է այն հսկայական կարեւորութիւնը՝ զոր ունե – ցած են այդ երկու – երեք տարիները (1919 – 1922) Սփիւռքի գրականութեան եւ մասնաւորաբար Փարիզի տղոց կազ – մաւորման մէջ: Երեք տարի յարաբերա – կան փթթումի մը բաւ՝ որպէսզի քանի մը անձեր իրենց ամբողջ կեանքին ըն – թացքին ողջակիզուին գրելու հուրէն: Ահաւոր եւ անշրջանցելի երեւոյթ մըն է ասիկա. շարունակելու, ամէն գինով շա – րունակելու այդ յաճախանքն ու մղձա – ւանջը: Որքան մեծ ըլլալու է, ընդհանուր, կրկնապատիկ, համատարած մահուան մը սողացող զգացումը, որպէսզի կեանք մը, ամբողջ կեանք մը ըլլայ անբաւարար՝ զայն դիմագրաւելու, զայն խօսքին մէջ բերելու: Ինչպէ՞ս կրցեր են երեք տար – ուան կարճ շրջանի մը մէջ, հայրու – թիւն մը, եւ անոր ահարկու շիջումին զգացումը հաստատուիլ, տեղաւորուիլ մատաղ հոգիներէ ներս, մղելով անվերջ աշխատանքի, անվերջ սրբագրութեան: Ո՞ր խորհրդաւոր ու անմատչելի ճամ – բաներէն կ'անցնի գրութեան սրբութիւնը:

Ըսի նաեւ որ այդ տարիներէն ասդին՝ չէր յառաջացած Որբունիին հայերէնը, որովհետեւ – գոնէ այդպէս համոզուած եմ – իր ամբողջ կամքը լարուած էր դէպի Ֆրանսական, եւրոպական իմացա – կանութեան ըմբռնումը, իւրացումը, պապակով մը, ցանկութեամբ մը՝ որոնք մինչեւ վերջին օրերը մնացին անքակտե – լի: Լեզուի աւանդումը, ներառումը վեր – ջացած էին կարծեմ, առանց որ Որբու – նին գիտակցէր ատոր, Պոլսոյ հետ: Այն – քան նոր էր աշխարհը, այնքան նոր էր կորուստը, շիջումը հայրութեան: Փա – րիզի տղաքը միայն, եւ անոնցմէ ալ՝ լոկ մի քանին, զգացին այդ նորութեան ու այդ շիջումին տարողութիւնը, եւ տը – րամադրեցին անոր իրենց բոլոր ուժերը: Ատկէ զատ՝ բաց էր Որբունին, առանց որեւէ վերապահութեան, հիանալի ագա – հութեամբ մը, եւրոպական իմացական աշխարհին: Մէկ բառով՝ կը քալէր իր ժամանակին հետ. զարմանալի՞ ուրեմն թէ եղած ըլլայ Սփիւռքի միակ նշանա – կալից վիպագիրը, բացառելով անշուշտ Օշականը որ Սփիւռքի պատկանելով հանդերձ՝ կը կատարելագործէ Պոլիսը: Որբունի զուտ վիպագիր էր. այդ էր նաեւ իր տկարութիւնը, ունէր իր մտքին մէջ իր վէպին բոլոր դերակատարները, բո – լոր պատահարները, անոնց բոլոր յարա – բերութիւնները, բայց իբրեւ պատկերա – ցում միայն: Դժուարութեամբ կ'ենթար – կէր այդ բոլորը լեզուի ու գործադրու – մի բովին:

×

Ե՞րբ տեսայ զինք վերջին անգամ ըլ – լալով: Հոկտեմբերի սկի՞զբը արդեօք, երբ Փարիզ եկած էի քանի մը օրուան համար, ու բերած իրեն Պէյրութ մնա – ցած իր գիրքերուն մէկ մասը: Այո՛: Այդ օրն էր ուրեմն, երբ մնացինք երկար ա – տեն հեռզհեռէ մթնող սենեակին մէջ: Ընդունած էր շատոնց արուարձանի այդ կեանքը: Հա՛, կը յիշեմ հիմա որ իր հի – ւանդ ու տկար վիճակով, չորս ժամ քա – լած էր արուարձանէ արուարձան, իր բարեկամին տանելու համար Սովետա – հայ գրականութեան վաթսունամեակին առթիւ խօսելիք իր ճառը: Ցիշեցի հի – մա որ ատկէ ալ ծնած էր այդ իր վեր – ջին – դժբախտ – յօդուածը «Ցառաջ»ի մէջ: Իր փառասիրութիւնն էր Հայաս – տանի ներկայացուցիչներուն իմացնել Փարիզի մէջ գոյութիւնը սերունդի մը որ կը հանդիսանար իր աչքին իբրեւ լա – ւագոյն փաստը՝ թէ իր կեանքը պա – րապը չէր անցած, թէ իր կեանքի միակ յաճախանքը, դրելը, հասած էր տեղ մը, ու գտած իր արդարացումը: Իր երջան – կութիւնն ու իր հպարտութիւնն էր այդ սերունդը: Փաստն էր ան թէ ինչ որ պէտք էր շարունակուէր՝ ո՛չ միայն կը շարունակուէր, այլ կը շարունակուէր բարձրագոյն մակարդակի վրայ: Իր գործը ազատագրուած էր, իր դերը՝ կա – տարուած: Եւ նորէն կը վերադառնամ իր վերջին ամիսներուն, որոնք հանդիստ չեն ձգեր զիս. ընդունա՞ծ էր իրապէս իր կեանքը Փարիզի կեդրոնէն հեռու: Չեմ գիտեր. կը համակերպէր: Քառա – սուն տարի ապրած էր իմացական Փա – րիզի ամենաչքեղ կեդրոններէն մէկը, աշխարհահռչակ Սէն – Ժէռմէն – տէ – Փրէն, բարձունքները թառած յարկա – բաժին մը, որուն հետ կը կարծեմ թէ նոյնացած էր այլեւս իր կեանքը: Անկէ անդին՝ չկա՛ր ինք այլեւս: Հարցուցած եմ իրեն անգամ մը՝ եթէ այդ ալ ուրիշ տառապանք մը չէր, այդքան մօտ ըլլալ Ֆրանսացի գրական, թատերական, մտա – ծողական աշխարհին փայլուն դէմքե – րուն, եւ չճանչցուիլ իրենցմէ իբրեւ գը – րագէտը որ էր, չկարենալ մտնել իրենց աշխարհին մէջ: Վստահ չեմ թէ լաւ հաս – կըցա՞ւ հարցումս: Գիտեմ սակայն որ այդ անծանօթ ծանօթութիւնը, շատ ա – ւելի վաւերական՝ քան բոլոր բարեկա – մութիւնները, երեւումները եւրոպական բեմին վրայ, իր մեծ հեշտանքներէն ու իր մեծ տանջանքներէն մէկը եղած ըլլա – լու էր:

×

Եւ հիմա, այո՛, ինչո՞ւ չըսեմ: Որբու – նին սիրեցի իբրեւ հայր մը: Ուշ գըտ – նուած, բայց այնքան անոյշ հայր մը:

Առաջին անգամ՝ հանդի – պեցայ իրեն 1968ին, եթէ չի խաբեր զիս յիշողութիւնս, Լէ – Տէօ – Մակօ սրճա – բանը, ուր այնքան կը սիրէր յամենալ: Ամբողջ կեանքս պիտի մնամ երախտա – պարտ՝ Ցարութին, որ այդ օրը՝ առա – ջարկեց ինծի ընկերակցիլ իրեն: Կար նա – եւ Սարաֆեանը: Չեմ յիշեր անշուշտ թէ ի՞նչ ըսուեցաւ, եւ կարեւոր ալ չէ: Բայց ինչ որ մանաւանդ չեմ յիշեր՝ այն է թէ ո՞վ էի ես արդեօք այդ օրերուն: Կրնամ տարեգրութիւններս բանալ ու նա – յիլ անշուշտ. բայց անոնց մէջ, ո՛չ մէկ հետք կը գտնեմ այդպիսի հանդիպումի մը մասին: Ուրեմն ստորերկրեայ բան մը աճեր էր մէջս ամիսներով, տարինե – րով, առանց ըսելու իր անունը, զոր թերեւս այսօր ալ լաւ չեմ գիտեր: Հայ գրականութիւնը դեռ մեծ մասամբ՝ ան – ծանօթ էր ինծի, առնուազն՝ իր խորա – գոյն հոլովոյթովը, իմ կողմէս՝ անոր «իմաստ»ը, անոր ամէն մէկ կողմը թա – փանցելու կարողութեամբը: Ի՞նչ պա – պատահեցաւ արդեօք այդ օրը: Կամ ատ – կէ առա՞ջ: Ատկէ վե՞րջը: Եւ գիտե՞մ արդեօք, այսօր իսկ թէ ի՞նչ պիտի ը – նեմ այդ ժառանգովը, որ վիճակուեցաւ ինծի, ուրիշներու կողքին, եւ որ ծանր է, Աստուած իմ, ծանր: Ինչո՞ւ ինծի, չեմ գիտեր, չեմ հասկցած երբեք: Ի՛նչ թափ էր, ի՛նչ խանդ, այդ օրերուն. կար – դալ, կարդալ, սրբագրել ճակատագիրը: «Եւ եղեւ մարդ»ը Ծննդոց մըն էր: Կոր – սընցուցած է անշուշտ այսօր իմ աչքիս իր միայնութիւնը, իր բացարձակութիւ – նը, բայց կը մնայ նոյն Ծննդոցը: Մի – միտ ալ էի գրելու չափ այդ գործին մա – սին անմիջապէս – ի հարկէ՝ Ֆրանսե – րէն, քանի որ չըլլալը չէր կատարուած տակաւին, չէի յանձնուած անկէ թելա – դրուած տարապարհակին – թխածոյ գը – րութեամբ մը որ իբր թէ «էնսէսթ»ի եւ «ատիւլթէր»ի մասին կը խօսէր եւ ուր կը փորձէր հաւանաբար «Եւ եղեւ»ը ըսել իբր Ծննդոց: Նոր էութիւն մը, նոր մը – տածում մը կը ծնէին այդտեղ, եւ մին – չեւ այսօր՝ չյաջողեցայ ես հաւասարել այդ նորութեան, ծագեցնել զայն, պատ – րաստել ես ինծի համար նախ՝ անոր տա – բաձայնութեան ու ընկալման վայրը: Այդ գործը վեր էր հաւանաբար ինձմէ, ու հրաժարած եմ այսօր: Կրցածս ըրի յար – գելու համար այդ նորութիւնը, տարա – զելու համար, ու իր ամբողջ տարողու – թեամբը՝ ծագեցնելու համար զայն: Ես քաշուեցայ. ան կ'երթայ այլեւս իր ճամբան:

Մէկը իբրեւ հայր սիրելը չի նշանա – կեր անպայման ընթացք տալ որդիական զգացումներու, ինչպէս կ'ըսեն: Կը նշանա – կէ նախ՝ նախանձախնդիր ըլլալ իր ժա – ռանգին հանդէպ: Ինչ որ նաեւ գրական ժառանգ ըսուածը չէ, ոչ ալ գրականութի – նը ընդհանրապէս, այն գեղեցիկ իմաստո – վը՝ զոր կը դնենք այդ բառին մէջ.

Գրեց՝

ՄԱՐՔ ՆՇԱՆԵԱՆ

Fonds A.R.A.M.U.

ՈՐԴԵԳՐՈՒՄ՝

«ԵՒ ԵՂԵՒ ՄԱՐԴ»Ի

ԼՈՒՍԱՆՑՔԻՆ

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

Յետադայ էջերը կը բխին այն հրապոյրէն, հմայքէն որ Զ. Որբունիի արտադրութիւնը կը բանեցնէ իր ընթերցողին վրայ:

Այդ հրապոյրը եւ հմայքը ոչինչ կը պարտին «ոճային բարեմասնութիւններու», որոնք միջակ գրող մը տանելի կրնան դարձնել, բայց անկարող կը մնան հարցադրութիւն չունեցողին գրողի համբաւ ու պիտակ ապահովել: Ո՞վ աւելի շքեղ, «հնդեւրոպական» հայերէնով կը գրէ քան Նարդունի մը, քան Շուշանեան մը, քան Շահնուր մը (նկատի ունիմ «Նահանջը»ի առաջին 50 էջերը) մոռնալով բոլոր զանցառելիները նոյն սերունդին: Ոճային շքեղանքները գրեթէ լակերով մը կը մատնեն թերեւս, որ արհամարհելի չէ, «զգայարանք մը» ինչպէս կ'ըսեն, գեղագէտ աչք մը, բայց անընդունակ են մեզի պարտադրելու աշխարհ մը, մտահոգութիւններու ցանց մը, «ենթակայութիւն» մը:

Ծանօթ է որ Զ. Որբունի «գէշ» կը գրէ. քերականական անճշդութիւններ, շարահիւսական անկանոնութիւններ, ֆրանսաբանութիւն, եւայլն, որոնց եթէ մէկ կարեւոր մասը կը վերագրուի տպագրական պայմաններու (մա՛նաւանդ Ասփալիքը), միւս մասը կը բխի գրողէն: Անտեղի է այստեղ թուել կենսագրական պատճառները (Որբունի առաւելապէս ինքնաշխատութեամբ պատրաստուած գրողն է) այս բոլորը բացատրելու կամ արդարացնելու համար: Եւ Եղեւ Մարդ-ուն, Սովորական Օր մը-ին հրապոյրը չի գար ոճային կախարդանքի կալուածէն:

Այս հրապոյրը կարելի է կոչել «երկրորդ մակարդակի» հմայք, ծնող միայն անգամ մը որ ընթերցումը աւարտած է: Արդ՝ տրուած ըլլալով որ պատումը յաճախ չնչին տեղ կը գրաւէ այս վէպերուն մէջ եւ անդադար մկրատումի, կրճատումի կ'ենթարկուի, կամ արդէն ծանօթ է ընթերցողին սկիզբէն, ապա՝ կը մնան միայն կացութիւնները եւ ասոնց ազուցման եղանակը, մէկ խօսքով՝ վէպին կառուցումը, չեմ ըսեր «կառոյցը», որ կրնայ կայական եւ ուրեմն ոչ ուժական թուիլ: Արդարեւ՝ Որբունի ըՍփիւռքի միակ վիպասանն է, որուն վէպերը ոչի՛նչ կը պարտին պատումի կատարելութեան ու լարումին: Կարելի է նոյնիսկ ըսել, որ ան կը ձգտի վէպը ազատագրել պատումի ճնշումէն եւ գրութիւնը տեղաւորել կացութիւններու մանրակրկիտ, բազմադիմի քննութեան ու վերլուծումին վրայ: Ինչպէս կը գրէ Որբունի՝ պատումը պատրուակ մըն է. «Ընդհանրապէս վէպի մը պատմութիւնը պարզուակ է որով գոյութեան կը կանչուի անծանօթ հետազօտութիւն մը, որ լինելութեան հարցն է» (1): Կառուցումը գլխաւոր «նկարագիրն» է անոր, միջադէպերու շղթայումը, միշտ տարօրինակ ու միշտ անսպասելի, որ կ'ընդլայնի իրեւ նշանակութեան արտադրումի եղանակ: Ան է, այդ կացութիւններու կառուցումը, որ կու տայ Որբունիի վէպերուն յատուկ անտարազելի վերացական համը, պակսող «մեր» գրականութեան, նոյնիսկ Ց. Օշականի արտադրութեան: Ճշդեմ անմիջապէս, որ հոս «վերացական համ» կոչածս չի յղուիր «մտային» գրականութեան, ոչ ալ «մտածումի գրականութեան», անհեթեթ պիտակներ, որոնց տակ «մեր» գրականութեան պատմաբանները կը զետեղեն Թէքէեանի, Սարֆեանի կամ Ինտրայի արտադրութիւնները: Այս իմաստով՝ Որբունիի գրականութեան մէջ ճաշի բաղադրութեան, առեւտուրի, գործի, մարմնի ու սեռի վերաբերող նկարագրութիւնները կը խօսին փաստօրէն հակադիր ճաշակէ, որ ինծի կ'արտօնէ այս արտադրութիւնը կոչել «մարմնային», առանց մոռնալու անշուշտ, որ «մարմինը» հոգին կրող պայուսակ մը չէ, այլ այդ «հոգին» իսկ: Վերացական համը ճաշակումն է վէպի բանուածքին:

Աւելի հեռու երթալով պիտի ըսեմ՝ Որբունիի վէպերուն գլխաւոր հարցը կառուցումն է, յատկանշականօրէն շփոթուող գրութեան հարցադրութեան հետ, նոյնացող անոր: Այսպէս՝ կատարեալ համաձեւութիւն մը գոյութիւն ունի վէպի յարուցած խնդրին եւ վէպի կառուցման միջեւ: Եթէ Եւ Եղեւ Մարդ-ուն հարցն է Թոմասի անցքը մօր մարմնէն Սրբուհիի մարմնին, ապա՝ կառուցման գեղանի վրայ անիկա մենախօսութենէն տրամախօսութիւնը գացող ձգտումն է: Ասոր համար՝ վէպին կառուցումը, մասերուն դիրքը իրարու հանդէպ, կը բացատրէ այս կամ այն ցանկութեան կոթողիծը: Վէպի հարցադրութեան ընթացքը կը ձուլուի վէպի ներքին ազուցումին: Որով կառուցման ընթերցումը անխուսափելիօրէն կը բացուի գրութեան խորքին վրայ:

Վէպի կառուցման եւ անոր հարցադրութեան այս համաձեւումը, որ կը կոչեմ համաբանութիւն (homologie), բառին տալով իր կարելի բոլոր իմաստները (2), տեղի կ'ունենայ իրեւ դէպի իրականութիւն մը եւ դէպի պատմութիւն մը գացող եղանակաւորում: Որբունիին վէպը, նոյնիսկ իր առաւելագոյն ծայրագնացումին մէջ, որ Ասփալիքն է, չի լքեր «իրականութիւնը», ո՛չ անոր համար որ իրապաշտ հանգանակ մը ի գործ կը դնէ, այլ որովհետեւ կը ձգտի դէպի «իրականութիւնը», դէպի օտարութիւնը, որը «առարկայական տուեալ աշխարհ մը ըլլալէ աւելի կառուցելի աշխարհ մըն է» «հայ» մարդուն համար, եւ կը գրուի իրեւ այդ մարդուն արձանագրումը ըՍփիւռքի մէջ: Հրանդի մը փարումը աշխատաւորական յեղափոխութեան (Եւ Եղեւ Մարդ), Արպաշի մը եւ Մինասի մը մասնակցութիւնը քաղաքական ցոյցերու (Թեկնածուն), միջ-կաղութային պայքարը (Ասփալիքը) տարութեան մէջ մուտքի, անձնական յանձնառումի եղանակներ են, այդ արձանագրումը պարզապէս բացայայտող: Այս բոլորը Որբունիի վէպերը կը դարձնեն մեզամօտ, ի միջի այլոց, առանց մոռնալու որ օտարութեան ընկալումի փորձերը կ'անցնին նոյն ատեն սեռային աշխարհէն. այս կալուածին մէջ Որբունի կը մնայ չգերազանցուած, այնքան հիմնականօրէն անոր վէպերը կը փորեն աղէտէն վերջ ծնող, անկէ վերապրող մարդոց «հոգեկան կառոյցը»: Անիկա Սփիւռքի առաջին ու միակ վիպասանն է, որ կը խօսի «անգիտակից մեքենայականութենէն», կը խօսեցնէ, կը բանեցնէ զայն, ուշադիր՝ լեզուի երկդիմիութիւններուն, ուր այդ անգիտակիցը կ'աշխատի առանց արտայայտուելու: Հա՞րկ է ճշդել որ այս վէպերը ո՛չ մէկ հոգեբանական – հոգեվերլուծաբանական տեսութեան սոսկական կիրարկումը կ'ընեն, բան մը՝ որ իբրեւ այդ իսկ կրնար «մեր» մէջ «յաղթանակ» մը նկատուիլ. գրողը ունկնդիր է մարդոց խօսքերուն եւ արարքներուն, «ձայնին որ ձայն չէ», գործածելու համար Եւ Եղաւ Մարդ-ու Թոմասին մէկ դիտողութիւնը: Մէկ խօսքով՝ Որբունիի վէպերը Սփիւռքի մէջ լինելութեան տաղանգները կ'արձանագրեն եւ կ'ընեն անոնց հնարանութիւնը: Անոնց մէջէն՝ Որբունի կը սեւեռէ պատմութեան մը կարելիութիւնը, շատ աւելի որոշադրեալ կերպով եւ համոզիչ քան Սփիւռքի գաղութներու պատմութիւնը գրող հազուագիւտ ձեռնարկները, ուր ամէն ինչ կայ եւ կրնայ ըլլալ բայի կենդանի «մեր» մարմնէն:

Որբունիի վէպը, Փորձ-ի չոր – ցամաք, կարծր «իրապաշտութենէն» սկսեալ, զայն շրջապատող սփիւռքահայ բոլոր արտադրութիւններէն կը տարբերի անով, որ կ'իրագործէ պատուաստումը արեւմտեան մշակոյթին եւ ատով կ'որդեգրէ ուրիշ մշակոյթ, ճիշդ այնպէս ինչպէս Թոմաս օտարութիւնը կը ստանձնէ Սրբուհիին մարմնին ընդմէջէն: Այս բաղդատութիւնը չի միտիր միայն զուգահեռ մը ստեղծել, այլ ընդգծել այն համաբանութիւնը որ կայ Ուրիշ մշակոյթի որդեգրումին եւ Սրբուհիի մարմնին միջեւ: Սրբուհին այն լեզուն է որ կ'առընչէ Թոմասը օտարութեան, հայերէնը՝ ասոր «սրբութիւնը» կարուած այլ մշակոյթի ուրիշութեան: Սրբուհիի անդադար բանող կարի մեքենան Թոմասի միակ կարելիութիւնն է մտնելու իրականութեան մէջ, Թոմաս – գրողի լեզուին յարա – բերումը օտարութեան հետ իբրեւ տրամախօսութիւն: Ո՛չ մենախօսութիւն եւ ո՛չ կրկնախօսութիւն: Կը հասկցուի ինչո՞ւ Որբունիի վէպը գրեթէ ոչինչ կը պարտի արեւմտահայ եւ արեւելահայ վէպերուն, ասոնց յղացքին, ոչինչ մա՛նաւանդ Օշականեան վէպին, թուականօրէն զարգացող 1922էն 1940, Շահպազ-էն Մնացորդաց, roman fleuve-ի կաղապարին այնքան մօտիկ: Օշական եւ Որբունի ընդհանուր զուգակշիռ մը անկարելի ձեռնարկ մը չէ: Անոր ընդլայնումը այստեղ զիս պիտի հեռուները տանէր: Կ'ամփոփեմ դիտել տալով որ թէ՛ Օշական, թէ՛ Որբունի կը մեկնին Ֆրանսական հոգեբանական վէպի կաղապարէն եւ Փրուստէն, հասնելու համար այնքան ներհակ արդիւնքներու: Մէկը «հայ հոգիի» պեղումին յանձնուած, միւսը՝ անոր կորուստը արձանագրող: Առաջինը վէպը տարածող ամէն բանի վերայ, ընդլայնող, երկրորդը՝ ընդհակառակն զայն սեղմող, կարճող: Մէկը ձգտող անցեալ ժամանակի «նուաճումին», միւսը՝ ժամանակի ջնջումին, ըսպառումին: Եթէ Օշական կ'աւարտէ արեւմտահայ վէպը, զայն մինչեւ կատարը հասցնելով եւ ընդլայնելով անոր բոլոր կարելիութիւնները, Որբունի կը կազմալուծէ վէպի գործարկումը ընդհանրապէս:

Ներածական նօթերու այս ընդլայնումը, ի հարկէ, չի յաւակնիր սպառիչ ցանկ մը ըլլալու, այլ նախագիծը միայն Որբունիի անունով եկող արտադրութեան տեղադրումին « մեր » գրականութեան կալուածին մէջ: Դժուար ձեռնարկ, առայժմ՝ այդ տեղադրումը, երբ նկատի առնենք Որբունիի արտադրութեան գալիք մը ըլլալու հանգամանքը: Երկու իմաստով: Այդ արտադրութիւնը անտիպ է մասամբ, ապա կը մնայ անաւարտ (3): Կէս դարը անցած է արդէն Փորձը-ի առաջին հրատարակութենէն (1929) եւ շարքին մուտքը եղող այդ գիրքը ենթակայ է տակաւին յաջորդներու բերած ու բերելիք լուսաւորումին, այնքան ամէն մէկ գիրք կը յենի, կը մղուի նախորդին, նախորդներուն: Շարքը՝ հսկայ ոստայնարկում մը: Անոր ներկայ անաւարտութիւնը բացուածք մըն է, ուրկէ գրուածի որոշադրութիւններուն մէջ անծանօթի ու դեռ – չբսուածի բաժին մը կը մտնէ անդադար, որ գրուածը կը դարձնէ միշտ գալիքի մը նախատուեալը: Սահման մը՝ բռնուած անսահմանի հովուն մէջ: Այլ հարց թէ ո՞ր չափով նըման շարք, որուն շրջագիծը եւ ենթահողը Սփիւռքն է, իր «բնականոն» աւարտին կրնայ / կրնար հասնիլ, աւարտ՝ որ պիտի նշանակէր «մեր» այսինքն՝ ըսփիւռքցիներուս յանգումը պատմութենէն դուրս:

Այս տողերը ժամանակակիցի մը արժեւորումէն աւելի (թէ Որբունի մեծ գրագէտ մըն է, ո՛չ մէկ կասկած) անոր արտադրութեան հաստատումն են իբրեւ անշրջանցնելի գրութիւն: Իմ տողերս միայն ու միայն իմ պատասխանատուութեան կը յենին, այսինքն՝ Որբունիի գործի հարցադրութեան պատասխաններս են: Ընթերցումը, հոս փորձուող Եւ Եղեւ Մարդ-ի լուսանցքին, կը սահի եւ կը մտնէ երկխօսութեան մը միջոցին մէջ: Մտածուի, թերեւս, որ ընթերցողին այս մասնակի կամ ամբողջական միջամտութիւնը կը վնասէ գրութեան «առարկայական» մօտեցումին եւ ամէն տեսակի կամայականութեան դուռ կը բանայ: Բայց կա՞յ արդեօք «առարկայական» ընթերցում (4): Գոյութիւն ունի՞ անպատմութիւն ընթերցում (պիտի ըսէի ան – պատում ընթերցում): Գիրքերու արխիւաբանութիւն մը, առանց ենթախօսող ցանկութեան, կրնայ հետաքրքրել գրականութեան պատմաբանը որ չեմ: Ներկայի, գալիքի, բայց եւ անցեալի վերստանձնումը իբրեւ ապագայի բերում, չի պատկանիր արխիւաբանութեան: Ընթերցումը ինծի համար, որոշ չափով եւ որոշադրեալ սահմաններու մէջ, անձնական փորձառութիւն մըն է գրութեան մը հետ: Իբրեւ այդ՝ նման փորձառութեան մը առջեւ բարձրացող խոչընդոտներն ու խափանները կը ստանձնէ: «Ճշմարտութիւնը» մահկանացու է, մահացու ըլլալէ վերջ: Եթէ ընթերցումը, մարմնովին, corps et biens ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսացիները, չմտնէ ընթերցելիք գրութեան մէջ, եթէ զայն չկրէ (չտարուի կիրքով մը), չերկնէ, կը վերածուի պարկեշտ ու յարգելի մեկնաբանութեան մը, առանց ապագայի, այսինքն՝ առանց ըստեղծումի կարելիութեան: Թեկնածունին մէջ Մինաս կ'ըսէ. «գրելը անցեալը ներկայի բերել է» (էջ 172), պայմանաւ անշուշտ, ինք ալ գիտէ, որ վէպին անձերը եւ ընթերցողները (Որբունիի շարքին մէջ զիրար ճանչցող) բոլորն ալ մեռած ըլլան: Ժամանակակիցի մը արտադրութեան առջեւ ընթերցումը ապագան ներկայի բերել է. իսկ մեծ չէ թիւը այն գործերուն, որոնք գրելու նման սահմանումի կ'առընչուին: Սփիւռքի անցեալապաշտութիւնը, մեռելապաշտութիւնը, կռապաշտութիւնը ըսենք յայտնի են եւ ապացոյցի պէտք չունին: Որբունիին անունով եկող վէպերը կը պատկանին այն 3 – 4 արտադրութիւններուն, որոնք ըստեղծում են Սփիւռքի մէջ եւ իբրեւ այդ պատմութեան մը կարելիութիւնը կ'ընծայեն , թերեւս ճիշդ անոր համար որ նոյն ատեն «մեր» մէջ պառկող ամէնէն անայժմէականը, անժամանակը կը բերեն գիրերու աշխարհ: Ընթերցումի արարքը բաւական պատասխանատուութիւն կ'առաջադրէ, որպէսզի մենաշնորհը ըլլայ ի պաշտօնէ կամ անպաշտօն գրականագէտներուն, քննադատներուն կամ ողջամիտ յօդուածագիրներուն:

Գրեց՝

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

1.- *Ասֆալիք*, Կ. Պոլիս, 1972, Ցառաջաբանի Մը Տեղ: Հատորի այս առաջին էջերը չեն թուագրուած:

2.- *Համաբանութիւն*.- համի, ճաշակի արտադրութիւն, համը իբրեւ բանի, խօսքի արտադրում, բերնի համի եւ խօսքի միատեղ ստեղծումի մեխեանայ, բանուածք:

3.- Այս տողերը գրուած էին Որբունիի մահուընէ առաջ: Գիտէի որ շարքը անաւարտ պիտի մնար: Գիտէի նաեւ Որբունիի մղձաւանջը: Ճշդեմ միայն, որ իբրեւ անտիպ՝ Որբունի կը ձգէ *Հալածուածները*-ի հինգերորդ եւ վեցերորդ գիրքերը եւ օրագիր մը: Ծրագրուած ու խոստացուած 8 – 12 հատորնոց շարքը կը դառնայ վերջնականապէս անաւարտ:

4.- Տե՛ս *Տրամ*, Պէյրութ, [illegible]

Fonds A.R.A.M

բեւմտահայ գրականութիւնը, եւ անոր ժառանգութիւնը, չեն եղած երբեք գրագէտներու քմահաճոյքին ձգուած գործերու հանդէս մը. եղած նախ եւ առաջ՝ եղելութիւն մը, մէկ եւ միակ եղելութիւն մը, կարճ, բիրտ, անչափելի: Գրականութիւնը ընդհանրապէս չի ժառանգուիր: Շատ – շատ դպրոցներուն ու համալսարաններուն մէջ կը դասաւանդուի: Ժառանգը ուրիշ է ուրեմն. անքակտելի պարտականութիւն մը թերեւս՝ բանի մը հանդէպ որ պատահած է այդտեղ, անոր շուրջ, անոր մէջ, ես ի՞նչ գիտնամ, բանի մը հանդէպ զոր իւրաքանչիւր սերունդ, Օշականի սերունդը, Որբունիի սերունդը փորձած է դիմագրաւել ու նուաճել, ձգելով որ ան – այդ անանուն բանը – ճի իր լեզուին ու իր գործերուն մէջ: Գործերը պահապանն են այդ անանուն բանին, որ իր խորքին մէջ՝ ճիւաղական ու հրեշտակային ըլլալու է: Բայց որքան հեռու պէտք է երթալ, որքա ն ն ո ր աշխարհամասեր նուաճել, որպէսզի այդ պահապանի միակ ու սպառիչ, կործանիչ պարտականութիւնը հասնի իր իսկական իմաստին ու արժանիքին:

Հայը մը եղած է Որբունին ինծի, որովհետեւ ձեռքերուս մէջ ձգած է ինչ որ այսօր կ'այրէ ձեռքերս, ու կը խորտակէ մարմինս: Տարօրինակ աւանդութիւն, որ կ'ածի անուն չունեցող, տեսք չունեցող, իմաստ իսկ չունեցող հրդեհի մը ու աւերումի մը շուրջ:

Որբունին նուիրուած էր մահացու այդ հրդեհումին: Մահը նուիրագործեց զինք:

Երուսաղէմ, 2 / 12 / 1980

ՊԱՆԴՈԿ ՈՎԱՍԻՍ

(Շար. Ա. Էջէն)

Պանդոկապետը ինծի սենեակ մը տուաւ: Օր մը, երկու օր, երեք օր փակուած մը-նացի սենեակիս մէջ, սպասելով որ դէպ-քը տեղի ունենար, դէպքը՝ որ տեղի չէր ունենար: Սպասումիս հետ կ'ուժգնէր նաեւ անհամբերութիւնս: Ականջներս լարած էի շարունակ սենեակիս դրան, պղտոր աղմուկներու հետամուտ: Գիշերները աչ-քերս չէի կրնար խփել: Գանկիս մէջ նա-խագուշակ աղմուկներ կը յառաջանա -յին, կը բարձրանային, տարածուելով միշտ հեռուները, հինգ յարկնոց նեղ սանդուխներէն վեր, բայց ոչ մէկ աղ -մուկ՝ դրանս ետեւ:

Գիշեր մըն ալ դուռս բացի: Մտիկ ըրի սանդուխներու խոր վիրապէն վեր ու վար: Լռութիւնը հոն հաստատուեր էր դարերու հետ կնքուած դաշինքով մը, հին ու խոնաւ պատերուն մէջ, որոնք

Բ. Պ.

պանդոկին կու տային ջրային կեանքի մը տպաւորութիւնը:

Գիշերը խաղաղ էր, արդար մարդոց վաստակած արդար նինջովը օրօրուն: Բայց սպասումս կը սաստկանար, կը զայրա -նար, ու վիզս կը ցցուէր պոռալու հա -մար: Ու պոռացի: Այո՛, յանկարծ պո-ռացի: Ինքզինքս վար ձգեցի՝ աղիողորմ աղաղակ մը արձակելով: Դուռերը բաց-ուեցան իրարու ետեւէ: Դրացիները եկան հաւաքուեցան գլխուս վերեւ: Պանդոկա-պետը ինքն ալ եկաւ, ու զիս առաջնոր-դեցին սենեակս, պառկեցուցին անկողի-նիս վրայ:

Անձկագին ճիչով մը հասկցուցի թէ ոտքս դարձած էր: Սկսան ալքոլով շփել ոտքիս կոճիկը:

– Ա՜հ, կը մրթմրթայի քթիս տակէն, մինչդեռ անոնք կը շարունակէին իրենց հոգածութիւնը: Ոմանք այնքան ահաբե-կած դէմք մը ունէին որ կարծես պատա-հարը իրենց գլուխն եկած ըլլար: – Ա՜հ, կը պոռայի, այն անիծեալ ուրուականը.. եթէ ուրուականին հետ դէմ դիմաց եկած չըլլայի...: Այս ի՞նչ զարմանալի բաներ կ'անցնին կը դառնան այս պանդոկին մէջ...:

Բոլորը մէկանց դադրեցուցին գործ-ունութիւնը: Պանդոկապետը ոտքի ելաւ: Բարկութիւնը չէր կրնար բաւարար տեղ գտնել դէմքին վրայ, բայց եւ այնպէս, այնքան հանդարտեցաւ, որքան որ կա-րելի է պանդոկապետի մը համար, ու վկայ բռնելով ներկաները, ըսաւ.

– Բայց, պարոն, սխալմունք կայ, դուք անպայման երազ էք տեսած: Իմ տանս չափ խաղաղ տուն չկայ ամբողջ Թաղին մէջ: Իրական ովասիս մըն է հոս: Բոլորը՝ աշխատաւոր, խաղաղասէր մար-դիկ են այստեղ բնակողները, ցերեկը՝ գործի, գիշերը՝ կանուխէն անկողին: Բնաւ բան չի պատահիր հոս: Բնա՛ւ:

Ահա այդ վերջին բառն էր անհրա -ժեշտը.– Բնա՛ւ: Ազատարար կանչի մը պէս ան իջաւ հոգիիս մէջ, բացաւ պա-տուհանները ,օդն ու արեւը մտան ներս:

Առաւօտուն, պայուսակը ձեռքս, սուտ կաղ ձեւացնելով, դուրս ելայ «Ո -վասիս» պանդոկէն: Դիմացի մայթին վը-րայ կանգ առի, ճիշդ այն տեղը՝ ուր բարեկամուհիս ինձմէ համբոյր մը ու -զած էր: Երբ ետ դարձայ ու նայուածքս ուղղեցի պանդոկին, ստուերէ վարագոյր մը վար ինկաւ անոր վրայէն: Այն ատեն, աչքերուս առջեւ պարզուեցաւ իրակա -նութիւնը իր ամբողջ մերկութեամբ: Խանձուած սպիտակութիւն մը ունէր պանդոկին արտաքին մասը: Գորշ ու աղ-տոտ էին պատերն ու պատուհանները, բորոտի ճանկռտուած մարմին մը՝ որ ոչ մէկ բանով կը զանազանուէր փողո-ցին միւս շէնքերէն: Մայթին վրայ ծու-լօրէն յօրանջող դուռը սրտաճմլիկ խեղ-ճութիւն մը կը զգացնէր: Դրան վրայի գրութիւնը ոչինչ ունէր գրաւիչ: Հասա-րակ բառեր՝ «Պանդոկ Ովասիս»:

×

Նոյն իրիկունը, զարնուեցաւ բնակա-բանիս դուռը: Բարեկամուհիս էր: Երբ ներս մտաւ, ինծի այնպէս թուեցաւ թէ ան իր առաջին ժամադրութեանը կու գար: Ցուզումնալից խանդաղատանքով մը մօտեցայ իրեն, գրկեցի եւ համբու -րեցի զինք: Այդ համբոյրը ինծի յիշե-ցուց միւսը, այն՝ զոր ինք պարտադրած էր ինծի, մայթին եզերքը: Նոյն պա -հուն ամէն ինչ պարզուեցաւ: Հասկցայ թէ ինչո՛ւ համար այդ դէպքերը պա-տահեցան: Բայց ինչպէ՞ս կարելի եղած էր դադրիլ սիրելէ բարեկամուհիիս պէս քաղցր ու փափուկ էակ մը:

Այդպէս է ամէն սէր: Կը ծնի պատահ-մամբ, կը ծերանայ ու կը մեռնի առօր-եայէն: Բայց փիւնիկի մը պէս կը վե-րածնի, ի՛ր իսկ մոխիրէն, «ովասիս» պանդոկներուն մէջ:

ԶԱՐԵՀ Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ

ՈՐԲՈՒՆԻ՝ ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏ

(Շար. Ա. Էջէն)

թեան ազդեցութիւնն է, յայտնեց Որ -բունի, ճակատագրականութեան մը մէջ քարացած, որ անծանօթի մը անտարբե-րութիւն պիտի թուէր: Այդ եղելու -թեանց, այդ ճիւաղային իրականութեան հանդէպ՝ անզգա՜յ...

Մինչդեռ,– ահա՛ դերագոյն իրակա -նութիւնը – սենեակէ – սենեակ, դեռնին եւ կանգուններուն վերեւ, դաղտնի, ան-սահման յուզումով թրթռուն, վսեմ, սէ՛րը կը սաւառնէր անիմանալի տրո -փիւններով:

Որբունի, երբ ոտքի կ'ելլէր, դլուխը պահ մը բազկաթոռին երկու ձեռքերուն մէջ առնելէ յետոյ, կ'ընկերանայի իրեն, դիտնալով հանդերձ թէ, այդ «ար -ուեստ»ին մէջ, վնասելէ բացի որեւէ օդ-նութեան ատակ չէի: Իսկապէ՛ս՝ օտա -րոտի եւ հաղուագիւտ հերոսութեանց բացառիկ իրականութեանը ցաւակոծ հանդիսատեսն էի...

Մեր ճաշը անցաւ դրեթէ ամբողջական լռութեան մը մէջ: Քովի սենեակը Լի -լին էր, դեռնին, ուսը թեթեւ մը Լիւ-սէթի սրունքին յենած, որ անընդհատ կը խօսէր: Բարի լուր մը առնողի իր տարօրինակ ժպիտը, աչքերուն մէջ, ինչ-պէս ճաշի ընթացքին, կը շարունակէր լուսաւորել իր դէմքը: Այդ ժպիտին ա-ռեղծուածը երբեւէ ամբողջապէս իր դաղտնիքը չքօղազերծեց: Անշո՛ւշտ, գլխաւոր պատճառ մը կար,– սկզբնա -կան չոր ախորժակներով անյագ, սատիֆ աղջիկը եւ՝ ... այս օրերունը, որուն սիրտը մեծ, ծանր և պայծառ երջանկու-թեան մը դպիրն էր դարձած :Կ'ուզէր հա-ւատալ թէ՝ բաւած է իր պատճառած այն անթուելի տառապանքներուն կսկիծը: Կրկին եւ կրկին կը հաճոյանար հաւաս-տել Զարէ–ին նիւթական անկախութիւնը ապահովող բարերարը ըլլալու իրաւուն-քը: Այդ առթիւ իր կատարած անհամար դիմումներուն եւ անոնց յաջողութեան մանրամասները, երբ կը պատմէր, կը դինովցնէին զինք: Ես, ի վերջոյ, հա-սայ այն եզրակացութեան թէ՝ այս դըժ-բախտութեան բարոյական երբեմնի թըշ-ուառութեան եղերական իրականութիւ -նը՝ իր զգացական աշխարհէն հիմնովին ջնջելու վիճակուած ճիգեր էին: Առանց այդ մեծ մաքրագործումին, անկարելի պիտի ըլլար իրեն ընդունիլ իրականու-թիւնը՝ այժմեան իր խոր սէրին: Զարէ–ն պիտի կարենար հանդիստ ապրի՛լ... Ջերբաղատիլ միանգամ ընդմիշտ՝ քչիկ մը դրամ շահելու լկող, ջլատիչ մտա-հոգութենէն, որ միայն աճեցաւ իր ամ-բողջ կեանքի ընթացքին: Ահա՛ բոլոր միւս դժնէ հոգեկան գործօնները չո -գիացնող իրականութիւնը: Խոստովանե-ցայ իւրովին թէ՝ ինծի տրուած է զըտ-նուիլ սիրոյ բացառիկ մէկ երեւոյթին, մէկ իրականութեան առջեւ: Ըլլալ անոր վկան:

Ցանկարծ, մտքի քմայքով, փոխադրը-ուեցայ տասնեակ տարիներ դէպի անց-եալը: Լսեցի բիրտ, զայրագնած ձայ -նով, բարկացայտ պոռթկումը՝ Որբու -նիին ուղղուած.

– Նեռէ՛ մէկդի այդ սպասուհիի կը -տորը... Եթէ դրամ է իր ուզածը՝ ըսէ ինծի: Ես կու տա՛մ. Un point,c'est tout..

Երիտասարդութեան սեմին՝ բանաս -տեղծ մըն էր, Ալզասցի, ուրկէ միասին Փարիզ փոխադրած էին իրենց յարաճուն բարեկամութիւնը: Լիւքսէմպուրկի ըդբո-սայդիէն դէպի Սէն Միշէլի հրապարակը կ'իջնէինք: Ես երեք անդամ միայն հան-դիպում ունեցած էի իր հետ եւ համակ-ուած՝ խորին համակրանքի մը զդացում-ներովը: Այդ իր կոպիտ ընդվզումն իսկ, ընկերոջը սիրոյն, նոյնանման խառնը -ւածքներու ապացոյց մըն էր ինծի հա-մար: Ափսո՛ս, ի՛նչ կ'ընեմ, անունը մոռ-քիս չի դար:

Տասնեակ տարիներ առաջ, Լիլիի ձեռ-քին մէջ, իր ամուսինը իսկապէ՛ս մար-տիրոս դարձած էր: Հալածանքի, անար-դանքի, անոնց բոլոր դիտուն երանգնե-րուն կիրքը կը գործէր մոլեգնորէն: Կիրք մը՝ յատուկ միայն ջլախտաւոր էակներուն: Առանց բաւարարելու իր սատիզմի մղումները, առանց ներարկե-լու անոնց թոյնը, անոր խանդավառու-թեանց սրտին մէջ, ան չէր կրնար ապ-րիլ...

Եւ քանի՛, անդրդուելի, ամուսինը տե-ղի կու տար, կնոջը չարչարելու կիրքը առաւել կ'եռեփէր: Համոզուած էր թէ՝ իր «յաղթանակները» միւսին իրմէ ա-ւելի տկար ըլլալն է՛...

Եւ այժ՛մ, այժ՛մ... Այդ նոյն էակը, Լիլի, թողքած քաղաքին կանչերն ու իր նկարագրին պլեղծ մղումները, զարմա -նալիօրէն հրաշափոխուած, կը շնչէր երկնամերձ ոլորտներուն մէջ: Ինչպէս Ֆրանսացիի խոր ընդվզումի պայթումին հանդէպ, այնպէս ալ, տարինե՛ր իր կը-րած տառապանքին՝ ամուսինը կը պա -տասխանէր, դժդոհած մանուկի երկչո -տութեամբ ,իր անեղր համբերութեամբը: Եւ այլազան ազնիւ խորհրդածութիւններ կը մրմնջէր զոր, անդամ մը դար -ձեալ ակամայ վկայ, կը լսէի բայց կը հասկնայի կիսկատար: Այն որ դերագոյն չափով հասկնալի էր, ատիկա իր համ-բերութեան վճռակամութիւնն էր: Կը լո-ղար տեւապէս անձկութեան, մղձաւան -ջի ծովուն մէջ որ ալ իր հոգեկան բը-նակավայրը կը կազմէր: Հոն կը շարու-նակէր իր օտարոտի ծաղկումն ու աճու-մը, անսովոր եղանակով մը, երիտասար-դութեան առաջին տարիներէն սկսած իր սէրը, Ալզասի քաղաքներուն, աւան-ներուն եւ բնութեան մէջ ծնած: Եւ, դէթ մէ՛կ անդամ, փոխանակ աւերիչ փոթոր-կի մը փոխարկուելու, այդ սէրը կը բարձրանար դէպի իր դերագոյն արտա-յայտութեան կայանը, դէպի կարեկցու-թեան ամենազօր իշխանութիւնը: Հոն է որ միայն լսելի կը դառնան իր ստեղնա-շարին անդիմադրելիօրէն ազու թովչու-թեանց մեղեդիները: Հոն է որ միայն ա-մուսնոյն սիրոյ դթասրտութիւնը կ'ալե-ծրփէր, թէ՛ աղեկէզ, թէ՛ երանաւէտ ա-լեկոծումներով, եւ կը տանէր զայն մին-չեւ անէացումի աստուածաքաղցր կա -րօտը: Վերին դթասրտութեան այս բա-ցառիկ մենաշնորհը կը յորդէր կնոջը մէն մի անկումի ցնցումէն, փոխանակ այլա-սերելու աւերատենչ կիրքի: Ով որ չէ մարզած այս հոգեկան գործառնութեան բոլոր ըսուածները՝ մեռեալ տառեր կը մնան իր համար:

Այժմ սիրտը կը սնանէր կենարար ամ-բրոսեայովը որ կը շնորհուի մարդուն այն բարձրագոյն մակարդակին վրայ ուր կը տիրէ դթառատ կարեկցութեան իշ -խանութիւնը: Եւ չկայ ոչ իսկ մէկ էակ բազմամիլիոն տարիներու երկայնքին, որ չկարօտի կարեկցութեան: Վանդի կեանքը մարդուն, ուր որ ալ ըլլայ, ո՛վ որ ալ ըլլայ՝ եղերական է:

Այն օրերուն երբ, պղտորութեան հը-բարուխ, Լիլիի նկարագրի խառնարա -բանէն կը ժայթքէին հանապազօրեայ լաւաները, ամուսինը չլքեց իր վերջնա-կան ապաստանը հոգիին՝ դերմարդկա -յին համբերատարութիւնը որ տուեց բազմաթիւ տասնեակ տարիներ:

Հզօր է ան որուն սէրը անեղր է եւ ո-րուն խորքն է անյատակ: Ընթացիկ, հասարակ, բիրտ հակազդեցութիւններ թելադրող իր մտերիմները չէին որ իրա-ւունք ունէին: Ո՛չ ալ իրաւունք ունէր Ֆրանսացի երիտասարդ քերթողը: Հայ դրագէ՛տը իրաւունք ունէր: Ռուս դա -սական մը – Տուրկէնիէվ – կ'ըսէ թէ՝ հաւատարմութիւնը յատուկ է պատուա-խնդիր անհատին: Որբունին եղաւ մար-մընացումը հաւատարմութեան:

Մեր Փարիզ վերադարձէն քանի մը ամիս յետոյ, ստացանք Լիլիի մահազ -դը: Ան, ինծի համար, բացարձակապէս ազդն էր կրկնակ գոյժի մը...

Այն որ իր կեանքի յաւէտ անմոռա -նալի պահուն, ակամայ կը գիտակցի թէ՝ իր սիրտը ամբողջովին թափանցուած է իր սիրած էակէն, հաւատացէք ինծի, այդ էակն է որ կ'ըմբռնէ աւելի լաւ, աւելի խորօրէն սիրոյ ամբողջ սրբազ -նութիւնը: Եւ ո՛չ թէ անարի այն ան -հատը որ ամենափոքր պատասխանատը-ութենէն կը սարսափի: Միշտ ձանձ -րոյթէ բռնուած, ան կրնայ միայն նուա-գե՛լ, թարշամած սրտին կիսաւեր լա -բերովը: Ինծի համար բառառիկ է ա՛յն երիտասարդին խառնուածքը որ զերծ է ֆրազներէ, որ գիտէ տեսնել կեանքը պայծառօրէն: Որոշ տարիքի մը ըլլալ ընակա՛ն, ըլլալ ճշմարիտ, բացառիկ շնորհք մըն է:

Ա՜, Որբունի, ան որ կը խորհրդածէ այսպէս, քանի՛ անդամ, ինչքա՜ն ուզած է՝ իր ձայնովը՝ յայտնել քեզի այս բո-լորը: Մարդուն ունակութիւնն է՝ յետա-ձըգել: Ինչքա՜ն աւելի թանկագին, այն-քան աւելի շուտ եւ երկար ատենով յետաձգել: Միշտ յետաձգել, մինչեւ որ Անկարելիին արոյրէ դէմքը ցցուի, իր ակնարկին անողոք, աներեր յառումովը:

ՀՐԱՉ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

Նիս, Դեկտեմբեր,

Imprimé Sur Les Presses Du Journal «HARATCH»-83, Rue D'Hauteville-75010 Paris
Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՓԵՏՐՈՒԱՐ
1
DIMANCHE
1er FÉVRIER
1981

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

LE NUMERO 2 F.

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE, 75010 PARIS
Directrice : ARPIK MISSAKIAN

Tél. : 770-86-60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ : 160 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 350 Ֆ. - Հատը : 2 Ֆ.

56րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 14.833 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 56e ANNÉE — No 14.833

ԲԱՆԸ, ԲԱՆԻԼՆ ՈՒ ԲԱՆԱԼԻՆ

Հայ լեզուի հանճարը կը թելադրէ մտածելակերպ մը, զոր կը բիւրեղացնէ խորագրիս բառախաղը: Այս յօդուածը այդ մտածելակերպի ուրուագիծը պարզել կը փորձէ:

×

Ատենէ մը ի վեր, եւ հասկնալի պատճառներով, Հ.Յ.Դ.-ի պաշտօնական օրկանները, ինչպէս նաեւ Դաշնակցութեան անպաշտօն մամուլը կը զբաղին տեսութեան, հաղորդակցութեան եւ գործի յարաբերութիւններով: Հասկնալի մտասեւեռում մըն է այս, քանի որ Հայ կազմակերպութեանց քաղաքական գործունէութեան տխուր ձախողութիւնները մասամբ արդիւնքն են տեսական վերլուծումի խակութեան, աղքատութեան եւ երբեմն ամբողջական բացակայութեան:

«Բան» բառի բազմիմաստ գործածութիւնը կը վկայէ մեր լեզուի հանճարին: Բանը թէ՛ «բառ» է, թէ՛ ալ «առարկայ»: Բանաստեղծը բառով գործ կատարողն է, ստեղծողը՝ բառային — լեզուական այդ առարկային՝ զոր քերթուած կը կոչենք: Միաժամանակ, «բանիլ» բայը առարկայական աշխարհին մէջ գործ կատարելու իմաստն ունի, իսկ «բանալի»ն՝ անզուգական բառագիւտ մըն է, որ կը զուգէ երկու շատ տարբեր իմաստներ,— բանալին թէ՛ առարկայական դուռներ կը բանայ, թէ՛ ալ բանաւոր հանելուկներ, լեզուական ու տեսական թնճուկներ կը լուծէ:

Տեսութեան եւ գործի կապին մասին մտածել, ուրեմն, կը նշանակէ մտածել բանի եւ բանելու մասին: Եթէ չենք ուզեր վատնել մեր ազգային ուժը եւ մեր նիւթական ու մտային կարողութիւններն ու աղբիւրները, որոնք շատ ալ մեծ չեն արդէն, ստիպողական է գործն ու տեսութիւնը իրարմէ չզատել:

Կենսական է բան — ա — ձեւել, այսինքն՝ խօսքով արտայայտել գործի մասին մեր ունեցած մտածումները, հաղորդակցիլ ուրիշ անձերու եւ կազմակերպութիւններու հետ՝ մեր տեսակէտներուն եւ տեսութիւններուն մասին, եւ շարժիլ ըստ այնմ: Բան, բանիլ եւ բանալի երրորդութիւնը՝ տեսութիւն, հաղորդակցութիւն եւ գործակցութիւն հանրային սուրբ երրորդութեան մէկ ուրիշ ձեւն է: Մեր ազգային կեանքի ու թընճուկներու լուծումը (բանալին) միութիւնը չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ այդ երազուած ու բաղձալի միութիւնը Արարատէն աւելի՛ հեռու է այսօր: Սակայն, ես պիտի բաւականանայի կուս—ա—կրօն կղերականներու եւ իրենց քաղաքական միտքը նոյնքան ԿՈՅՍ պահած զանազան ԿՈՒՍ — ա — կցութիւններու ղեկավարներուն միջեւ հաղորդ — ա — ԿՑՈՒԹԻՒՆ եւ գործ — ա — ԿՑՈՒԹԻՒՆ տեսնելով:

Այս հարցերը կը յուզեն վերջին 2 դարերու ամենակարեւոր յեղափոխութիւններուն արմատը՝ Մարքսական տեսութիւնը, որ մխրճուած է գերման փիլիսոփայութեան բանական ենթահողին մէջ՝ ուր ծլաւ: 1800-էն ետք, Հէկէլ բառն ու միտքը փառաբանեց, եւ Աստուծոյ գաղափարը վերածեց «Տիեզերական Միտք» գաղափարին, կարծես անուղղակի կերպով հաստատելով Նոր Կտակարանի «Ի սկզբանէ էր Բանն» խօսքը: Ատեն մը, գերման փիլիսոփայութիւնը բառի, բանի եւ մտքի փառաբանութեան ցեխին մէջ մխրճուած մնաց, եւ Ֆէօյըրպախ չկրցաւ հարցը լուծել իր հաստատումով՝ թէ կրօնքը, այսինքն Աստուածանման տիեզերական մտքի մը վարկածը՝ կ'արգիլէ մարդուն ազատ ինքնամտածումի իրաւունքը: Ըստ անոր, եթէ մարդկութիւնը իր բանաւոր եւ տեսական միտքը կարենար ազատել կրօնքի շղթաներէն, պիտի յաջողէր յեղափոխութիւնը: Այս մտածումը Գերմանիոյ հակակղերական մտաւորականութիւնը հրաւիրեց զանգուածային յուսախաբումի եւ ինքնախաբէութեան քանի որ ան, ուրիշ մտաւորականութիւններու նման, կ'ուզէր հաւատալ որ մարդկութեան շղթաները գլխաւորաբար բանաւոր շղթաներ էին, բառի եւ մտքի կապանքներ, որոնց բանալին ալ բանաւոր էր, այսինքն՝ կը կայանար նոր ձեւերով խօսելու եւ մտածելու մէջ: Իսկ խօսքի առանձնաշնորհեալները, անշուշտ, նո՛յն այդ մտաւորականներն էին, որոնք կ'օրօրուէին բանաւոր լուծումներու երազներով:

Մա՛րքսն էր որ մերժեց այս վարկածին վրայ հիմնուած ինքնագոհ ու երախայական մտածելակերպը, սակայն առանց գռեհիկ քաղքենիութեան նախընտրած գործնապաշտութեան ծուղակին մէջ իյնալու: Մինչեւ այսօր ալ կը լսենք այդ գործնապաշտութեան կոչերը, որոնք մեզ կը հրաւիրեն մտածումը լքել եւ գործին ապաւինիլ: Երբ, Մարքս՝ Ֆէօյըրպախի մասին նօթագրած 11-րդ թէզին մէջ կը գրէր, որ հարցը փիլիսոփաներուն պէս աշխարհը ՀԱՍԿՆԱԼԸ չէ, այլ՝ զայն ՓՈԽԵԼԸ, իր այդ հաստատումը տեսութիւն — գործ, բան — բանիլ զոյգի մերժումը չէր երբեք: Ան ուզեց ընդգծել որ բանը անօգուտ է, երբ չի մտածեր բանելու մասին, սակայն միաժամանակ Մարքս չվարանեցաւ վերահաստատելու՝ որ գործը ապարդիւն մնալու դատապարտուած է, առանց մտածումի: Ճիշդ ա՛յդ ըսել կ'ուզէր, երբ գրեց,— «Ինչպէս որ փիլիսոփայութիւնը իր նիւթական զէնքը կը գտնէ բանուորութեան մէջ, այնպէս ալ բանուորը իր մտաւոր զէնքը կը գտնէ փիլիսոփայութեան մէջ»: ԺԹ. դարուն ուղղամիտ փիլիսոփան ու բանուորը յեղափոխական դաշնակիցներ էին, եւ այդ պատճառով ալ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան զինանշանը փետուր — գրիչն ու բանուորական ու հողագործային խորհրդանիշները կը միացնէ:

Գրեց՝

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Պայմանները փոխուած են: Քաղքենիացած ենք, թէեւ դեռ ունինք (գոնէ Պէյրութի մէջ) բանուոր Հայ դասակարգ մը: Համաշխարհային յեղափոխութեան մը յոյսը եթէ կը յամենայ, զայն կարելի չէ բոլորովին զատել ընկերվարական տեսութենէն: Սակայն այդ տարբեր հարց է: Ինծի համար կենսականը՝ խօսքի եւ գործի, բանի եւ բանելու անքակտելի կապը վերահաստատելն է: Նման վերահաստատում, եթէ լուրջ է, որոշ եզրակացութիւններու եւ ինքնաքննադատութիւններու կ'առաջնորդէ մեզ: Ո՛չ միայն մեր պաշտօնական կազմակերպութիւնները, այլեւ «մեզ» բառին ա՛յն իմաստով՝ որ կ'ընդգրկէ անպաշտօն դաշնակցականներ ու յեղափոխական մտաւորականներ:

Մարքս շատ յստակօրէն կը տեսնէր այն փորձութիւնը, որուն զոհն էր գերմանական Իտէալապաշտ փիլիսոփայութիւնը, եւ որուն զոհն էր նաեւ հակոտնեայ ձեւով տարբերող գործօն յեղափոխական մը: Այս երկու տարբեր զոհերը հասարակաց մէկ կէտ ունէին, ըստ Մարքսի,— Բացարձակապաշտութիւնը, որ կը ծնի բառի, մտաւոր ու բանային կառոյցի, խորհրդանիշի, մէկ խօսքով՝ Տեսիլքի պաշտամունքէն: Բարեմիտ ու բարենպատակ «կոյրը», որ կը մոլորի բանակերտ բացարձակի մացառուտներուն մէջ, կրնայ «աջ» ըլլալ կամ «ձախ», կրնայ բանապաշտ մտաւորական ըլլալ կամ գործնապաշտ ահաբեկիչ,— ԺԹ. դարը ունէր ոչ միայն իր բառապաշտները, այլեւ ԱՐԱՐՔԸ պաշտող անիշխանականները, որոնք, ըստ Մարքսի, նոյնքա՛ն դիւրաւ կը շլանային բացարձակով: Այս բացարձակի պաշտամունքը դրդապատճառն է Մարքսի կարծր խօսքին,— «Ապուշութիւն է փորձել իրականութիւնը համակերպեցնել քաղաքական ԻՏԷԱԼՆԵՐՈՒ, որոնք օրուան իրականութիւններու մէջ ամուր հիմ չունին»: (Ընդգծումը՝ իմս, Խ. Թ.):

Անշուշտ նման խօսք կրնայ անցեալի եւ այսօրուան վախկոտ քաղքենիութեան «ռազմամթերք» հայթայթել, եւ պատրուակ ըլլալ՝ ամէն քաղաքական ու յեղափոխական գործունէութեան մերժումի:

Սակայն, Մարքս յեղափոխութիւնը չմերժեց ու անոր կարելիութիւնը չժխտեց: Իրատես մըն էր Մարքս, կամ գոնէ ինք կը հաւատար որ է՛ր: Ամէն տեսակի յեղափոխութեան տեսիլք ու բանաւոր կառոյց ընդունելի չէր իրեն: Միամիտները փափկանկատօրէն հանդուրժող մէկը չէր Մարքս, որ իրեն գաղափարական հակառակորդ անիշխանական տեսաբանները «դոդոշ» որակելէ չէր վարաներ:

Մարքս կը հաւատար, որ ամէն դարաշրջան տարբեր յեղափոխութիւններու կամ տարբեր յեղափոխական իտէալներու ենթահող եւ հիմ կը հայթայթէ: Այսպէս, օրինակ, ան պարզմիտ հակաքաղքենիական մը չէր: Ընդհակառակն, պատրաստ էր հաստատելու որ ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերու ՄԻԱԿ ԿԱՐԵԼԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԻՏԷԱԼԸ քաղքենիականն էր: Նո՛յն վճռականութեամբ կը հաւատար որ ԺԹ. դարը միայն մէկ յեղափոխական պայքարի ենթահող կը հայթայթէր,— բանուոր — մտաւորական դաշնակցութեան, որ կը պարտէր պայքարիլ՝ քաղքենիականութեան դրոյթին դէմ:

Ունիմ մօտիկ բարեկամներ ու գրչակիցներ, որոնք (Հա՛յ թէ օտար) այսօր նոյն բանը կը շարունակեն հաստատել: Ունիմ ուրիշ նոյնքան մօտ բարեկամներ, որոնք կը հաստատեն թէ ըստ Նոր ընկերվարական վերլուծումի, այսօրուան համամոլորակային կամ համաերկրագնդային պայքարին մէջ, այսպէս — կոչուած Երրորդ Աշխարհի ազատագրական պայքարը կը կատարէ ա՛յն դերը, որ բանուոր դասակարգը կը կատարէր Արեւմ. Եւրոպայի մէջ, անցեալ դարուն: Աւելի՛ն: Հայ ժողովուրդը, ըստ այս վերլուծումին, հակաշխարհակալ պայքարով միայն կրնայ ազատագրուիլ ու տիրանալ իր իրաւունքներուն, իսկ այդ պայքարը կը մղուի այսօր Երրորդ Աշխարհի յառաջդիմական ուժերուն կողմէ,— Պաղեստինէն՝ Նիքարակուա, Էրիթրէյէն՝ Մոզամպիք ու Էլ Սալվատոր: Վերլուծում մըն է, որուն պիտի ուզէի հաւատալ ու նուիրուիլ: Վերլուծում մըն է, որ ունի զանազան համոզիչ կէտեր, եւ որ սակայն պէտք չէ վերածուի բացարձակ Հաւատամքի կամ տեսիլքի: Չեմ կարծեր որ ըստ այս տեսութեան՝ գործելը ամէն կղպանքի եւ փակ դուռի բանալին է:

Սակայն, նման զգոյշ եզրակացութիւն անգործութեան չի դատապարտեր մեզ: Բացարձակին նուիրուիլ մերժել՝ արարքը մերժել չի նշանակեր: Մինչեւ 1887, հայ քաղքենիութեան անորոշութիւնն ու զգուշութիւնը ստեղծած էին անկարելի, անընդունելի, անդամալոյծ կեանք մը, եաթաղանին առջեւ: 1887-էն 1890, Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնները ընդունեցան արարքի պատասխանատուութիւնը եւ մերժեցին այդ անցեալը: 1923-էն (Լօզանի դաշնագրէն ետք) մինչեւ 1973, ճիշդ 50 տարի, նոյն տեսակի վերանորոգուող անորոշութիւններ, տեսական շփոթումներ եւ մանաւանդ գործնական ենթահողի պակասը պատճառ եղան որ նորէն կրաւորական դիրք բռնէ Հայութիւնը: Պետրոս Թէրզեան ճիշդ է, երբ կը հաստատէ որ «Եթէ օր մը Սփիւռքի պատմութիւնը գրուի, 70-ական թուականները հաւանաբար հոն յիշուին՝ որպէս որակային փոփոխութեան շրջան: Այդ շրջանը՝ հայկ. ահաբեկչութեան շրջանն է...: Ահաբեկչութիւնը՝ Սփիւռքի առաջին միջամտութիւնն է պատմութեան մը մէջ, որ իրը չէր, այլ իրեն պարտադրուած էր: Ու

CHANSON du COMÉDIEN

A la mémoire de mon Père

je serai Don Giovanni, aux manches de dentelle
grand maître fauconnier au gantelet de fer
après buisson creux si la belle est trop fière
par deux fois brûlerai l'outarde et l'hirondelle

je serai le lecteur au cadran des passions
dans ma voix Attila détruira les moissons
pleurera Papageno des moinillons pris au piège
et les violons jaloux se tairont à mes sortilèges

je boirai le poison des Borgia les calices d'hydromel
je serai l'avare se cachant dedans son escarcelle
avec le cœur de César j'aimerai l'Egyptienne
avec les mains d'Othello j'étranglerai la Vénitienne

je serai Hamlet outragé en deuil de son empire
sans réponse ma question hantera vos souvenirs
tandis qu'en blanc cortège harfangs et renards
conduiront au sommeil la prisonnière des nénuphars

mais lorsque l'Ange Azraël frappera à ma porte
je ne serai que moi sans fards ni escorte
sans Leporello ni Sganarelle
pour souffler la chandelle
alors j'accrocherai au vestiaire
les cothurnes et la pourpre jubilaire
convive sans retour du commandeur sans visage
j'endosserai seul mon habit noir de voyage

ARAXI KMPETIAN

Février, 1980.

Fonds A.R.A.M

●▸

ինչպէս ամէն միջամտութիւն, այս մէկն ալ կը խանգարէ··· կը հրաւիրէ դիրքորոշումի»: (Տե՛ս «Անցեալը՝ Անկարելի էր», «Յառաջ», Նոյ. 29 / 30, 1980):

Զիս հետաքրքրողը եւ մտահոգողը բացարձակապաշտ դիրքորոշումներն են: Վահէ Օշական եւ Հայ անանուն ահաբեկիչները կրնամ տալ իբրեւ օրինակներ՝ երկու բեւեռացած դիրքորոշումներու: Այդ ըսել չէ որ հանրութեան ծանօթ մըտաւորականն ու ստիպողաբար անանուն ահաբեկիչները բոլորովին տարբեր հաւատամքներու կը ծառայեն: Չեմ կարծեր որ այդպէս է: Սակայն, թէեւ անոնց եզրակացութիւնները կրնան այս կամ այն պատճառով համընկնիլ, անոնք կը հասնին այդ եզրակացութիւններուն՝ բոլորովին տարբեր ելակէտերէ մեկնելով:

Վահէ Օշական՝ տաղանդաւոր բացարձակապաշտ մըն է, որ կրնայ գրել կոյս բառաշխարհի մը մէջ, ուր ոտք չէ կոխած Մարքսական մտածումը: Իր «Ընտրանիի Հարցը – Թիւ 2» կարեւոր գրութեան մէջ (որուն պէտք եղած ձեւով չանդրադարձաւ հայ մամուլը, Թիւ 1-ի ստեղծած ժխորէն ետք,– տե՛ս «Հայրենիք», 1 Նոյեմբեր, 1980), Օշական կը գրէ,– «Ընտրանի բառը երկու տարբեր··· իմաստներով կարելի է գործածել: Առաջին իմաստով բառը կը բնորոշէ այն անհատները՝ որոնք ընկերութեան մէջ ղեկավար դիրք կը գրաւեն···: Երկրորդ, աւելի սահմանափակ, սակայն շատ աւելի *բացարձակ* իմաստով, ընտրանի կը կազմեն անոնք՝ որոնք մարդկային արժէքներ բանաձեւողներն ու պահպանողները կը համարեն իրենք զիրենք, *բանիւ եւ գործով*···: Այս երկու ընտրանիներուն հակադրութիւնը ակնբախ է,– առաջինը յարաբերականին, կարելիին, *գործնականին* տնտեսումին հետամուտ է···: Երկրորդը՝ սակայն, *բացարձակին* արուեստն է: (Ընդգծումները՝ իմ կողմէս, Խ. Թ.):

Օշականի հետաքրքրական երկու յօդուածներուն հիմնական ճախողանքը կը ներկայացնեն, գոնէ ինծի համար, նման հաստատումներ, ուր երկու «ընտրանիներ» իրարմէ կը զատուին,– մէկը նուիրուած է քաղաքական եւ ընկերային ղեկավարութեան, յարաբերականին, գործնականին. միւսը՝ մտաւորական է, եւ նուիրուած բացարձակին, «բանիւ եւ գործով»: Ինքզինքը զետեղած է պատմութենէն դուրս: Օշական, նոյնիսկ երբ զգացականօրէն կ'ընդունի ահաբեկչութիւնը իբրեւ կարելի միջամտութիւն մեր պատմութեան մէջ, կը շարունակէ մերժել նո՛յն այդ պատմութիւնը, երբ կը պնդէ որ բացարձակի տարածք մը կայ, ու կայ անոր նուիրուած ընտրանի մը, «բոլորովին անկախ անձերուն ընկերային դիրքէն ու հանգամանքէն»: (Նոյն յօդուած – Խ. Թ.):

Այս ըմբոստ, զգացական, բացարձակապաշտ եւ տեսականօրէն հիմնովին սըխալ մտածելակերպին մէջ կը տեսնենք թէ ինչո՛ւ Օշականի յօդուածը կարելի է հրատարակել Հ. Յ. Դ.-ի Հիւս. Ամերիկայի պաշտօնաթերթ՝ «Հայրենիք»ին մէջ: Բացարձակի այս պաշտամունքը տեսիլք մը կուռքի վերածելու եւ զայն պատուանդանի մը վրայ զետեղելու ճիգն է, հաւատք մը պատմութենէն եւ ընկերութենէն անդին գտնուող երեւակայուած տարածքի մը մէջ կառուցանելու ջանք մըն է, որ թէ՛ ապարդիւն է, թէ՛ ալ վտանգաւոր, մանաւանդ հայ մտաւորականին համար, եւ որ միաժամանակ կը մնայ պաշտօնական Հ. Յ. Դ.-ի ղեկավարութեան մտածելակերպը բնորոշող կէտ մը: (Տե՛ս իմ «Փարոսը Ե՞րբ Վըտանգաւոր է Նաւուն» յօդուածը, «Յառաջ – Միտք եւ Արուեստ», 9 Նոյեմբեր, 1980):

Այս բացարձակապաշտութիւնը, ինչպէս ըսի, միայն Օշականեան մտային կառոյցին յատուկ չէ: Նոյն կորուկ ձայնն ու ոճը կը գտնուի մեր ժամանակակից ահաբեկիչներուն մօտ: Յիսնամեայ սփիւռքեան թմբիրէն նոր ելած այս սերունդը գործով կը միջամտէ պատմութեան մէջ, կը մերժէ Հայ Սփիւռքի կըրաւորականութիւնը եւ անկարելի անցեալը: Այսինքն, կը փորձէ խաղալ այն դերը՝ զոր խաղացին Հնչակեան ու Դաշնակցական կուսակցութիւնները, 1887-էն 1923: Եւ աւա՜ղ որ անո՛նց նման կը կրկնէ տեսական սխալներ:

Յստակ չէ, նախ, թէ ի՞նչ է ահաբեկչական գործով զբաղող տղոց եւ աղջիկներու՝ քաղաքական տեսութիւնը: Անշուշտ անոնց կարգախօսներն ու զանազան հաղորդագրութիւնները մեզի կը ըդգացնեն որ Մարքսական, Երրորդ Աշխարհի Ձախի մօտեցումը կը բաժնեն: Սակայն, նոյնիսկ գաղտնի եւ գործին կամ արարքին նուիրուած կազմակերպութիւն մը իրաւունք չունի ժողովուրդի մը պատմութեան մէջ միջամտելու, առանց ինքնաբացատրութեան, ինքնաքըննադատութեան եւ հաղորդակցութեան:

Կրնայ ընթերցողը ըսել,– «Այս ի՞նչ միամիտ յօդուածագիր ես, ա՛յ տղայ: Չե՞ս հասկնար որ գաղտնի կազմակերպութեան մը մասին կը գրես: Յետոյ, անոնք ինչո՞ւ կարծիք ու խօսակցութիւն ուզեն քեզմէ, երբ իրենք լծուած են գործի, դուն՝ խօսքի: Բանողը իրե՛նք, «բանախօսը» դուն: Անոնք ի՞նչ պէտք ունին քեզի»:

Ինծի կը թուի որ այսպէս կը մտածեն նաեւ ահաբեկիչները, եւ այդ կը մտահոգէ զիս: Տեսական գիրքերու հաստատումն ու բացատրութիւնը ստորագրուած յօդուածներու չի կարօտիր: Քաղաքական վերլուծում մը Հայ Սփիւռքին ներկայացնող ահաբեկիչներ եթէ ըլլան, անպայման ստորագրութիւն չեն պահանջեր մեր բոլոր խմբագիրները: Նըման տեսական հաղորդագրութիւններ հանրային մտածումի բանական նիւթ պէտք է հայթայթեն: Միայն գործով միջամտել մեր պատմութեան մէջ, սխալ է:

Ահաբեկչութիւնը, եթէ միայն թըմբիրէն զարթեցուցիչ պիտի չըլլայ եւ եթէ ազգու պիտի ըլլայ, ստիպուած է մեծ հաւաքականութեան մը մտածելակերպին մէջ ալ դեր ունենալ. չի կրնար միայն գործելակերպ ըլլալ: Յետոյ, գործ մըն է որ պէտք է տեսական վերլուծումի ենթարկուի: Թուրք դեսպան մը սպաննելն ու եւրոպական օդանաւային ընկերութեան մը շէնքը ռմբակոծել կրնան նոյն տեսութենէն մեկնիլ, սակայն կը պահանջեն ինքնավերլուծում, քանի որ բոլորովին տարբեր եւ երբեմն հակասական արդիւնքներ կրնան ունենալ: Գործի բացարձակ պաշտամունքը չի բաւեր. տեսութեան տեւական քննարկումն ալ կենսական է: Կը վախնամ որ արարքին նուիրումը կրնայ նպատակի մոռացման պատճառ ըլլալ: Նոյնիսկ Ձախակողմեաններ, նոյնիսկ յանուն սրբազան տեսիլքի մը պայքարողներ կրնան անցեալի ֆաշական ահաբեկիչներու ինկած ծուղակին մէջ իյնալ, չմտածուած արարքներով: 1934 թուականին, Ֆրանսացի աջակողմեան գրող՝ Տրիէօ լա Ռոշէլ իր «ԼԸ ՇԷՖ» գործին մէջ կը գրէր,– «Չենք գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ընենք, բայց բան մը պիտի ընենք: Պիտի գիտնանք թէ ո՞վ ենք, երբ տեսնենք՝ թէ ի՞նչ ըրած ենք»:

Եկեղեցի մը կամ դպրոց մը շինելը յաճախ օգտակար գործեր են, սակայն, չմտածուած ձեւով ու կոյր հաւատքով զանոնք ամէն համայնքի մէջ տնկելով Սփիւռք չենք փրկեր: Նմանապէս, ահաբեկչական արարքներըն ալ գործեր են, որոնք սկիզբը բոլորովին եւ անժխտելիօրէն կենսական են, իբրեւ զարթեցուցիչ: Սակայն անկէ ե՞տք: Ոչ ահաբեկչութիւնը իբրեւ արարք, ոչ ալ հազիւ յղկուած ձախ տեսութիւնը իբրեւ տեսութիւն՝ ընդունելի են, երբ չեն ենթարկուիր տեսական վերաքննումի: Մեր ահաբեկիչներու հաղորդագրութիւնները կ'արձագանգեն մեր յեղափոխական անցեալը: «Միայն զէնքով կայ Հայոց ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ» կը գրեն մեր ահաբեկիչները: Անցեալը ոգեկոչող այս տողերու յառաջացուցած յուզումէն, ցնցումէն եւ ոգեւորումէն ետք կու գայ հարցումը,– Այո՛, սակայն, արդեօք Սփիւռքի միակ լուրջ «զէնքը» ռումբն ու հրացա՞նն են: Դրամը, կազմակերպութիւնը եւ հեռատեսութիւնն ալ նոյնքան կարեւոր զէնքեր չե՞ն: «Քո միակ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ քո հաւաքական ուժի մէջ է» ըսողը, ուրիշ զէնքերու, ուրիշ ուժի եւ ուրիշ փրկութիւններու մասին չէ՞ր մտածեր: Առարկայապաշտութիւնն ալ բացարձակապաշտութիւն մըն է, բանիլ է, որուն կը պակսի մըտածումը: Առանց անարգելու ահաբեկիչները, կարելի է ըսել,– «ան – բան բանիլը չի կրնար սփիւռքեան ծուղակներու բանալին ըլլալ»: Առանց ինքնաքննադատութեան, յարատեւ տեսական վերանայումի եւ առանց հանրութեան հետ հաղորդակցութեան փորձի, այս մէկն ալ կը մնայ ապարդիւն ու մասնակի շարժում, որքա՜ն ալ արժէքաւոր ըլլայ իր միջամտութիւնը՝ մեր անկարելի պատմութեան մէջ:

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

16 Դեկտեմբեր, 1980

ԹԱՏՐՈՆ

ՎԵՐՋԱԽԱՂԸ

Թատերախաղ մէկ արարով: Նախապէս երկու արարներով էր. հեղինակը կը վերածէ մէկ արարի: Տեսարանը կը ներկայացնէ գոց սենեակ մը, երկու պատուհաններով, ձախ եւ աջ կողմերը, զետեղուած բեմին վերի ծայրերը: Չորս տիպարներ.– «Համ», Քլով, Նէլլ և Նէկ: Ի՞նչ տեղի կ'ունենայ. խորագիրը բաւականին արտայայտիչ է: Ֆրանսերէնը իմաստը այնքան լաւ չի տար, որքան անգլերէնը «էնտկէյմ», վերջ եւ խաղ բառերու զուգորդութեամբ: Հայերէնով կարելի է ըսել «խաղին վերջը», «վերջին խաղը» կամ, խաղ եւ վերջ բառերը միացնելով եթէ կարելի է ըսել «խաղավերջը» կամ «վերջախաղը»: Համաձայն թէ իմաստը ինչպէ՞ս կ'առնուի, խաղը որ հոս մահն է կամ խաղը պարզապէս: Ուրիշ ընտրութիւն մը. մահը խաղի մը վերջն է կամ ալ մահը խաղերուն վերջինն է որ կը խաղանք: Ահա այն ինչ որ տեղի կ'ունենայ: Մինչ անգլերէն խորագիրը՝ վերջ եւ խաղ բառերը իրար մօտ եկած են եւ իմաստային կալուածին մէջ, դիտողին կամ ընթերցողին կը մնայ խաղին եւ վերջին միջեւ ընտրութիւն ընել, թէեւ անգլերէն խորագրին մէջ վերջը առաջ գրուած է····: Կարճ խօսքով, մահը եւ կեանքը խաղին խառնուած են եւ մէկը կամ միւսը խաղ մըն է:

«Սպասելով Կոտոյին» (1) թատերախաղին մէջ եթէ Կոտոյին ո՞վ ըլլալը ենթակայ էր զանազան մեկնաբանութիւններու, առնուազն սակայն յստակ էր որ բան մը տեղի կ'ունենար, մարդիկ Կոտոն կը սպասէին: «Վերջին խաղ»ի պարագային մթնոլորտը աւելի ծանր է. առանց կահաւորումի սենեակ մը: Գորշ լուսաւորում, դրան մօտ կռնակի վրայ կախուած պատկեր մը»: Առաջինի պարագային մթնոլորտը յարաբերաբար աւելի մեղմ է, Էսթրակոնի եւ Վլատիմիրի հոպիտ ծիծաղաշարժ երկախօսութիւնը կը թեթեւցնէ ընդհանուր մթնոլորտը: «Վերջին խաղը» ըստ հեղինակին խոստովանութեան հանդիսատեսին զիջումներ չըներ: Մահուան հետ գործ ունինք, հանդիսատեսը կը դրուի այս ծանր իրականութեան առջեւ: Թէեւ երգիծական պահեր չեն պակսիր (2):

Ոճային գրեթէ նոյն ըմբռնումը, ինչ կը վերաբերի զոյգ եւ զիրար ամբողջացնող տիպարներու պարագային: Ինչպէս Վլատիմիր – Էսթրակոն, Փոծծօ եւ Լաքի միասին կ'երթան, նոյն ձեւով «Համ», Քլով, Նէկ եւ Նէլլ: Սա տարբերութեամբ միայն որ այս թատերախաղին մէջ վերջին զոյգին դերը շատ մեծ չէ: Միւս կողմէն «Համ» դամուած է իր բազկաթոռին եւ ոտքի չի կրնար ելլել, մինչ Քլով չի կրնար նստիլ: «Համ» պէտք ունի Քլովին որ հոդ տանի իրեն, պըտըցնէ, դարձնէ զինքը սենեակին շուրջը: Մինչ Քլով պէտք ունի «Համ»ին, որովհետեւ ան միայն գիտէ ուտեստեղէնի ամբարներուն բանալին գաղտնիքը: Մինչ Նէկ եւ Նէլլ իրար հետ կ'երթան եւ զիրար կ'ամբողջացնեն, երկրորդը կին է: Անոնք դամուած են իրենց աղբամաններուն մէջ, «Համ»ին ծնողներն են: Անոնք նաեւ պէտք ունին Քլովին, որովհետեւ ան է որ հոդ կը տանի իրենց: Քլով «Համ»ին զաւա՞կն է արդեօք թէ որդեգիր զաւակն է՝ բնագիրը յստակ չէ այդ մասին: Մէկ բան պարզ է սակայն. «Համ» կը հրահանգէ, Քլով կը գործադրէ: Ինչպէս էր պարագան Փոծծոյի, որ կը հրահանգէր եւ Լաքիի որ կը գործադրէր: «Սպասելով Կոտոյին» մէջ բնութիւնը ներկայ էր մերկ ծառով, դէպքը տեղի կ'ունենար գիւղական ճամբու մը վրայ: «Վերջին խաղը» շատ աւելի հեռու է բնութենէն, բնութիւնը մեռնելու վրայ է, տիպարները կը կորսնցնեն իրենց մազերը, ակռաները, իտէալները···: Միակ կապը բնութեան հետ հեռադիտակ մըն է, որ Քլով «Համ»ի հրահանգին վրայ կ'ելլէ սանդուխներէն եւ կը նայի պատուհաններէն: Ա. թատերախաղի պարագային միշտ կըրկնուող մասն է «երթանք» եւ չեն կրնար երթալ որովհետեւ ժամադրուած են Կոտոյին հետ եւ զայն կը սպասեն: «Վերջին խաղ»ի պարագային Քլովն է յաճախ որ որ կը կրկնէ թէ պիտի երթայ եւ լքէ իր տէրը. սակայն չերթար: Նոյնիսկ թատերախաղի վերջաւորութեան, երբ այլեւս վճռականօրէն կ'որոշէ մեկնիլ, վերարկուն կը հագնի, պայուսակը կ'առնէ, սակայն չերթար: Ինչպէս Վլատիմիր եւ Էսթրակոն վերջաւորութեան կ'ըսեն թէ պիտի երթան եւ չեն շարժիր: Նկատի պէտք է ունենալ երթալու գաղափարը, միշտ խաղի վերջաւորութեան, եւ չկարենալը:

Կոտոյի պարագային եթէ Բ. արարը չափակցութիւնն է Ա.ին, և ամբողջ թատերախաղը կարելի է անհամարօրէն կըրկնել, պարագան նոյնն է «Վերջին խաղ»ին: Քլով, երբ վերարկուն հագած եւ պայուսակը առած դրան առջեւ դուրս չելլեր, արդէն թատերախաղին սկիզբն ենք: Ուրիշ յաւելեալ պատճառ մը եւս, որովհետեւ «Համ» դարձեալ երեսը կը ծածկէ թաշկինակով մը, որ երեսը ծածկած էր խաղին սկիզբը եւ զոր կը հանէ եւ ապա վերջաւորութեան կ'ըսէ.– «Այսպէս խաղանք··· եւ այլեւս չխօսինք»: «Սպասելով Կոտոյին» կը բացուի անկարելի տեսարանի մը առջեւ «ոչինչ կարելի է ընել» եւ Էսթրակոն կօշիկը չի կրնար հանել: «Վերջին խաղը» հետեւեալ ձեւով կը սկսի.– «Վերջացաւ, վերջացաւ··· պիտի վերջանայ, թերեւս վերջանայ. (պահ մը) հատիկները կ'աւելնան հատիկներուն վրայ, մէկ առ մէկ, եւ օր մը, յանկարծ պզտիկ դաւաթ մը, անկարելի դաւաթը. (պահ մը) այլեւս պիտի չկարենան զիս պատժել. կ'երթամ խոհանոց, երեքի վրայ երեք մեթր եւ երեք մեթր, կը սպասեմ որ սուլէ (պահ մը) գեղեցիկ չափեր են, չէ՞: Պիտի կըրթընիմ սեղանին, պատը դիտեմ, սպասելով իր (Համին) սուլիչին»: Քլովն է ըսողը. չորս անգամ կը կրկնէ վերջացաւ բառը, երբ խաղը դեռ նոր կը սկսի: Առաւել այս ոճային նմանութիւններուն, երկու թատերախաղերը կը վերջանան տղեկի մը երեւումով: Մինչ «Կոտոյի» պարագային տղեկը Կոտոյի պատգամաբերն է եւ անձնապէս բեմ կու գայ, «Վերջին խաղ»ի պարագային, Քլով հեռադիտակով կը տեսնէ տղեկը եւ անշուշտ տարբեր իմաստ ունի:

Ո՞վ է «Համ»ը եւ ի՞նչ կը ներկայացնէ «Վերջին խաղ»ը՝ տարբեր քննադատներ անշուշտ տարբեր մօտեցումներ ունին: Ամբողջ խաղին առանցքը «Համ»ն է. անձնասէր, եսակեդրոն, իշխող («համ»ը անգլերէն կը նշանակէ՝ մուրճ. ժողովրդական խօսակցական լեզուի մէջ կը նշանակէ նաեւ՝ դերասան): Մինչ Քլովի անգլերէն հնչիւնը կը նմանի որոշ չափով «քլու»ի՝ գամ ֆրանսերէն (անգլերէն գամին կ'ըսեն «նէյլ», յիշենք որ տիպարներէն մէկը կը կոչուի Նէլլ, որ կըրնայ նաեւ «Համ»ին հարուածած գամերէն մէկը ըլլալ):

Արդեօ՞ք այս իմաստները կը նոյնանան իրենց պատկերացուցած տիպարին հետ (3): «Համ»ը կրնայ նոյնանալ բռնատիրութեան հետ: Քլով ամբողջական հըլազանդութիւն է: Մինչ Նէլլ եւ Նէկ պարտաւոր են լսելու «Համ»ին պատմութիւնները, կտոր մը անուշեղէնի փոխարէն: «Համ» կրնար բազմաթիւ աղքատներ փրկել եւ չըներ, թէեւ ունի իր աղքատները եւ որոնց այցելութեան կը ղրկէ Քլովը: Մայր Փէկկը (կրնայ «Համ»ին հոմանուհին ըլլալ) կը մեռնի, որովհետեւ «Համ» կը մերժէ կտոր մը լամբին իւղ տալ անոր: Մութին մէջ կը ձգէ զինք, ինչպէս ինքն է, կոյր է եւ ոչինչ կը տեսնէ:

Մարթին Էսլին կը յիշէ ռուս թատերագիր Նիքոլայ Էվրէնիովի մենախօսութիւններէն մէկը, որ տեղի կ'ունենայ Իվանով անուն մարդու մը մէջ: Սրճարանի մը մէջ նստած, ան կը մտածէ փախչիլ երգչուհիի մը հետ, իր զգացումները այս կ'ըսեն իրեն, մինչ իր միտքը ցոյց կու տայ իրեն բարոյականին անհրաժեշտութիւնը՝ մնալ կնոջը հետ: Այս վիճակին մէջ է, երբ կապար մը կը խոցէ սիրտը: Իվանով անձնասպան եղած է: Հաւանական չէ որ Պէքէթ կարդացած ըլլայ այս գործը, բայց թատերախաղին մէջ որոշ տուեալներ կան, որոնք կը թելադրեն որ եղածը մենախօսութիւն մըն է: Գոց միջոցը ուր տեղի կ'ունենան դէպքերը: Երկու փոքրիկ պատուհանները կը ներկայացնեն աչքերը եւ ուրկէ Քլով կը դիտէ իր հեռադիտակով: «Համ» կոյր է, քմայքոտ եւ զգացական: Քլով կը ծառայէ՝ որպէ

Fonds A.R.A.M

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԹԱՏՐՈՆ

ը։ Մինչ Նէլ եւ Նէկ, «Համ»ի ծնող – քը, որոնք արկած մը անցուցած են Արտէնի մէջ։ Ասոնք բոլորը կրնան տեղի ունենալ անհատի մը մէջ եւ ներկայացնել ենթագիտակցութիւնը, միտքը եւ զգացումները։ Արդեօ՞ք Ֆլովը միտքն է որ պատրաստ է ծառայելու քմայքներուն եւ զգացումներուն, եւ որ յաճախ կ'աշխատի ձերբազատիլ անոնց իշխանութենէն, սակայն սահմանուած է միշտ ծառայելու անոնց։ Միւս կողմէ բնութեան աստիճանական անհետացումը մարդուն հեռացումն է բնութենէն, երբ ան կը մօտենայ մահուան եւ որուն առջեւ անհատականութիւնը կը մասնատուի, կը ջլատուի այլեւս։

Ինչ կը վերաբերի մտքի եւ մարմնի փոխյարաբերութեան, Ռոնալտ Հէյման ցոյց կու տայ թէ Պէքէթ կ'ազդուի քարթէզեան տրամաբանութենէն։ Համաձայն Տէքարթի՝ մարմինը զուտ նիւթական է մինչ միտքը՝ հոգեկան։ Միտքը իր ազդեցութիւնը կը բանեցնէ մարմնին որոշ տեղ մը։ Պէքէթ աւելի կ'ազդուի Տէքարթի աշակերտներէն՝ Մալէնպրան – շէն եւ Կէօլինքսէն։ Մարդ մը օրինակ, երբ ձեռքը չի շարժեր, ոչ թէ որովհետեւ միտքը այդպէս կը հրահանգէ մարմնին, այլ անոր համար որ, Աստուած ատոր խաբկանքը կու տայ մարդուն։ Ուրեմն, ճիշդ ատոր համար որոշումի մը եւ ատոր գործադրութեան միջեւ եղած կապը այդչափ ալ պարզ չէ Պէքէթի տիպարներուն մօտ։ Փոծծոն, օրինակ, ինկած է եւ չի կրնար ելլել։ Վլատիմիր եւ Էսթրկոն երկար կը վիճին թէ պէ՞տք է օգնել անոր թէ ոչ։ Ահա նոյն կապը «Համ»ին եւ Ֆլովին միջեւ։ Ֆլով կ'որոշէ երթալ եւ չի կրնար երթալ։

Տուեալներ ալ կան որոնք ցոյց կու տան թէ այս գործը թատերախաղ մըն է թատերախաղի մէջ։ Խաղ մը՝ խաղին մէջ։ Այլ խօսքով, դիտողին ըսել տալ.– Նայեցէք ինչպէ՛ս կ'ըլլայ մարդ մը, երբ մահուան կը սպասէ։ Այսպէս, Ֆլով հեռադիտակը հանդիսատեսներուն կողմը դարձնելով կ'ըսէ. «Մարդիկ կը տեսնեմ ··· կը փոխադրուին··· ուրախ են··· ինչ որ խոշորացոյց մը կը կոչեմ···»։ Ուրիշ տեղ մը, երբ Ֆլով հարց կու տայ «Համ»ին թէ ի՛նչը զինք հոն կը պահէ, «Համ» կը պատասխանէ՝ երկախօսութիւնը (թատերախաղը ըսել կ'ուզէ, իրենց խաղցած···)։

Այլ ակնարկութիւն մը. «Համ» ինքզինքը կը մէջբերէ, որպէս թէ ինքզինքը կը դիտէ, կը սրբագրէ սրպէս թէ թատերական փորձի մէջ ըլլային, կը յիշէ իր ձայնին ելեւէջները, բնական է, թանձը, գեղեցի՞կ է, չէ՞, այսպէս, այսպէս կ'ըլլայ ուրեմն։ Ամէնէն կարեւորը սակայն, երբ կ'ըսէ «ինծի կը մնայ խաղալ»։ Իսկ խաղին վերջաւորութեան, ինչպէս արդէն յիշեցինք, Թաշկինակը կը զետեղէ երեսին վրայ «քանի այսպէս կը խաղցուի··· այսպէս խաղանք եւ երբեք չխօսինք··· այլեւս չխօսինք···», այլ խօսքով, մահուան խաղը վերջացած է, հետեւաբար չխօսինք։ Նկատի պէտք է ունենալ նաեւ որ, «Համ» գրող է, ամէն օր քիչ մը կը գրէ, վէպ մը թերեւս, որ տակաւին չէ վերջացած։ Դերասանական անկիւնէն ալ դիտուած, Ֆլովի (Միշէլ Ռոպան) խաղարկութիւնը այդ ցոյց կու տայ, անոր շարժումները կարծէք կը թելադրեն՝ ահաւասիկ պատրաստուեցայ, պայուսակս առի, «Համ»ին դիմացը կեցած եմ, եւ մեր խաղը վերջացաւ։ Այս վերլուծումը հաւանական պարագաներէն մէկն է եւ կապ ունի բեմադրական ըմբռնողութեան հետ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Տակաւին կան այլ մեկնաբանութիւններ։ Որպէս թէ թատերախաղը արտայայտութիւնն է Պէքէթի եւ իրլանտացի վիպասան բանաստեղծ՝ Ճէյմս Ճոյսին, նկատի ունենալով որ, շրջան մը կ'ըսուի թէ Պէքէթ կ'ըլլայ Ճոյսի անձնական քարտուղարը, Ճոյս, որ իր կեանքին վերջին տարիներուն կը կուրանայ։ Ուրեմն, «Համ» (որ չվերջացած վէպ մը ունի···) Ճոյսն է, մինչ Ֆլով՝ Պէքէթն է, որ երբեք չի կրնար հաւասարիլ իր վարպետին գրական տաղանդին (Լիոնէլ Ապէլ. մէջբերուած Մ. Էսլինի կողմէ)։ Շատ անձնական բացատրութիւն մըն է։

Աւելի հաւանական մեկնաբանութիւն կու տայ (Քէնը), որ թատերախաղը կ'առնէ որպէս ճատրակի խաղ մը. այսպէս, «Համ» թագաւորն է, Նէլ եւ Նէկ՝ փիոնները, Ֆլով՝ ձիաւորը։ Նկատի ունենալով որ «Համ» թագաւորն է, եւ ճատրակի խաղին մէջ թագաւորը իրաւունք ունի ամէն ուղղութեամբ շարժելու։ Արդէն «Համ» կը հրահանգէ Ֆլովին դարձնել զինքը սենեակին շուրջը, ապա տեղաւորել ճիշդ մէջտեղը, ոչ ձախ, ոչ աջ. ճիշդ մէջտեղը։ Երկախօսութեան մէջ յիշուած լռութիւնը՝ լռութիւնն է ըստեղծուած խաղի միջոցին։ Իսկ ճատրակի խաղի տախտակի սահմաններէն դուրս՝ մահն է, ինչպէս «Համ» կ'ըսէ.– «Ասկէ դուրս՝ մահն է»։ Իսկ ընդհանուր վիճակը, վիճակն է ճատրակի խաղի վերջաւորութեան, երբ այլեւս ոչինչ կայ։

Սակայն մեկնաբանութիւններուն ամէնէն անհրաժեշտը՝ հանդիսատեսին անձնական մեկնաբանութիւնն է, թատերախաղը, որպէս ամբողջութիւն, խաղը, բեմադրութիւնը, թէքնիքը ի՞նչ կ'ըսեն իրեն՝ որպէս գոյութենական վիճակ։

Արեւմտեան Գերմանիոյ Շիլլէր թատրոնը երկու հարցումներ (4) կ'ուղղէ Պէքէթին այս թատերախաղի բեմադրութեան առթիւ, որոնց պատասխանները եւ հարցումները կու տանք, ամբողջովին յատկանշական ըլլալուն համար։

Ա. հարցում.– Տասը տարի առաջ (5) երբ «Վերջին խաղը» կը ներկայացուէր առաջին անգամ, թատերախաղը շփոթի մէջ կը ձգէ շատերը։ Կը տեսնուի որ, դիտողը կը գտնուի առեղծուածներու առջեւ, որոնց լուծումները անծանօթ են՝ նոյնինքն հեղինակին։ Կը խորհի՞ք թէ «Խաղին վերջը» անելի առջեւ կը դնէ դիտողը։

Պատասխան.– «Վերջին խաղ»ը՝ միայն խաղ մըն է։ Ոչ պակաս։ Հետեւաբար, հոն հարց չկայ առեղծուածներու եւ անոնց լուծումները փընտրելու։ Նման լուրջ հարցերու համար, կան համալսարանները, եկեղեցին, վաճառականական սրճարանները, եւն.։

Բ. հարցում.– Այն կարծիքէ՞ն էք թէ հեղինակը լուծումներ պէտք է առաջադրէ իր առեղծուածներուն։

Պատասխան.– Այս խաղին հեղինակը՝ ոչ։ (Ընդգծումները՝ մեր կողմէն)։ Բեմադրութենէն առաջ, ընդհանրապէս նախ բնագիրը կ'ենթարկուի մանրազննին քննութեան։ Կը ճշդուին տիպարներուն հոգեբանական բարդութիւններն ու նրբութիւնները։ Հեղինակի միտք բանին, ըսել ուզածը։ Ապա մեկնելով այս տուեալներէն, բեմադիրը կ'որոշէ ի՛նչ մեկնաբանութիւն տալ որ հասարակ յայտարարի տակ դնէ։ Այլ խօսքով, այս բոլոր մեկնաբանութիւնները կ'առարկայացնէ, կը գոյացնէ բեմին վրայ, խաղին ստեղծած պատկերներով։ Այլապէս, նախապէս կատարուած բոլոր վերլուծումները պիտի վերածուէին հոգեբանական եւ փիլիսոփայական թէզերու, մինչ թատրոնին մէջ խաղն է՝ հիմնականը։ Միւսները կը ծառայեն խաղը իմաստաւորելու։ Նման վերլուծումներու վտանգը աւելի կ'ըլլայ, մանաւանդ՝ Պէքէթի նման հեղինակներու գործերուն, ուր մէկէ աւելի եւ գրեթէ բոլորն ալ ընդունելի մեկնաբանութիւններ կրնան տրուիլ։ Եթէ ուշադրութիւն ընենք Պէքէթի պատասխաններուն, կը տեսնենք որ՝ կը չեշտէ «խաղ»ին վրայ։

Կի Ռէթորէի բեմադրութիւնը՝ պարզապէս կ'իլեցնէ այս թատերախաղը։ Խաղալ պարզօրէն, ինչպէս Պէքէթ պիտի ըսէր, խաղալով իմաստ տալ թատերախաղին. «Հոգեբանութիւնը, բարոյական մուտք կրնան գործել կտորի մը թնոլորտին մէջ միմիայն՝ խաղին ընդմէջէն». խորագիրը արդէն կը թելադրէ թէ եղածը՝ խաղ մըն է։ Խաղալ որպէս թէ կը կարդան բնագիրը։ Նկատի ունենալով բնագրին երաժշտականութիւնը եւ ճանչցուած Պէքէթի պարագային թէ, ան մեծ բծախնդրութեամբ կ'ընտրէ իր բառերը, անոնց իմաստը եւ երաժշտականութիւնը։ Անհրաժեշտ է անդրադառնալ հոս, որ Պէքէթի երկախօսութեան մէջ նոյնիսկ կարճ դադարները (լռութիւնները) կը խօսին։ Ընդհանրապէս, իր թատերախաղերուն մէջ կարճ երկախօսութեան մը կը յաջորդեն լռութիւններ եւ այսպէս շարունակաբար։ Հետեւաբար, խիստ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ձայնի ելեւէջները, շեշտերը։ Ճիշդ ատոր համար, «Համ» հարց կու տայ ինքն իր խաղին համար. բնակա՞ն է, բա՞րձր է, դեղեցի՞կ է, կ'ըլլա՞յ, եւն.։

«Պարզապէս խաղալ» նկատի ունենալէ ետք, բնագրին մանրամասնութիւններէն կ'ենթադրէ նաեւ իւրաքանչիւր դերասանին պահել նաեւ իր անհատականութիւնը եւ իր ստեղծելիք տիպարին յատկանիշները։ Այս պարագային, ուրեմն հիմնականը կ'ըլլայ՝ ընդհանուր ներդաշնակութեան ստեղծումը տիպարներու խաղին միջեւ։ Նկատի ունենալով այս տեսակէտը, Ռէթորէ իր ըմբռնումը կը դրոշմէ ընդհանուրի խաղարկութեան վրայ։

Եթէ հարցը յօրանջելու չվերաբերէր, Փիէռ Տիւքսի (Համ) համար պիտի ըսէինք որ շատ լաւ յօրանջող մըն է։ Բեմին վրայ չէր (եւ պէտք չէ ալ ըլլայ···) այլ, մարդ մըն էր, որ նոր կ'արթննար, կամ շատ ճանձրացած՝ կը յօրանջէր։ Իշխողի այդ դերին մէջ կը դնէր նաեւ առանձնութենէ տառապող մարդու մը շեշտը, եւ ատիկա այն պահուն՝ երբ Ֆլովը կը կանչէր, երբ այլեւս պէտք կ'ունենար դառնալու սենեակին շուրջ, իր բազկաթոռ – կառքին մէջ եւ սակայն չէր դադրեր բռնատէր ըլլալէ··· «Ոչ. ամէն ինչ ամբողջական է (հպարտ). որքան աւելի մեծ ըլլանք՝ աւելի լեցուն ենք եւ աւելի պարապ···»։ Անտրէ Ռէյպազ (Նէկ) շատ հարուստ երանգաւորում կու տայ իր կարճ դերին, մանաւանդ՝ երբ կը պատմէ Անգլիացիին պատմութիւնը դերձակի մը հետ, որ երեք ամսուան ընթացքին տափատ մը չի կրնար պատրաստել. «6 օրուան մէջ Աստուած աշխարհը շինեց··· կը հակնա՞ք, պարոն···»։ Մէկ բան կը պակսէր Անտրէ Ռէյպազին. բընակարին մէջ յիշուած անգլերէն բառերը (օրինակ՝ մի Լորտ – Աստուած իմ) եթէ կարենար անգլիական հնչումով տալ. դժբախտաբար, հնչումը ֆրանսական անգլերէն էր, մանաւանդ՝ «մի լորտ» բառը խօսակցական շատ գործածուած, դարձուածքային բառ է։ Եթէ «Համ»ը վիճակի մը բռնատէրն էր, Անտրէ Ռէյպազ՝ բեմին տիրապետողն էր, իր իւրաքանչիւր բառով կը տիրէր բեմին։ Իր տեղը աղբամանին մէջն էր, բեմին վրայ, վեհաշուք գլուխը դուրս կը ցցէր եւ հզիւ կը խօսէր, ամբողջ բեմը ինքն էր։ Միշէլ Ռոպան (Ֆլով) բաւական խիստ մարզումի ենթարկուած պէտք էր ըլլար, Ֆլովի գոյութիւնը քաշքշելու բեմին վրայ։ Հետեւեալ դիրքը պիտի ունենար՝ առջեւ կքած, դիրքի մը մէջ, որուն ամբողջ հաւասարակշռութիւնը կը յենուր միակ կէտի մը վրայ եւ ատոր փոքր խախտումը վար պիտի ձգէ զինք։ Այս դիրքին վրայ քալել առանց ոտքերը բարձրացնելու եւ մանաւանդ՝ պարբերաբար աստիճանները բարձրանալու հեռադիտակով դուրսը դիտելու, ենթարկուելով «Համ»ի հրահանգներուն, նախ դիտողը կ'անհանգստացնէ եւ մանաւանդ պէտք էր նոյն դիրքը պահէր աստիճանները բարձրացած պահուն։

Ռէթորէի մեկնաբանութիւնը կը ձգտէր հարազատ մնալու պէքէթեան ըմբռնումին։ Հակառակ բնագրի ծանր վիճակներուն, բեմադրութիւնը կը ստեղծէ հաճելի մթնոլորտ, առանց թեթեւ ըլլալու։ Պէքէթ «գերմանացի դերասաններուն կարելի եղած չափով պէտք է խնդացնել հանդիսատեսը, մեկնելով այս սարսափելի բանէն···»։ Պէտք չէ մոռնալ նաեւ որ, «թեփ»ը ժողովրդային թատրոնի կոչումն ունի։ Այդ երբեք չի նշանակեր սակայն խորունկ հարցեր չներկայացնել, այլ՝ դիտնալ զանոնք ներկայացնելու ձեւը՝ առանց մխրճելու հանդիսատեսը փաքեթիֆ մթնոլորտի մէջ եւ մոռցնել տալ անոր քննադատական մօտեցումը և տրամաբանական կեցուածքը։

Հետեւաբար այս հաստատումները անտարբեր չեն կրնար ձգել Պէքէթի խնդրոյ առարկայ աշխարհահայեացքը, ուր ամէն ինչ քարացած է, ոչնչութիւն է։

«Համ».– Ժամը քանի՞ն է։

Ֆլով.– Սովորականին պէս···

«Համ».– Նայեցա՞ր։

Ֆլով.– Այո՛։

«Համ».– Ուրեմն···

Ֆլով.– Զերո···

(Նոյն պատասխանը, երբ Ֆլով հեռադիտակով դուրսը կը դիտէ եւ կ'ըսէ «զէրո··· զէրո···». բնութեան զէրօն խոտոր կը համեմատի իրականութեան)։

Զէրո կամ ոչնչութիւն, «Վաթ» վէպին հերոսը՝ Պ. «Նաթ»ն է։ Անգլերէն կը նշանակէ՝ ոչ։ Ասիկա կը համապատասխանէ Պէքէթի նախընտրած Տիոնիսիոս Արեւմտակացիի մէկ խօսքին. «ոչինչ աւելի իրական է՝ քան ոչնչութիւնը»։ Կամ, երբ Ֆլով կ'ըսէ. «Այս կրնայ վերջանալ (պահ մը). ամբողջ կեանք մը՝ նոյն հարցումները եւ նոյն պատասխանները»։ Եւ ինչո՞ւ հոն են իրենք···

«Համ».– Արդեօ՞ք բան մը չենք նշանակեր···

Ֆլով.– Իմաստաւորուինք մե՞նք նշանակել (կարճ խնդուք···) էհ, լաւ···

Պէքէթի թատերախաղերը կ'իմաստաւորուին եթէ անոնք առնուին որպէս քաթարսիսի եղանակաւորում մը, իր բոլոր կարելի ապրումներով. ոչնչութիւն, ըսպասում, քարացածութիւն··· եւ անշուշտ չմնալու հոն։ Որպէս թատրոն, զուարճանալ այո՛, եթէ ատիկա վիճակի մը ըմբռնումէն կու գայ, երբ նոյնիսկ կըրնաս մերժել ներկայացուած գործին աշխարհահայեացքը, միշտ զուարճանալով։ Քաթարսիսի եղանակաւորումը վերջապէս զուարճանալու ձեւ մըն է, եւ հիմնականը՝ քննադատական մօտեցումը չըկորսնցնելն է։

ԾԱՆՕԹ. ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ներկայացում.– «*Fin de partie*». *Samuel Beckett. TEP, Octobre - Novembre.*

Բեմադրութիւն.– Կի Ռէթորէ

Դերասաններ.– Փիզէ Քազատցիւ, Փիէր Տիւֆս, Անտրէ Ռէյպազ, Միշէլ Ռոպան։

1.– Տե՛ս «Ցառաջ – Միտք եւ Արուեստ» Նոյեմբեր, 1980 – «Սպասելով Կոտոյին», Յ. Փափազեան։

2.– Ներկայացումէն ամիս մը առաջ, Թէփ–ի տնօրէնութիւնը հրապարակային ընթերցանութեան կը հրաւիրէ իր անդամները եւ հանդիսատեսները, սիրողները ընդհանրապէս։ Ներկայացումը ըսկսելէն երկու շաբաթ ետք, թատերասէրները կը հրաւիրուին հրապարակային զրոյցի՝ դերասաններուն եւ բեմադիրին հետ։ Այս զրոյցի ընթացքին, բեմադիր՝ Կի Ռէթորէ դիտել կու տայ, որ յարաբերաբար փոքր ուսանողներու յատուկ ցերեկոյթի մը ընթացքին, կը նշմարէ որ խնդուքը աւելի տեղ կ'ունենայ անոնց մօտ, քան՝ սովորական ներկայացումներուն։

3.– Սամուէլ Պէքէթ կը նկատուի ֆրանսական «նոր վէպ»ի նախակարապետներէն։ Այն վիպասաններէն, որոնք մեծ կարեւորութիւն կու տան իւրաքանչիւր բառի իմաստին և իմաստներուն։ Այնպէս որ, բառի մը մէկ իմաստը պէտք չէ առնուի միայն, այլ՝ բոլոր իմաստները։ Հեռու չէ որ, Պէքէթ նոյն թէքնիքը գործածեց նաեւ թատրոնին մէջ։

4.– *TEP - Mensuel du Théâtre de l'Est Parisien, N° 131.*

5.– «Վերջին խաղ»ը կը գրուի 1954–ի շրջանին եւ իր վերջնական ձեւը կ'առնէ 1956–ին։ Առաջին անգամ կը բեմադրուի Ռոժէ Պլէնի կողմէ, Ապրիլ 1, 1957–ին, Լոնտոնի *Royal Court Theatre*–ին մէջ և նոյն ամսու 27ին միայն կը փոխադրուի *Studio des Champs - Elysées* եւ նոյն յաջողութիւնը չունենար։ «Սպասելով Կոտոյին» բնագիրը կը գրուի ֆրանսերէնով ապա կը թարգմանուի՝ անգլերէնի։

6.– Պէքէթ, երբ կը գրէ «Սպասելով Կոտոյին», արդէն վիպասան էր եւ գաղափար չունէր թատերական գիտութիւններէն։ Բնածին թատերագիր։ Ռոժէ Պըլէն կը յիշէ թէ Պէքէթ շատ սիրով կ'ընդունէր իր կարգ մը բեմադրական թելադրութիւնները եւ սրբագրութիւնները։

7.– «*Fin de partie*». *Samuel Beckett. Les Editions de Minuit.*

8.– «*Endgame*». *S. Beckett.. Faber Editions.*

9.– «*The Theatre of the Absurd*». *Martin Esslin. Pélican Books.*

10.– «*Beckett*». *Pierre Mélèse. Seghers.*

11.– «*Samuel Beckett*». *Ronald Hey - man. H.E.B. Paperback, contemporary playwright series.*

Fonds A.R.A.M

lettres françaises

par

Daniel LEUWERS

RENÉ CHAR

ou l'éclair poétique

«Le poète se remarque à la quantité de pages insignifiantes qu'il n'écrit pas». Par cette formule, René Char caractérise bien l'extrême concision d'un art qui refuse de s'attarder à ses sources événementielles. Volontiers aphoristique, le langage du poète épouse une dynamique qui abolit les contraires et entraine la fulguration de l'instant («l'éclair me dure»). L'œuvre de René Char, attentive à se définir pour mieux s'affranchir, fait du resserrement de la parole la condition d'un élargissement de son sens. Héritier d'Héraclite, Char privilégie toujours une tension interne qu'aiguise le surgissement d'un douloureux obstacle à dépasser: « Au centre de la poèsie, un contradicteur t'attend. C'est ton souverain. Lutte loyalement contre lui ».

Né en 1907 à l'Isle-sur-Sorgue, René Char grandit dans la propriété des Névons qui sera plus tard chargée, dans son œuvre, des affects conjugués de la jouvence et du deuil. Ses premiers poèmes, écrits entre 1922 et 1926, paraissent en 1928 sous le titre *Les cloches sur le cœur*. La publication d'*Arsenal* en 1929 vaut à Char l'amitié durable de Paul Eluard qui l'introduit parmi les surréalistes; c'est d'ailleurs en collaboration avec Eluard et André Breton qu'il compose en 1930 *Ralentir travaux*. L'écriture éclatée du *Marteau sans maître* - recueil qui, en 1934, réunit tous les poèmes écrits depuis 1927 — traduit «l'hallucinante expérience de l'homme noué au Mal, de l'homme massacré et pourtant victorieux». «Entraîneur d'hypnose», le poète emprunte la «torche du prodigue» pour transformer son désespoir en espoir intransigeant, avec l'assurance qu'«abondance viendra». Char n'en dénonce pas moins prémonitoirement l'irruption insidieuse de la barbarie qui, dans *Placard pour un chemin des écoliers*(1937)et dans *Dehors la nuit est gouvernée* (1938), devient, sous la forme d'un chaotique et impétueux afflux d'images, une puissance obscure et paralysante à laquelle il convient de substituer «le visage nuptial» de l'amour salvateur. Si Char s'éloigne dès 1934 du surréalisme, c'est parce que «la parole dépourvue de sens» lui paraît alors bien légère face au déploiement des fascismes européens et à l'imminence de la seconde guerre mondiale.

La guerre va simultanément l'engager dans le combat armé contre l'occupant nazi — il devient en 1942 chef d'un maquis de Provence sous le pseudonyme de capitaine Alexandre — et dans un approfondissement de la connaissance par l'écriture. Si *Seuls demeurent* (1945) convie beauté et vérité aux salves de la délivrance, les *Feuillets d'Hypnos* — paru la même année et qui sont des notes prises au jour le jour dans les aléas de la Résistance, «notes... écrites dans la tension, la colère, la peur, l'émulation, le dégoût, la ruse, le recueillement furtif, l'illusion de l'avenir, l'amitié, l'amour» — retracent une errance lucide et responsable vers la lumineuse beauté appelée à survivre aux armistices platoniques. «Né de l'appel du devenir et de l'angoisse de la rétention», le poème consent, avec une fougue toute rimbaldienne, à affronter un inconnu qu'il pulvérise.

Lorsque Char émerge de l'affrontement, il porte sur soi les traces de la traversée du pire — ces «ailes de communication entre notre souffle reposé et nos fièvres les plus fortes» —, mais il a hâte de retrouver la faim de vivre, la libre complainte de l'amour et la saveur précieuse de l'amitié; l'après-guerre marque d'ailleurs le début de ses liens avc Camus, Braque, Matisse, Giacometti. Cependant la «sérénité crispée» du poète ne peut enrayer le travail souterrain de la mort qui prend peu à peu le visage dévorant de la mémoire et tend à obstruer un avenir auparavant pourvoyeur de vastes étendues. Aussi, dans *La Parole en archipel* (1962), le poète éprouve-t-il le sentiment d'avoir perdu son «temps vrai» et de parler dans la dislocation. Il ne fait plus partie des «matinaux» qui savaient guetter en pleine nuit le rougeoiment de l'aube. L'obsession fragmentaire s'accentue encore dans un texte au titre très explicite, *l'Age cassant* (1965).

René Char éprouve alors le besoin de reprendre racine, de retrouver cette source métaphorique et réelle qu'est la Sorgue — dans sa pièce poètique *Le soleil des eaux* (1949), il en a fait son personnage principal —, de retourner en amont de son enfance, de quérir des lieux aimés (comme certains parages d'Alsace, des parcelles de Luberon, Thouzon, Venasque). Puis le poète s'adresse aux éléments et en vient à célèbrer la «pluie giboyeuse» grâce à laquelle il ne souffrira plus «rupture, dessèchement ni agonie» mais se confondra au terme épars de la vie. Dans *Le Chien de cœur* (1968), la mort réapparaît pourtant, menaçante, dans une lumière «nue, agrandie, péremptoire, se brisant de toutes ses artères contre nous». L'effroi et la joie se font dès lors escorte dans «un vide à désespérément recenser», face à un «avenir déjà raturé». Char, qui sait que «la poésie vit d'insomnie», livre justement en 1972 dans *La nuit talismanique* un ensemble d'œuvres graphiques réalisées, «faute de sommeil», sur des écorces de bouleau entra 1955 et 1958; il y joint des poèmes plus récents où ressurgit une «réalité quasi sans choix, assaillante, assaillie, qui exténuée se dépose, puis se dresse, se veut fruit de chaos et de soin offert à notre oscillation».

Si, dans *Aromates chasseurs* (1976), Orion vient soudain reprendre place au cœur d'un siècle où, selon le poète, «l'espace intime» et «l'espace circulaire» ont été irrémédiablement séparés l'un de l'autre, c'est pour ouvrir «un troisième espace en chemin, hors du trajet des deux connus» — espace qui, à n'en pas douter, se confond avec ce monde de l'art dans lequel Char ne cherche jamais le pardon mais où il trouve ses «alliés substantiels» célébrés dans les nombreuses éditions de *Recherche de la base et du sommet:* les philosophes, des Présocratiques à Nietzche et Heidegger; les poètes, de Baudelaire à Arthur Rimbaud et Paul Eluard; et surtout les peintres, ses contemporains et amis, dont les plus grands (Braque, Picasso, Matisse, Miro, Vierra Da Silva, De Staël, Giacometti, Brauner) ont illustré son œuvre grave qui, «à proximité des urnes de la mort», ne cesse d'accomplir une mission audacieuse et fragile de reconnaissance.

Les principaux ouvrages de René Char son publiés chez Gallimard, et certains dans la collection de poche «Poésie — Gallimard».

BORIS VIAN

ou la gentille insolence

Né en 1920 à Ville-d'Avray, Boris Vian connaît très jeune les premières atteintes de la maladie. Souffrant de cardiopathie, il traverse une enfance protégée et choyée, dans un milieu aisé. Ses études sont assez ternes; l'adolescent se plie mal à la discipline scolaire mais il se forge une culture très personnelle qui a pour toile de fond la civilisation américaine découverte d'abord à travers le cinéma et le jazz, puis à travers la littérature. Marié à vingt-et-un ans, Boris Vian obtient peu après son diplôme d'ingénieur de l'Ecole Centrale des Arts et Manufactures de Paris. Mais à l'ennui des études et à la routine du métier, il préfère le rituel des surprise-parties et la musique de jazz qu'il pratique comme trompettiste. De plus, il entreprend de faire œuvre d'écrivain, «histoire d'amuser les copains». Il écrit dès 1942 son premier roman (demeuré longtemps inédit) *Trouble dans les Andins*, puis *Vercoquin et le plancton* (publié en 1947), sorte de défense et illustration — sur un fond de folklore estudiantin — de la surprise-partie.

L'année 1946 est particulièrement féconde. En plus d'une pièce de théâtre (*l'Equarrissage pour tous*), Boris Vian achève son chef-d'œuvre *l'Ecume des jours*, rédige un autre long roman, *l'Automne à Pékin*, et décide, à la demande d'un éditeur, de fabriquer à la hâte un pastiche de roman américain qu'il signe du pseudonyme de Vernon Sullivan et intitule *J'irai cracher sur vos tombes*. Publié à la fin de l'année 1946, le livre suscite à la fois le succés et le scandale. Les hardiesses érotiques de l'ouvrage et les doutes quant à l'existence de Vernon Sullivan (dont l'éditeur révélera finalement qu'il n'est autre que Boris Vian, son prétendu traducteur) valent désormais à l'auteur un durable cortège d'intolérance et de mépris. Trois autres livres de Vernon Sullivan paraitront néanmoins (*Les Morts ont tous la même peau*, 1947, *Et on tuera tous les affreux*, 1948; *Elles se rendent pas compte*, 1948), qui témoignent du goût de Vian pour les actions bien charpentées du roman policier américain.

Ces ouvrages faciles où l'érotisation est systématique auront le seul tort d'éclipser la sortie en 1947 de *l'Ecume des jours* que Raymond Queneau salue cependant comme «le plus poignant des romans d'amour contemporains». Dans cette œuvre où les fantasmes de dégradation et de maladie président au ballet feutré de la mort angoissante, la cruauté et la tendresse s'entrelacent pour créer une poètique atmosphère de tragédie douce-amère. Dans un Avant-Propos, Boris Vian clame très clairement l'individualisme («les masses ont tort et les individus toujours raison») qui caractérise son œuvre et qui est perceptible dans le recueil de nouvelles *Les Fourmis* (1949) ou dans les romans *l'Herbe rouge* (1950) et *l'Arrache-cœur* (1953). Mais ce qui caractérise davantage encore la création de Boris Vian, c'est l'inlassable fantaisie avec laquelle l'auteur déforme la langue française, manque de respect aux idiotismes et aux proverbes, recourt à l'argot, altère les noms propres (rebaptisant Jean-Sol Partre et la comtesse de Bovouard le célèbre couple existentialiste). Astuces, coq-à-l'âne, néologismes, calembours et contrepéteries ponctuent l'écriture des romans ou les variations spatiotemporelles sont incessantes et où les personnages sont toujours guettés par la mort violente.

Dans ses poèmes, recueillis en 1962 sous le titre significatif *Je voudrais pas crever*, Boris Vian considère avec une insolence désespérée la mort, qui l'emportera prématurément en 1959. Mais, avant de disparaitre, l'auteur aura rejoint en 1952 le Collège de Pataphysique auquel son goût de la provocation et du canular — qu'exprime l'énorme farce *Le goûter des généraux* — le destinait tout particulièrement. Il aura également traduit de nombreux romans policiers ou fantastiques, écrit une multitude de chansons et collaboré durablement à la revue *Jazz Hot*.

Si un vaste courant de sympathie fait escorte à l'œuvre depuis la mort de son auteur, il est essentiellement le fait des jeunes générations, qui, sous la gentille — mais non moint subversive — insolence à l'égard du langage, aiment à découvrir une généreuse saveur de liberté.

ANDRÉ PIEYRE DE MANDIARGES

ou le goût de l'insolite

D'une écriture précise et précieuse, André Pieyre de Mandiargues se plait à explorer les voies «du bizarre, du fantastique, de la violence, pour ne pas dire de la licence et de la brutalité, du panique et du funèbre, du cruel, du convulsif et de l'incontrôlé». Son œuvre privilégie l'insolite qui réside au cœur du quotidien.

Né en 1909 à Paris, Pieyre de Mandiargues fait des études d'archéologie, puis se sent poussé à la poésie par la lecture d'Agrippa d'Aubigné, des poètes élisabéthains, des romantiques allemands, ainsi que des surréalistes. Ses premières œuvres poètiques, telles que «*l'Age de craie* (1935) et *Dans les années sordides* (1943), aiment à enchevêtrer les fils du rêve et de la réalité. Quant à ses premiers récits — *Le musée noir* (1946) et *Soleil des loups* (1951), ils allient le grotesque et le tragique pour créer, dans la lignée d'Edgar Poe et de Villiers de l'Isle-Adam, un climat fantastique qui prend des teintes plus feutrées dans *Marbre* (1953) et *Le lis de mer* (1956) où s'exprime le goût de l'auteur pour les rites de l'initiation amoureuse. En accédant à la dimension romanesque avec *La Motocyclette* (1963) et *La Marge* (Prix Goncourt 1967), l'œuvre fait voisiner l'amour physique avec la mort sanglante. Pieyre de Mandiargues place toujours ses personnages — de préférence des jeunes filles ou de beaux êtres diaphanes — dans une sorte de théâtre de la mort où les forces démoniaques sont soulevées par des égarements dans le domaine érotique.

Cet héritier hautain du surréalisme, qui rejoint le mouvement en 1947 et en signe dès lors les déclarations les plus importantes, à une prédilection pour l'Italie standhalienne à laquelle il consacre en 1965 un essai, *Beylamour*. Grand voyageur ayant sillonné l'Europe, l'Orient méditerranéen puis connu le Mexique, Pieyre de Mandiargues reste avant tout un esthète qui, tout en développant les superbes rêveries de sa création personnelle, cherche le refuge complice des «belvédères» qui permettent de percevoir la beauté sous ses formes les plus incongrues et secrètes. C'est ainsi que l'auteur s'attache à cerains lieux comme Bomarzo et ses «monstres», de même qu'à un univers pictural qui, de Jérôme Bosch à Bona de Mandiargues, son épouse à qui il adresse en 1971 l'affectueux hommage intitulé *Bona l'amour la peinture*), passe par Paul Klee, Max Ernst et Jean Dubuffet, ses complices sur les chemins baroques de la surréalité.

PRINCIPAUX OUVRAGES:

Récits: *Le Musée noir*, Laffont, 1946.
Soleil des loups, Laffont, 1951.
Marbre, Laffont, 1953.
Le lis de mer, Laffont, 1956.
Feu de braise, Grasset, 1959.
Porte dévergondée, Gallimard 1965.
Mascarets, Gallimard, 1971.
Romans: *La motocyclette*, Gallimard, 1963.
La Marge, Gallimard, 1967.

Imprimé Sur Les Presses Du Journal «HARATCH»-83, Rue D'Hauteville-75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՄԱՐՏ
1
DIMANCHE
1er MARS
1981

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

LE NUMERO 2 F.

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ : 160 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 350 Ֆ. - Հատը : 2 Ֆ.

56րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 14.854 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 56e ANNÉE — No 14.854

ԱՆ-ԲԱՆ ՉՄՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Կը յամառիմ հաստատել որ Հայ ժողովուրդը մտահոգող կարեւոր հարցերու մասին չխօսիլն ու չգրելը վտանգաւոր է։ Բանն ու խօսքը, կարծիքներու փոխանակութիւնն ու հաղորդակցութիւնը կարեւոր են, առողջ ընկերութեան մը համար, կենսունակ ընկերային կեանք մը ապահովելու համար։ «Բան»-ը կենսական է, իբրեւ խօսք կամ գործ։

Այսքանը, կրկնութիւն եւ ամփոփում։ (Տե՛ս՝ «Բանը, Բանիլն ու Բանալին», «Յառաջ – Միտք եւ Արուեստ», 1 Փետր. 1981)։

Երբ մեր պաշտօնական կազմակերպութիւններն ու հաստատութիւնները կը մերժեն թէ՛ բանիլ, թէ՛ ալ ուրիշ գործօն տարրերու մասին խօսիլ, կը ստեղծուի վաքիւում մը, պարապ մը, չգոյութիւն մը, որ կը պահանջէ՛ լեցուիլ։ Հայ հասարակութիւնը չընդունիր այս ան-բան վիճակը։ Արդեօ՞ք։ Կշռուած ու անկշիռ բան-ա-խօսներ իրենց խօսքերով կու գան լեցնելու վաքիւումը, պարապը։

Փետրուար 6, 1981-ին, Նիւ Եորքի Հանրածանօթ Գոլոմպիա համալսարանի Հայ (անգլիախօս) Ուսանողներու Միութիւնը, մերժելով ան-բան լռութիւնը՝ ասուլիս մը կազմակերպած էր։ Նիւթն էր,- «Ահաբեկչութիւնը կրնա՞յ ազդու ազդակ մը ըլլալ, Հայ Դատի հետապնդումի աշխատանքին»։

Գրեց՝ ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Չորս խօսողներ հրաւիրուած էին, որոնցմէ մէկը՝ ես։ Բացման խօսք ընող ուսանողը հաստատեց, որ դիմած են Նիւ Եորքի շրջանի բոլոր քաղաքական կազմակերպութիւններուն եւ միւս պաշտօնական մարմիններուն։ «Բոլո՛րն ալ, անխտիր մերժեցին իրենց բանբերներուն արտօնել՝ այս հարցի մասին հանրային ելոյթ ունենալ», ըսաւ Ռիչըրտ Գալըքճեան (ժողովին նախագահող ուսանողը)։ «Անոնցմէ ոմանք նաեւ փորձեցին մեզ համոզել, որ այս հաւաքոյթը չկազմակերպենք»։ Սակայն, 250 անձի ներկայութեան տեղի ունեցաւ ան, ու ես կը մտածեմ թէ հոն արտայայտուած մտքերը բաւական հաւատարմօրէն կ'արտացոլեն Արեւմուտքի ոստաններուն մէջ հաստատուած հայ զանգուածի մտահոգութիւնները։

«Յառաջ»ի – Միտք եւ Արուեստ-ը բառին սովորական առումով լրաթերթ չէ, եւ ուրեմն այս յօդուածը թղթակցութիւն մը չի կրնար ըլլալ։ Սակայն կը հաւատամ որ այդ ասուլիսի ընթացքին արտայայտուող գաղափարներու հանդէպ տեսական մօտեցում՝ արդա՛ր է ու պատշաճ։

×

Ներելի ու աններելի զանազան պատճառներով քաղաքական կազմակերպութիւններ ահաբեկչութեան մասին կարծիք չեն արտայայտեր։ Երբեմն, հարցին հետ կապ ունեցող լուրերուն չեն անդրադառնար իսկ (վերջինը, անընդունելի՛ է, մամլոյ պատասխանատուութեան լուրջ հակացուցութեամբ)։

Նման լռութիւն մը կը ստեղծէ վտանգաւոր պայմաններ. վտանգաւոր՝ ամէն տարրի։ Պաշտօնական կազմակերպութիւններ կրնան կորսնցնել վարկի այն փոքր դրամագլուխը՝ որ մնացած է իրենց։ Ոմանք՝ լռութիւնը կը մեկնաբանեն իբր «համաձայնութիւն», ուրիշներ՝ իբր դատապարտում։ Երկու մեկնաբանութիւններն ալ կը ստեղծեն շփոթում, քանի որ թէ՛ գովեստ, թէ՛ ալ դատապարտում անտեղի ու անիրաւ են, երբ հարցը չէ քննուած, կարծիքներ չեն փոխանակուած, մանաւանդ՝ երբ հանրային կարծիքը չէ ստիպած ահաբեկչական շարժումի անանուն անդամներուն, որ իրենց մօտեցումն ու վերլուծումը պարզեն։

Նման իրավիճակ մը վտանգաւոր է ահաբեկչական շարժումի մտքին։ Կարծիք եւ խորհրդակցութիւն չփոխանակող կազմակերպչական միտքը վտանգ մըն է նոյնի՛նքն կազմակերպութեան,- վկայ՝ Հ.Յ.Դ.-ի ներկայ վիճակը։ Մտահոգիչ է մտածել՝ որ պաշտօնական կազմակերպութիւններու պարտադրած լռութեամբ պարուրուած ու շրջապատուած՝ հայ ահաբեկիչները կրնան իսկապէս սկսիլ միայն իրենք – զիրենք մտիկ ընել, իրենց լոզունգներով օրօրուիլ ու տարուիլ. նոյնիսկ՝ կրնան լռութիւնը մեկնաբանել կա՛մ իբր անտարբերութիւն, եւ կամ ալ իբր դրական դիրքի մը արտայայտութիւն։

Այսպէս, լռութիւնը կը վնասէ թէ՛ հին, թէ՛ նոր կազմակերպութիւններուն։ Միայն ինքզինք լսողը՝ կ'ենթարկուի մենախօսութեան բոլոր վտանգներուն։ Կրնայ իյնալ անոր բազմաթիւ թակարդներուն մէջ։ Ամէնէն գէշ, եթէ տեխական ու տեսական ճնշում չզգայ ահաբեկչական շարժումը՝ իր քաղաքական վերլուծումը հանրային ինքնաքննարկումի, պարզումի եւ նոյնիսկ (երբ հարկ ըլլայ) ինքնարդարացումի ենթարկելու, այդ քաղաքական վերլուծումը կը քարանայ, կը կաղապարանայ, կը կորսնցնէ իր ճկունութիւնը, կը դառնայ նոր (եւ արխնոտ) տեսիլք, որ կրնայ վառնել հայ վճռակամ երիտասարդներու նուիրումն ու կեա՛նքն իսկ։ Ես մտահոգ եմ արդէն՝ ճի՛շդ այս ինքնավերլուծումի պակասով, զոր կը կարծեմ տեսնել երբեմն, ահաբեկչական շարժումի արարքներուն ու մանաւանդ հանրային արտայայտութիւններուն մէջ։ Կաղապարուած, տեւականօրէն չվերամտածուած կոպիտ Մարքսիզմ մը կրնայ նոյնքա՛ն վտանգաւոր ըլլալ մեզի, որքան Ռամկավարութեան գռեհիկ քաղքենիապաշտութիւնը եւ ՀՅԴ-ի յաւէտ կրկնուող պատգամախօսութիւնը։

Սակայն, անարդար պիտի ըլլար մատնանշել լռութեան ու ան-բան-ութեան (անխօսք եւ անգործ կրկնակի՛ իմաստներով) վտանգները, առանց աւելի լայնածաւալ վերլուծման փորձի։ Հայ մամլոյ հաւատարիմ ընթերցողին յայտնի է, կարծեմ, որ ահաբեկչական շարժումը ԿՐԿՆԱԿ դեր մը ունենալու սահմանուած է, կամայ թէ ակամայ։ Կոչուած է մերժելու օտարին հանդէպ Հայ Սփիւռքի կրաւորականութիւնը՝ քաղաքական մարզին մէջ, անգուշակելի, եւ անկասկած վտանգաւոր ու արիւնալի արդիւնքներով։ Այսքանը՝ բոլորս ալ գիտենք։ Սակայն, կայ երկրորդ կոչում մը, զոր կ'ուզեմ ընդգծել հոս,- ահաբեկչական շարժումի գոյութիւնը, յարատեւումն ու ընդարձակումը՝ 1973-էն ի վեր, Հայ Սփիւռքի ներքին կեանքի ու պայքարներու ախտանշանական (ոչ միայն յատկանշական) երեւոյթներէն է, եւ ուրեմն, այդ շարժումը «երկրաշարժ» մըն է, որ ունի կարեւոր ներքին, ներ-Սփիւռքային անդրադարձ։ Մեզ կը ստիպէ որ վերստին մտածենք Սփիւռքի անցեալն ու ապագան։ Նոր դերակատար, եւ ուրեմն՝ նոր թատերախաղ։

×

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը երկրագնդային առումով պատմական «երկրաշարժ» մըն էր, որուն զոհ գնաց հայ ժողովուրդը։ Մենք յաճախ մեզ կը մեղադրենք 1914-ի մեր անպատրաստութեան համար, եւ անկասկած ճիշդ է որ Վանն ու Շապին Գարահիսարը, ու Կիլիկեան մի քանի շրջաններու հերոսամարտերը պէտք էր որ աւելի՛ համատարած երեւոյթներ ըլլային, ու պիտի ըլլայի՛ն, եթէ հայ եկեղեցին, հայ ջոջերն, ՀՅԴ-ն ու ՍԴ Հնչակեան կուսակցութեան առաջնորդները միասին մտածած ըլլային։ Սակայն, իսկապէս դժուար էր վիճակը, իսկապէ՛ս դաւադիր էր Օսմանեան Պետութիւնը եւ (ըստ սովորականին) տեւական հաղորդակցութիւն ու կարծիքներու փոխանակութիւն չկար առաջնորդ շրջանակներու միջեւ,- ո՛ւր մնաց գործակցութիւն։ Ուրեմն, Եղեռնի հսկայ կորուստները անխուսափելի էին։ Պատերազմի զօրաշարժը կը ստեղծէ ցեղասպանութեան իտէալ պայմաններ, ինչպէս Երկրորդ Համաշխարհայինն ալ փաստեց, ու թէեւ մենք քիչ մը աւելի քիչ զոհ պիտի տայինք, ու աւելի գոհացուցիչ թիւով հերոսամարտեր պիտի ունենայինք, ճիւաղային. ծրագրի մանիկի իրականա -

(Շար.ը կարդալ՝ Դ. էջ)

GEORGES BATAILLE

ou l'expérience des limites

«Ce qui m'oblige à écrire, j'imagine, est la crainte de devenir fou.

Je subis une aspiration ardente, douloureuse, qui dure en moi comme un désir inassouvi.

Ma tension ressemble, en un sens, à une folle envie de rire, elle diffère peu des passions dont brûlent les héros de Sade, et pourtant, elle est proche de celle des martyrs ou des saints...».

Ces lignes qui ouvrent un des textes capitaux de Georges Bataille (1897-1962) montrent bien que, chez lui, l'écriture s'apparente à une expérience des limites où la transgression occupe une place majeure; mais cette idée de transgression, loin de marquer le retour à quelque idyllique liberté naturelle, a cette particularité chez Bataille qu'elle lève l'interdit sans le supprimer — l'érotisme ne trouvant à s'exprimer que dans le respect, si ce n'est dans la sacralisation, des valeurs interdites.

Cette œuvre où s'entrelacent, selon Michel Leiris, «le plus salement corporel et le plus majestueusement cosmique, le plus trivial et le plus paradoxalement romantique», défie tous les genres et toutes les catégories, la littérature tout autant que la religion et la philosophie («Ce que j'enseigne est une ivresse, non une philosophie»).

Ancien élève de l'Ecole des Chartes, Georges Bataille mène, sa vie durant, une carrière de conservateur de bibliothèque, mais ses pôles d'intérêt sont multiples: ils vont des fatrasies médicales à l'étude des monnaies, de la lecture des mystiques à l'érotologie, de l'ethnologie à l'économie politique et à la psychanalyse. Il ne s'agit guère pour lui de quelque éclectisme gratuit, mais plutôt d'une manière de tresser des faisceaux de contradictions productives. «Il faut le système et il faut l'excès» affirme l'auteur pour qui «le seul moyen de racheter la faute d'écrire est d'anéantir ce qui est écrit». Une incessante dialectique anime cet esprit marginal qui, d'emblée déçu de voir le surréalisme rejeter la poésie dans la traditionnelle trappe aux symboles, s'efforce très tôt de trouver un terrain vierge sur lequel il pourra fonder une métaphysique expérimentale. La littérature ne saurait, à ses yeux, qu'avoir pour unique fonction de révéler les possibilités «excessives» de la vie: «Je le crois: seule l'épreuve suffocante, impossible donne à l'auteur le moyen d'atteindre la vision lointaine attendue par un lecteur las des proches limites imposées par les conventions». La psychanalyse lui offre justement le moyen d'appréhender la troublante frontière où le plaisir et le dégoût se confondent. *l'Anus solaire* (1927), *Histoire de l'œil* (1928), *Le Bleu du ciel* (1935) et *Madame Edwarda* (1937) sont quelques-uns des récits les plus remarquables de Bataille, où l'écriture, provocante et spasmodique, a cet avant-goût de la mort lié intimement à l'activité érotique. Dans *Madame Edwarda*, l'auteur confie: «L'homme n'est pas limité à l'organe de la jouissance. Mais cet inavouable organe lui enseigne son secret». Bataille manifeste en tout cas l'intangible volonté de ne se faire lire qu'à partir de l'obscénité afin d'atteindre à cette «appropriation de la vie jusque dans la mort» qu'est l'érotisme.

C'est après avoir dirigé la revue littéraire *Documents* (1929 - 1930), que Bataille, qui n'a de cesse de parfaire sa culture, s'oriente vers la philosophie, l'économie et la réflexion politique. En 1936, il fonde l'éphémère revue *Acéphale* ainsi que le Collège de sociologie. Requis par la méditation intérieure, il rêve de trouver une nouvelle forme d'extase en dehors de toute foi reconnue. Il tente un moment d'associer d'autres esprits à sa quête mais prend rapidement acte de son échec qu'il va alors compenser par la

par Daniel LEUWERS

transcription solitaire de son expérience personnelle sous la forme d'une *Somme athéologique* dont les trois volets (*l'Expérience intérieure*, 1943; *Le Coupable*, 1946; *Sur Nietzsche*, 1945) décrivent l'approche d'un domaine silencieux et paradoxal où, sans l'ombre fabriquée d'un Dieu quelconque, «le temps accède à la simplicité qui le supprime», dans une sorte de jeu angoissant qui a pour enjeu l'impossible. Bataille, veut revivre jusqu'au plus profond de sa chair l'expérience tragique de Nietzsche en qui il se refuse à voir le philosophe de la «volonté de puissance», mais plutôt «le philosophe du *mal*». L'auteur veut par là même retrouver le sens vrai du mot «liberté» qui n'à rien à voir avec les hypocrites formes de contrainte mises en place en vue d'un bien.

Si la poésie — regroupée dans le recueil intitulé *l'Archangélique* — prend le relais de l'expérience, c'est pour la relancer avec cette fureur voluptueuse (dont témoigne le volume *Haine de la poésie*, en 1947) qui permet de rejoindre une vérité enfouie sous les tabous de la sexualité et de la mort. Cette vérité, Georges Bataille la percevra sous la forme du pouvoir de dépense, qui, tout autant que l'érotisme, caractérise les mécanismes économiques (*La part maudite*, 1947) et il la questionnera inlassablement aussi bien dans l'histoire de l'art (*Lascaux, ou la naissance de l'art*, 1955 et *Les larmes d'Eros*, 1961) que dans quelques œuvres littéraires (*La littérature et le mal*, 1957), avec la volonté jamais démentie d'instituer l'outrance en principe éthique et esthétique.

Privant de sens tout ce qui s'apparente à un au-delà métaphysique ou moral, Georges Bataille aura donc donné à son œuvre une sorte de jubilation tragique où l'homme, seul face à lui-même, se trouve finalement confronté à son propre anéantissement, loin des contraintes illusoires du travail et de la peur stérile du lendemain.

Les œuvres complètes de Georges Bataille sont publiés chez Gal

Fonds A.R.A.M

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆՔ

ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գրեց՝ Ս. ՃԷՎԱՇԻՐՃԻԵԱՆ

Նուէր՝ Օր. Գոհարիկ Գէորգեանին

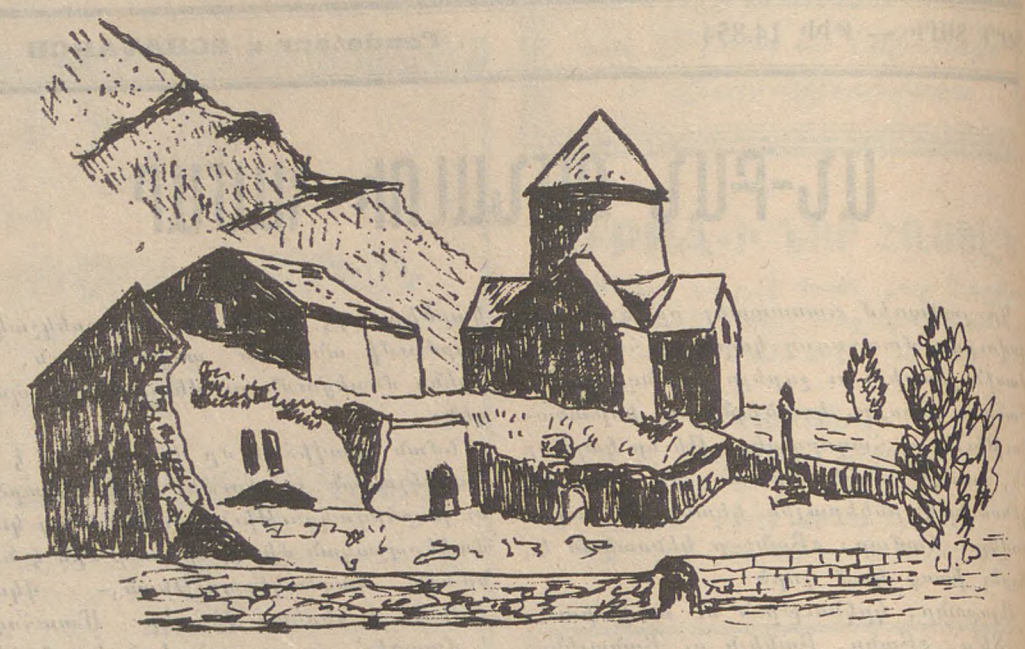

Բազմախորան եկեղեցին եւ Սիւնը 1931–ի երկրաշարժէն առաջ

Սիւնեաց երկիրը, այսօրուան՝ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի շրջաններէն կազմուած, Հայաստանի հիւսիս – արեւելեան ծայր աշխարհին նստած, իր մասնաւոր տեղը ունի Հայոց Պատմութեան եւ հայկական ճարտարապետութեան մէջ: Ար – դէն՝ Հայոց արքունիքին մէջ՝ Սիւնեաց իշխանները՝ Հայոց թագաւորէն անմի – ջապէս վերջ կու գային եւ իրենց բարձերը՝ թագաւորական տաճարին մէջ (Aula Magna), ուր Փաւստոս Բիւզանդացի կը հաշուէր 400 բարձեր հայ ազնուականութեան, թագաւորական գահին անմիջական յաջորդներն էին:

Սիւնեաց երկրի աշխարհագրական դիրքն էր որ իրեն կու տար իր մասնաւոր բնոյթը: Բարձրաբերձ լեռներով ծածկուած, ուր «Իշխանասար»ը կը հասնի 3552 մ. բարձրութեան մը, հատուածուած կիրճերով եւ անդնդախոր հեղեղատներով, և գետակներով, ուր արեւը՝ հազիւ թէ միջօրէին իր լոյսը կը հասցնէ մինչեւ կիրճին եւ կամ հեղեղատին յատակը: Օրինակ՝ Գրիսի վերեւ գտնուող կիրճը, որ յատկանշօրէն՝ կը կոչեն «Մթնաձոր», եւ կամ խստաշունչ Հաւիձորի կիրճը: Սիւնեաց լեռնաշխարհը հատուածող այս հեղեղատներէն եւ գետակներէն՝ «Որոտան»ը կը հոսի Տաթեւի մօտ՝ «Սատանայի կամուրջ»ին տակէն, որոտումի նման մնայուն աղմուկով մը, ուրկէ կու գայ իր անունը՝ «Որոտան»: Ամէն լեռնաշխարհ ունի իր «Սատանայի կամուրջ»ը: Զուիցերիոյ մէջ ալ, Կոթարի լեռնաշխարհը ունի իր «Սատանայի կամուրջ»ը, անդնդախոր հեղեղատի մը վրայ ձգուած: Հաւանաբար այս անունը ներշնչուած ըլլայ տեղւոյն սարսռաբեր տեսարանէն, աւելի քան՝ աւանդութենէ մը:

Սիւնեաց այս բարձրաբերձ լեռները ծածկուած են սաղարթախիտ մութ անտառներով, երբեմն կտրատուած ալպեան դաշտադետիններով, որոնք կը յառաջանան մինչեւ հեղեղատներու քարափները, որոնց բարձունքէն կը նային վարը՝ մթնշաղի մէջ թաւալող ջուրերու որոտալի յորձանքները:

Այսպիսի կազմութիւն մը ունեցող լեռնաշխարհ մը, գերազանցապէս յարմար է ժողովրդական աւանդութեանց ծնունդին եւ զարգացման: Բնութիւնը՝ հոն դրած է բոլոր նիւթերը, մութ անտառներ, խորախոր հովիտներ, սարսափ ազդող կիրճեր, որոտացող հեղեղատներ, ժողովուրդին երեւակայութիւնը գրգռելու եւ աւանդութիւններու ծնունդ տալու համար: «Մթնաձոր»ի մասին՝ աւանդութիւնը կը պատմէ թէ, ատենին գտնուած է շատ գեղեցիկ աղջիկ մը՝ աղքատ: Ան՝ այնքան գեղեցիկ էր որ՝ երբ կը ծիծաղէր, չորս կողմը ծաղիկներ կը բացուէին, իսկ երբ կու լար՝ անձրեւ կը տեղար: Օր մը, «չարեր» այս գեղեցկութիւնը կ'առեւանդեն եւ կը տանին կը կապեն՝ հեղհեղատի ամէնէն մութ անկիւնին մէջ, ուր մինչեւ այսօր ան կու լայ իր վիճակին վրայ եւ ասոր համար է որ «Մթնաձոր»ը միշտ թուխ է և անձրեւոտ: Անդնդախոր Որոտանի կիրճը կը ձեւաւորէ լեռնաբազուկ մը, զայն երեք կողմէն շրջապատելով, այս լեռնաբազուկը կը ձեւաւորէ երեք ժայռեր, որոնց մէջտեղինը, ժողովրդական աւանդութեամբ կը կոչուի՝ «Շահանդուխտի ժայռ» եւ կամ «Հարսնաքար»: Եւ աւանդութիւնը կը պատմէ.– «Աղուանց արքայի չքնաղ դուստրը՝ Շահանդուխտը Սիւնեաց իշխանի որդւոյն՝ Սմբատի հարս կը բերէին: Ճամբան կ'անցնէր սաղարթախիտ, մութ անտառներու մէջէն, ուր արդէն տեղաւորուած՝ դարանակալ մոնկոլ հրոսակներ կը յարձակին իշխանուհին շքախումբին վրայ, գերելու համար աննման օրիորդը: Մինչ իշխանուհին հետեւորդները կը ջանային ետ մղել հրոսակները, ան զգալով վերահաս վտանգը՝ կը հարուածէ իր նժոյգը, որ առաջ կը վազէ՝ անտառէն դուրս, եւ հասնելով Որոտանի վիհին եզերքը՝ կը նետուի քառաժայռէն վար: Հրաշք. իշխանուհի Շահանդուխտը եւ իր նժոյգը անվնաս կը հասնին վիհին խորը: Ի երախտագիտութիւն այս հրաշքին, Շահանդուխտ կ'որոշէ այդ լեռնաբազուկին վրայ հիմնել եկեղեցի մը»:

Շահանդուխտի այս եկեղեցին եղաւ սկզբնական կորիզը Որոտնավանքի, աւելի վերջ, իր ամուսնոյն՝ Սմբատի եւ իր որդւոյն հսկողութեան տակ, այս չէնքին շուրջ հաւաքուեցան վանական շինութիւններ եւ մանաւանդ՝ Շահանդուխտի եկեղեցւոյն հարաւ–արեւելեան կողմը կառուցուեցաւ բազմախորան՝ դմբեթաւոր եկեղեցին: Սկզբնական եկեղեցիէն առաջ գալով՝ մեծ վանք մը՝ Որոտնավանքը (1006), որ կազմեց Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցին գլխաւոր մէկ շինութիւնը:

Սիւնեաց իշխանները, եւ մասնաւորաբար՝ իշխանուհիները, Բագրատունիներու նման մեծ շինարարներ եղան:

Սիւնեաց Տիկին՝ Մարիամ իշխանուհին կը կառուցանէ Սեւանի երկու եկեղեցիները՝ Ս. Առաքելոցը եւ Ս. Աստուածածինը, ուր, պահ մը՝ Մարիամ իշխանուհին ապաստանեցաւ, երբ Արաբ Եուսուֆի հրոսակները զինքը կը հետապնդէին: Իշխանուհի Մարիամ եղաւ հայկ. ճարտարապետութեան, Սիւնեաց դպրոցին խսկական զօրավիգը եւ ներշնչողը: Ան՝ շինել տուաւ նաեւ Մարտունիի շրջանին Զորագիւղի Շողակաւանքը (877-886), զոր կոչեց՝ Ս. Պետրոս: Այս եկեղեցիին վերակազմութիւնը կը պարտինք ճարտարապետ՝ Ս. Խ. Մնացականեանի: Մարիամ իշխանուհին, 903–ին գլուխ հանեց նաեւ «վիմատաշ կոփածովք, շատածախս գանձիւք եւ մեծաշնան վատակոք» իր եղբօր՝ Շապուհ Բագրատունիի հաշուոյն, Վանեվանի Ս. Լուսաւորիչ վանական համայնքը:

Սիւնեաց Սոփիա իշխանուհին, Սմբատի կողակիցը եւ Շուշան իշխանուհին հարսը, 936–ին, Գնդեւան կոչուած վայրին վրայ կը շինէ վանք մը: Իսկ Սիւնեաց Շուշան իշխանուհին՝ Աշոտ իշխանի կողակիցը, կը գործակցի իր ամուսնոյն՝ Տաթեւի Առաքելոց եկեղեցիին (Ս. Պետրոս – Ս. Պօղոս) շինութեան (825–906):

Այս քանի մը օրինակները կը յիշեցոյց տալու համար՝ Սիւնեաց իշխանուհիներու շինարարութիւնները (*):

Սիւնեաց երկրի աշխարհագրական դիրքը եւ կազմաւորումը մեծապէս ազդած է երկրին բնակիչներուն վրայ եւ անոնց տուած է ինքնուրոյն դրոշմ մը, որ մնա-

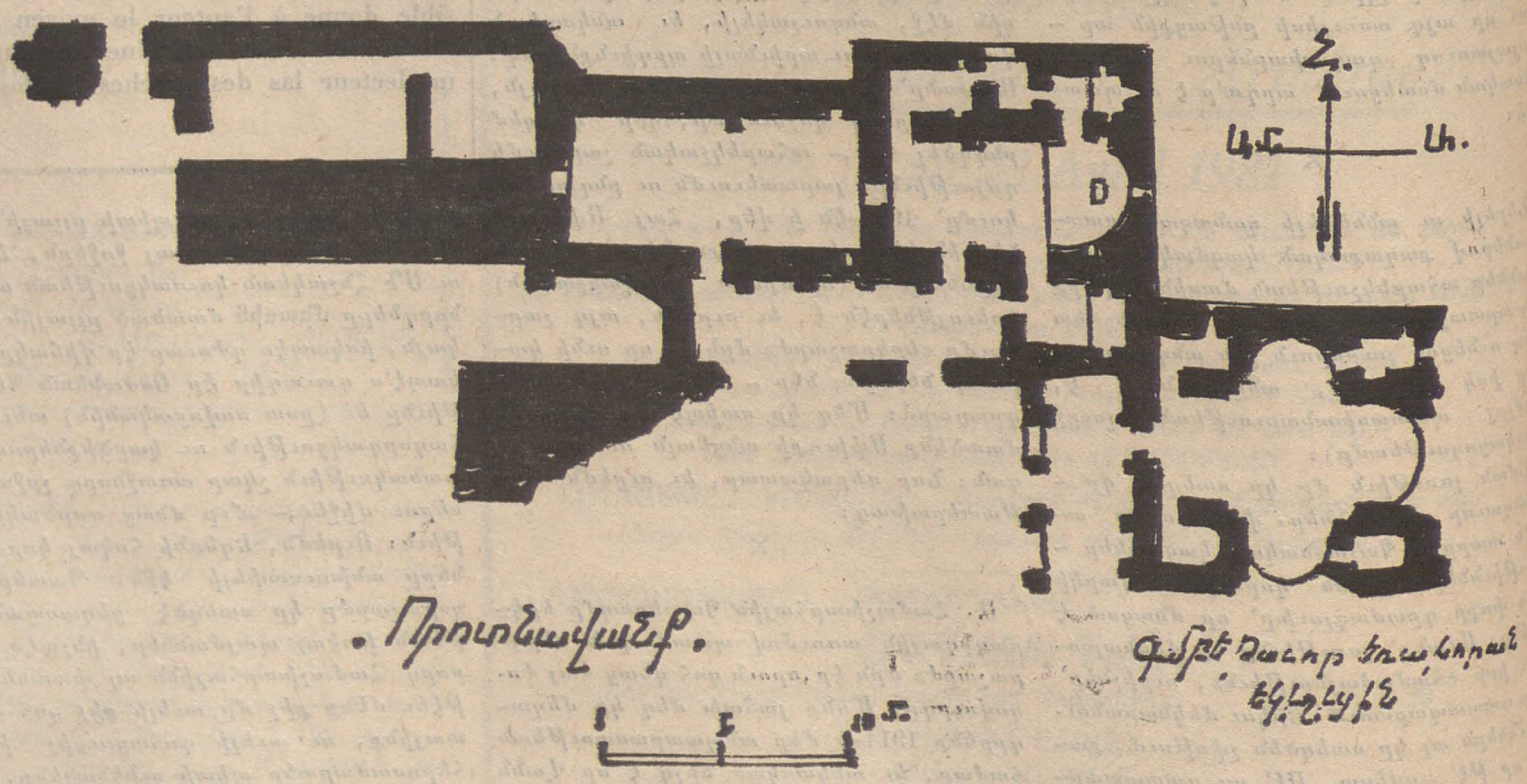

Ընդհանուր յատակագիծը

Fonds A.R.A.M

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ծապէս իր ազդեցութիւնը ունեցաւ, անոնց հոգեւոր մշակոյթին զարգացման վրայ եւ մասնաւորաբար՝ արտայայտուեցաւ ճարտարապետական մարզին մէջ եւ յաջող կերպով ի յայտ բերաւ, հայկ. ճարտարապետական ոճին մէջ՝ ինքնատիպ շինարուեստ մը, որ հայկ. ոճին՝ Սիւնեաց դպրոցը ձեւաւորեց:

Որպէս թէ մարդոց չարութիւնը չբաւէր՝ գեղեցիկը կործանելու, բնութիւնն ալ պակաս չմնաց, երկրաշարժներով կործանելու այնքան չքնաղ կառոյցներ: Տաթեւ մը, Որոտնավանքը եւ դեռ շատ ուրիշ յիշատակարաններ կործանեցան 1931-ի աղէտաալի երկրաշարժին: Բայց, այն ինչ որ բնական աղէտներէ ազատած՝ մեզի հասած է տակաւին կանգուն, ցոյց կու տայ Սիւնեաց ճարտարապետներու շինարուեստի բարձր վարպետութիւնը:

Սիւնիքի հնագոյն կառուցուածքներէն, անհրաժեշտ է յիշել՝ «Թանահատ»ի միանաւ, կամարածածկ սրահը եւ «Միծեռնավանք»ի եռանաւ պազիլիքան, որոնք Դ.-Ե. դարերէն են:

Սիւնեաց ճարտարապետութեան գլխաւոր յատկանիշն է, ինչպէս առհասարակ հայկ. ոճին՝ կեդրոնագմբէթ ձեւի շինութիւններ, ուր կաթողիկէն հաստատուած է քառախորան եւ կամ եռախորան շինուածքի մը կեդրոնին: Այս տեսակէտէն՝ Սիւնեաց շինուածաձեւը կը ներկայանայ ճառագայթող եւ կամ կեդրոնաւորուած յատակագծի դրութեան շինուածքներու կարգը (plan rayonnant, plan centré), ուր՝ գմբէթը եւ կամ կաթողիկէն՝ ամբողջ շէնքը ծածկելու երեւոյթը կու տայ: Այս տեսակի շինութիւններու նշանաւոր օրինակն է՝ Վաղարշապատի Ս. Հռիփսիմէն, Է. դարէն:

Սիւնեաց ճարտարապետները, իրենց առաջին քայլերը առին ընդօրինակելով Ե.-Է. դարերու, առաւելապէս պարզ կառուցումները, միանաւ, կամարածածկ եկեղեցիներ եւ խաչաձեւ, գողտրիկ համադրութիւններ: Սակայն, արդէն Թ. դարու վերջերը, սիւնեցի վարպետներ սկսան համարձակ ձեւափոխութիւններ մտցնել հին համադրութիւններու վրայ, իրենց դարաշրջանի պահանջներուն եւ շինարարական կարելիութիւններուն համաձայն:

Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցը, իր պարզ ու յատակ ճարտարապետական ձեւերովը, դեղարուեստական ինքնատիպ տրամաբանութեամբը եւ քարաշէն կառուցումի խնամուած մշակութեամբը, ինքնուրոյն շինարուեստ մը կը ներկայացնէ, հայկ. ճարտարապետութեան ընդհանուր ոճէն ներս:

Որոտնավանքը կը գտնուի Սիսեան շրջանի Վաղուդի գիւղէն ոչ հեռու, Որոտան գետի անդնդախոր կիրճերովը շրջապատուած լեռնաբազուկին վրայ, ուրկէ, ըստ աւանդութեան՝ վար նետուեցաւ Շահանդուխտ իշխանուհին, իր նոր-ժոյին հետ:

Վանական համայնքին շինութիւնները՝ արեւմուտքէն արեւելք երկարող դիծի մը կը հետեւին, որուն հիւսիս-արեւելեան ծայրին է կառուցուած՝ Շահանդուխտի կամարակապ եկեղեցին, որուն հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուէր՝ եռախորան եկեղեցին, իր կաթողիկէովը, ըստ՝ Սիւնեաց շինուածաձեւին: Այս եռախորան եկեղեցիին արեւմտեան կողմը կը գտնուէր դաւիթի սիւնասրահը: Եռախորան կաթողիկէով եկեղեցին կանգուն էր մինչեւ 1931 թուականը եւ կործանեցաւ նոյն տարին տեղի ունեցած երկրաշարժէն:

Հո՛ս ալ՝ Տաթեւի մէջ եղածին նման սիւն մը կար, այս գմբէթաւոր եկեղեցիին առջեւ, որ ինկաւ եկեղեցիին փլատակներուն տակ: Այս սիւնը՝ մօտաւորապէս եօթը մ. բարձրութեամբ՝ աւելի փոքր էր քան Տաթեւինը, որ 15 մ. է եւ որ զարմանալիօրէն՝ երկրաշարժէն անվնաս՝ կանգուն կը մնայ. թերեւս ասոր համար որ, Տաթեւի սիւնը շարժական է, կը ճոճի բայց չիյնար:

Այս եռախորան եկեղեցիին յատակագիծը կազմուած է «Կոթավանք»ի եւ «Մագենոցաց» վանքի համաչափութիւններուն համաձայն, իսկ որմնադրական դրութիւնը, պատերու արտաքին եւ ներքին երեսներու պատրաստութիւնը ցոյց կու տայ որ որմերու ներքին երեսները ծեփով ծածկուելու նպատակով պատրաստուած էին, նուազ նրբին տաշուածով մը: Արդէն, ծեփի եւ նոյնիսկ որմանկարներու հետքեր մնացած են, ինչ որ մեր ենթադրութիւնը կը հաստատէ: Մասնաւորաբար՝ հիւսիսային խորանին որմերը կապոյտ երկնագոյն, մանիշակագոյն աստղերով շրջապատուած հրեշտակ մը պէտք է ներկայացնէին, հոն մնացորդներէն դատելով:

Այս եկեղեցին ունի, արեւմտեան կողմը՝ մէկ դուռ մը, որուն առաջքը կայ սիւնազարդ դաւիթը, որ՝ աւելի վերջի շինութիւն մըն է, ըստ շինուածաձեւին:

Շահանդուխտի եկեղեցին, միախորան եւ կամարածածկ, ունի մօտաւորապէս 10 մ.ի երկարութիւն մը՝ ներսէն հաշուած եւ 5 մ.ի լայնք մը: Հիւսիսային կողմէն, եկեղեցիին պատը ամբացուած է կրկնապատով մը, որ՝ վանական համայնքին պաշտպանութեան մաս կը կազմէ եւ ոչ մէկ բացուածք կամ լուսամուտ ունի:

Թ. եւ մանաւանդ՝ Ժ. դարերը ընդհանուր կերպով՝ եզակի տեղ մը կը գրաւեն Հայոց Պատմութեան մէջ:

Քաղաքական գետնի վրայ, հայկ. թագաւորութեան վերականգնումն էր, գեղարուեստի եւ մասնաւորաբար՝ ճարտարապետութեան գետնի վրայ՝ իսկական վերածնունդ մը, որ անշուշտ, հետեւանք էր քաղաքական բարելաւուած վիճակին: Բայց, այս վերածնունդը՝ միմիայն Հայաստանի Հայոց մէջ չէ որ կ'արտայայտուի: Հապա՝ նաեւ Բիւզանդիոնի մէջ ա՛լ, սա Հայ – Հոռոմներու մօտ ալ կ'արտայայտուի: Այս Հայերը, որոնց Արեւելեան Հայերը՝ «Հայ – Հոռոմ» ածականը տուած էին, կը գրաւեն, Թ.-Ժ. դար, Բիւզանդիոնի մէջ՝ գրեթէ բոլոր բարձրագոյն դիրքերը կայսրութեան կառավարութեան մէջ: Կրօնական, զինուորական, քաղաքական եւ մշակոյթի մարզերուն մէջ, պատասխանելով Հայաստանի վերածնունդին: Հռոմի հետ կրօնական խզումը, Փոտ՝ հայ պատրիարքին օրով, համալսարանին վերաբացումը՝ Մալեւանայ պալատին մէջ՝ Կեսար Վարդ Մամիկոնեանի, Յովհաննէս Քերականադէտի եւ Լեւոն Փիլիսոփայի ձեռքով, Վասիլ Ա. Արշակունիի կայսր ըլլալը եւ հայկ. ճարտարապետական ոճին՝ բիւզանդական ճարտարապետութեան մէջ փառապանծ մուտքը՝ հսկայ նշանակութիւն ունեցող իրողութիւններ են:

Հայաստանի մէջ, այդ Թ. եւ Ժ. դարերուն, ճարտարապետութեան յաջող զարգացումը, բնական է՝ ազդուեցաւ հոն տիրող աւատապետական կարգերու զանազանութիւններէն: Ինչ որ աւելի հը-մայք եւ զանազանութիւն մը մտցնելու պատճառ եղաւ:

Սիւնիք, լեռնային դժուարամատչելի դիրքովը՝ նուազ ենթակայ եղաւ հայկ. բարձրավանդակի քաղաքական եւ ռազմական իրադարձութեանց, ինչ որ՝ իրեն թոյլ տուաւ շինարարական խաղաղ զարգացում մը:

Սիւնիքի մէջ, բարձրորակ տուֆի քարահանքեր չգտնուելուն, սիւնեցի ճարտարապետներ ստիպուած մշակեցին պազալտի օգտագործման շինարարական գեղարուեստ մը (թէքնիք) տուֆի տեղ, որ Սիւնիքի իւրայատուկ է եւ քարի ամէն տեսակը օգտագործեցին յատկապէս շինարարական այն մասերուն վրայ, ուր՝ առաւել կը համապատասխանեն իրենց կազմութեան յատկութիւններուն: Բայց, սա չնշանակեց թէ տուֆի գործածութիւնը բոլորովին մէկ կողմ ձգեցին, այլ ընդհակառակն, այն ցանցառ վայրերու մէջ, ուր կային տուֆ – քարի հանքեր, զանոնք գործածեցին շատ ճարտար կերպով:

Սիւնեաց ճարտարապետական դպրոցին միւս յատկութիւնն ալ սա՛ է, որ յատակագծային լուծումներու մեծ բազմազանութիւնն ունի: Նշանակելի է՝ չորս կեդրոնական մոյթերով տիպի յատակագիծերու վերամշակումները. դարձեալ, Սիւնեցիք էին որ, տաճարներու տանիքները կղմինտրներով ծածկելու տեղ՝ քարէ սալերով ծածկեցին:

Դարերու հոլովումով՝ Սիւնեցի ճարտարապետները աստիճանաբար իրենց տեղը զիջեցան հայ արուեստի միասնական ոճական ուղղութեան:

Ս. ՃԷՎԱՀԻՐՃԻԵԱՆ
(Ճարտարագէտ)

Նոյեմբեր, 1980 – Ժընեւ

(*) Ս. ՃԷՎահիրճիեան.– «Հայուհին՝ Հայկ. Ճարտարապետութեան առաջ», «Շիրակ» Ամսագիր, Թիւ 8, 1974 Պէյրութ:

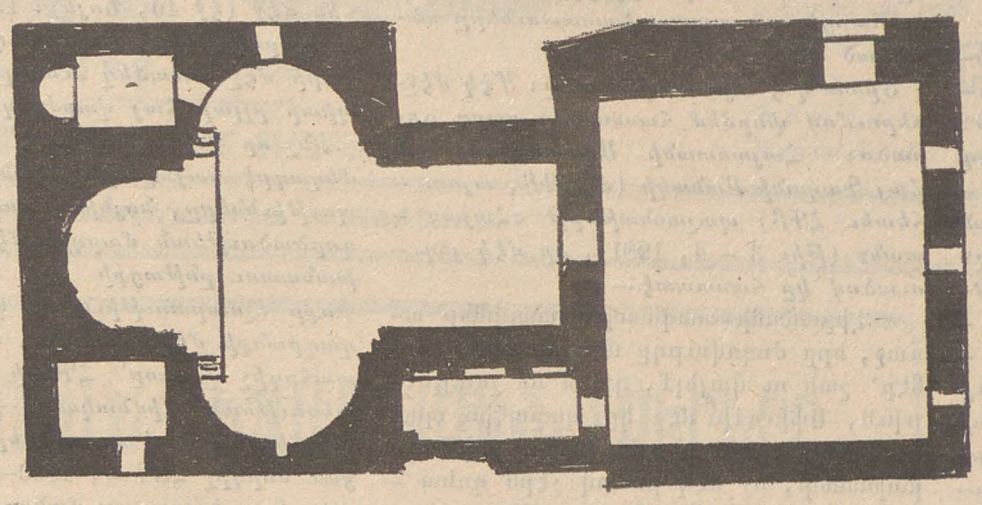

Սեան.
Ս. Աստուածածին

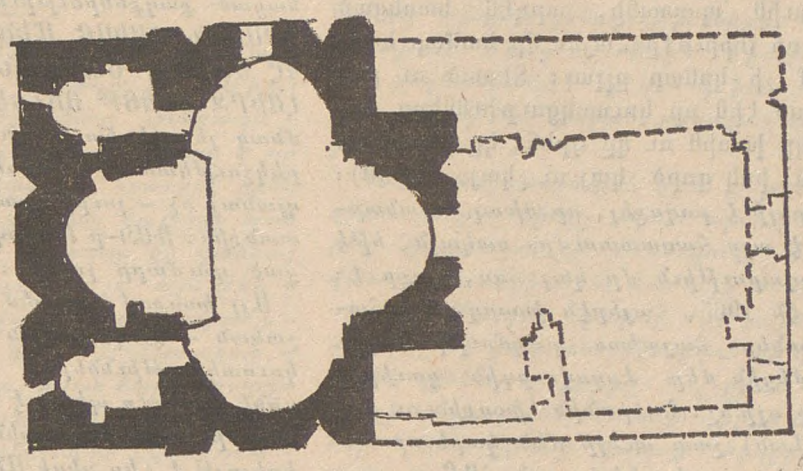

Գ. Հռեվանք.

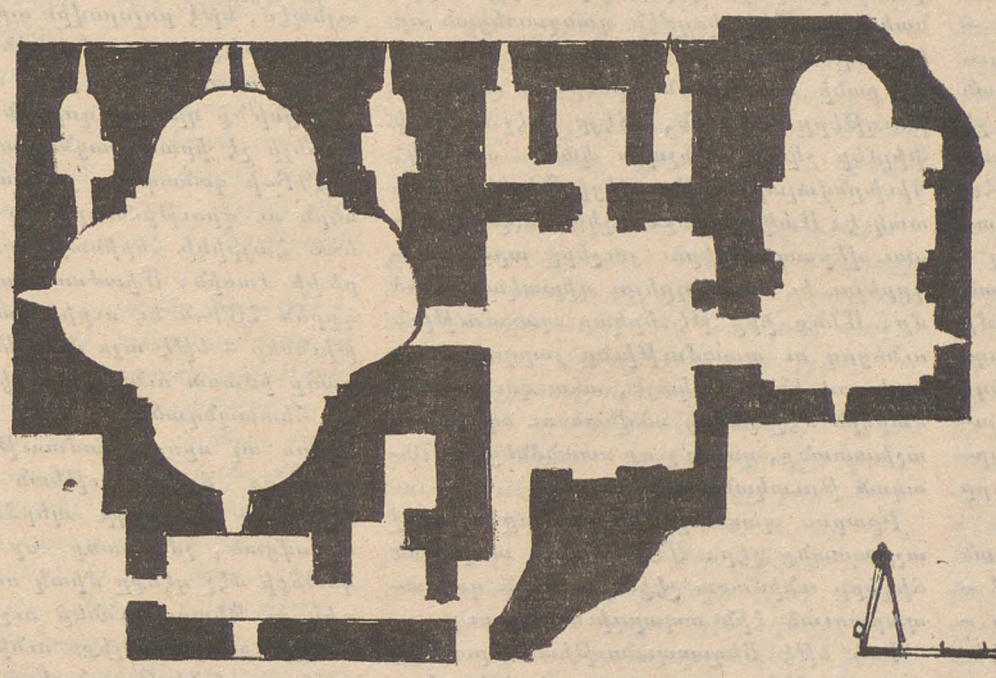

Վանքեր

Սիւնեաց ճարտարապետութեան դպրոցի յատկանշական նմոյշներ՝ Եռախորան եւ Քառախորան գմբեթածածկ:

Fonds A.R.A.M

ԱՆ-ԲԱՆ ԶՄՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

(Շար․ Ա․ էջէն)

ցումը անխուսափելի էր, տուեալ պատմական իրավիճակին մէջ։

Սակայն, եթէ ցեղասպանութիւնը անխուսափելի էր, անոր հանդէպ մեր ունեցած հակազդեցութիւնը՝ այդպէս չէր։ Ունեցանք երկու «պատասխան», այդ քստմնելի արարքին։ Առաջինը՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնն ու Ուիլսընեան սահմաններն էին,— միակ «գոհացուցիչ» պատասխանը, որ կարելի էր տալ Եղեռնին։ «Վրէժ»ը, ուրիշ որեւէ իմաստով, անընդունելի է։ Ազգի մը եւ մըշակոյթի մը բնաջնջումը սպանդի և թիւի հարց չէ․ նման արինահոսութիւն՝ ոսոխի արիւնը չէ որ կը պահանջէ գլխաւորաբար, այլ ամբակառոյց վերահաստատումը ճի՛շդ այն ազգային միաւորին, որուն բնաջնջման լծուած էր թշնամին։

1918–էն 1920 տրուած պատասխանը, Ուիլսընեան սահմաններով օժտուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը, պիտի փակէր Հայկ․ Հարցը, եթէ կարենար տեւել։ Պիտի խնկարկուէր մեր նահատակներուն յիշատակը, ու Հայ Պետութիւնը պիտի հետապնդէր դատական ատեաններու դուռը,— այն դուռը՝ որ 1919–ին արդէն Պոլսոյ մէջ պատժեց օսմանեան Պետութեան պաշտօնեաներէն ոմանք, եւ որ պիտի պատժէր ուրիշներ, Դաշնակիցներու ընդհանուր եւ օրինապահ հսկողութեամբ։

1920–էն 1923 պատահող դէպքերը, ու մանաւանդ Լօզանի դաշնագիրը, վերստին աղաղակող հարցումի մը վերածեցին Հայկ․ Հարցը․ բացին արիւնոտ թղթածրարը։

Անշուշտ, Սովետ․ Հայաստանը թէ՛ որոշ չափով կը պատասխանէ հին հարցումներուն, թէ՛ ալ ժառանգորդն է ուրիշ հարցերու։ Սակայն, քաղաքական ներկայ իրավիճակի բերումով, ան չի կրնար ստանձնել իրեն սահմանուած պարտականութիւնը։ Եւ ուրեմն, ահա Սփիւռքը, որ զատ իրեն յատուկ, գոյատեւման զանազան հարցականներու կողքին՝ 1940–էն ի վեր ակամայ ժառանգած է հարցեր, որոնք արդար աշխարհի մը մէջ իրը պիտի չըլլայի՛ն․ իր տկար կազմակերպութիւններուն բեռը ըլլալու տեղ, Հայ Պետութեա՛ն մը բեռը պիտի ըլլային։ Սակայն, ամէն Հայ գիտէ, թէ արդարութիւնն ու մենք նոյն ատեանները չենք յաճախեր։

1920–էն 1923, ՀՅԴ–ն եղաւ սփիւռքեան միակ կազմակերպութիւնը, որ ստանձնեց Եղեռնեան հարցումին պատասխանելու պատասխանատուութիւնը,— Թեհլիրեան, Շիրակեան եւ ուրիշներ պատասխանող առաջին յօղուածին առաջին մի քանի տողերը գրեցին։ Եւ այդչափ։

Կը թուի թէ, 1920–ական ու 1930–ական թուականներուն ուրիշ խարխափումներ ալ եղան։ Պատասխանը շարունակելու, Թուրքին հետ խօսքով ու գործով Հայկ․ Հարցին մասին «խօսակցելու» ծրագիրներ առաջարկուեցան։ Թէ ի՞նչ կ'ուզէին Շահան Նաթալի կամ Մարտկոցականները, անկեղծօրէն չեմ գիտեր։ Մեր պատմութիւնը մե՛նք իսկ այնքա՛ն գրաքննութեան ու զեղծումի ենթարկած ենք, որ դժուար է գիտնալ թէ որքա՞ն ճշմարտութիւն կայ նման անձերու եւ շարժումներու մասին ըսուածին մէջ։ Ամէն պարագայի, գիտենք որ 1923–էն 1973, պատմութեան «հարցում – պատասխան»ը շարունակելու մեր բոլոր փորձերը ապարդիւն էին։ Փոշոտած թղթածրարներ արտադրեցին․ ուրիշ ոչի՛նչ։

Կարելի է, նոյնիսկ արդար է ըսել, որ անգործ չէին մեր կազմակերպութիւնները։ Մօտէն ծանօթ եմ Հայ Օգնութեան Միութեան (Կապոյտ Խաչ) տարած հսկայ ճիգին, որ բազմահազար որբեր փրկեց անապատէն։ Գիտեմ որ Բարեգործականն ալ կարեւոր աշխատանք տարաւ։ Անկարելի է արհամարհել կամ անգիտանալ այդ զոհողութիւնները, սակայն, միաժամանակ պէտք է չեշտել որ փրկուող, բարգաւաճող, քաղքենիացող ժողովուրդի մը ստեղծումը, Սփիւռքի մէջ, անձեր կը փրկէ, գուցէ նոյնիսկ էթնիքական հաւաքականութեան մը փրկութեան կարելիութիւնը կը ստեղծէ, սակայն ԱԶԳԻ մը վերակենդանացումը չէ (հակառակ ազգապահպանման հոլովումին)։ Ըստ ահաբեկչական կազմակերպութիւններուն, ազգ մը ունի հարցեր, հարցումներ եւ իրաւունքներ, ինչպէս նաեւ յանուն անոնց խօսողներ ու գործողներ։ Կը հաստատեմ, որ այդ իրաւունքներուն եւ հարցերուն պատասխանատուները անտեսած են զանոնք։

Ծիտա՞կ է այս ամփոփումը։ Մէկ մէջբերումով փորձեմ հաստատել ցարդ գրածս։ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի (ՀԱՀԳԲ, այսուհետեւ ՀԳԲ) պաշտօնաթերթ «Հայաստան» (թիւ 3 – 4, 1981), իր մէկ յօդուածով կը հաստատէ․—

« Լիբանանի տագնապէն տարիներ առաջ, երբ ժողովուրդը մէկ մտածում ունէր՝ շահ ու վայելք, դրամ ու շռայլութիւն, Սփիւռքի մէջ կը պտըտէին պատանիներ, որոնք ոչ մէկ բանով չէին ուրախանար, ոչ մէկ բանով չէին գոհանար, քանզի իրենց մտածումները Հայրենիքին շուրջ կը դառնային՝ Վանին, Արարատին ու Արաքսին շուրջ։ Անոնք տակաւին պատանի, արդէն հասկցած էին, որ Սփիւռքը Հայու մը համար հայրենիք չի կրնար ըլլալ։ Տեսած ու ըմբռնած էին որ կուսակցութիւնները միայն կը խօսին ու կը գրեն, կը խօսին ու վիճին, իսկ գործ չկայ ու չկայ» (էջ 40)։

Կարելի է բողոքել, որ սխալ ու անարդար է այս հաստատումը․ սակայն, եթէ անարդարութիւն մը կայ հոս, փոքր է։ 1923–էն 1965, հայերէն խօսող հայ ճառախօսներ հայախօս բազմութիւններու պատմեցին մեր ժողովուրդին ցաւերը։ Ուրիշ ոչի՛նչ։ Ես բանին (խօսքին ու գրութեան) շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն կը յատկացնեմ, քան ՀԳԲ–ը, սակայն, ստիպուած եմ ընդունիլ, որ նոյնի՛սկ բանական մարզին մէջ ազդու չեղան մեր կազմակերպութիւնները։ Օրինակ մը։ Մէկ կողմէն գանգատեցան որ Եղեռնը աշխարհին ներկայացնել դժուար է, քանի որ լուսանկարներ ու փաստաթուղթերը քիչ են, Տէյր – էլ – Զօրի ֆիլմեր չկան, ինչպէս կան՝ օրինակ, Պուխընվալտի եւ Աուշվիցի ֆիլմեր։ Ճիշդ է։ Սակայն ինչո՞ւ չկազմակերպուեցաւ վերապրողներու յուշերը արձանագրելու եւ ձայնագրելու գիտական փորձ մը։ Մենք իբր թէ երկար պատմութիւն ունեցող ու պատմութիւնը յարգող ժողովուրդ ենք։ Սակայն, ահա զուտ բանի մարզին մէջ ինկող անվնաս ու օգտակար աշխատանք, զոր ո՛չ ոք ստանձնեց, 1970–ական թուականներէն առաջ։

Իրարու պատմել մեր ցաւերը, լուրջ աշխատանք չէր։ ՄԱԿ–ի մօտ տարուած ճիգերը անիմաստ չէին, սակայն դատապարտուած էին ապարդիւն մնալու։

Իսկ եթէ Ցեղասպանութեան հրատապ հարցին մէջ դատապարտուած էին անպտուղ մնալու մեր կազմակերպութիւններու ջանքերը, ալ ո՛ւր մնաց հողի հարցը, որ համաշխարհային դատական կամ ուրիշ որեւէ ատեանի առջեւ գոյութիւն չունի։ Վերջապէս՝ ինչպէ՞ս պահանջել հող մը։ Կարելի է, եթէ անոր վրայ կ'ապրի ժողովուրդ մը,— բայց մենք հոն թիւ չունինք այլեւս։ Կարելի է պահանջել զայն՝ եթէ պահանջատէր Պետութիւն մը սահմանակից է,— ինչպէս, օրինակ, Ֆրանսան կը պահանջէր Ալզասն ու Լոռէնը։

Ասոնցմէ դուրս ի՞նչ ձեւեր կան ու կային՝ Հայկ․ Հարցը հետապնդելու։ Կար բառը, որուն գրասփռումն ու ձայնասփռումը կը պահանջէ գիտական պատրաստութիւն ունեցող մտաւորական խօսնակներ, կազմակերպութիւն եւ դրամ։ Չգոյացուցինք, թէեւ կրնայինք․ կա՛ր հում նիւթը, չկար՝ առաջնորդ տարրը։

Այս հարցին մէջ, պէտք է ըսել, ՀԳԲ–ը անարդար է, ՀՅԴ–ի հասցէին ուղղած իր մեղադրանքներով։ Կը մեղադրէ ՀՅԴ–ը, որ չիրականացուց կարելին,— սակայն, այդ Հայ ՄԻԱՑԵԱԼ ժողովուրդի մը առաջնորդ տարրի մը կարելին էր, եւ ոչ ՀՅԴ–ին։ Զմոռնանք, որ հայ ժողովուրդը աւանդաբար իր եկեղեցիներուն եւ Բարեգործականին տուած է իր «ազգային» կամ «հանրային» եկամուտին 95 առ հարիւրը։ Նաեւ, ներկայիս, իր դպրոցներուն։ Սակայն, այս գումարները հսկայ կակչափ տակ գտնուող գումարներ եղած են միշտ, ու անոնց տէրերը՝ հայ կղերականութիւնը, հայ ջոջերը, հայ ուսուցիչներն ու թաղականները, մտահոգ էին դիրքով ու ապրուստով։ (Գոնէ երկրորդ մտահոգութիւնը հասկնալի պէտք է ըլլայ նոյնիսկ ՀԳԲ–ի երիտասարդներուն, որոնցմէ մին կը գրէ որ Բանակի երիտասարդները, թաքստոցներու մէջ իրենց անցուցած կէս – անօթի օրերուն, կամ ծոմ կը պահէին, կամ, խաշուած ու տապկուած հաւկիթով կ'ապրէին, քանի որ այդ աժան սնունդ է, արդի աշխարհին մէջ (էջ 40, նոյն)։ 1930–ին, սիրելի բարեկամներ, Նոր Գիւղի կամ Նահարի մէջ ձուածեղ ուտելը պերճանք մը պիտի ըլլար հայ վարժապետին համար։

Ինչ որ է։ Հարցը սա է՝ որ ՀԳԲ–ը կը մեղադրէ հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները, նոյնիսկ բանի ու դրամի գործածութեան մարզին մէջ անպատասխանատու ընթացքի մը որդեգրումով։ Փոքր ճշմարտութիւն մը կայ նման մեղադրանքի մէջ, սակայն, կայ նաեւ մըտահոգիչ փաստը՝ ՀԳԲ–ի որոշ անիրատեսութեան։ Հիմնական է հասկնալ, ինչպէս իր մորթով ու ոսկրներով ստիպուեցաւ սորվիլ ՀՅԴ–ն, 1890–էն ասդին, որ հայ ժողովուրդը ու մանաւանդ անոր ունեւոր եւ առաջնորդ տարրերուն մեծամասնութիւնը այնքա՛ն ապաքաղաքականացած քաղքենիութիւն մըն է, ՈՐ ԻՐ ԴՐԱՄԻՆ ՀՍԿԱՅ ՄԵԾԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՄԵՐԺԷ ՅԱՏԿԱՑՆԵԼ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒՐՋ ԲՆՈՅԹ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՐԾԻ, ո՛ւր մնաց յեղափոխութեան եւ կամ… ահաբեկչութեան։ (Նոյնիսկ՝ իր դրամը կը զլանայ ոչ – լուրջ «քաղաքական» աշխատանքին։ ՌԱԿ–ը Բարեգործականին ունեցած գումարը չունի)։

Այլ խօսքով, կրկնեմ, բանի ու քարոզչական – քաղաքական մարզի մէջ մեր կուսակցութիւններու անգործութիւնը գոնէ մասամբ պէտք է վերագրել ունեւոր տարրի ահաւելի քաղքենիացման, որ հի՛ն եղելոյթ է (կը սկսի Անիի մէջ՝ ԺԱ․ դարուն, կը շարունակուի Պոլիս ու Թիֆլիս ու կը կատարելագործուի Գահիրէ, 1906 – 1908 թուականներուն)։ Բայց եւ այնպէս, եթէ բոլորովին արդար չէ ՀԳԲի մեղադրանքը, այս մարզին մէջ, բոլորովին անարդար ալ չէ։

Անցնի՛նք զինեալ գործին, որ նոյնպէս կարելի չէ իրականացնել առանց դրամի։

ՀԳԲ–ի զանազան յայտարարութիւններն ու գրութիւնները կը խօսին Խրիմեան Հայրիկի հերիսայի ու երկաթի շերեփի մասին։ Միաժամանակ, կը մեղադրեն ՀՅԴ–ն եւ ուրիշ կազմակերպութիւններ – եթէ այս մարզին մէջ «ուրիշ» բառը իմաստ ունի – որ զինեալ պայքար չէ հետապնդած։

Հոս ալ որոշ միամտութիւն մը կայ, կարեւոր ճշմարտութեան մը կողքին։ Խրիմեան Հայրիկի պերճախօսութեամբ զինովցած, չմոռնանք որ միջազգային կեանքի մէջ զէնքը միակ ուժը չէ։ Մարդիկ ու Պետութիւններ ուշադիր են անոնց, որոնք «տալիք» ունին նախ,— դրամ, հում նիւթ, տնտեսական ապրանք։ Այսօր տնտեսական ուժը նոյնքա՛ն հիմնական ազդակ մըն է քաղաքական կեանքի մէջ, որքան զինուորականը։ ՀԳԲ–ը ծանօթ է այս իրականութեան, ու կը խօսի տնտեսական աշխարհակալութեան դէմ տարուելիք պայքարի մասին, բայց ցարդ իր մօտեցումը կ'անտեսէ զայն։ Թուրք դեսպան սպաննելը Թուրքիոյ տնտեսութեան դէմ պայքարիլ չէ։ Իսկ այդ երկուքէ՛ն ալ աւելի դժուար պիտի ըլլայ զօրաշարժի ենթարկել Սփիւռքի տնտեսական միջոցները, ի խնդիր քաղաքական բնոյթ ունեցող լուրջ, երկարատեւ ու կազմակերպ պայքարի։ Եթէ այս դժուարութիւնները չէ զգացած ՀԳԲ–ը, երանելի՛ է։ Բայց վստահ եմ որ զգացած է, եւ ուրեմն հպարտ է, որ հակառակ միջոցներու պակասին, իր պայքարը կը շարունակէ։ Այդ հպարտութիւնը որոշ չափով կ'ըմբռնեմ․ կ'ըմբռնեմ նաեւ բողոքը՝ թէ նոյնիսկ սահմանափակ տնտեսական միջոցներով կատարուելիք զինուորական պայքարը չկատարուեցաւ անցեալին։ Սակայն կը մեղադրեմ Մարքսական տեսութիւններ պաշտպանող Հայ Գաղտնի Բանակը, որովհետեւ չի տեսներ նոյնի՛նքն այդ տեսութեան թելադրած եզրակացութիւնները։

Ըստ Մարքսական տեսութեան, մեծ քաղաքական շարժումներ անկարելի է ստեղծել, առանց տնտեսական, արտադրամիջոցային ու դասակարգային ենթահողի։ Հոս – հոն, գրեթէ անձնական բնոյթ ունեցող ահաբեկչութիւն, այո՛, կարելի էր 1923–էն 1973, գուցէ կարեւո՛ր էր նման խորհրդանշական միջամտութի՛ն՝ մեր կրաւորական պատմութենէն ներս։ Սակայն չմոռնանք որ միայն խորհրդանշականը կարելի էր։ Այդ յիսնամեակի տնտեսական (եւ անոր զուգահեռ մշակութային ու դասակարգային) հսկայ փոփոխութիւնները, որոնք Սփիւռքը կերպարանափոխեցին,— ահա անո՛նք են որ ներկայ ահաբեկչական շարժումի կարելիութիւնը ստեղծեցին։

Սխալ չհասկցուիմ։ Ըսածս այն չէ, որ շնորհիւ ՀՅԴ–ին եւ գուցէ միւս քաղաքական կազմակերպութիւններուն ողջ մընաց ոգի մը, որ վերստին մարմին գըտաւ այսօր, ՀԳԲ–ի մէջ։ Ոգին՝ կը նմանի, բայց նոյնը չէ։ Պատմութիւնը նման կրկնութիւններ չարտօներ, իսկ երբ արտօնէ, ինչպէս Մարքս գրած է ԼՈՒԻ ՆԱՓՈԼԷՈՆԻ 18–ՐԴ ՊՐԻՒՄԷՐ գործին մէջ, « առաջին դէպքը ողբերգութիւն կ'ըլլայ, իսկ կրկնութիւնը՝ խեղկատակութիւն »։ Բայց, ՀՅԴ–ի 1890 – 1923 գործունէութիւնը զուտ ողբերգութիւն մը ըլլալէ շա՛տ հեռու էր, ու ՀԳԲ–ի ներկան ալ՝ խեղկատակութիւն չէ։

Ըսածս սա է,— ՀԳԲ–ը պէտք չէ իյնայ ինքզինքը շնորհաւորելու եւ ՀՅԴ–ն կամ ուրիշ կազմակերպութիւնները շատ այպանելու ծուղակին մէջ։ Այդ կազմակերպութիւնները լրիւ յանձնառու չմնացին իրենց յեղափոխական կոչումին, եւ վերածուեցան ազգային – քաղքենիական կազմակերպութիւններու,— բայց եւ այնպէս, կայուն պահեցին գաղափարապաշտ մօտեցում մը, որ սպասեց նոր տնտեսական պայմաններու, բարգաւաճ Սփիւռքի, ուսանող – մտաւորական նոր խմբաւորումի մը։ Զանոնք պատմութիւնը ստեղծեց,— ոչ Հայութիւնը, ոչ ալ, նոյնիսկ, ՀԳԲ–ը։

Ցաւալի է, ուրեմն՝ որ յեղափոխական անցեալ ունեցող կազմակերպութիւնը կ'անտեսէ ՀԳԲ–ն, որ իր կարգին կը հաստատէ թէ ի՛նքն է յեղափոխական ապագան։ Եթէ ներկայ իրավիճակը մօտէն քննենք, կը տեսնենք որ մէկ շատ կարեւոր կէտի մէջ լրիւ իրաւունք ունի ՀԳԲն։ Երբ չունիս քաղաքական առաջնորդ տարրի միութիւն․ երբ չունիս Սփիւռքացած ժողովուրդի տնտեսական ուժի զօրաշարժ․ երբ այլեւս չունիս զինուորական-յեղափոխական մէկ ընդհանուր բանակ․ երբ հազիւ կը հաճին քու ներկայացուցիչներուդ կէս ժամ տրամադրել համաշխարհային ատեաններու առջեւ, ու Թուրքիոյ դեսպանին 45 վայրկեան յատկացնելէ ետք կը մերժեն որ Հայկ․ Ցեղասպանութիւն տեղի ունեցաւ․ երբ ա՛յս է իրականութիւնը, ի՞նչպէս կարելի է խօսիլ Հայ Դատի ու Հարցի մասին։ Ո՞վ կը հարցնէ, ո՞վ կը պատասխանէ։

Ի գին աշխատանքի, ազատութեան զրկումի, ձեռքերու եւ աչքի լոյսի, եւ ի գին կեանքի, 1973–էն ի վեր հայ ահաբեկիչները եկան հաստատելու, որ յուսահատներուն կը մնայ զինեալ պայքարի հարց – պատասխանը, ան–ուղի մը՝ որուն որոշ չափով ուշադիր է աշխարհը։

Սակայն, ամէն ուշադրութիւն՝ բաղձալի ուշադրութիւն չէ։ Դուրսի վտանգին մասին չենք խօսիր դեռ,— Թուրքի Էֆ․Պի․Այ–ի, Սի․Այ․Էյ–ի եւ ուրիշ պետական կազմակերպութիւններու անխուսափելի հակահարուածներու մասին չեմ խօսիր առ այժմ։

Միջոցին, մինչ Սփիւռքի Հայութիւնը մտավախ կը սպասէ այդ հակահարուածին, մէկ բան յստակ է,— ՀԳԲ–ը եւ Հայկ․ ահաբեկչութիւնը ունեցան ներսփիւռքեան կարեւոր անդրադարձ։ Ընդգծեց Սփիւռքի, իր կազմակերպութիւններու, այսինքն՝ ՄԵՐ ան–տես–ումներն ու զանազան ան–բան–ութիւնները, մեր տեսութեան, խօսքի ու բանիլ – գործելու պակասը։ Սակայն վերջակէտը անկարելի է հոն դնել։ Քննադատութիւն՝ առանց ինքնաքննադատութեան, խոցելի է, ու կը վտանգէ ամէն կազմակերպութիւն, գաղափարաբանութիւն եւ տեսութիւն։

Կը մնայ ան–բան չմնալու ստիպողականութիւնը։ Սփիւռքեան պատասխանատու մամուլը ՀԳԲ–ական քարոզչութիւն ընելու կոչուած չէ, զայն քննադատելու ամէն իրաւունք ունի,— բայց զայն բոլորովին անտեսելու իրաւունք՝ չունի։ Միաժամանակ, եթէ ՀԳԲ–ն իրաւունք ունի ուրիշները քննադատելու, ունի զուգահեռ եւ ցարդ ընդհանրապէս անտեսուած պատասխանատուութիւն՝ խօսակցելու եւ ինքզինքը ինքնաքննադատութեան ենթարկելու՝ թէ՛ տեսութեան, թէ՛ ալ ԱՐԱՐՔԻ մարզին մէջ։

Խ․ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Միտըլթաուն, Փետր․ 11, 1981

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ԱՊՐԻԼ
5
DIMANCHE
5 AVRIL
1981

LE NUMERO 2 F.

ՀԱՐԱՁ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա՝ Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ՝ 160 Ֆ.
Արտասահման՝ Տար. 350 Ֆ. - Հատ՝ 2 Ֆ.

56ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 14.880

Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN

56e ANNÉE — No 14.880

ԱՐՈՒԵՍՏԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ԳՐ. ՔԷՕՍԷԵԱՆ

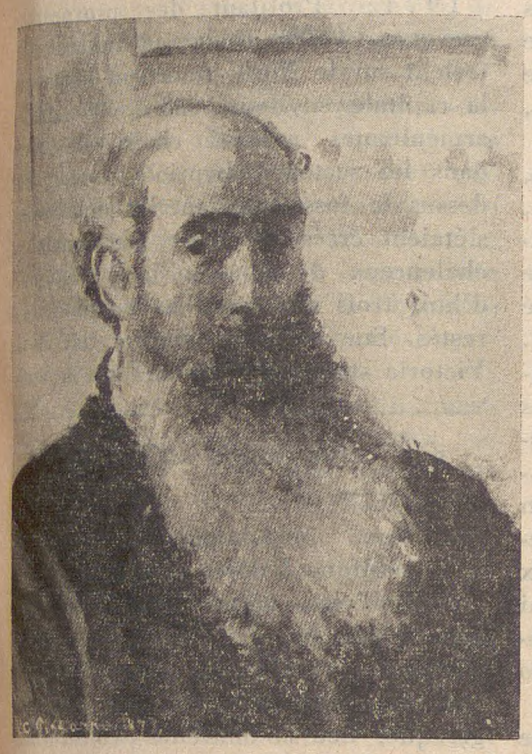

ՔԱՄԻՅ ՓԻՍԱՌՕ
(1830 - 1903)

Pissaro

Autoportrait 1873

«Մտաբերէ թէ ես գեղջկական խառնուածքով եմ, մելամաղձոտ, կոշտ երեւոյթով եւ վայրի· ժամանակի ընթացքին է որ միայն կրնամ հաճելի ըլլալ, եթէ հիշ մը բարեացակամութիւն գտնուի զիս դիտողին մօտ· սակայն անցորդին կողմէ նետուած նայուածք մը շատ արագ է· ան միայն մակերեսն է որ կը նշմարէ, բանի ժամանակ չունենալով կ'անցնի կ'երթայ»:

(*Փիսառօ՝ իր Լիւսիէն տղուն*)

×

Միջազգային չափանիշով կազմակերպուած առաջին ցուցահանդէսն է այս, իր ծննդեան 150-ամեակին առթիւ: Տըպաւորապաշտ նկարիչներէն միակը՝ որ մասնակցած ըլլայ անոնց կազմակերպած ութ ցուցահանդէսներուն, 1874 - 1876 թուականներու միջեւ: Հակառակ սորա, ինչպէս նաեւ այն կարեւոր դերին, որ ան ունեցած է տպաւորապաշտ նկարիչներու ընկերակցութեան եւ նոյնանուն դպրոցին բնութագրմանը մէջ, ու դեռ՝ ամենաբեղուն իր վաստակին, քանի մը անգամ հակառակ իր մեծ հիացումին տպաւորապաշտութեան այդ պատրիարքին հանդէպ, որմէ կրած իր ազդեցութիւնները ակներեւ են: Կայ դեռ երրորդ գլխաւոր պատճառ մը.- Փիսառոյի գործին այլազանութիւնը ոճի, նիւթի եւ միջոցի տեսանկիւններէն, ինչ որ զինք կը դարձնէ, շատ մը կողմերով, տպաւորապաշտ նկարիչներու մէջ ամէնէն բարդ արուեստագէտը:

Փիսառօ առաջին տպաւորապաշտն է, որ ունեցած ըլլայ քաղաքական դիրքորոշում: Քաղաքական - փիլիսոփայական տեսութիւնները զինք մօտէն կը հետաքրքրեն, սկսեալ Սէն - Սիմոնէն մինչեւ Փրուդոնը, ինչ որ իր մէջ զարգացուցած է այս վերջնոյն անիշխանական ձգտումները: Իր շարք մը գործերուն մէջ, եւ տարբեր թուականներուն, սոնոց ազդեցութիւնը տեսանելի պիտի ըլլայ: Գաղափարաբանութիւնը պիտի ըլլայ զինք յատկանշող եւ տարբերող տարրերէն մէկը իր «դպրոցակից» նկարիչներէն:

Այս բոլորով (հանդերձ), նկարչական ի՞նչ հակայութիւն մը կը պարզէ այս արուեստագէտը Կրան Փալէ-ի մէջ աշխարհի չորս ծագերէն հաւաքուած իր պաստառներով:

×

Իր առաջին շրջանի բնանկարները ազդեցութիւնը կը կրեն ժամանակակից հրսկաներուն Քորօ, Քուրպէ, Տոպինյի եւ «Պարպիզոնի դպրոց»: Օրինակ մըն է նաեւ Միյէն: Բնանկարիչ մըն է ան Ֆըրանսական աւանդութեամբ: Զինք ամէնէն շատ հմայողը կը մնայ Քորօն, որու ազդեցութիւնը տեղի պիտի տայ Մոնէի առջեւ: Փիսառօ պիտի դառնայ դերազանցապէս տպաւորապաշտ, առնուազն մինչեւ 1980 թուականը:

Փիսառոյի տպաւորապաշտութիւնը չափաւորող տարրեր ունի իր մէջ: Իր ըզգայութիւնը միայն աչքի հակազդեցութիւն չէ, այլեւ ամբողջ էութեան: Իր մօտ չափազանցութիւն չկայ սրտայուզութեան հանող: Իր տպաւորապաշտութիւնը նախապատրաստական աշխատանքի մը վրայ հիմնուած է, ուր գծագրութիւնը միշտ իր դերը ունի: Ցօրինումները նախապէս գծուած աշխատանքներ են, երբեմն որպէս ջրաներկ: Ուսումնասիրուած նախագիծեր՝ որոնք կը ծառայեն որպէս ընդունարանները զգայութեան հոսքին: Տպաւորապաշտութիւն մը ուրեմն՝ որ մտաւորական հարկադրանքին, եթէ ոչ խստութեան ներքեւ կը դտնուի որպէս մեկնակէտ:

Իր ոճը փոխուած է ըստ շրջանի եւ պատկերուած նիւթին, իսկ խորքը եղած է բաւական ճոխ եւ այլազան: Ասկէ՝ այն շուարումը որուն կ'ենթարկուի զինք ներկայացնողը երբ կը խօսի տպաւորապաշտ Փիսառոյի մասին:

1869-ին կ'աշխատի տպաւորապաշտներու նման պզտիկ եւ անկանոն գոյներով, որոնք տակաւ կը դառնան հաստ շերտեր լայն վրձինի մը գործածութեամբ կամ երանգապնակի դանակի միջոցով, սակայն միշտ անմիջականութեան շեշտով: Որոշ շրջան մը ետք վրձնահարուածները կը դառնան կարճ եւ կոր, որոնք զիրար խաչաձեւելով կը յառաջացնեն ձեւեր եւ կը կենդանացնեն նկարին մակերեսը: Այս միջոցը գործածած է մանաւանդ երբ կը պատկերացնէ «արդիական» նիւթ մը, ինչպէս գործարաններու ծխնելոյզները ճարտարարուեստական քաղաքի մը եւ կամ շոգենաւեր, մինչ նոյն շրջանին երբ կը պատկերէր գիւղական տեսարաններ, իր ոճը մերթ կը դառնայ «հատաւոր» - հաստ երանգ - խրմորի հատիկներ Մոնէի նման - եւ մերթ գոյնի անկանոն բիծեր, որոնք վերադրուելով կը յառաջացնեն խիտ եւ յղկուն մակերես մը:

Ու դեռ այս ոճը յստակօրէն պիտի փոխուի երբ նկարիչը թեւակոխէ իր նոր - տպաւորապաշտական շրջանը (1885 - 1890), ուր պիտի միանայ այս անգամ, երկու երիտասարդ նկարիչներու՝ Սինյաքի եւ Սէօրայի ու սոնոց կիտապաշտ տեսութեան: Գիտականացած նկարչաձեւ մը ասիկա, ուր երանգները չէին զատուեր տպաւորապաշտներու նման (այլ հարց՝ թէ այս վերջինները միշտ կը բաժնէի՞ն երանգները· իրենց երանգապընակին վրայ չէի՞ն խառներ նաեւ զանոնք, տալու համար բնութեան պահանջած արդիւնքները): Կիտապաշտները հատիկ - հատիկ կ'առանձնացնէին վրձնահպումները որպէսզի հեռուէն յառաջացնեն տեսողական խառնումը, ու այս միջոցով ստանան գունաւորումի առաւելագոյն մաքրութիւնը եւ լուսաւոր ուժգնութիւնը: Որքան ալ այս ձեւը գիտաւերլուծական ըլլայ, ինքնին կը ստեղծէ նոր սեղմումներ· գիտական անշեղութիւն մը՝ որ իր օրէնքներուն կ'ենթարկէ նկարիչը, կը շրջանակէ, կը սեղմէ կարելիութիւնները· կը բանտարկէ զայն: Արուեստագէտը նկարչութեան միջոցը կ'առնէ որպէս միակ նպատակը նկարչութեան: Փիսառօ, որ ունէր քաղաքական - անիշխանական թեքումներ՝ կը նեղուէր: Կիտապաշտութիւնը կը խլէր անմիջականութիւնը: Ու ան կը փոխէ ոճը որ կ'ըլլայ խառնուրդ մը տպաւորապաշտութեան եւ բնանկարի աւանդական տեսութեան իբրեւ տարբերուող ձեւերու ներդաշնակ խաղեր:

×

Փիսառոյի ոճերուն այս բազմազանութիւնը արդիւնքն է որոնողի իր բնութեան, ինչպէս խորքի այլազանութիւնը՝ իր զգաստարական հետապնդումներուն, կարեւոր մասամբ: Մէկը ազդած է միւսին վրայ: Ինք «հայրութիւն» ըրած է տաղանդաւոր նորերուն, որոնք պիտի կոչուին Սէզան, Կոկէն, Սինյաք, Սէօրա, Տըկա, տպաւորելով զանոնք սկիզբը ու ապա՝ ազդուելով անոնցմէ: Իր գործերուն կառուցուածքային որոշ հետապնդումը ազդեցութիւնն է Սէզանի, շրջագիծերու յստակութիւնը՝ վստահաբար Կոկէնի, մինչ Տըկայի հետ ան գործակցած է փորագրական կալուածին մէջ, ինչ որ իրեն դարձ մը պատճառած է դէպի մարդկային կերպարը: «Ընկերային խաղութիւնները» փորագրային շարքը արդիւնքն է քաղաքական իր համոզումներուն: Ասոնց հետեւանքով է որ վերադարձ մը ըրաւ դէպի քաղաքային տեսարանները երբ տպաւորապաշտները ձգած էին քաղաքը գիւղին ի նպաստ: Իր փարիզեան պողոտաները կը վիստան մարդկային գունագեղութեամբ եւ կը թրթռան տիւ եւ գիշեր: Քաղաքային կեանքը շարունակական է, ինչ որ նոյնը չէ Մոնէի պարագային: Անիշխանական Փրուդիքինի տեսութիւնը, ըստ որուն օր մը ամէն մարդ պիտի վերադառնար հողամշակութեան, որպէս վերջնագոյն նշան աշխարհի ներդաշնակութեան՝ իր նկարչութեան մէջ վերածուեցաւ բնանկարներու, ուր դաշտային աշխատանքը տարապարհակ չէ· «Արքայութիւնը աշխատանքի մէջ է»: Հետեւաբար գիւղացին կը նկարուի թեթեւ, եթերային, իսկ անոր աշխատանքը՝ անճիգ: Այս մտապատկերով է որ իր կտաւները կը ներկայացնեն ներդաշնակ տեսողական իրականութիւն մը, ուր զեղչուած կը գտնուին կարգ մը ձեւերու կարեւորութիւնը ուրիշներու ի նպաստ, եւ ուր առաջին կարգի տիրական նիւթը ներդաշնակուած կը գտնուի հեռաւոր խորքին հետ, ամէն տարր ստանալով իր արժէքը:

×

Ինչ որ աչքառու է Փիսառոյի մօտ, իր համեստութիւնն է՝ անտեղիտալիութեանը քով, եւ ճշմարտութեան ընտրութիւնը՝ որ կը զգուշանայ ճչան ներկայութենէ: Նկարչական ներկայութիւն մը՝ հանդարտ, նրբազգած, անկեղծ եւ խորաստորոգելիներ՝ որոնք մեծ արուեստագէտի մը դէմքը քանդակեցին:

ԲԱՑԱՐԱԿԱՆ ՎՐԷԺԸ

Գրեց՝ ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Զուտ մտածումի եւ արարքի, բացարձակի ու յարաբերականի յաւիտենական հակադրութեան շուրջ Խաչիկ Թէօլէօլեանի ստորագրած յօդուածը «Ցառաջ»-ի Փետրուար 1-ի համարին մէջ լուրջ խընդիր մը կը դնէ մեր մտաղբաղ, գաղտնի ապրող մտաւորականութեան առջեւ: Իր խորագոյն էութեան մէջ՝ կեցուածքը հակադրելէ անդին կ'անցնի ու այս երկրի ընդհանուր մտայնութեան համաձայն մը-նալու համար՝ կը թուի հակիլ դէպի փորձառական ճշմարտութիւններու կողմը, արժեւորել կեանքի զգայնութեան մէջ խարիսխ նետած իրականութիւնները՝ որոնք զանգուածներու ապրումներով ալ պաշտպանուած են: Այս կ'ըլլայ ի հեճուկս զուտ վերացական արժէքներու վարկին, գոյութեան, ճշմարտութեան: Անշուշտ, լաւագոյն կացութեան մէջ, այս երկուքը, տեսութիւն ու փորձութիւն, փոխ - ներգործ ազդեցութիւն ու կապ պիտի ունենան որովհետեւ եւայլն - այդ մասին պէտք չկայ վարժապետական տափակութիւններու մէջ իյնալու: Պրն. Թէօլէօլեանի մտայնութեան վտանգաւոր կողմը այն է որ ուրանալով վերացական ճշմարտութիւններուն վաւերական գոյութիւնը՝ ան կը միտի ջնջել կենսունակ, անհաշտ, անդուլ պայքարը՝ որու պրկուածքը արի ու արթուն կը պահէ մարդկային բնաւորութիւնը: Անթիւ հատորներ գրուած են այս պայքարին մասին, որու կենսավառութեան շնորհիւ է որ դեռ մեր փորձառութեանց փողոցներուն կը հանդիպինք կրօնական ըզգացումին ու արուեստի տաղնապին, բարոյական սկզբունքներու եւ բանականութեան: Ու անհրաժեշտ չէ ամէն վայրկեան Յիսուս կամ Մարքս վկայութեան կանչել՝ հասկնալու համար թէ ինչ տեղի կ'ունենայ Սփիւռքեան իրականութեան մէջ· բոլորս կ'ապրինք զայն ու գիտենք ուր է վէրքը որ կը սպառնայ մեզ պատմութեան գերեզմանոցը առաջնորդել: Որքան ատեն որ չունինք մտաւորական ահարեկիչներ կամ յեղափոխականներ, չունինք զգօն ընտրանի որ բացարձակի սիրով պատրաստ ըլլայ ապրիլ, ստեղծել ու մեռնիլ՝ այնքան ատեն տակաւ քայքայումի վտանգը պիտի հալածէ ու այլասերումի ախտը պիտի վարակէ մեր բարեկեցիկ կամ ժողովրդային զանգուածները:

Խ. Թէօլէօլեան իր յօդուածով ակնարկութիւն կ'ընէ «Ընտրանի Թիւ 2»-ի գրութեան, ուր ճիգ մը կ'ըլլար լուսաբանելու բացարձակի ու Սփիւռքահայ մտաւորականութեան կապերը: Շեշտե-

▶

Fonds A.R.A.M

լո՞ւ է որ այդ գրութեան մէջ պարզուած բացարձակի ըմբռնումը իմաստի ոչ մէկ բռնութեամբ կարելի է վերածել « պաշտամունքի » կամ « կուռքի »: Բացարձակի դատին նուիրուած ընտրանիին համար, որ տակաւին թէական իրողութիւն մըն է լոկ՝ «պաշտամունքի » գաղափարն իսկ օտար է ու կ'այլակերպէ իրողութիւնները, որովհետեւ այդ ծայրայեղ խստապահանջութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ այն միակ կէտը մտքի աշխարհագրութեան մէջ՝ որու բաղդատմամբ կարելի կը դառնայ բարոյական, դիտական ու գեղագիտական որեւէ դատում: Անկասկած որ ատոր չափազանցութիւնը կրնայ ամլացնել ոչ միայն մտածումի արարքը, այլեւ գործելու ախորժակները: Ու Մարքս, հաւանաբար իրաւունք ունի երբ կ'ըսէ թէ ժամանակը եկած է աշխարհը փոխելու, հակառակ անոր որ լաւ գիտէր թէ մինչեւ իր դարը աշխարհի մէջ եղած փոփոխութիւնները մեծ մասով փիլիսոփաներու եւ արուեստագէտներու դժգոհանքին ու աշխատանքին արդիւնքը եղած էր: Սակայն ինչ որ Մարքս կը թուի մերժել եւ որ զուտ բանականութեան ընտրանիին համար ճըշմարտութիւնն է՝ այն համոզումն է թէ մտքի ամէն խոյանք ու իմացականութեան ամէն արտակարգ արկածախնդրութիւն՝ որքան ալ անգործնական, անկարելի ու ազատագրուած մսի քաշողութենէն՝ ինքնին արարք մըն է որ կրնայ այնքան ազդու ըլլալ որքան գործի արարքը եւ աշխարհը փոխել այնքան որքան կը փոխեն զայն ազմկոտ ցոյցերը, գործադուլները եւ յեղափոխութիւնները: Նոյնիսկ իւթուփիստներու երազանքներն ու խէալիստներու ցնորքները իրենց դերը կը խաղան քիչ մը աւելի արդարութիւն ու մարդկութիւն բերելով աշխարհի գործերուն մէջ: Մտածումը կը փոխէ մտածողը, եթէ ան որեւէ « պաշտամունքի » մէջ չէ քարացած - ու նոյնիսկ այդ պարագային, պաշտամունքի մը մտասեւեռումը, կիրքի խըտացումը շատ անգամ բուն իսկ մղիչ ուժը կը հայթայթեն աշխարհը բարեկարգելու ձեռնարկներուն:

Այնպէս որ, բացարձակի ընտրանին չի մերժեր մասնակցիլ Պատմութեան եւ եթէ մարքսեան տեսութիւնները աւետարանը դարձած են մեր օրերու որոշ մէկ մտաւորականութեան՝ այդ իրողութիւնը պէտք չէ ճշմարտութեան մենաշնորհի նըկարագիր առնէ: Յեղափոխական ընտրանին իր բաժինը կը բերէ Պատմութեան, զուտ մտածումի արարքով որ կրնայ շատ դանդաղ ընթանալ կամ նոյնիսկ անընշարելի ըլլալ՝ սակայն վերջին հաշուով մարդ էակի կեանքի որակին փոփոխութեան մէջ կը կայանայ ամէն բարելաւում ու ոչ ոք փաստած է տակաւին թէ միջավայրը աւելի կարեւոր է կամ աւելի արագ կը փոխուի քան մտայնութիւնները:

Հրապարակէն քաշուած՝ կան մարդիկ որոնք բարոյական ու արուեստային ուժով միայն կրնան ազդել դէպքերու ընթացքին վրայ: Նոյնիսկ կրօնականին ուժը կը ներգործէ դէպքերու վրայ - Ալեոչա Կարամազով կամ Հայր Զոսիմը նուա՞զ յեղափոխական էին քան Իվանը: Արուեստագէտը մանաւանդ, շօշափելի իրականութիւն կը դառնայ միայն իր գործին ու երբեմն ալ խօսքին մէջ ու շատ անգամ ոչինչ կ'աւելնայ անկէ, ոչ մէկ փշրանք կը մնայ սեղանին վրայ կեանքի խնջոյքէն ետք՝ որ հաւաքէինք քով - քովի, մարդկային կենսագրութիւն մը կազմէինք: Շատ անգամ, համբաւն ու աղմուկը՝ հանրութեան ուշադրութեան կը պարտադրեն մարդեր ու նաեւ գաղափարներ՝ բոլորովին չափազանցուած կարեւորութեամբ ու դժուար չէ տեսնել ինչպէս եւ ինչու պարկեշտ մտաւորականներ, ինչպէս են՝ Պետրոս Թերզեան, Խաչիկ Թէօլէօլեան չեն յաջողիր տոկալ այժմէականին հրապոյրին, արդիականին ընդհանրացումներուն ու կը հետեւին զանգուածները շարժող կարգախօսներուն՝ փոխանակ ականջ տալու իրենց ընիկ իմացական ապրումին, իրենց բնական, անպաճոյճ ենթակայութեան ձայնին: Այն ատեն վստահօրէն պիտի ըմբռնեն ինչու համայնատիրական, չը-սելու համար բռնատիրական մտայնութեան այնքա՛ն մօտ է այն մտածելակերպը որ գերազանցապէս ոգեկան ապրումներու մէջ գործադրուած, ապրուած ճակատագիրներուն կը զլանայ պատմական արժէք ու առաջ կը քշէ տնտեսական ու քաղաքական ուժերու բացարձակ դերակայութիւն մը: Նոյնիսկ երբ կ'ընդունին մտքին հակազդեցութիւնը նիւթականին վրայ՝ իրենց մտածումը կը հիմնեն ոչ - ոգեկան խարխսի մը մէջ: Այսպէս է որ այդ զարտուղի ոգեպաշտները, խտէա - լիստները կրնան ծիծաղելի, անգործնական ու մինչեւ իսկ վնասակար թուիլ ընկերութեան՝ ինչպէս է պարագան արտակեդրոն արուեստագէտներուն, յանդուգն այլախոհներուն ու ըմբոստ մտաւորականներուն - սակայն ոչինչով կը նուազի անոնց արժէքը: Ընդհակառակն - անո՛նց է որ կը պարտինք այն յստակատեսութիւնը, որ մեզի կ'ազդարարէ չխարուիլ քաղաքական - տնտեսական նոր դիտութիւններու յաղթանակի միամիտ քայլերգներէն, « յառաջդիմութեան », « իմանիզմի », « բանականութեան գերիշխանութեան » ու « դիտութեան հըրաշքի » բարեմիտ, լաւատես կարգախօսները լուրջի առնելու փորձութենէն: Ծանօթ է բոլորիս մեր քաղաքակրթութեան շքեղ վրիպանքը, քաղաքակրթութիւն, կրօն, բարոյական եւայլն յղացքներո՛ւն իսկ խարուսիկ նկարագիրը: Սակայն հարցը հոն է որ հոն ուր մենք, ընթացիկ մարդիկս, կը յուսաբեկինք ու կը համակերպինք անխուսափելի սուտերուն՝ բացարձակի ընտրանին կը շարունակէ իր կռիւը թէ յոյսին եւ թէ ալ անյուսութեան դէմ, կառչած վստահութեան ու կասկածին սահմաններու անապրելի կէս - ճամբու կայանին, կը յամառի իր փորձին մէջ անհեթեթին դէմ կենալու, մտքին վրայ իր ձրի հաւատքը ամբողջովին չկորսնցնելու, իմաստի պէս բան մը փրկելու ընդհանուր փլուզումէն:

Սփիւռքի ներկայ պայմաններուն մէջ, յեղափոխական ընտրանին շատ հաւանաբար միակն է որ դեռ կրնայ գործել ազդու կերպով մեր զանգուածներուն վրայ ու պատմութիւն կերտել: Որովհետեւ մեր պատմութեան « ներկայ պայմաններուն » լոկ իմացական պատմութիւն մը կարելի է մեզի համար, քովն ի վեր Հայ Դատի հանած փոշին ու աղմուկին: Բոլորս ալ գիտենք բայց չգիտնալ կը ձեւացնենք թէ հինէն մնացած ու անմահութեան կեղծ կնիքով կնքուած գաղափարներու անթիւ մգլոտած « պալիա »ներ կան քարափը նետուած զորս անհրաժեշտ է փճացնել՝ կարենալ սկըսելու համար սփիւռքեան վաւերական գոյավիճակ մը: Ու այս քանդումին պուլտոզերը բացարձակի վերնախաւն է, բարձրաձայն պրկումներու, մաքառումներու, անձկութեան մէջ թրծուած, ստեղծագործ, արի մարդիկ՝ որոնք ամէն կողմէ դուրս կը յորդին իրենց ազգային սահմաններէն ու կը կազմեն տեսակ մը միջազգային ընտրանի, որուն լեզուն շատ քիչերը կը հասկնան:

Իսկ ինչ կը վերաբերի ահաբեկիչներուն՝ դժուար է համաձայնիլ Պետրոս Թերզեանի ու Խաչիկ Թէօլէօլեանի հետ թէ անոնք կը խորհրդանշեն « Սփիւռքի առաջին միջամտութիւնը իր Պատմութենէն ներս »: Ի՞նչ է անունը այն պատմութեան որ բախտի օրէնքով ու քմայքով կ'ընթանայ - հէքեաթ, առասպե՞լ: Արդարեւ, ահաբեկչութիւնը այնպէս ինչպէս մենք Հայերս կ'ընենք մեր օրերուն՝ ահարկու բախտախաղի մը պէս, ռուսական ռուլէթի նման՝ կը կատարէ արարքներ որոնց հետեւանքին ու ազդեցութեան վրայ ոչ մէկ հակակշիռ ունի ինք: Ոչ ալ մենք: Ահաբեկչութիւնը ոչ մարքսեան « պատմութիւնը փոխելն է », ոչ ալ « պատմութեան զարթուցիչն է », հակառակ անոր որ որոշ իմաստով մեզ կ'արթընցնէ հայ կեանքի մէջ նոր խմորումներու դիտակցութեան: Ահաբեկչութիւնը դատապարտուած է ինքնանպատակ ա - բարքներու շղթայ մը մնալու եւ ոչ մէկ ձեւով կրնայ մտնել քաղաքական դատի մը հետապնդման դիպաշարին մէջ: Անշուշտ անոր նպատակը կրնայ շատ վեհ ըլլալ, ոգին հայրենասիրական ու զայն իրագործողը կրնայ հերոսի վարկ վայելել՝ սակայն արարքը ինքը ապաբրոյ է որովհետեւ ոչինչ կայ արեւուն տակ որ արդարացնէ մարդ սպաննելը: Իսկ Պատմութիւնը - ան ունի՞ բարոյական: Պատմութենէն ներս միջամտութիւնը լա՞ւ արարք մըն է: Եթէ այո՝ ահաբեկչութիւնը չէ կարելի լծորդել անոր, քանի որ բարոյական այդ օրէնքին ժըխտումն իսկ է ահաբեկչութիւնը: Եթէ ոչ՝ ո՞ւր մնաց արարքին հերոսութիւնը կամ արդարացումը:

Ահաբեկչութիւնը սակայն այլ իմաստով մը կենսական դեր կրնայ խաղալ մեր կեանքին ներս: Իւրաքանչիւր արիւնալի արարքէ ետք, ամէն Հայ ապահովարար հարց կու տայ ինքզինքին - եղածը սխա՞լ էր թէ չիտակ, դատապարտելի՞ էր թէ ոչ, կը նպաստէ՞ Հայութեան ու մարդկութեան շահերուն: Այս հարցադրումը աւելի անձկալի կը դառնայ մտաւորականին պարագային, քանի որ ան, ուրիշ ոեւէ անձէ աւելի՝ ստիպուած է իր մտածումը արտայայտելու, որովհետեւ այդ ձեւով միայն կրնայ ազդել դէպքերու ընթացքին վրայ: Դժբախտաբար, վերջին կէս դարուն, Սփիւռքի մտաւորականութիւնը իր ջախջախիչ մեծամասնութեամբ նախընտրած է լռել ու մեր ժողովուրդը չէ զդացած անոր ներկայութիւնը, կարեւորութիւնը՝ ազդին կեանքը խռովող տագնապներու ժամանակ: Արդարեւ, ո՞ւր էր, ի՞նչ էր մեր դրագէտ - մտաւորական ընտրանիին անկախ, արի ու չիտակ խօսքը՝ Դուրեան Եպս.ի սպանութեան հետեւող տագնապին ընթացքին, 1937-ին, Խորհ. Միութեան մէջ կատարուած Մեծ Մաքրագործումի ժամանակ, Ներդաղթի ու այդ առթիւ կազմակերպուած կեղեքումներու օրերուն, Օշականի դէմ շղթայազերծուած պայքարին ատեն, Լիբանանի եղբայրասպան կռիւներու ու Անթիլիաս - էջմիածին խզումի ժամանակ, 1962-ին, Սուրիոյ մեր գաղութին քայքայումին առթիւ, ի՞նչ էր մեր մտաւորականութեան անկաշկանդ, պարկեշտ կեցուածքը Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներուն ատեն, Եանըզեանի գործած ոճիրին հանդէպ, Երեւանցի Զատիկեանի ու ընկերներուն գնդակահարութեան ժամանակ, եւայլն, եւայլն: Այս դէպքերը զուտ հայկական տագնապներ էին - բայց միջազգայի՞ն տագնապները, ո՞ւր էին հայ մտքի մարդիկը, երբ մեծ տագնապներ կը խռովէին մարդկութեան խիղճը վերջին տասնամեակներուն: Այս տողերուն նպատակը արուեստագէտին կամ մտաւորականին վրայ նուազագոյն իսկ պարտաւորութիւնը կամ ակնկալութիւնը դրնել չէ - ոչ ալ մանաւանդ ազդին ծառայելու, զայն լուսաւորելու պարտականութիւնը - այլ շեշտելու համար այն ճըշմարտութիւնը թէ ընտրանի մը որ իր շուքին շուրջ կը դառնայ, ինչպէս եղած է մեր մտաւորականութեան ու գեղարուեստի պարագան՝ տակաւ կը կորսնցնէ իր կարեւորութիւնը:

Արդ, հարցը, իր ամբողջ տագնապալի մատանջ ստիպողականութեամբ դրուի մեր ընտրանիին առջեւ - դատապարտե՞լ թէ ոչ ահաբեկիչները: Հետեւիլ զանգուածին բնազդներուն, մատնե՞լ ժողովուրդի սրտերակին, Պէյրութի ոսկերիչէն մինչեւ Ամերիկահայ զրադատը, հարցնե՞լ Երեւանէն եկող թուրքերուն՝ թէ փնտռել անկախ մտածումի դժուար արահետը, պրպտել մեր ազգի անցեալի փորձառութեան մէջ նախընթացմը կամ ուղեգիծ մը՝ թելադրուած անոր խառնուածքէն եւ իմաստութենէն: Մինչեւ հիմա փախանք նման ընտրութենէ մը, սակայն այլեւս կարելի չէ փախիլ, կանգ առնելու է, քաջութիւնը եւ յստակատեսութիւնը հաւաքելու է ու դիմագրաւելու է խնդիրը: Որովհետեւ եթէ ունենայինք բացարձակին դատին լծուած ընտրանի՝ մինչեւ հիմա ընտրութիւն մը ըրած կ'ըլլայինք: Կամ ալ ան, այդ ընտրանին մեզի լուծումներ թելադրած կ'ըլլար, տագնապ ու մղձաւանջ յարուցած կ'ըլլար մեր մտքերու մէջ:

Ուշ կամ կանուխ, բացարձակը իր վրէժը կը լուծէ՝ մեզ վոնտելով կեղծ դրախտներէն ու յանձնելով մեզ ահարեկիչներու կամքին: Բացարձակը անգութ է ու կը զոհեցնէ, կ'ամլացնէ մեր իմացական կարողութիւնները եթէ անտեսենք անոր ահաւոր պահանջները ու հետեւինք բազմութիւններու զործնապաշտ մտայնութեան: Բայց դեռ ուշ չէ՝ որքան ալ անյոյս թուի կացութիւնը՝ փորձել փրկելու մեր ազգը՝ եւ դնելով անոր գիտակցութեան մէջ հրամայականը դաժան, անթեք օրէնքներու որոնց յաճախանքով տառապեցան ու լուսաւորուեցան, պատմութեան մթին դարերուն՝ Հայութեան զարտուղի, անհաշտ միտքերը:

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Escale Arménienne à Chypre

« Are you Armenian? ». Maintes fois répetée durant mon séjour à Chypre, la question ne cessera de m'intriguer joyeusement. A quels signes le Chypriote repère-t-il l'Arménien? Dressés sur leurs pics rocheux, parmi les oliviers ou les pins, vestiges et nids d'aigle fortifiés des Lusignan baignent le paysage chypriote d'un parfum épique et chevaleresque.

Aux environs de 1400, l'île comptait 30.000 Arméniens. Dignitaires princiers et grands négociants en formaient l'élite, entourant des rois françs aux veines teintées de sang arménien. Quel visage présente, cinq siècles après, la petite diaspora « hay » de cette île du Levant, charmeuse et déchirée?

Dans le dédale commerçant de Nicosie, les enseignes « Ouzounian », « Hay », « Erevan Food Center »... brillent, chaleureuses. Outre ses princes du négoce et de l'export — import, la Communauté arménienne de Chypre, aujourd'hui, c'est le fameux Institut Melkonian — collège d'enseignement secondaire —, les écoles primaires Nareg de Nicosie, Larnaca et Limassol, un député au Parlement, une demi-douzaine d'églises, un Archevêché, le couvent Saint-Makar actuellement entre les mains turques, deux clubs - Dachnak et Parekordzagan - qui jouent aux frères ennemis, la très populaire émission quotidienne à la radio captée depuis l'Egypte et le Liban...

Tableau dynamique qui laisse rêveuse l'Arménienne de Belgique que je suis. Combien sont donc nos compatriotes? Trois mille, seulement? Deux précisions s'imposent:

— Trois mille habitants sur un total de 600.000 insulaires représentent 0,5 % de la population, autant que notre diaspora en France.

— C'est dès le 6ème siècle après J. C. que les premiers colons arméniens auraient abordé cette terre douce et pres - tigieuse, plus petite que la Sicile.

En 1980, l'«Armenios» et le Grec s'y coudoyent en vieilles connaissances. Pourtant, les mariages mixtes se célèbrent ici plus rarement qu'en Europe. Peut-être parce que la vie, sur toute île, bat au rythme familier des coutumes établies. L'institution de la dot, qui exige de la fiancée grecque la maison et les meubles du futur couple, garde à Chypre toute sa vigeur. Aguerries l'une à l'autre, intimes mais dissemblables, communauté grecque et minorité arménienne cohabitent sans se confondre. Une entente chaudement fortifiée, voici sept ans, par l'irruption du danger commun.

1974: Profitant des provocations grecques, 40.000 soldats d'Ankara déferlent sur le Nord, tranchent le pays et la capitale en deux. Jadis, 400 familles arméniennes avaient choisi de vivre dans les secteurs chypriotes turcs. Par dessus le fossé séparant les deux races, s'étaient créés des liens personnels et chaleureux de bon voisinage. Aujourd'hui, trois courageux irréductibles sont restés. Sur le vieux quartier hay de la Victoria street, à Nicosie, flotte le crois-

par Anne-Marie MOURADIAN

sant blanc fond rouge de la nouvelle « République fédérée turque ».

Archevêché, Eglise Sourp Asdvadsadsin, Ecole Nareg, occupés, ont ressurgi quelques centaines de mètres plus au sud, de l'autre côté du «mur», en zone grecque. Leurs nouvelles constructions bordent l'agréable et verte Cyclopos, pardon! Armenian street, ainsi rebaptisée en 1980.

Une diaspora vivace et florissante malgré les tragédies de 1963 et 1974. Plus florissante même qu'avant 1963? Depuis les manifestations conquérantes turques, m'explique le souriant directeur de Nareg, Vartan Taschian, les Chypriotes grecs ont adopté une attitude résolument pro-minoritaire, au profit des Maronites, des Latins et plus encore, semble-t-il, des Arméniens. Par intérêt politique assurement. En souvenir peut-être aussi du vaste élan de solidarité arménienne, à

Fonds A.R.A.M

travers le monde, en faveur des 200.000 réfugiés Chypriotes grecs.

Tenez, par exemple: les bâtiments neufs et spacieux de l'école primaire Nareg ont été bâtis en 1972 aux frais du gouvernement, sur un terrain offert par le président Makarios. Bien qu'école d'Etat, entièrement subsidiée par les autorités de Nicosie, Nareg jouit d'une totale indépendance en matière de programme scolaire. De son côté, le collège Melkonian, ouvert en 1934, reçoit depuis cette année un subside officiel. L'Etat, qui se garde d'intervenir dans les affaires religieuses de la Communauté, lui a offert le terrain de la nouvelle église Sourp Asdvadsadsin.

Quant aux réfugiés hay, ils sont aujourd'hui, avec l'aide des Arméniens du Sud et de l'étranger, pour la plupart bien réinsérés.

Dans la vie quotidienne, quand l'«Armenios» loue le «Houyn», ce n'est pas tant pour ses prodigalités calculées que pour sa joyeuse et courageuse ardeur au travail, son élan chaleureux plus fort que les ruines, qui le pousse à reconstruire et développer son pays. «Et le Chypriote turc?». «C'est quelqu'un de bien» remarquera généralement l'Arménios. « Cordial et... honnête » précisera-t-il peut-être, en pestant contre l'ami Stavros, celui-là même qui, deux mois durant, réussit à lui refiler le kilo de mangues au prix de l'oke (1,25 kg.)...

Voici quatorze siècles que les Arméniens font partie du paysage chypriote. Leur présence dans l'île est faite de flux et de reflux. La première grosse vague y échoue vers 580 après J.C.

Deux villages, Arminou et Armenokhori, témoignent aujourd'hui par leur toponymie, des 3000 Arméniens envoyés voici 1400 ans dans l'île.l'Arménie comme Chypre font alors partie de l'empire byzantin. Dans les décennies qui suivent, plusieurs généraux arméniens nommés par Byzance, dont le fameux Vrakhamis, gouvernent l'île.

1191: Le Croisé troubadour Richard Cœur de Lion enlève l'île aux Byzantins. Il y épousera Berengaria de Navarre en présence du futur Léon le Magnifique, souverain de Cilicie, compagnon d'armes du Plantagenet et parrain du mariage. Quelques mois plus tard, Richard vend l'île aux Lusignans. Cette dynastie de chevaliers poitevins,amoureux de l'Orient. y règnera trois siècles, à la façon de Medicis levantins.

Tandis que, sous le sabre de Saladin, s'écroulent les royaumes croisés de Terre Sainte, l'île vit son fabuleux Age d'Or. A 75 km. des côtes turques et 100 km. du rivage syrien, Chypre, aujourd'hui comme hier, c'est un doux et fragile bonheur de vivre offert à tous les fugitifs d'un Proche-Orient ravagé.

A l'aube de quatorzième siècle, y affluent les réfugiés de Terre Sainte: Francs, Coptes, Arméniens, Maronites, Syriaques... Gens de mer et de négoce, les exilés transforment le port de Famagouste en entrepôt fabuleux, caverne d'Ali Baba luxuriante et cosmopolite. Célèbre par la beauté de ses courtisanes et la splendeur de ses arts, cette cité bouillonnante d'aventuriers-marchands s'affirme la plus oppulente et la plus prospère du Moyen-Orient. Vers 1400, la bourgeoisie arménienne détient une grosse partie du commerce du l'île. Entre Chypre et la Cilicie la chevalerie franquo-arménienne tisse un échevau touffu de relations cosanguines.

Tout naturellement une collaboration — aventureuse — unit les deux royaumes chrétiens du Levant. La menace mamelouke et turque contre la Petite Arménie émeut la Chrétienité occidentale menacée dans ses intérêts commerciaux. La base de Chypre ravitaillera quelquefois la Cilicie en vivres,armements et en vaisseaux guerriers expédiés par les bons soins du Nonce Apostolique à Nicosie. Sans compter l'aide que les rois Lusignan eux-mêmes portent à leurs cousins de Petite Arménie. lorsque les relations entre les deux cours ne sont pas trop orageuses. Après l'invasion de la Cilicie par les Mamelukes, l'île d'Aphrodite abritera jusqu'à 30.000 Arméniens.

1480: Le Lion de St. Marc avale l'aigle Lusignan.

1570. Les Vénitiens à leur tour capitulent sous le sabre du général Lala Mustapha Pacha. La marée turque de 230.000 hommes qui s'abat sur Chypre, compte quelques 40.000 Arméniens, la plupart artisans maçons, chaudronnniers, machinistes, forgerons... Une poignée d'entre eux se fixera. Au début du XIXème siècle, 150 Arméniens sont restés. L'île s'est assoupie pour ne garder qu'une importance stratégique.

Lorsqu'en Juillet 1878, l'Union Jack est hissé sur la capitale, le pays est sous-développé et Nicosie offre l'aspect d'une bourgade balkanique engourdie de chaleur. Les Anglais, administrateurs du pays au nom de Sultan, manquent, de lettrés locaux. Une solution: en inviter d'Istamboul. Voici que des bords du Bosphore débarque dans l'île, une petite colonne d'intellectuels arméniens. L'un d'eux, M. Utidjian, « chief translator » du gouvernement britannique pour les affaires turques, deviendra le chef estimé d'un communauté arménienne déjà renaissante.

1914: La Turquie prend le parti du Kaiser. Sept siècles après le roi Richard, l'Angleterre réoccupe Chypre (*). A Famagouste transitent 6.000 volontaires arméniens d'Amérique et d'Europe bouillonnants d'un merveilleux espoir. Aux côtés des Alliés, ils formeront la fameuse Légion d'Orient. « La Cilicie délivrée » proclame Paris « accueillera un foyer national arménien sous protectorat français! ». Las! Le projet est mort-né. Vers 1920, Chypre accueille 7.000 rescapés des massacres turcs. Dans les dix ans qui suivent, beaucoup refont voile, vers l'Egypte, la Grèce, la Syrie, la France...

En 1960, année de l'indépendance chypriote, un millier de nos compatriotes s'embarquent pour la Grande Bretagne, un autre millier rallie l'Arménie Soviétique.

Aujourd'hui, forte de 3000 âmes, l'entreprenante et prospère communauté hay représente, avec les 3.000 Maronites et le millier de Latins, l'une des trois minorités chrétiennes du pays. La culture en son sein est largement à l'honneur.

Dans un vaste parc boisé se dressent les bâtiments ocres du célèbre Institut Melkonian. Deux cent cinquante adolescents, filles et garçons, venus du Liban, de Jordanie, du Koweït, de Grèce, de Syrie, d'Iran, du Golfe arabe, de Turquie et de toutes les régions de l'île, y cohabitent. Leurs professeurs, tout aussi cosmopolites, sont en majorité diplômés d'universités américaines, d'Arménie Soviétique — Ganantchian — y enseigna la musique — et de Beyrouth.

Melkonian, disent certains, c'est comme un cœur qui forme des jeunes venus de tout le Proche-Orient avant de les relancer à travers le monde. « Nous aimerions » souligne sa directrice madame Bedikian, « que les élèves sortis de nos rangs, constituent une élite intelectuelle arménienne internationale ».

A l'origine de l'Institut, la générosité de deux self-made-men, deux frères: Garabed et Krikor Melkonian. Issus d'une famille pauvre de Césarée en Turquie, ils créent, vers la fin du siècle dernier, une fabrique de cigarettes en Egypte. La « Melkonian » se fumera à travers tout le Proche-Orient. Ayant bâti fortune, ces deux célibataires chargent l'Union Générale Arménienne de Bienfaisance de New York d'ouvrir un centre d'éducation pour enfants déshérités. Une photographie célèbre nous les montre coiffés du fez, le visage volontaire marqué d'une barbiche soyeuse, le regard triste et sévère de Krikor, l'œil rond et malicieux de Garabed...

En 1926, l'UGAB crée à Nicosie le «Melkonian Educational Institute» Pourquoi situer l'établissement à Chypre? Parce que l'île, alors colonie britannique, semble garantir aux Arméniens sécurité et liberté. Les premiers élèves sont les orphelins du génocide.

En 1934, l'orphelinat se mue en école secondaire préparent à l'enseignement supérieur anglo-saxon. Chaudement célèbré par les uns, discuté par d'autres qui lui contestent ses prétentions élitistes, l'Institut Melkonian de nos jours représente avant tout, un centre culturel dynamique et fèbrile de la diaspora. Depuis 1934, quelques 1200 diplômés sont sortis de ses rangs, disséminés aujourd'hui à travers l'Amérique, l'Europe, l'Arménie et le Moyen-Orient.

Non loin de l'Institut, dans l'Armenian street, la façade blanche et les jardins de l'école primaire Nareg jouxtent la nouvelle église Sourp Asdvadsadsin, encore encombrée d'échaufaudages.

Si Melkonian est l'œuvre de deux industriels, Nareg doit le jour au rêve généreux d'un homme de lettres. Vers 1895, Vahan Kurkdjian, alias l'écrivain Pagourani, rencontre la grosse bourgeoisie arménienne d'Egypte, de France et d'Angleterre. Avec l'argent recolté, il ouvre en 1897 un orphelinat à Nicosie. Son but: y accueillir les enfants rescapés des massacres d'Abdul Hamid et les former à divers métiers artisanaux: cordonniers, tailleurs, tisserands...

1903: Exit l'orphelinat. Une école primaire lui succède, une seconde s'ouvre dès 1909 à Larnaca, une troisième à Limasol en 1951. Aujourd'hui, les trois écoles Nareg de l'île, étroitement liées avec l'Archevêché, totalisent 167 élèves.

Les cours y sont essentiellement donné en arménien, le grec n'intervenant que comme troisième langue, après l'anglais. Le jeune sorti de Nareg, ne pourra par conséquent entrer au gymnasium grec mais aura le choix entre Melkonian, l'English School, la Grammar School ou encore, l'American Academy.

Citoyens à part entière, les Chypriotes arméniens n'en bénéficient pas moins d'un statut un peu particulier. La loi les soumet, en principe, comme les Grecs, au service militaire de deux ans. En pratique, ils s'en voient dispensés. « Et entre Arméniens, quel est le climat? » « Oh, ça va bien, l'an dernier, pour la première fois, Dachnaks et Parekordzagan ont fêté le 24 Avril ensemble » me répond-on d'un sourire amusé. Apparemment, la maladie diasporique n'a pas épargné Chypre... Tous les quatre ans, les deux partis battent le rappel de leurs partisans pour l'élection du député arménien au Parlement de Nicosie. Sans avoir droit au vote, ce dernier joue un rôle essentiel comme porte-parole de nos compatriotes dans toutes les affaires les concernant. demandes de subsides, aménagements d'écoles, constructions d'églises. Autre porte-voix de la communauté, l'excellente émission radiophonique de Sebouh Apkarian, jadis hebdomadaire, aujourd'hui quotidienne, fête cette année ses 26 printemps. De 3 à 4h. tous les après-midi, elle rassemble à l'écoute non seulement les Arméniens de Chypre mais atteint, par dessus les flots, nos compatriotes d'Egypte, de Syrie et du Liban.

Petite mais rayonnante, la diaspora chypriote n'a donc, malgré 1974, rien perdu — au contraire — de son dynamisme. Beaucoup plus qu'en Grèce, population hellène et minorité arménienne ont, à Chypre, noué des liens de solidarité « stimulés » bien sûr, par la fragilité de leur charmeuse et vulnerable oasis maritime.

(*) *Chypre deviendra officiellement colonie de la Couronne britannique en 1925.*

ԿԱԽԵԱԼ Է ԳՐԵԼԷՍ

1980–ին լոյս տեսաւ, «Ցառաջ – Մատենաշար»ին իբրև թիւ 14, Խաչիկ Թէօլէօլեանի «Սփիւռքի մէջ» հատորը: Հեղինակը խմբած է հոս այն յօդուածները, գրեթէ ամբողջութեամբ, զորս «Միտք եւ Արուեստ»ի ընթերցողները առիթն ունեցած էին ճաշակելու, 1976–էն ասդին: Գրախօսական մը այս հատորին մասին թերեւս կրկնութիւն թուի. Սփիւռքի մի՛ւս թերթերէն սպասելի էր աւելի որ անդրադառնային, առնուազն ակնարկի մը կամ յիշեցումի մը ձեւով, այս գիրքին երեւումին (1): Ոչ թէ արձագանգելու ճիգմ միտումով, այլ քննողական հայեացքով մը: Սպասելի ու փափաքելի էր, բայց նաեւ հնարաւոր ու անհրաժեշտ: Քանի որ Խ. Թէօլէօլեան, նոյնիսկ եթէ չի ներկայացներ իր գրութիւններով մտածողական արարքը, մասնագիտացած ու կուղպ իր հանդամանքովը, նոյնիսկ եթէ տեղ կու տայ մեր լրագրութեան մէջ քիչ մը ընդհանրացած թերթօնական ճաշակին, մեծ առաւելութիւնն ունի գոնէ գաղափարներ ու մտածումներ առաջարկելու, հարցեր արծարծելու, որոնք վեր են մեր միջինէն, և ամէն պարագայի՝ պահանջին տակը կը դնեն իրենք զիրենք նոր կացութեան մը նոր եզրերով մօտենալու, մօտենալ փորձելու: Ու հարց կու տամ ինքզինքիս. ո՞ւր են մեր հայատառ մամուլին մէջ այն անձերը, որոնք դէշ – աղէկ աւանդապահներն են իբր թէ Սփիւռքի մէջ հայ լեզուին ու հայ միտքին. ո՞ւր են այն մէկ – երկու լուրջ կամ անլուրջ լրագրողները, որոնք յօժարէին ձեռք առնել նոր լոյս տեսած գիրք մը, գիրք մը որ բարձր դաղաթներ ալ չի յաւակնիր նուաճել, որոնք յօժարէին նստիլ իրենց դրասեղանին, քանի մը տող խմբագրելու համար անոր շուրջ: Զեմ իսկ ըսեր՝ որոնք վիճարկումի մտնէին անոր հետ, չափելով անոր ծրագրածին բուն դրդապատճառները, քանի դիտեմ որ վիճարկումը կ'ենթադրէ կազմուած միտքեր, եւ վստահ չեմ որ անձնական մտածողութեան մը, հանրացումի բովէն անցած մտածողութեան մը տէր մարդիկ շատ ըլլան մեր հայ մտաւորականներու կամ լրագրողներու փաղանդին մէջ: Եւ անոնք՝ որոնք կրնային քիչ մը նորոգուած նայուածք մը նետել այսպիսի հրատարակութեան մը վրայ, թերեւս չեն զիջիր հայերէն լեզուով տարուած մտածումի փորձերուն նսեմացնել իրենց վսեմութիւնները: Մը – նաց որ այս վերջին պարագան ալ – լեզուական ու մշակութային աշխարհի փոփոխութիւնը – դիւրաւ շրջանցելի չէ, եւ վստահ չեմ որ Խ. Թէօլէօլեանի հատորին մէջ ամփոփուած լրագրական – մտածողական արտադրութիւնը արդարացուցած ըլլայ ինքզինք այս դեռնին վրայ:

Բացատրուիմ, որքան որ հնարաւոր է: Կրնայ պատահիլ որ գիրք մը իր խորութեան, խորաթափանցութեան հետեւանքով՝ լուութեան մատնէ լուրջ ընթերցողը, այն մէկը որ նախ՝ պէտք կը զգայ այդ խորութեան ճամբէն անցնելու իր կարգին, մօտենալու համար իր հաշուոյն անոր սկզբնաղբիւրին, իւրացնելու համար անոր փորձառութիւնը: Բայց կը կրկնեմ. որքան ալ խոր ըլլայ Թէօլէօլեանի շօշափած նիւթերուն բուն, հեռահայեաց հարցադրութիւնը, հեղինակը կը մնայ այդ հարցադրութեան մէջ իրրեւ յօդուածագիր մը, իր իսկ խոստովանութեամբ, եւ մինչեւ իսկ պէտք կը զգայ «յօդուածներու հաւաքածոյ մը... հանրութեան» ներկայացնելու իր անսովոր արարքին արդարացուցիչ «բացատրականով» մը անդրադառնալու (2):

Գրեց՝ Մ. Ն.

Ֆրանսայի մէջ, դիտենք մօտաւորապէս: Այնպէս որ հոս ամփոփուած դրութիւնները լայն չափով մատչելի են միջին ընթերցողին ու միջին լրագրողին: Այս իրենց բացառիկ արժանիքով է որ ամէնէն աւելի խոցելի են թերեւս այս դրութիւնները – ամբողջովին անկախաբար հեղինակէն: Միջինը իր արժանաւոր ու յարգելի տեղը ունէր երբ – առանց բառախաղի – Միջին Արեւելքի թերթերը, կուսակցական օրկանները, դըպրոցներու ցանցը, կրթական հաստատութիւնները կրնային իրենք զիրենք արդարօրէն նկատել իբրեւ արեւմտահայ «յըղացքին», անոր գոյութեան ու շարունակականութեան կռուանները: Է՛ր այդպէս ատենօք: Խ. Թէօլէօլեան ինձմէ լաւ գիտնալու է սակայն որ այդ կացութիւնը կը ծածկէր իսկական խնդիրները, բոլորը կապուած Սփիւռքի արեւմտականացումին, որ վերջապէս եւ առաջին անգամ ըլլալով՝ մեզ կը դնէ ստիպողականութեանը առջեւ նոր մտածելու, ըստկիզբէն մտածելու մեր ճակատագիրը, մեր ներկային սերումը, դիմագրաւելով թերեւս – եւ ա՛յս ալ պէտք է ընդունիլ – անդիմադրաւելին: Փորձութեանը կը մատնուինք Խ. Թէօլէօլեանի գիրքին առջեւ՝ Մարքի տը Սատի խօսքը կրկնելու. «Հայեր, ճիգ մը եւս»: Այս բոլորը կը հաստատէ միայն վերը յայտնուած ցաւը, անգոյ արձագանգներու վերաբերեալ: Ճիշդ է որ հատորի մը բովանդակու –

Fonds A.R.A.M

●▶ թիւնը չափելու պարտականութիւնը չի պատկանիր անպայման գրախօսին․ կըրնայ ան ուրիշ ձեւի արձագանգներ ունենալ, ունեցած ըլլալ։ Սպասելով սակայն ատոր հաւաստիքները, կ'անդրադառնամ հոս Խ․ Թէօլէօլեանի գիրքին, թերթի մը համար որ այս ուղղութեամբ՝ իր պարտականութիւնը բաւականին կատարած էր արդէն։

Պէտք է ըսել հիմա որ այս հատորին մէջ մէկտեղուած բոլոր յօդուածները կը ներկայանան իրենց կարգին իբր անդրադարձներ կամ հակազդեցութիւններ ներքին վէճերու, որոնց սկզբնակէտը յաճախ կը պակսի ընթերցողին։ Ինչ որ թերեւս էատարրն է «յօդուած» կոչուածին, եւ ա՛յդ է հաւանաբար որ հեղինակը կը մղէ իր «բացատրողական»ի արդարացուցիչ տողերուն։ Տեսաբանական կամ զուտ մտածողական գործ մը պիտի փորձէր կազմել ամբողջ մը, ու ըլլալ գոց ինքն իր վրայ, կամ այդ տպաւորութիւնը գոնէ ձգել, մտածումի բոլոր լարերը իրարու կապելով, ներկայացնելով ինքզինք իբր յղացք մը, ամբողջութեամբ, ինչպէս կ'ըսեն ֆրանսերէն՝ իւն էօվր տը բէֆլէքսիօն։ Այդ չէ անկասկած Խ․ Թէօլէօլեանի կազմած հատորը, եւ ատո՛ր ալ գիտակից է հեղինակը երբ կ'ըսէ օրինակ՝ «ճիշդ է որ այդ էջերուն պահանջած ընդդիմախօսութիւնը բացայայտօրէն չի գտնուիր հոս» (3)։

Ամբողջ յօդուածները ցոյց կու տան Խ․ Թէօլէօլեանի կտրած ճամբան վերջին չորս – հինգ տարիներու ընթացքին։ Մէկ կողմ կը ձգեմ առաջին գրութիւնը (4), որ կը վերաբերի Սփիւռքի մէջ կազմակերպչական հարցերու, թէեւ հոս շատ մը գաղափարներ կը «խօսին» մեզի, մանաւանդ երբ հեղինակը բաղդատական ակնարկ մը կը նետէ հայ եւ հրեայ համայնքներու (խօսքը սահմանուած է Ամերիկայի) կրթական եւ մշակութային գործունէութիւններուն վրայ։ Կտրուած ճամբուն առաջին հանգրուանը այն բանավէճն է՝ զոր Խ․ Թէօլէօլեան ունեցաւ ակէ չորսուկէս տարի առաջ Գ․ Պըլտըեանի հետ (5)։ Ինծի այնպէս կը թուի, թէ վերստին աչքի տակ առնելով ամբողջ հոլովոյթը, թէ Խ․ Թ․ կը փորձէ չուտով վերագտնել հաստատ կռուան մը իր սկզբնական «պոռթկում»ին (6) համար։ Խոստովանինք որ դառն համ մը կը մնայ մեր քիմքին, վերակարդալով այս էջերը՝ զորս 1976–ին կարդացած էինք հաճոյքով ու գայթակղութեամբ։ Վերակարդալով մանաւանդ անուններու այդ շարանը ֆրանսացի մտածողներու – Պարթ–էն Տէրիտա – որոնց արժէքը անշուշտ չէր մերժուեր Խ․Թ․ի կողմէ, բայց որոնց եզրերուն փոխադրումը կասկածելի կը դառնար իր գրչին տակ երբ հարցը «մեր» գրականութեան վերբերումն էր ու «դատումը» (7)։ Այս մերժողակա̄ն «հակայարձակում»ը հեղինակին աչքին ալ այսօր՝ հաւանաբար ապայժմէ թուելու է։ Նախ՝ որովհետեւ շատ լաւ գիտէ այլեւս ինք որ Պըլտեանի գործերուն մէջ առնուազն՝ ո՛չ փոխադըրումի հարց մը կար, ո՛չ ալ մեր գրականութիւնը «դատել»ու կամեցողութիւն մը։ Ի վերջոյ՝ Սփիւռքի գրագէտները իրենք գիրենք է որ կը դատեն, երբ փոխանակ լուրջ ու համեստ գրագէտներ ըլլալու, կը յամենան բանաստեղծական որակուած ճապաղիքներու մէջ։ Պըլտըեանի վերբերումի, այժմէականացումի հեռախաղաղ փորձը պարզապէս անտեսուած էր այդ թուականին Խ․Թ․–ի կողմէ։ Բայց «հակայարձակում»ը ապայժմէ թուելու է նաեւ եւ մանաւանդ հեղինակին աչքին, որովհետեւ այդ թուականէն յետոյ՝ Խ․Թ․ ուրիշ բան չըրաւ իր «յօդուած»ներուն մէջ, եթէ ոչ իր կարգին իւրացումի լայնածիր աշխատանքի մը ձեռնարկել, արդիական այդ մտածողութիւններուն ու տեսաբանական կեցուածքներուն հանդէպ։ Ամբողջ իր գիրքը ատոր ապացոյցն է, սկսելով «Ֆիլմ եւ Արդիական Մշակոյթ» գրութենէն, որ ունի իբրեւ առանցք՝ «պատում»ի (րէսի) արդիական ըմբռնումը ու կառուցապաշտ փառաւորութեամբ՝ անոր ուսումնասիրութիւնը, տրուած առարկայի մը վրայէն։ Այս գրութենէն առաջ՝ կու գան այն երկու յօդուածները՝ զորս հեղինակը յատկացուցած էր «ամերիկեան ծանօթ (երկու) բանաստեղծներու» Լօուըլ եւ Մըրուին, եւ ուր շատ անկեղծ կերպով կ'ըսէր իր մէջ «աւանդապահութեան» եւ «նորարարութեան» միջեւ չլուծուած պայքարը (8)։

Իր նոր շրջանին առաջին գրութիւնը մէջ է («Ֆիլմ եւ Արդիական Մշակոյթ») որ Խ․ Թ․ ընթացք կու տայ իր նախասիրած բառին ու յղացքին՝ «տեսութիւն»ը։ Կը հասկնանք անշուշտ Խ․Թ․ի մտահոգութիւնը, խոր դըդապատճառները, որոնք մասամբ մերն ալ են, երբ յառաջ կը քշէ տեսական ու տեսաբանական աշխատանքներու անհրաժեշտութիւնը Սփիւռքի համար, թէեւ վստահ չենք որ այդ բառը, այդ յղացքը, ծըրագիրին գործադրումի ճամբովն իսկ, հրաշքներ գործէին իրենք իրենցմով, ինչպէս արդէն կ'ընդունէր Խ․ Թ․ «Միտք եւ Արուեստ»ի իր վերջին յօդուածովը (9)։

Լաւ կը հասկնանք որ ո՛չ միայն պարզ ինքնութեան խարխուլը դժուար է գտնել Արեւմտեան Սփիւռքի մէջ (Արեւելքի ըՍփիւռքը դեռ ունի երջանիկ օրեր իր առջեւը այդ գետնի վրայ), այլ եւ մանաւանդ՝ դժուար է ճշդել իմացական ինքնութեան մը վայրը, շրջագիծը, խորքը, իմաստը նոյն Արեւմտեան Սփիւռքի «մըտաւորական»ին համար։ Կ'ըսուի երբեմն մեզի որ Ամերիկան կ'ընդունի իր բընակչութեան «բազմացեղ» հանգամանքը, ու կը քաջալերէ զայն։ Գուցէ։ Բայց ի՞նչպէս սահմանել ցրւումին յանձնուած անհատին օրինավիճակը, ի՞նչպէս ստեղծել, ի՞նչպէս ժառանգել, ի՞նչպէս հաղորդակցութեան եզրեր գտնել իբրեւ «Հայ», իբրեւ «հայ մտաւորական», շըրջապատին հետ։ Այս հարցումները, պարզապէս թելադրուած հոս Խ․ Թ․–ի նըկատողութիւններէն, կը մնան չյարդըւած իրենց վիճակին մէջ, քիչ մըն ալ միմիա։ Բայց ի՞նչպէս ապրիլ նաեւ եթէ չգիտնանք զարգացնել զանոնք, չըգիտնանք առաջին շարժումով մը գոնէ՝ տարազել հարցումները, իբրեւ հարցումներ։ Կը կարծեմ որ լաւ հասկցած կ'ըլլանք զինքը, ըսելով որ Խ․ Թ․ այս զարգացումի, տարազումի աշխատանքն է, տարրական ու կենսական աշխատանքը, զոր կ'ըմբռնէ իր «տեսութիւն» բառովը։ Եւ ինքն ալ առաջին փորձ մը կ'ընէ այդ ուղղութեամբ «մշակոյթ եւ գերմըշակոյթ» յղացքներով բանելու համար իր՝ Արեւմտեան Սփիւռքցիի իրականութիւնը։ Կը հասկցուի այս ձեւով թէ ինչո՛ւ Խ․ Թ․ իր հատորի կողքին դրեր է այս վերնագիրը՝ «Սփիւռքի մէջ»։ Բայց կրնա՞նք համարձակիլ արդէօք ըսելու իրեն թէ տեսաբանական զատորոշումներ առաջարկելը կը մնայ լայն չափով ճամարտակութիւն, այնքան ատեն որ ըստեղծական աւանդումի մը չի յենիր, այնքան ատեն որ ուժը չունի անհատները իրենց հիմերէն թափանցելու, այնքան ատեն որ ստեղծական փնտռտուքի մը զուտ հետեւանքը չէ ան, եւ չի բանար նոր դար մը, վերաքաղելով թերեւս ցրւումը, փորձելով ամէն պարագայի հաւասարիլ անոր էականութեան։ Տխուր են բոլոր տեսութիւնները ու տեսաբանութիւնները երբ կը գոհանան զատորոշումներով, ձգելով ուրիշներու վերաքաղումի եւ աւանդումի աշխատանքը, ձգելով ուրիշներ կապը ստեղծեն արեւմտեան աւանդութիւններուն հետ, մտածողական, կրօնական կամ այլ։ Ինչպէս նաեւ սփիւռքական աւանդութեան հետ։ Հարցը աւանդումի վայր մը ստեղծել կարենալն է ուրեմն – իրական կամ խորհրդանշական – ուրկէ իսկական, հանգամանաւոր՝ տըրամախօսութիւն մը, տիալոկ մը, կարելի դառնայ «արեւմտեան»ին հետ։ Ցաւալի է․ այնքան ատեն որ այդպիսի տրամախօսութիւն մը, իմացական տարողութեամբ ու լրջութեամբ, կը մնայ անկարելի, այնքան ատեն որ անգոյ է ան, «տեսութիւն»ը պիտի մնայ իր կարգին խոստում մը, եւ փոքրամասնական «մշակոյթ»ը ան–իմաստ՝ «գերմշակոյթ»ին դէմ յանդիման։ Տեղ – տեղ՝ Խ․ Թ․ կը խօսի ԻՔՌՄ–ի մասին (10)։ Հարց է, թերեւս երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող, թէ ո՞ր չափով արդեօք ԻՔՌՄ–ը կրցած է պարզ, «տեսական» վայրէ մը, հաճելի խօսակցութիւններ կարելի դարձնող հաւաքատեղիէ մը աւելին ըլլալ, թէ ո՞ր չափով կրցած է հետապնդել աւանդման վայր մը ըլլալու անհաւանական ծրագրի մը իրագործումը։

Այս խորհրդածութիւնները իբր անդրադարձ ընդունեցէք – մեծ յաւակնութիւններ չունեցող – գիրքին այն չորս գլուխներուն («Տեսութիւն եւ Հայութիւն»էն մինչեւ «Ժողովուրդ, Մշակոյթ եւ Դասակարգ»), որոնք կը ներկայացընեն «առաջին քայլերը կատարելու փորձ մը» դէպի սփիւռքեան մշակոյթի մը բնորոշումը, ի հարկէ՝ «տեսական» բնորոշումը։ (Ուրիշ հարց՝ թէ փնտըռուածին համար «մշակոյթ» յղացքը տեղի՞ն է տակաւին)։

Երկու երակ կը գտնենք ուրեմն Խ․Թ․ի գիրքին մէջ, 1976–ի «բանավէճ»էն ասդին։ Առնցմէ մէկը նուաճումի փորձն է եւրոպական «գրական – տեսաբանական» մտածողութեան (11), անդրադարձային, ժողովրդականացման եղանակով մը։ Երկրորդը կը դառնայ Սփիւռք – Տեսութիւն առանցքին շուրջ (12)։ Կա՞պը երկուքին միջեւ։

Կապ մը անպայման պէտք չէ փնտռել, բայց սխալա՞ծ կ'ըլլանք արդեօք եթէ ի հեճուկս ամենայնի՝ այդպիսի բան մը գտնենք հատորի վերջին գրութեան մէջ։ Այս գրութեան մէջ, գրականութեան տեսաբանութենէն սերող մէկ դժուար յղացքը՝ «բազմիմաստ»ի յղացքը, կը չահագործուի պիտի ըսէի, պարզաբանումի փորձի մը կ'ենթարկուի, «հաղորդակցութեան» եզրին ընդմէջէն։ Հեղինակին հին խնդիրներէն մէկն է որ կը վերայայտնուի այս ձեւով։ Հին խնդիր որ «բանավէճ»ի եւ «հակայարձակում»ի տողերուն երկայնքին ընթեռնլի է, եւ զոր պիտի փորձէի տարազել սապէս․ ի՞նչպէս ընդունիլ «արդիական գրելաձեւ»ը (ենթադրելով որ գրելաձեւ է), ո՞ւր զետեղել գրական արդիականութիւնը, Սփիւռքի զանգուածին այսօրուան պահանջներուն համեմատելով զանոնք։ Այլ խօսքով, եւ այս անգամ՝ տեղ տալով «բազմիմաստ»ին, ինչ որ նշանն է «նորարարութեան» հանդէպ որոշ ընդունելութեան մը ու հասկացողութեան մը․ կրնայ պատահիլ որ գրութիւն մը, գրութենական աշխատանքը ու տրամադրութիւնը բանան նոր «իմաստ»ներ, անիմաց՝ նախ քան այդ գրութեան, այդ աշխատանքին լոյս աշխարհ երեւիլը, բայց – եւ հոս է որ հին խնդիրը կը վերադառնայ – ի՞նչ ձեւով այդ իմաստները, արդինք՝ խոր ու տեսակարար փորձառութեան մը, կ'անցնին գրութենականէն անդին։ Ի՞նչ ձեւով կը դառնան անոնք հիմնաւոր, «ժողովուրդ»ի մը համար, ցրուածութեան մէջ ինքզինքը որոնող հաւաքականութեան մը համար։ Այսպիսի բանաձեւումներ երեւան չեն գար անշուշտ բացայայտօրէն Խ․Թ․ի հատորին մէջ։ Բայց այս ձեւով է, կը կարծեմ, որ կը բացատրուի երկու երակներու գոյակցութիւնը – «գրական – տեսաբանական» եւ Սփիւռք – Տեսութիւն – անոր էջերէն ներս։

Եւ պատահական չէ հաւանաբար որ հատորը վերջանայ Միշէլ Պիւթորէն փոխառնուած եւ ֆրանսերէն լեզուով արտագըրուած այն սքանչելի տողերովը՝ որ կ'ըսեն․–

« Հաւատացի, այո՛, հաւատացի ատենօք, որ աշխարհի վիճակուած բախտը, աշխարհի նահճը, կախեալ էր, անհունօրէն հեռակայ չափով մը, բայց եւ այնպէս կախեալ էր իմ գրելէս, եւ երբ խոր մխրճուած եմ իմ գրելու տաժանքիս մէջ, կը խոստովանիմ որ կը հաւատամ տակաւին ատոր » (13)։

Աշխարհին վիճակուածը, աշխարհին նահճը կախեալ է, անհունօրէն հեռակայ չափով մը թերեւս, բայց կախեալ է իմ գրելէս։ Յօդուածագիրը, գրիչով խօսողը (14), այն անձն է՝ որ կ'ընդունի վերջապէս այս ձեւի յարաբերութիւնները, հաւատքները, յատուկ՝ իրաւ գրագէտներուն, կը հմայուի նոյնիսկ անոնցմէ, բայց կը փորձէ հասկնալ ձեւը, եղանակը այդ կապակցութեան, ընդմէջ՝ աշխարհի վիճակուածին ու իմ գրելուս։ Եւ քանի որ իր նկատի ունեցած գրականութիւնը էապէս հայ գրականութիւնն է, կը փորձէ հասկնալ այդ կապակցութիւնը այն արձագանգովը, բազմապիսի ու լայնահուն՝ զոր կրնայ ունենալ հայ «արդիապաշտ» գրուածքը «ժողովուրդ»ին, հայ ընթերցողին մէջ։ Այս հարցը քանի մը տարի առաջ կը դրուէր հեղինակին կողմէ հակադրութեամբ մը եւ համեմատումի փորձով մը, ընդմէջ՝ նոր բանաստեղծութեան եւ նոր հայ բանաստեղծութեան (15)։ Ինչ որ կը հաստատուէր այդտեղ՝ հաղորդակցութեան մը մտածելու անհրաժեշտութիւնն էր, «մեր» պայմաններուն մէջ շատ աւելի կարկառուն, ըստ հեղինակին, քան եւրոպական լեզուներով մշակուած գրականութիւններուն պարագային։ Այդ մեկնակէտն է որ կասկածի տակ կը դրուէր «մեր» մէջ «արդիական գրելաձեւ»ը։ Տարբեր է սակայն գիրքին վերջին գրութեան յետին մտահոգութիւնը, երբ կը փորձէ ան փաստել որ իր «բազմիմաստութեամբ»ն իսկ՝ գրութիւնը հաղորդակցութեան հակամէտ է միշտ, ներկային կամ ապագային մէջ յայտնուելիք իր «իմաստներ»ով։ Փրկած եղանք այս ձեւով հին խնդրին խնդրականութիւնը, ընդունելով մէկտեղ «նորարարութիւն»ը գրականութեան մէջ։

Կասկած չկայ որ էական հարց մըն է որ կը յաճախէ հեղինակին մտածողութիւնն ու խղճմտանքը։ «Ինչո՞ւ բանաստեղծներ անձուկի ժամանակի մը մէջ» կ'ըսէր Հէօլտըրլին։ Ինչո՞ւ։ Հարցը արդիապաշտութեան հետ որեւէ կապ չունի, ոչ ալ – անշուշտ – գրագէտին՝ «առաջնորդ» մը ըլլալուն հետ (16)։ Պէտք է զգուշանալ հոս, հոս մանաւանդ, բոլոր կանխորոշ ու կանխամտածուած ստորոգութիւններէն։

Աշխարհին վիճակուածը, աշխարհին նահճը, այո՛, անհունօրէն հեռակայ չափով մը, կախեալ՝ իմ գրելէս։

Բայց ինչո՞ւ։ Ի՞նչպէս։ Այս հարցումները հանգիստ չեն ձգեր ըստ երեւոյթին Խ․ Թ․–ը։ Միայն թէ իմաստի – նոյնիսկ բազմակի – ու հաղորդակցութեան եզրերը, առանց պատշաճ խնդրականացումի եւ յղացականացումի, եւ նոյնիսկ անոնցմով՝ բաւակա՞ն են արդեօք այդ հարցերը բանալու եւ ըմբռնելու համար։ Վըստահ չէ երբեք։ Կը հասկնանք ու կը հաւատանք Խ․ Թ․–ի հետ որ «Սփիւռքի մշակոյթին ի՛նչ ըլլալը կը կարօտի ընորոշումի» ու անոր կիրառումը՝ ... տեսական մտածումի (17)։ Կ'ընդունինք հեղինակին համեստութիւնը երբ կ'ըսէ թէ իր գրութիւնները «նման ճիգի մը առաջին քայլերը կատարելու փորձ մըն են» (18)։ Համոզուած ենք վերջապէս, թէեւ այդ ուղղութեամբ որեւէ յստակ արտայայտութիւն չկայ Խ․ Թ․–ի հատորին մէջ, թէ այդ մտածումը (տեսական կամ ոչ) առընչուած ըլլալու է տեղ մը գրականութեան մտածողութեան եւ գրականութեան կիրառումին։ Բայց եթէ Սփիւռքի հարցը «հաղորդակցութեան» հարց մըն է, այդ պարագային իսկ՝ կը մնայ բացատրել թէ ի՞նչ կապ ունի այդ «հաղորդակցութիւն»ը գրականութեան հետ, հնմայն կամ արդիապաշտ, եւ գրուածքի բազմիմաստութեան, ուրեմն՝ իմաստութեան հետ։

Մ․ Ն․

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) Այս տողերը գրուեցան ազդին, լոյս տեսաւ «Նայիրի»ի մէջ՝ Ա․ Գապպէնեանի յօդուածը, արտատպուած «Յառաջ»ի Դեկտ․ 12–ի եւ 13/14ի թիւերուն մէջ։

(2) «Սփիւռքի մէջ», էջ 5։ Բոլոր յետագայ յղումները պիտի երթան այս հատորին, առանց նոր ճշդումի մեր կողմէ։

(3) էջ 7։

(4) Միակը որ լոյս չէ տեսած սկզբնականօրէն «Յառաջ»ի մէջ։

(5) Գ․ Պըլտեանի գրութիւնը վերահրատարակուած է հատորին մէջ, ինչպէս նաեւ նոյն առիթով գրուած Զ․ Որբունիի անդրադարձը։

(6) էջ 60։

(7) էջ 84։

(8) էջ 116։

(9) Եթէ չեմ սխալիր՝ 1980, Դեկտեմբերի թիւին մէջ։

(10) Մասնաւորաբար՝ «Տեսութիւն եւ Հայութիւն» գրութեան մէջ, էջ 149-161։

(11) Այս առաջին երակին կը կապուին «Ֆիլմ եւ Ամերիկեան Մշակոյթ»էն զատ՝ «Մեկնաբանական Անդրադարձ՝ Վահագնի ծնունդին», եւ գիրքին վերջին գրութիւնը՝ «Բազմիմաստի Ընթերցումը»։

(12) Ասոր կը կապուի, յիշուած չորս գրութիւններէն զատ՝ «Սփիւռքահայ Մտաւորականութեան Հարցը»։

(13) էջ 261։ Ներողութիւն խնդրել կ'ուզեմ Խ․ Թ․–էն եթէ թարգմանութիւնը անբաւարար թուի իր աչքին։

(14) Այդպէս կը սահմանէ ինքզինք, յատկանշականօրէն, հեղինակը։

(15) էջ 86։

(16) էջ 92։

(17) Ի՞նչ է «տեսական մտածում»ը։ Կայ ուրեմն ոչ–տեսականը՝ մտածումին, բայց իբր մտածումին չհասնող բա՞ն մը, թէ իբր գերազա՞նց մտածում։

(18) էջ 150։

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՄԱՅԻՍ
10
DIMANCHE
10 MAI
1981

ՅԱՐԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Թիւ 50

LE NUMERO 2 F.

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա՝ Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ՝ 160 Ֆ.
Արտասահման՝ Տար. 350 Ֆ. - Հատը՝ 2 Ֆ.

56ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 14.904 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 56e ANNÉE — No 14.904

ԱՐՈՒԵՍՏԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ԳՐ. ՔԷՕՍԷԵԱՆ

ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ԿԷՅՆԶՊՈՐՕ
(1727 - 1788)

Էլի Ֆօրն է որ կը գրէ, իր «Արուեստի Պատմութեան» մէջ, անգլիական նկարչութեան սկզբնաւորութեան մասին, 18րդ դարուն.— « Ֆրանսայի մէջ նկարիչը արուեստի գործաւոր մըն է բարձրադաս անձի ծառայութեան մէջ. Անգլիոյ մէջ բարձրադաս անձ մըն է որ նկարչութիւն կ'ընէ, սիրողական ձեւով »: Այդ շրջանին նկարչութիւնը կը դառնայ ազնուապետութեան շուրջ, որուն համար ան ստեղծուած է, անոր մաս կազմող տիկիններուն, պարտէզներուն եւ պահանջներուն համար: Տակաւին անգլիական նկարչութիւն գոյութիւն չունի այս բառին ստեղծագործական իմաստով, մինչդեռ Անգլիան կ'ապրի իր տնտեսական եւ վաճառականական հզօրութեան շրջանը: Ան արտադրող է բացի՝ նկարչութենէն զոր կը ներածէ:

Այս շրջանին երեւան կու գան երեք նկարիչներ, որոնցմէ մէկը միայն պիտի դառնայ ինքնուրոյն: Միւսներէն՝ Ռէյնոլդզ՝ պիտի ընդօրինակէ, շատ պիտի ընդօրինակէ եւ պիտի խլանայ ընդօրինակելով Ռաֆայէլը, հակառակ այն իրողութեան որ արուեստաւարժ եւ օժտեալ նկարիչ մըն է, հիմնադիրներէն եւ նախադահը՝ «Արքայական Կամառ»ին: Ինք պիտի մնայ դասական եւ ակադեմական: Դարձեալ էլի Ֆօրն է որ պիտի արձակէ պլաքը, ըսելով թէ « ոչ – ստեղծագործութիւնը » բարձրագոյն, կատարելագոյն ձեւով տրուած է ընդօրինակման համով: Երկրորդը՝ Ուիլեամ Հոկարդ, արուեստի պատմութեան մէջ աւելի պիտի ճանչցուի որպէս երգիծանկարիչ: Ան կ'ուզէ « մարդոց երջանկութիւնը » եւ պայքարի կ'ելլէ գինովութեան, խենթութեան, բախտախաղի, ընտրական քաղաքականութեան դէմ, պաշտպանելով կենդանիները: Իր գործը – ուր խորքը ամէնէն կարեւոր տեղը կը գրաւէ – կը կրէ այս անպատեհութիւնը, քանի « նըկարչութիւն » քիչ կը մտածէ: Երրորդ նկարիչին յատկացուած է Կրան Փալէի մէջ կազմակերպուած ցուցահանդէսը:

Ձոն Կէյնզպորօ, կը մնայ ամէնէն անհատականը, ինքնուրոյնը, եւ շրջապատէն կ'անջատուի այնքան՝ որքան իրեն թոյլ կու տան պայմանները: Անշուշտ, ինքն ալ շրջաններ կ'ունենայ ընդօրինակութեան եւ կը կրէ ազդեցութիւնները եւրոպացի վարպետներու, կը հետեւի անոնց, սակայն իր բնածին տաղանդը, գծագրութեան տիրապետութիւնը եւ նրբերելու դիւրութիւնը, իր նահանգին մէջ յանախ մեկուսացած կեանքը եւ պոհեմեան խառնուածքը իրեն կ'ապահովեն առաջին կարեւոր տեղը անգլիական նկարչութեան պատմութեան մէջ: Անգլիոյ մը մէջ, ինչպէս որ նշուեցաւ սկիզբը, ուր ամէն ինչ ծառայութեանը մէջ էր բարձրդասակարգին՝ Կէյնզպորօ պահեց իսկական ազնուական հեռաւորութիւն մը, ընկերակցած հպարտութեան և բարձրամիտ ամօթխածութեան: Այս պատճառով, երբ ան ազնուական տիկին մը կը նկարէ, աւելագոյն չափով կը նմանցնէ դէմքին դիծերը, սակայն հագուստը եւ միջավայրը կը փոխուին: Կինը կրնայ հագուիլ « քաղաքային » հագուստներ եւ կ'առնէ անոր մէջ ապրող պարզ էակներուն, բնական կեցուածք մը, առանց հանդիսաւորութեան, հակառակը Ռէյնոլդզին՝ որ կը արքաւորէ ազնուապետական հագուստներով եւ համապատասխան դիրքով:

Կէյնզպորօ նկարած է անգլիական գրեթէ ամբողջ ազնուականութիւնը – շուրջ ութ հարիւր դիմանկարներ – որու մաս կը կազմեն բարեկամներ եւ ընտանեկան պարագաներ: Դիմանկարներուն մէջ չկայ հետապնդումը իտէալ գեղեցկութեան, այլ՝ հարազատութեան եւ բնականութեան. « Նմանութիւնը գեղեցկութիւնն է եւ գլխաւոր նպատակը՝ դիմանկարին » պիտի ըսէ ինք: Հարազատութիւնը կ'ապահովէ երբ կը խլէ դէմքի մը յատկանշական այլ վաղանցուկ, անմիջական մէկ արտայայտութիւնը, ինչ որ աւելի կը կենդանացնէ դէմքը: Որքան դիմագիծը գծուած է խնամքով, նոյնքան ազատօրէն արտայայտուած է մնացեալի պարագային: Անմիջականութիւն կայ հոս լայն վրձնահարուածներու, համարձակութեամբ մը, « որպէսզի հեռուէն աւելի ազդեցութիւն գործէ » պիտի բացատրէ ինք: Գեղեցկագոյն օրինակներէն մէկը այս շարքին՝ Ռոպըրթ Էնտրիւզ եւ իր կինը՝ Ֆրէյզիս յօրինումն է, երբ զոյգը անջատելով իրենց շրջապատէն, զանոնք կը զետեղէ անգլիական բնութեան ծոցը, ամբողջութեան մաս կազմել տալով զանոնք:

Տարիներու ընթացքին, երբ արուեստագէտը կը գտնուի ամբողջական հասունութեան եւ իր արուեստի բարձրակէտին, դիմանկարները պիտի օժտուին առաւել կենդանութեամբ մը – արծաթագոյն երանգներով թէ գծագրական անմիջականութեամբ – որոնք պիտի ունենան պատուոյ տեղ մը անգլիական դիմանկարչութեան մէջ:

×

Բնանկարներուն մէջ, թիւով երկու հարիւր, նկարիչը կը հաղորդուի նաեւ գիւղացիներով, մշակով, փայտահատով եւ տեղի կու տայ իր տպաւորութեան: Իր բնանկարները բնութեան ընդօրինակումը չեն կրնար ըլլալ, քանի ինք յաճախ բնութիւնը կը բերէ իր սենեակին մէջ.— ճիւղ մը, խուրձ մը խոտ, քարի կտոր մը, զորս սեղանին վրայ կը շարէ եւ որոնց ետին կը դնէ նաեւ հայելի մը: Մութի ու լոյսի խաղերը աւելի զգալի դարձնելու համար, կ'աշխատի նաեւ մոմի լոյսով: Ոստը կը դառնայ հսկայ ծառ մը, քարը՝ լեռնանման ժայռ, իսկ պատկերուած բնութիւնը՝ վերստեղծագործուած մտապատկեր:

Իր զգայնութիւնը՝ հանդէպ բնութեան զինք կը մղեն բնութիւնը ծառայեցնելու որպէս միջավայր՝ նոյնիսկ իր դիմանկարներուն եւ անձերուն: Այս զգացական մօտեցումը նախանշանն է իրմէ ետք ծրնունդ առած վիպապաշտութեան: Աւելին.իր փոքր եւ ազատ վրձնահարուածները, քով – քովի մէկտեղուած, տը – պաւորապաշտութիւն մը ենթադրել կու տան, ինչ որ իր հակառակորդ եւ իր հանդէպ վերապահ Ռէյնոլդզին ըսել պիտի տայ վերջաւորութեան.— « Այս բոլոր տարօրինակ բիծերը և գծաւորումները... որոնք նոյնիսկ վատակաւոր նկարիչի մը համար կը թուին արդիւնքը աւելի պատահմունքի մը քան նպատակի մը... այս անձեւ երեւոյթը, ամէն ինչ կը փոխուի որոշ հեռաւորութենէ մը, մոգականօրէն, եւ նկարին բոլոր մասերը կը թուին դրաւել իրենց տեղը »:

Կէյնզպորօյի իսկական մեծութիւնը կը կայանայ այս բոլորին մէջ: Ան ճաճանչափայլ հանճար մը չէ, սակայն դուռ բացաւ իրմէ ետք եկող Քոնսթապլի (Constable) մը մեծութեան, որ իր կարգին պիտի տպաւորէր Ֆրանսացի Տըլաքրուան:

ԹԱՏՐՈՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԳԵՏԸ

Հեղինակ՝ Փիէռ Լավիլ:

Ֆանթասթիկ թատերախաղ՝ 3 արարով

Կարելի չէ մնալ անտարբեր ոչ գրութեան (բնագրին) եւ ոչ ալ ներկայացման հանդէպ: Եթէ երկրորդը պայմանաւոր է, առաջինով՝ ամբողջութիւնը կ'անհանդըստացնէ, կը նեղէ, կը տագնապեցնէ հանդիսատեսը ծայրէ-ծայր: Ճիշդ է թէ ան կ'ուզէր պատկերացումը ըլլալ Սովետ. Միութեան ամէնէն փոթորկալից, յեղափոխական, տենդոտ, խռովայոյզ եւ յղի շրջանին, 1925 – 1940 տարիներուն միջեւ ձգտուող եւ յատկանշեալ՝ իր բարձրադոյն թռիչքներով եւ մահագին անկումներով, տիպարներու ընդմէջէն՝ որոնք մաս կը կազմեն արուեստի պատմութեան եւ մինչեւ այսօր կը պահեն իրենց այժմէութիւնը, հակառակ կիսադարեան իրենց անհետացումին.— Մայաքովսքի, Պուլկաքով, Սթանիսլավսքի, իսկ հեռուէ՞ն... Սթալին:

×

Այսուհանդերձ «Կարմիր Գետը» պատմական թատերախաղ մը չէ եւ ոչ ալ կը պատկանի այդ սեռին: Հերոսներն իսկ եթէ պահած են իրենց մականունը՝ կը կրեն տարբեր անուններ բացի Սթալինէն եւ Միխայէլ եւ Հէլլէն Պուլկաքովներէն: Թատերախաղը հերոսներ չունի, այլ հիմնուած է հակա – հերոս թատերական սեռին, այս պատճառով նոյնիսկ Պուլկաքով, որ կը վայելէ հեղինակին ամբողջ համակրանքը, հեռու է անբիծ մաքրութեամբ «սրբանկար» ներկայացնելէ: Ան եւս, որպէսզի կարենայ ստանալ իր թատերախաղերուն բեմադրութեան բարեհաճ արտօնութիւնը «վերին մարմին – ներէն», թատերախաղ մը կը գրէ նուիրուած.. «Սթալինի երիտասարդութեան», թէեւ ի զուր...: «Կ'երեւի թէ այս վերջինը մոռցած է իր երիտասարդութիւնը»: Պուլկաքոֆ ապերախտ մըն է նաեւ հանդէպ Սթանիսլավսքիի. ի վերջոյ ասոր քաջութեան կը պարտի իր «Թուրպինի Օրերը» խնդրայարոյց թատերախաղին ներկայացումը Մոսկուայի Արուեստի Թատրոնին մէջ: Մեծն Սթանիսլավսքիի հանդէպ անբարեացակամ է նաեւ Լավիլ: Զայն ներկայացուցած է աւելի իր կամակոր, ծիծաղաշարժ կողմերով եւ պատեհապաշտ հակումներով.— յուսարձակ մը՝ որ բացուած է ընդհանրապէս նկարագրային ժխտական դիծերու վրայ, որուն ներքեւ կ'իյնայ նաեւ Մայաքովսքին:

Թատերախաղը հիմնուած է երկու մեծ դրողներու վրայ.— Միխայէլ Պուլկաքով, որ միշտ մնացած է լուսանցքի վրայ, հեռու՝ ամէն յեղափոխական շարժումներէ, հոսանքներէ, հասարակական պայքարներէ, յանձնառումէ: Մայաքովսքիի իսկ բնորոշումով՝ «սկեպտիկ, անտարբեր եւ անհատապաշտ անձ» մըն է ան, այսուհանդերձ՝ քննադատող, դրողի իրաւունքը պաշտպանող, իր իսկ ազատ ստեղծագործութեան նախանձախնդիր, որ սակայն պիտի դատապարտուի լռութեան, իր թատերախաղերը պիտի մնան փոշիներու տակ, ձեռագիր վիճակով: Ամբողջական թշուառութեան մատնուած՝ ինք պիտի շարունակէ գրել մինչեւ իր կեանքին վերջը, 1940: Պիտի մեռնի բընական մահով, հիւանդութեամբ, ինչ որ եզակի բախտաւորութիւն մըն է իրեն նման պարագայի մը: Ինքզինք պիտի նըմանցնէ Մոլիէռին, որուն մասին պիտի գրէ թատերախաղ մը, ըսելով զմայլագին՝ «Մոլիէռ, իմ մեծ վարպետս, մեծ եղբայրս»...: Այս ներկայացումը պիտի տայ իր խուցին մէջ, ինքը եւ բարեկամ մը պիտի ստանձնեն դերերը, որպէս միակ հանդիսատես ունենալով իր կինը, որուն առաջին ամուսինը Մայաքովսքին է:

Մայաքովսքին, յեղափոխութեան այդ մրրկահաւը, հակաթեման է Պուլկաքովին: Մանակի, հապճեպ տրուած է ասոր դիմագիծը: Կը ճառէ, կ'արտասանէ առանց որ ասոնք մեր մէջ արձագանգ արթնցնեն, իսկ երբ մարդկային ներաշխարհը ցոյց կը տրուի, տեսնուածը բզբզտեալ, անհակակշիռ, իր համոզումներով խռով եւ պառակտեալ,խղճալի մերժուած սիրահար մըն է (քանիերո՞րդ անգամ): Ասոր իսկ վերջին գործերէն մէկուն բեմադրութիւնը պիտի արգիլուի: Պուլկաքովի հանդարտաբարոյ ընդդիմութեան քով, ինք պիտի ըսէ իր մասին.— «Գետէ մը կը պահանջե՞ն որ դանդաղի»...:

Պիտի դիմէ անձնասպանութեան՝ 1930ին:

Լավիլ, ուսումնասիրած է իր գլխաւոր հերոսներուն կեանքը, նկարագիրը, խառնուածքը, աշխարհըմբռնումը եւ գործը: Կ'ուզէ անոնց մտածումները բխեցնել իրենց էութենէն: Բեմէն յայտարարուած խօսքերը կրնան անպայման ըսուած չըլլալ, սակայն անոնք հաշտ կ'ընթանան հեղինակներու մտածողութեան եւ նկարագրին: Զեւով մը, Պուլկաքով եւ Մայաքովսքի կը հետանդեն նոյն նպատակները, սակայն արմատապէս տարբեր միջոցներով, բառերով, գրականութեամբ, նոյնիսկ արտաքնապէս հակոտնեայ դիրքերէ մեկնած, որով զիրենք կարելի է սեպել հակառակորդներ: Մէկը մատնանիշ կ'ընէ ամէնօրեայ վէրքը, տեսնուածը, իրողութիւնը՝ որ ժխտական է: Միւսը՝ կ'ուզէ տիրապետել ապագային, «կը տեսնէ 30–րդ դարը յետին մանրամասնութեամբ», թէեւ՝ «դեռ կը ծառայեմ անդամալոյծ ընկերութեան մը»:

Իւրաքանչիւրը ունի իր մտածողութեան, երեւակայութեան, երազի տեսլադաշտերը: Գործնականութիւնը: Պուլկաքով կ'երազէ ըլլալ իր շրջանի Մոլիէռը, մինչ բանաստեղծին համար՝ «Կօշիկիս մէջ դտնուող սա գամը աւելի ներգործութիւն ունի քան թէ Կէօթէի ամբողջ երեւակայութիւնը»...: Այս բոլորով՝ մեր առջեւ կուտակուած չարաղուշակ դէպքերը եւ ստեղծուած մթնոլորտը մտածել պիտի տան «նոր ժամանակներու մայրամուտ»ին մասին: Պիտի դայ ժամանակաշրջանը միջակութեան տիրապետութեանը արուեստներու վրայ, երկրի մը մէջ՝ ուր բոլոր յառաջապահ փորձառումները եւ իրագործումները կը կատարուէին, իր աշխարհահռչակ արուեստագէտներու փաղանգով:

Լավիլի դատերախաղը իր դռները լայնօրէն բացած է քմայքին, ցնորականին, Ֆանթասթիքին առջեւ: Իրականութիւնները իսկ կը վերածուին առասպելի: Տիպարներ կան որոնք անընդմէջ կը կերպարանափոխուին եւ կ'առնեն տարբեր անուններ.— մտահոգիչ փրոֆէսէօր Ուռլանտը կը դառնայ՝ հրատարակիչ Զաքանսքի, կ'առնէ կերպարանքը Սքանիսլավսքիի եւ հուսկ՝ Սքալինի: Պէհէմոթը կը փոխէ նոյնպէս չորս կերպարանք, դառնալով Կատուն (սատանան), իսկ Հէլլան՝ կնոջական տարբեր պաշտօններ, իգականօրէն նենգաւոր կամ անողոք կու–

●▶

Fonds A.R.A.M

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ

Իշխանութեան հարցը Սփիւռքի կեդրոնական հարցերէն մին է։ Նաեւ ամենաբարդ։ Իշխանութեան հարցը՝ որեւէ ընկերութեան մէջ, ամենահին հարցերէն է։ Հոն ուր տարբերութիւն կայ, հոն ուր անհաւասարութիւն կայ, հոն ուր հակադրութիւն կայ՝ ինքնաբերաբար իշխանութիւն կայ հո՛ն ու պայքար անոր տիրացումին համար։ Տարբերութիւններն ու հակադրութիւնները ծայրայեղ զարգացումի հասած են Սփիւռքի մէջ, որ ծնունդ է անհաւասարութեան։ Ո՛չ տարբերութիւնները սակայն, ո՛չ ալ հակադրութիւնները դասական ձեւով կ'արտայայտուին հոն։ Ահա նաեւ, թէ ինչու իշխանութեան հարցը դասական ձեւով չի դրսեւորուիր ու կը պահանջէ մեզմէ մտածումի նոր ճիգ։

×

Քաղաքական իշխանութեան կիրարկումի ամենադասական դետինը Պետութիւնն է։ Ու Սփիւռքը՝ Պետութիւն չէ անշուշտ։ Սակայն պետական սահմանները որպէս ա՛յդ իշխանութեան հասկացողութեան բնութագրումին ո՛չ անհրաժեշտ, ո՛չ ալ բաւարար բաղկացուցիչ տարրեր են։ Աւելին. պետական սահմաններու գոյութիւնը չէ՛ որ կը բնորոշէ իշխանութիւն մը, այլ ընդհակառակն՝ իշխանութիւնն է, որ իր կիրարկումին որոշ հանգրուանին կը տնօրինէ սահմաններու ստեղծումը։ Այդ հանգրուանը պատմականօրէն որոշապէս կը համապատասխանէ թէ՛ ներքին, թէ՛ արտաքին ուժերու հակադրութիւններու ժամանակաւոր կամ տեւական լուծումի մը, որ կը ստեղծէ՝ ուժերու նոր դրութիւն մը, նոր սահման։

Սահմաններու գոյութիւնը (կամ չգոյութիւնը) փոխադարձ ազդեցութիւն ունի սակայն իշխանութեան կիրարկումի ձեւին ու ոճին վրայ։ Հետեւաբար, թէպէտ պետական սահմաններու չգոյութիւնը չի ժխտեր իշխանութեան գոյութեան կարելիութիւնը Սփիւռքի մէջ, այսուհանդերձ ներգործական դեր կը խաղայ այդ իշխանութեան կիրարկումի ոճին ու ձեւին մէջ։

Ի՞նչ է ի վերջոյ Իշխանութիւնը։

Իշխանութեան հասկացողութիւնը այն դատարկ ու լուսանցիկ կաղապարներն է, որոնք իմաստ ու գոյն կը ստանան միայն իրենց բովանդակածով։ Իշխանութեան բովանդակութիւնը ուժն է, կարողութիւնը։ Ո՛ւժ ներգործական իմաստով մը ըլլալու, ու նաեւ կրաւորական իմաստով՝ այլ ուժի մը հակադրուելու։ Իշխանութիւնը, հետեւաբար, կը սահմանուի իր յարաբերութեան մէջ այլ ուժի մը հետ։ Ահա թէ ինչո՛ւ իշխանութիւն գոյութիւն չունի հոն՝ ուր տարբերութիւն չկայ, չկա՛յ հակադրութիւն ու անհաւասարութիւն։ Ահա թէ ինչու, այլ խօսքով, ամէ՛ն տեղ իշխանութիւն կայ։

Ուժը՝ քաղաքական է, մշակութային, տնտեսական եւ զինուորական։ Առաջին երկուքը՝ քաղաքականն ու մշակութայինը, գերակառուցային ստորոգելիներ են, միւս երկուքն ալ՝ տնտեսականն ու զինուորականը, ենթակառուցային։ Իշխանութիւնը որպէս ուժ ամբողջութիւն մըն է ուրեմն։ Ամէն իշխանութիւն հետեւաբար ուժականօրէն ամբողջատիրական է։

Նմանապէս, ամբողջական է պայքարը իշխանութեան տիրացումին համար, կամ այլ իշխանութեան մը դէմ։ Այս ամբողջականութեան անտեսումն է յաճախ, որ պայքար մը կը մատնէ ձախողութեան։ Նկարչական ցուցահանդէսէն սկսած մինչեւ ահաբեկչական արարք, վերեւ նշուած ստորոգելիներէն ներս ինկող ամէն նախաձեռնութիւն կամայ թէ՛ ակամայ ուղղակի յարաբերութեան մէջ է իշխանութեան հարցին հետ։

Իշխանութիւնը հակադրութենէն կը ծնի ու հակադրութեամբ կ'ապրի։ Ինչ ալ ըլլայ անոր հաստատումին պատմութիւնը՝ ան կը փնտռէ ընդհանուրին հաւանութիւնը իր գոյութեան շուրջ ու մանաւանդ՝ իր հաստատած կարգերուն շուրջ։ Այսպէս, թէպէտ ուժը անհրաժեշտ է տիրապետութեան մը հաստատումին համար, ուժը միայն բաւարար չէ սակայն ու անհրաժեշտ է նաեւ ընդհանուրին հաւանութիւնը։

Այս հաւանութիւնը կը գոյանայ գերակառուցային դետնի վրայ անշուշտ, այսինքն՝ մշակութային եւ քաղաքական։ Այս դետնի վրայ ուրեմն, իշխանութիւնը միատարրութիւն, «միա – մտութիւն» կը հետապնդէ, այնինքն՝ հակասութիւններու վերացում։

Միաժամանակ սակայն, իշխանութիւնը հակասութիւններու խորացում կը յառաջացնէ ենթակառուցային դետնի վրայ, այսինքն՝ տնտեսական եւ զինուորական։ Որքան խորանան հակասութիւնները տնտեսական ու դասակարգային դետիններու վրայ, այնքան կը բարձրանայ իշխող դասակարգի շահախնդրութիւնը իշխանութեան գլուխ մնալու ու հետեւաբար սաստկացնելու նաեւ զինուորական հակասութիւնը ենթարկողի եւ ենթարկուողի միջեւ, այսինքն՝ զօրացնելու իշխանութեան յատուկ զինուորական ուժի սեփականութեան մենաշնորհը։

Մեր մօտ՝ Հայերուս, իշխանութեան այս հասկացողութիւնը այնքան հին է, որքան՝ հայ գիրը։ Արդարեւ, մինչեւ անգամ Մեսրոպ Մաշտոցի վերագրուած աշխատութիւններէն մէկուն մէջ կարելի է գտնել այս տրամաբանութիւնը, ժամանակի լեզուով ու բառամթերքով արտայայտուած անշուշտ։ «Յաճախապատում ճառք»–ի մէջ կարելի է կարդալ.–

Գրեց՝ **ՊԵՏՐՈՍ ԹԵՐԶԵԱՆ**

«Մինչ սպառնալիք իշխանաց եւ դատաւորաց, առ անխտիրսն ի չարիս, առ սուտս եւ երդմաստս, նենգաւորս, գողս, սպանողս, շունս, կախարդս, դիւթս, եւ որ այլ եւս են հոյլք մեղաց։ Զօրս բանդիւք եւ երկաթի կապանօք եւ պէսպէս տանջանօք խոշտանգեն եւ մահ ի վերայ ածեն, զի այլքն երկիւղ ունիցին եւ արգելցին յանխնայ անօրէնութենէն։ Իսկ որ խրատին եւ գան ի լաւութիւն կարգաց եւ իրաւանց թագաւորի, մի՛ միամտութեանն եւ ի հպարտութեան կացուցանեն զանձինս, այնպիսեացն փառք եւ պատիւ եւ պարգեւք ազատութեան շնորհեն» (1)։

×

Սփիւռքի մէջ իշխանութեան մը հարցի գոյութիւնը անխուսափելի է, նուազագոյնը երկու պատճառներու համար, որ կը կոչուին՝ Խորհ. Հայաստան եւ Հայկական Հարց։

Խորհ. Հայաստանի գոյութիւնը որպէս Հանրապետութիւն մը՝ անդամ Խորհ. Միութեան, Սփիւռքահայութիւնը ուղղակիօրէն կը զետեղէ երկու գերհզօր Պետութիւններու հակամարտութեանց ծիրէն ներս։ Զափազանցութիւն չէ ըսելը, որ այս երկու մեծ Պետութիւնները աւելի քաղաքական կարեւորութիւն կ'ընծայեն Սփիւռքահայութեան, քան թէ բազմաթիւ, շա՛տ բազմաթիւ միամիտ Սփիւռքահայեր։

Խորհ. Հայաստանը միակ Հանրապետութիւնն է Խորհ. Միութենէն ներս, որ գրեթէ իր բնակչութեան թիւին 70%–ին համապատասխան թիւով ազգակիցներ կը հաշուէ արտասահմանի մէջ։ Ասկէ զատ, այս ազգակիցներուն մէկ կարեւոր մասը ջերմօրէն փարած է Խորհ. Հայաստանի։ Այս տուեալները կարեւոր են խորհրդային արտաքին քաղաքականութեան համար։ Այն բոլոր երկիրներուն մէջ ուր նշանակելի թիւով Սփիւռքահայեր կը բնակին, Խորհ. Միութեան դեսպանատուները հայկ. հարցերով զբաղող կցորդներ ունին։

Նոյն պատճառներով, Խորհ. Հայաստանը մեծ միջոցներ կը տրամադրէ ըՍփիւռքի հետ կապերու սերտացման գիծով։ Միաժամանակ, մօտ 2 միլիոն ըՍփիւռքահայերու գոյութիւնը արտասահմանի մէջ, նկատելի չափով յաւելեալ հեղինակութիւն կ'ընծայէ Խորհ. Հայաստանի՝ յաչս խորհրդային կեդրոնական կառավարութեան, թէ՛ արտաքին, թէ՛ ալ ներքին քաղաքականութեանց դետիններու վրայ։

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւս շահագրգռուած են Սփիւռքահայութեամբ ու այս ճամբով ճնշումի միջոց մը ձեռք ձգելու հարցով Խորհ. Միութեան նկատմամբ։ Ա.Մ.Ն.–ը քարոզչական կարեւոր միջոցներ ի գործ կը դնէ Խորհ. Հայաստանի ուղղութեամբ, ինչպէս, օրինակի համար, Մինիխի ձայնասփռումի կայանը, «դերեալ ազգերու» կազմակերպութեան հայկական բաժինը, եւայլն։

Հայկ. Հարցը եւս անխուսափելիօրէն այս ծիրէն ներս կ'իյնայ, իր այլ երեսներուն կողքին անշուշտ։

Խորհ. Միութեան համար Հայկ. Հարցը մեռած չէ բնաւ երբեք, ինչպէս սխալմամբ կը կարծուի երբեմն։ Զանազան առիթներով, ի մէջ այլոց մամուլի ճամբով, Խորհ. Միութիւնն ու Խորհ. Հայաստանը կը հասկցնեն առ որ անկ է, որ հարց մը գոյութիւն ունի, որ պատեհ առիթով խորհրդային արտաքին քաղաքականութիւնը կրնայ ի լոյս բերել ու օգտագործել ճնշում բանեցնելու համար Թուրքիոյ վրայ ու այդ ճամբով Միացեալ Նահանգներու ու Ատլանտեան Ուխտի երկիրներուն վրայ։ Ամէն ոք կը յիշէ տակաւին, սփիւռքահայ մամուլի մէջ տպուած Ռազմիկ Դաւոյեանի մէկ յօդուածը, ղրկուած Խորհ. Հայաստանի Մամլոյ Դիւանին կողմէ, ուր յստակ կերպով դրուած է Հայկ. Հարցը։ Աւելի առաջ, նուազագոյնը երկու առիթներով Մոսկուայի «Պրաւդա»–ն հրատարակած է Վիքթոր Համբարձումեանի ստորագրութեամբ յօդուածներ, ուր խօսուած է Հայ – եւ – Թուրք թղթածրարի մասին։

Կայ սակայն աւելի յատկանշականը, աւելի կարեւորը։ Խօսքս Խորհ. Հայաստանի Արտաքին Գործոց նախարար՝ Ջոն Կիրակոսեանի գիրքին մասին է, հրատարակուած 1980–ի Ապրիլին, Երեւանի մէջ (2)։ Կիրակոսեանի նիւթը պատմագիտական բնոյթ ունի, բայց հեղինակին ասելիքին մէկը միշտ ՆԵՐԿԱՅ–ի մէջ է։ Հայկ. Հարցը հոն դրուած է որպէս անաւարտ հարց, որ ցարդ կը սպասէ իր լուծումին։ «Այժմ էլ», «այնպէս եւ այսօր», «այսօր էլ» բառերը բազմիցս կ'երեւին Կիրակոսեանի գրչին տակ։ Խորհ. Հայաստանի Արտաքին Գործոց նախարարը բացայայտ կերպով կը դատապարտէ թէ՛ Քէմալական Թուրքիոյ, թէ՛ ալ ներկայ Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը Հայկ. Հարցի նկատմամբ, ինչ որ խօսուն «ոտնձգութիւն» մըն է գրքի ուսումնասիրած պատմական շրջանէն դուրս (1880–ական թուականները)։ «Դժբախտաբար այն է, որ մեր ժողովուրդն իրաւունք ունէր ունենալու իր հայրենիքը, իր միասնական օջախը»։ Բայց «հայ ժողովրդի երկու հատուածների (խմ՝ Արեւմտահայ եւ Արեւելահայ.– Պ. Թ.) համախմբումը չիրականացաւ»(3) կը գրէ հեղինակը, որ կը շեշտէ հայ ժողովուրդի «օրինական իրաւունքը ինքնորոշուելու, սեփական հայրենիք ստեղծելու», ընդգծելով «սեփական ուժերի գիտակցումի» կարեւորութիւնը (4)։

Այս շարքին վերջինագոյն օրինակը պիտի բերեմ 1980–ի Նոյ. 24 – 25–ին Երեւանի մէջ կայացած «Սփիւռքահայ Ներկայացուցիչներու Ժողով»էն։ Ժողովի աւարտին,՝ Լ. Բրեժնեւի ուղղուած նամակին մէջ կը խօսուի «չարունակուող անարդարութեան» մասին, որ հայ ժողովուրդին վիճակուած է, եւ վստահութիւն կը յայտնուի թէ «հզօրացած, կենսալից վիթխարի ուժերով լեցուած Սովետ. Հայաստանո՛վ է որ պիտի իրականանան Հայոց արդար երազները» (5)։ Անդրադառնալով այս երեւոյթին, Խորհ. Հայաստանի 60–ամեակի տօնակատարութեան առթիւ արտասանած իր ճառին մէջ՝ Պէյրութ, Լիբանանի Համայնավար Կուսակցութեան հայկ. բաժնի ղեկավար դէմքերէն՝ Գառնիկ Ադդարեան կ'ըսէ՝ հասկցողներու հասցէին. «Զմոռնա՛նք խօսքը ուղղուած է քաղաքամայր Երեւանէն, ուղղուած է Սովետ. հզօր Միութեան նախագահին, ու կ'անդրադառնայ իրականացմանը Հայոց արդար երազներուն, որոնց էութիւնը ծանօթ է բոլորին»։ Ու այդ «էութիւնը» աւելի եւս յստակ դարձնելու համար, Ադդարեան կ'աւելցնէ. «Արաքսի այն ափէն այս ափը մինչեւ՝ Մոսկուայո՛վ կ'անցնի ճանապարհը, որ է՛ նաեւ ճանապարհը մեր բոլոր իղձերու իրագործման» (6)։

Կարելի է համաձայն չըլլալ առաջարկուած ռազմավարութեան կամ մերժել «բոլոր» ածականին ներկայութիւնը։ Բայց անկարելի է չընդգծել հոս դրական ու թերեւս պատմական անկիւնադարձ մը Խորհ. Հայաստանի եւ անշուշտ՝ Խորհ. Միութեան քաղաքականութեան մէջ, ինչ կը վերաբերի Հայկ. Հարցին։

Անցնինք Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ասկէ ետք՝ ԱՄՆ) դիրքին քննարկումին։ ԱՄՆ–ի մօտեցումը Հայկ. Հարցի նկատմամբ, երկու տարբեր ձեւերով կը դրսեւորուի։ Թաքթիքական դետնի վրայ, ԱՄՆ–ը չի վարանիր Հայկ. Հարցի աղօտ մէկ խնդիրը արծարծել, ամէն անգամ որ Թուրքիոյ հետ իր յարաբերութիւնները տաղնապի շրջան մը

●▸ սակցական պաշտօնատարուհի։ Ասոնք կը դրօշմուին ինչպէս կատուն՝ մուկին հետ, նոր տէրերն են կացութեան, իշխան եւ դաւադիր. հովանաւորող արուեստներու եւ մարդասպան։ Եւ քանի անտրամաբանականին վրայ հիմնուած է թատերական կառուցուածքը, սակայն հեղինակին կը շնորհէ ամէն ազատութիւն՝ փորձելու անկարելին, շրջելու ժամանակը, միջոցը եւ կարգերը, կատարելու՝ անսպասելի կերպարանափոխութիւններ եւ անդադար երթեւեկ մը՝ ապրուածին ու երեւակայածին, պատրանքին եւ իրականութեան միջեւ։ Անցեալը կու գայ մինչեւ մեզի, իսկ մեր օրերը յիշեցնող դէպքերը կը պատահին հերոսներու շրջանին։ Մայաքովսքի եւ Պուլկաքով կ'ունենան հանդիպում մը, ինչ որ իրենց կեանքին մէջ չէ պատահած։ Միջավայր եւ շրջապատ կը փոխուին՝ համապատասխան կշռոյթով։ Միակ անփոփոխը մթնոլորտն է, որ կարմիր թելի նման կ'երկարի ծայրէ – ծայր.– անբացատրելիին սարսափը, անտեսանելիին մղձաւանջը, անըստոյգ վաղորդայնը, որուն սաթայէլեան կազմակերպիչները՝ մէֆիսթոֆէլեան մեքենայողները՝ այլակերպուող երեք տիպարներն են։ Աւելի ուրուականներ քան տիպարներ՝ ի սպաս թեւատարած չարագուշակ մթնոլորտին։

×

Առաջին քիչ մը անյստակ եւ զիրար խաչաձեւող տեսարաններէ ետք, որ մեղքըն է նաեւ բնագրին, ներկայացումը թատերական խրախճանք մըն էր, կոչունք մը՝ եթէ կարելի է նման բառամթերք գործածել տրամաթիք եւ յուզիչ խորքով ներկայացման մը։ Բեմական առումով՝ բեմադիր Մօրիս Մառէշալ ներկայացուց թատերական հանդիսութիւն մը, ուր իրարու կը յաջորդէին՝ իրենց կարճ տեւողութեամբ՝ ամբողջական յուզում, պարսաւ, երգիծանք, ողբերգութիւն, բանաստեղծութիւն, զգայապաշտութիւն։ Անջատ տեսարանները բնական շարունակութիւնը չէին՝ պատմութեան մը, ոչ ալ կ'ընթանային պարզուղիղ յառաջացմով։ Առանց ցուցականութեան, ճոխ պատկերները կը նկարագրէին կացութիւններ, որոնք ունէին ոգեկոչող ուժ եւ արտայայտապաշտ ուժգնութիւն։ Այլասեր եւ այլազան անջատ պատկերներու միաւորող, շաղկապող տարրը սատանան էր, Մէտիոմը, որ անսպասելիօրէն կը յայտնուէր, կը գուշակէր, կը գուժէր, կը զուարճանար, կը վճռէր եւ կ'անյայտանար, մինչ մարդիկ կը շարունակէին ապրիլ իրենց տրամը, ըստ քմայքի ուժերու տնօրինումին։ Թատերախաղին էութիւնն իսկ այդ հարցադրումն է.– Ի՞նչպէս գրող մը կրնայ ստեղծագործել, ըսել ճշմարտութիւնը, նոյնիսկ ինքզինք հակասելու գնով, երբ գրաքննութիւնը եւ հաւատաքննութիւնը իր կապարէ թեւերը տարածած է արուեստներու վրայ։ Մօրիս Մառէշալի տիրապետող ներկայութիւնը հեռու պահած էր թատերախաղը տրամի մը միօրինակ, ճնշիչ, անտանելի մթնոլորտէն, լրջութեան միացնելով զուարթախոհութիւնը, ներկայացման մէջ ստեղծելով ուրիշ մը, թատրոն մը թատրոնին մէջ։ Հեղինակ Լավիլ երջանկօրէն նպաստաւորուած է բեմադիր՝ Մառէշալի մը փայլուն արարողապետութեամբը եւ դերասանախումբի մը անսայթաք մասնակցութեամբ։

ԳՐ. ՔԷՕՍԷԵԱՆ

(*) Ներկայացումները տրուեցան Շայօ թատրոնը եւ վերջացած են։

Fonds A.R.A.M

կ'անցընէն :Այդպէս էր, օրինակի համար, 1976–ին, երբ ամերիկեան ռազմախարիս – խներու հարցով անհամաձայնութիւն կար Թուրքիոյ եւ ԱՄՆ–ի միջեւ: Այդ շրջանին, զգոյշ կերպով ամերիկեան Քոնկրէսին ներս Հայկ. Հարց սկսաւ ար– ծարծուիլ:

Աւելի կարեւոր է սակայն ԱՄՆ–ի ռազ– մավարական դիրքը Հայկ. Հարցի կա – պակցութեամբ: Այս գետնի վրայ, ԱՄՆ–ը ոչ մէկ շահ ունի անշուշտ ո՛չ Թուրքիոյ անդամահատումին մէջ, ո՛չ ալ Խորհ. Միութեան հարաւային սահմաններու տարածումին մէջ: ԱՄՆ–ը, հետեւաբար, ոչ մէկ առիթով պիտի չթոյլատրէ որ Հայկ. Հարցի արծարծումը որոշ սահ – մաններ անցնի ու դառնայ լուրջ խնդիր: Ահա նաեւ թէ ինչո՞ւ ԱՄՆ–ը շահագըր– գռուած է (ինչպէս նաեւ՝ Թուրքիան անշուշտ) Սփիւռքահայերը Միջին Արե – ւելքէն հեռացնելու հարցով, ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով անոնց գաղթը քաջալերելով դէպի Արեւմուտք:

Այս կէտերը չեշտուեցան նոյնինքն Հ. Յ. Դաշնակցութեան քաղաքական բիւրո– յի անդամ՝ Հրայր Մարուխեանի կողմէ, 8 փետրուար 1981–ին, Փարիզի մէջ, Դաշնակցութեան 90–ամեակին նուիրուած հանդէսի մը առթիւ: « ԱՄՆ–ը մեր ա– մենամեծ թշնամիին պաշտպանն է: Հայկ. Դատ չի ճանչնար: Կը խօսի արդարու– թեան մասին, ժողովուրդներու իրա – ւունքներու համար պայքարելու մասին, բայց երբ կարգը Տաճկաստանին գայ, ամէն բան կը մոռնայ » (7): Ասիկա չի նշանակեր, անշուշտ, որ Դաշնակցու – թիւնը իր բոլոր կապերը խզած է ԱՄՆ–ի հետ (8), եւ ինքնին մեծ նորութիւն մըն ալ չէ: Վեցուկէս տարի առաջ, «Ազդակ» շաբաթօրեակ »–ը խմբագրական մը յատ– կացուցած էր դատապարտելու համար «Ամերիկայի մեծապետական քաղաքա – կանութիւնը, անոր մեծապետական մօ – տեցումը փոքր ազգերու ինքնորոշման իրաւունքի հարցին » (9): Բայց խմբա– գրականը կը չեշտէր, որ այդ քաղա – քականութիւնը « ՆԵՐԿԱՅԻՍ » այդպէս է, ինչ որ կը նշանակէ անշուշտ, որ անցեալին այդպէս չէր ու ապագային ալ կրնայ տարբեր ըլլալ: Ըստ երեւոյթին, վեց տարի է ահա այդ ապագան տակա– ւին չէ եկած:

×

Իրենց այս քաղաքականութիւնը կի – րարկելու համար, թէ ԱՄՆ–ը, թէ Խորհ. Միութիւնը պահանջը կը զգան անշուշտ ունենալու իրենց համակիր ուժեր Սփիւռ– քի մէջ: Այս հակամարտութիւնը ինքնին բնական պիտի ըլլար իշխանութեան պայքար ստեղծելու Սփիւռքի մէջ, ան – կախ սփիւռքեան ինքնուրոյն պայման – ներէն:

Պաղ պատերազմի տարիներուն տե – սանք, թէ գերհզօր Պետութիւններու այս հակամարտութիւնը որքան սուղի կրնայ նստիլ Սփիւռքահայութեան: Այդ շրջա – նին, Սփիւռքահայութեան բոլոր հարցերը առանց բացառութեան՝ քաղաքական, ե– կեղեցական, կրթական ու նոյնիսկ մար– զական... ենթակայ էին մեծ Պետու – թիւններու հակամարտութեան համա – պատասխանող միջ – կուսակցական պայ– քարին Սփիւռքի ամբողջ տարածքին:

Պաղ պատերազմի շրջանը ցոյց կու տայ, որ իշխանութեան պայքարը Սփիւռքի մէջ կրնայ ամբողջովին տնօրինուիլ ար– տաքին ազդակներու կողմէ: Ասոր կող – քին, 70ական թուականներու համեմատա– բար խաղաղ շրջանը ու միջազգային լար– ուածութեան նուազումը՝ յաւելեալ ինք– նավարութեան կարելիութիւններ ըն – ծայեցին Սփիւռքահայ քաղաքական կեանքին: Ահա թէ ինչու, ի մէջ այլ պատճառաց, Սփիւռքահայութիւնը մաս– նաւոր կերպով ու բովանդակ Հայու – թիւնը ընդհանուր առմամբ, շահ ունին միջազգային լարուածութեան նուազու – մին մէջ:

Պաղ պատերազմը սակայն, ծայրայեղ կացութիւն մըն է զոր կարելի է (յու – սանք) անբնական նկատել: Բնական պայ– մաններու մէջ, Սփիւռքի դիմադրակա – նութիւնը արտաքին ազդակներու ճնշում– ներուն՝ կարծուածէն աւելի մեծ է: Ար– դարեւ, պաղ պատերազմը համաշխար – հային տարողութեամբ ճնշիչ ազդակ մըն էր, ու հասկնալի է, որ ոչ մէկ սփիւռք– եան միաւոր զերծ մնացած ըլլայ այդ ճնշումէն: Բայց տարբե՞ր էր միթէ պա– րագան այլ ժողովուրդներու պատկանող միաւորներու, նոյնիսկ պետական սահ – մաններու գոյութիւնը վայելող: Երբ սակայն, միջազգային բնական պայման– ներու մէջ ճնշումի արտաքին ազդակներ յայտնաբերուին երկրի մը մէջ, միայն այդ երկրի հայկական գաղութն է, որ կ'ենթարկուի այդ ճնշումին, որմէ զերծ կը մնայ Սփիւռքի մնացեալը:

Որքան ալ յարակարծական թուի ուրե– մըն, Սփիւռքահայութեան աշխարհացրիւ վիճակը միայն անպատեհութիւններ չու– նի, այլ նաեւ՝ առաւելութիւններ կը ներ– կայացնէ երբեմն: Մեզ հոս հետաքրքրող հարցին, իշխանութեան պայքարի գծով, արտաքին ազդակներու ազդեցութիւնը ուրեմն միջազգային բնական պայման – ներու մէջ սահմանուած է մնալու չափա– ւոր: Ասկէ կը հետեւցուի, որ տուեալ կացութեան մը մէջ, երբ հայկ. գաղութ մը ճնշումի կ'ենթարկուի բնակութեան երկրի մը մէջ, Սփիւռքի մնացեալ գա – ղութները, որոնք զերծ են այդ ճնշումէն, կրնան թիկունք կանգնիլ ճնշուած գա – ղութին իրենք իրենց կարգին համապա– տասխան ու աստիճանաւոր ճնշում կամ, աւելի ճիշդ, հակա – ճնշում բանեց – նելով ճնշողին վրայ, միջազգային գետ– նի վրայ: Նոյնպէս, ժխտական օժանդա– կութենէն անցնելով դրական օժանդա – կութեան, Սփիւռքը կրնայ ուղղակի մի– ջոցներով նեցուկ կանգնիլ ճնշումի են – թարկուող գաղութին, իսկական զօրակո– չի դիմելով: Նկատելի է, դժբախտաբար, որ մօտիկ անցեալին, երբ կարգ մը հայկ. գաղութներ ենթարկուեցան նման ճնշումներու, Սփիւռքի կազմալուծուած վիճակը մէկ կողմէն, գոյութիւն ունե – ցող սփիւռքեան « իշխանութիւններու » ներքին բնոյթն ու փտածութիւնը միւս կողմէն, թոյլ չտուին որ հակա – ճըն– շումի կամ զօրակոչի այս քաղաքակա – նութիւնը կիրարկուի ազդու կերպով:

×

Տեսանք թէ իշխանութիւնը իր յարա– բերութեանց ընդմէջէն կը բնութագրուի: Այդ յարաբերութիւնը իշխողի եւ իշխուո– ղի միջեւ, գլրար « ամբողջացնող » երկու երեսներ ունի. հաւանութիւնը եւ հար – կադրանքը: Հաւանութեան բարձրագոյն աստիճանը մասնակցութիւնն է, հարկա– դրանքինը՝ բռնատիրութիւնը: Հաւա – նութիւնը գերակառուցային կամ ենթա – կայական ստորոգելի մըն է. հարկա – դրանքը՝ ենթակառուցային կամ առար– կայական: Մին կ'արտայայտուի մշակու– թային ու քաղաքական գետիններու վը– րայ, միւսը՝ կը կիրարկուի զինուորա – կան ու տնտեսական միջոցներով: Այդ երկու ստորոգելիները իրարու զուգահեռ են, բայց ոչ համընթաց, այլ՝ հակըն – թաց: Մէկուն զօրացումը միւսը կը տը– կարացնէ, ու փոխադարձաբար: Երբ հա– ւանութիւնը մասնակցութեան աստիճա – նին հասնի՝ հարկադրանքի պահանջը կը նուազի: Երբ հաւանութիւնը նուազի, հարկադրանքը բռնատիրական միջոցնե – րու կը դիմէ:

Կապը երկուքին միջեւ՝ ծխնին (շառ– նիէռ) օրէնքն է, որ տիրող ուժերու դը– րութիւնը կ'արտայայտէ, կը հաստատէ ու կ'արդարացնէ. օրէնքը այն գաղափա– րական գործիքն է, որուն միջոցաւ Պե– տութիւնը իր առարկայական հարկադը– րանքը կը բանեցնէ: Իշխանութիւն ըս – ուածը ի վերջոյ երկրաչափային այն տեղն է (լիէօ ժէօմէթրիք) ուր այս բո– լոր ազդակները իրարու կը հանդիպին:

Արդ, սփիւռքեան պետական կառոյցի կամ կառոյցներու չգոյութեան պատճա– ռաւ, խախտում մը կայ իշխանութեան այս երկու երեսներուն միջեւ, ի վնաս անշուշտ՝ հարկադրանքին: Ուրեմն հա – ւանութիւնն է գլխաւոր աստիճանաչա – փը Սփիւռքի մէջ, իշխանութեան ուժը կամ տկարութիւնը, լիութիւնը կամ պա– րապութիւնը գնահատելու:

Գլխաւոր, բայց ոչ միակ: Որովհետեւ հարկադրանքի մասը կարծուածին չափ բացակայ չէ Սփիւռքի մէջ, ոչ բոլոր գաղութներուն մէջ գոնէ, ու ոչ նոյն չափով: Հիմնական ազդակը անշուշտ, բը– նակութեան երկրի քաղաքական – ընկե– րային պայմաններն են ու այդ պայման– ներու պատմական զարգացումը:

Ծայրայեղ չափով կեդրոնացած երկրի մը մէջ, ինչպիսին է Ֆրանսան, օրի – նակի համար, սփիւռքահայ իշխանու – թիւններու ունեցած հարկադրանքի ուժը գրեթէ ոչինչ է:

Ծայրայեղօրէն ապակեդրոնացած երկ– րի մը մէջ, ինչպիսին է Լիբանանը, օրի– նակի համար, սփիւռքահայ իշխանու – թիւններու ունեցած հարկադրանքի ուժը բնաւ եւ երբեք թերագնահատելի չէ: Ու զարմանալի չէ անշուշտ, որ սփիւռ– քահայ զանազան իշխանութիւններու բո– լոր ղեկավարութիւնները Լիբանան հաս – տատուած ըլլան ժամանակի ընթացքին:

Պարսկաստանի եւ Ամերիկայի պարա – գաները այլապէս հետաքրքրական են:

Պարսկահայ գաղութը 400 տարուան կեանք ունի: Թէպէտ կեդրոնական պե– տական իշխանութիւնը աւելի քան 2500 տարուան պատմութիւն ունի, սակայն ըլ– լա՛յ տնտեսութեան եւ ընկերային կա – ռոյցներու նախա – ճարտարարուեստա – կան մակարդակի պատճառաւ, ըլլա՛յ մեծ թիւով ազգային թէ կրօնական փոքրա – մասնութիւններու գոյութեան պատճա – ռաւ, կեդրոնական իշխանութիւնը չունի այն ուժը, որ Ֆրանսայի պարագային կարելի է գտնել: Ան յաճախ բռնատի– րական բնոյթ ստացած է. հետեւաբար պետական թէ տնտեսական կալուածներէ ներս կարեւոր պաշտօններ վստահած է այն փոքրամասնութիւններուն, որոնք ի– րենց տկարութեան պատճառաւ ոչ մէկ վտանգ կրնային ներկայացնել իր գոյա– տեւման: Այսպիսին եղած են Պահայի, Հրեայ, Զրադաշտական եւ, թէպէտ նը– ւազ չափով, նաեւ Հայ փոքրամասնու – թիւնները: (Ասիկա անշուշտ շատ բան կը բացատրէ Պարսկաստանի ներկայ զարգացումներուն գծով): Այդ պայման– ներուն մէջ, հասկնալի է, որ իշխանու – թեան մէկ մասնիկ մը ինկած ըլլայ այդ փոքրամասնութիւններէն ներս գոյութիւն ունեցող աւատապետական, կրօնական կամ այլ դասի մը ձեռքը: Պարսկահա– յութեան պարագային, այս դրութիւնը քաջալերած է մեծ հողատէրերու ու կալ– ուածատէրերու ծնունդն ու զարգացու – մը, որոնց շուրջին՝ եկեղեցին: Արդի ժա– մանակ, ասոր վրայ աւելցած էր իշխա– նութեան հետ գործակցող կուսակցու – թիւնը, այսինքն՝ Դաշնակցութիւնը: Այսպէսով կազմուած էր պարսկահայ ենթա – իշխանութիւն մը, որ վայելած էր հետեւաբար տնտեսական կամ այլ տեսակի հարկադրանքի միջոցներու սե – փականութեան մէկ ձեւը: Վերջին յեղա– շրջումէն ետք, հասկնալի է որ այս դը– րութիւնը եւս, այսինքն պարսկահայ իշ– խանութիւնը, խնդրոյ առարկայ դարձած ըլլայ:

Ամերիկան միաժամանակ ճարտարար – ուեստականացած եւ սակայն ապակեդ – րոնացած երկիր է: Ներգաղթողներու խառնարան ու յարաբերաբար երիտա – սարդ ընկերութիւն, մշակոյթներու թէ' խճանկար (մօզաիք) մըն է, թէ' ալ ձուլարան: Ծայրայեղօրէն դրամատիրա– կան, դրամն է նաեւ հարկադրանքի գըլ– խաւոր միջոցներէն մին մեզ հետաքրքը– րող հարցին մէջ, այսինքն՝ սփիւռքա– հայ իշխանութեան հարցը:

Եթէ անցնինք այժմ իշխանութեան գե– րակառուցային արտայայտութեան, այ – սինքն անոր մշակութային քաղաքական երեսին, կը տեսնենք, թէ հոն ուր ըս– փիւռքահայ իշխանութիւններու հարկա – դրանքի առարկայական յենարանները աւելի ուժեղ են, հոն եւս ուժեղ են ա– նոր ենթակայական յենարանները: Առ – նենք դպրոցի պարագան: Կը գործածեմ Հրայր Մարուխեանի հայթայթած վիճա– կագրութիւնները (10):

– Միացեալ Նահանգներու մէջ ապրող 500.000 Հայերու համար գոյութիւն ու– նին 10 հայկական դպրոցներ, շուրջ 4000 աշակերտ – աշակերտուհիներով, այսին– քըն՝ իւրաքանչիւր 25 հայ ընտանիքէն միայն մէկ անձ հայկական դպրոց կը յաճախէ:

– Լիբանանի, Սուրիոյ եւ Պարսկաս – տանի մէջ կ'ապրին 460.000 Հայեր. գո– յութիւն ունին 150–ի մօտ հայկ. դպրոց– ներ, շուրջ 65.000 աշակերտներով, այ– սինքն՝ իւրաքանչիւր 2 հայ ընտանիք մէկ աշակերտ կ'ուղարկէ հայկ. դպրոց (խոր– քին մէջ նուազ է.– 1,4 ընտանիք):

– Ֆրանսայի մէջ, եթէ նկատի առնենք այս կամ այն ձեւով գոյութիւն ունեցող բոլոր դպրոցներն ու դասընթացքները (գիշերային, կիրակնօրեայ, եւայլն) հա– զիւ թէ իւրաքանչիւր 50 հայ ընտանի – քէն մէկ անձ օգտուելու առիթը կ'ունե – նայ հայկ. դասընթացքներէ կամ դըպ – րոցէ:

Արդ, գերակառոյցը հիմք ըլլալով հա– ւանութեան, հասկնալի է ուրեմն, որ մասնակցութեան ամենաբարձր աստի – ճանները գտնուին Միջին Արեւելքի մէջ, իշխանութեան զանազան կազմածներու հետ կամ անոնց դէմ պայքարի գծով:

×

Հարկ է հոս վայրկեան մը կանգ առ – նել:

Արդարեւ, ըստ երեւոյթին հակասու – թիւն մը կայ երկու առաջարկութիւն – ներու (փրոփոզիսիոն) միջեւ: Քիչ առաջ տեսանք թէ.–

ա.– «Հարկադրանք» եւ «հաւանու – թիւն» ստորոգելիները իրարու զուգահեռ են բայց ոչ համընթաց, այլ՝ հակընթաց: Մէկուն զօրացումը միւսը կը տկարացնէ ու փոխադարձաբար, եւայլն:

Մինչ սփիւռքահայ ընկերութիւններու ու գաղութներու պարագային կը տես – նենք թէ.–

բ.– Հարկադրանքի առարկայական յե– նարանները աւելի ուժեղ են հո՛ն, ուր ու– ժեղ են նաեւ անոր ենթակայական յե– նարանները, այսինքն՝ հաւանութիւնը:

Այս յարակարծութիւնը (փարատոքս) կը ծնի շփոթութենէ մը: Արդարեւ, ա– ռաջին առաջարկութիւնը կը վերաբերի դասական միամակարդակ կամ, ուրիշ պատկեր մը գործածելու համար, «առա– ջին հերթի» ընկերութեան մը. ընկերու– թիւն մը, ուր կապը իշխանութեան բուր– գին ծայրագոյն եզրերուն միջեւ միա – մակարդակ կապ մըն է, յարաբերաբար անկախ արտաքին ազդեցութիւններէ:

Բայց սփիւռքեան ընկերութիւնները են– թա – ընկերութիւններ են, երկրորդ մա– կարդակի կառոյցներ՝ իշխանութեան ընդհանուր բուրգէն ներս: Սփիւռքեան ենթա – իշխանութիւն մը տուեալ երկրէ մը ներս միջնորդի, փոխանցումի փոկի դերը կը խաղայ գլխաւոր իշխանութեան եւ խնդրոյ առարկայ սփիւռքահայ գա – ղութին միջեւ: Ուրեմն անոր հարկա – դըրանքի կարողութեան աղբիւրը նոյ – նինքն սփիւռքահայ ենթակառոյցը չէ, այլ՝ գեր – իշխանութիւնը, որ իրեն կը զիջի իշխանութեան մասնիկ մը:

Այս է մասնաւորաբար պարագան ապա– կեդրոնացած ընկերութիւններուն, ուր կեդրոնական իշխանութիւնը անկարող ըլ– լալով հաւանութեան միամակարդակ կապ մը հաստատելու, ստիպուած է անցնելու ենթա – ընկերութիւններէ (առաւելաբար ազգային, մշակութային, կամ տնտեսա– կան փոքրամասնութիւններ) որոնք իրենք իրենց մէջ կը գոյացնեն հաւանութիւններ կամ ենթա – հաւանութիւններ: Ինչպէս կը տեսնուի, ուրեմն, այս ենթա – իշխա– նութիւններու հարկադրանքի կարողու – թիւնը sui generis չէ, այլ՝ տուչութեան մը, զիջումի մը արդիւնք է: Անոր հոլո– վոյթը ներքին հաւանութեան հետ (են– թա – հաւանութեան հետ) ինքնանկախ հոլովոյթ մը չէ ու չի համապատասխա– ներ ուրեմն վերեւ մատնանշուած առա– ջին առաջարկութեան: Այս կէտին հաս– կացողութիւնը անհրաժեշտ է, ըմբռնե – լու համար իշխանութեան հարցի իսկու– թիւնը Սփիւռքի մէջ: Անոր անտեսումը քաղաքական սխալներու կրնայ առաջ – նորդել:

×

Այս զարգացումները մեզ կ'առաջնոր – դեն դէպի կարեւոր եզրակացութիւններ, որոնցմէ նուազագոյնը մի քանին անհը– րաժեշտ է հոս մատնանշել:

Առաջինը կը վերաբերի սփիւռքահայ գաղութներու դասակարգային – ընկե – րային կառոյցներուն, բաղդատած բնա – կութեան երկիրներու դասակարգային – ընկերային կառոյցներուն: Եթէ ճիշդ են քիչ առաջուան վերլուծումները ու առա– ջարկութիւնները, ապա ուրեմն պէտք է մտածել թէ առհասարակ որոշ նմանու – թիւն (ոչ անպայման նոյնութիւն) գո – յութիւն ունենալու է սփիւռքահայ գա – ղութի մը դասակարգային կառոյցին եւ ընդհանուր առմամբ՝ բնակութեան երկրին կամ շրջանին կառոյցին միջեւ: Այս նմա– նութիւնը առաւելաբար « ձգտում » մըն է եւ ոչ թէ վերջացած գոյավիճակ մը, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք որ ըս – փիւռքահայ գաղութները յարաբերաբար նոր ընկերութիւններ են, շուրջ վաթսուն տարուան կեանք ունեցող:

Արդարեւ, եթէ առնենք այն հազուա– գիւտ ուսումնասիրութիւններէն մէկը՝ նուիրուած սփիւռքահայ գաղութներու դասակարգային – ընկերային կառոյց – ներու հարցին – խօսքս Այտա Պուճիքեան– եան–Քէօրօղլեանի գործին մասին է (11) – կը տեսնենք թէ, օրինակի համար, Ֆը– րանսայի Ռոն – Ալփ շրջանի Հայերու դա– սակարգային – ընկերային կառոյցին մէջ « բնականոնացում » եւ տեղւոյն պայ – մաններուն « յարմարեցում » նշմարելի է 1926 – 1968 շրջանի ընթացքին եւ թէ այդ կառոյցը մեծ նմանութիւններ ունի առհասարակ ֆրանսական կառոյցին հետ: « Քաղքենիացումի » վարկածը անհիմն միթոս մըն է, կ'ըսէ Պուճիքեան–Քէօ– րօղլեան, եւ ընդունելի է միայն յարա– բերական իմաստով, այսինքն՝ յարաբե– րաբար այն աղքատ գաղթականներու վի– ճակին, որ Հայերունն էր անշուշտ, երբ

●▶

Fonds A.R.A.M

Ֆրանսա հասան 1920–ական թուական – ներուն: Նոյնպէս անհրաժեշտ է մտածել, կ'ըսէ հեղինակը, թէ Հայերը ջախջախիչ մեծամասնութեամբ առեւտրականներ են կամ առեւտրական ըլլալու երազով կ'ապրին:

Ահա ուրեմն պարագան ճարտարար – ուեստականացած եւ առաւելագոյն չա – փով կեդրոնացած երկրի մը՝ Ֆրանսան: Եթէ առնենք այժմ բոլորովին տարբեր ընկերութիւն մը, յատկանշուած թերաճ տնտեսութեամբ եւ ապակեդրոնացած կառոյցով, այսինքն՝ Լիբանանի պարագան, ի՞նչ կը տեսնենք:

Միակ տրամադրելի ուսումնասիրու – թիւնը, գործ՝ դարձեալ Այտա Պուճի – քանեան–Քէօրէօղլեանի (12), ցոյց կու տայ, որ Պուրճ – Համուտի եւ Պէյրու– թի մէջ ապրող Հայերուն (այսինքն՝ Լիբանահայութեան 80%–ը) դասակարգային – ընկերային վիճակը շատ տարբեր չէ այդ շրջաններու առհասարակ լիբանան– եան վիճակէն:

Այլապէս հետաքրքրական է անշուշտ, Պարսկահայութեան պարագան, որպէս շատ աւելի հին գաղութ: Տրամադրելի տեղեկութիւնները ցոյց կու տան, որ մինչեւ քանի մը տասնամեակ առաջ, Պարսկահայութեան դասակարգային վիճակը բաղդատելի էր երկրի մնացեալ բնակչութեան վիճակին: Գիւղացի եւ բանուոր դասակարգերը կարեւոր մէկ մասը կազմած են գաղութի բնակչու – թեան: Եթէ սակայն 1970–ական թուա– կաններուն Պարսկահայութեան ընկերա – յին վիճակը նշելի չափով տարբեր էր երկրի ընդհանուր ընկերային վիճակէն, այդ ալ հետեւանք էր մէկ կողմէ կեդ – րոնական իշխանութեան քաղաքականու – թեան՝ ի նպաստ փոքրամասնութիւննե– րու (քաղաքականութիւն, որ իր բիւ – րեղացած ձեւին հասցուեցաւ Անգլիա – ցիներու օրով) եւ մանաւանդ, միւս կող– մէն, 1940–ական թուականներու (եւ ան– կէ ետք շարունակուող) ներգաղթին դէպի Հայաստան, որ իր հետ տարաւ քանի մը տասնեակ հազար հողագործ Պարսկահա– յեր, հիմնականօրէն փոխելով գաղութի դասակարգային – ընկերային կառոյցը:

Ընդհանուր առմամբ ուրեմն, Սփիւռ – քահայութիւնը ոչ մէկ տեղ ժողովուրդ – դասակարգ մը չէ կազմած ,ինչպէս եղած է ժամանակին, Եւրոպայի մէջ, Էշքենազի Հրեաներու պարագային:

Ու աւելի կը բխի երկրորդ եզրակա – ցութիւնը, որուն կարեւորութիւնը հիմ – նական է.–

Տրուած ըլլալով որ Սփիւռքահայերը ժողովուրդ – դասակարգ ընդհանրական ստորոգելիի մը չեն ենթարկուիր, անհե– թեթ պիտի ըլլար ակնկալել անոնցմէ միատեսակ հակազդեցութիւն կամ դիր– քորոշում ազգային – քաղաքական հար– ցերու նկատմամբ: Հակազդեցութիւններն ու դիրքորոշումները այլազան են, ինչ – պէս այլազան է ինք՝ Սփիւռքը:

Հետեւաբար, բոլորովին ապագիտական է խօսիլ Սփիւռքի մէջ «զուտ հայկական» կամ «համահայկական» ստորոգելիներու մասին: Զատութիւն ու համայնութիւն բա– ռերը առարկայական ոչ մէկ տու – եալի չեն համապատասխաներ այսօրուան Սփիւռքին մէջ, որ գերազանցապէս խառն էութիւն մըն է՝ հիմնուած արմատացող տարբերութիւններու վրայ: Մնացեալը՝ փէթիշ է:

Դաշնակցութիւնը լաւ հասկցած է այս իրողութիւնը ու ամբողջ իր քաղա – քականութիւնը հիմնած է անոր վրայ: Մէկ կողմէն փէթիշիզմ մը, միւս կող– մէն՝ ներկայ առարկայական պայմաննե– րու յարմարեցում՝ ի գին ծայրագոյն հակասութեանց: 1972–ին, Շ. Թորիկեան «Դաշնակցութիւնը երբեք ընկերվարու – թիւն չխաղաց» կը յայտարարէր Պէյ – րութի մէջ, «Դաշնակցութեան Օր»ուան առթիւ (13), մինչ նոյն շրջանին, Ֆը – րանսայի մէջ կուսակցութիւնը իր ընկեր– վարական արմատները կը ցուցաբերէր: Հ. Մարուխեան, ինք, 8 Փետրուար 1981ին կը պնդէր. «Դաշնակցութիւնը ա– ռաջին օրէն իսկ ընկերվարական կուսակ– ցութիւն էր » (14): « Ազդակ Շաբա – թօրեակ »ի իւրաքանչիւր թիւ անպայման յօդուած մը կը բովանդակէ Միւնիխի ամերիկեան ռատիօկայանի պաշտօնեա – ներէն մէկէն կամ միւսէն, որոնք նաեւ « ընկեր » կ'որակուին, մինչ Թեհրանի « Ալիք »ը՝ « Անկցի՛ ամերիկեան էմփէ– րիալիզմը » կը խորագրէ:

Բայց, «ապակեդրոնացում» մկրտուած այս խաղը իր սահմաններն ունի ան – շուշտ, ու կիրարկելի է այնքան ատեն որ կուսակցութիւնը բազմախորշեայ (քոն – փարթիմանթէ) կազմակերպութիւն մը կը մնայ ու իւրաքանչիւր շրջան (կամ խորշ) ինքնաճանաչում կը կատարէ իր բառամթերքին ու գործելակերպին մէջ: Բայց, երբ արտակարգ դէպքի մը առի– թով (լիբանանեան քաղաքացիական պա– տերազմ, կամ պարսկական յեղափոխու– թիւն) ու անոր յաջորդող գաղթերուն հետեւանքով նոյն կուսակցութեան պատ– կանող անձեր հակադիր գործելակերպե– րու կամ գաղափարախօսութիւններու հանդիպին (օրինակ.– շփում Ֆրանսա – հայ Դաշնակցականներու ու «Արեւելքցի– ներու» միջեւ) կը ծնի ինքնութեան տագ– նապը՝ յաճախ աւելի ազդու (որովհետ – եւ « առարկայական ») քան փէթի – շիզմի փնտռած « միա – մտութիւնը »:

Կը հասկցուի ուրեմն, այս պայմաննե– րուն մէջ, թէ ինչո՞ւ սփիւռքեան ամէ – նահաստատուն (եթէ ոչ ամենահզօր) իշ– խանութիւնը եկեղեցին է: Կառուցուած Սփիւռքի մը մէջ, եկեղեցւոյ բանախօ – սութիւնը (տիսքուր) միակ հասարակաց յայտարարն է: Յայտարար մը սակայն, որ ամբողջովին կու գայ անցեալէն, թէ՛ իր գաղափարախօսական, թէ՛ իր կառու– ցային մարզերէն ներս: Հոն է իր ուժը, բայց հոն է նաեւ իր տկարութիւնը ու աղբիւրը՝ իր ներկայ տագնապին: Ար – դարեւ, հայ եկեղեցին կը մերժէ պա – տասխանել նոր հարցականներու՝ ըս – փիւռքեան հարցականներու: « Դիրքերու պատերազմ»ի ռազմավարութիւն մը ա– հա՝ որուն արդիւնքը ակնկալելի է դժ– բախտաբար:

X

Հայկ. ահաբեկչութիւնը բոլորովին նոր ազդակ մըն է, որ տակնուվրայ կ'ընէ սփիւռքեան իշխանութեան այն կառոյ – ցը, որուն մասին խօսեցանք մինչեւ հոս: Անոր բերած գլխաւոր երկու նորութիւն– ները մեզ հետաքրքրող հարցին մէջ, այ– սինքն՝ իշխանութեան հարցը (15), հե – տեւեալներն են.–

ա.– Ահաբեկչութեան բնոյթը այնպի – սին է, որ անոր հարկադրանքի կարո – ղութիւնը ուժականօրէն անկախ է բը – նակութեան երկիրներու գերիշխանութ– եան, մինչ սփիւռքեան դասական իշխա – նութիւնները, իրենց հարկադրանքի կա– րողութիւնը (կամ անկարողութիւնը, ան– շուշտ) ամբողջովին կը պարտին խնդրոյ առարկայ գերիշխանութեան զիջումին (կամ մերժումին):

բ.– Անոր պատգամը գաղութային խոր– շեր կամ պարիսպներ չի ճանչնար ու մէկ ծայրէն միւսը կ'անցնի Սփիւռքի մէջ ուղիղ գիծի մը նման:

Իր այս երկու երեսներով, ահաբեկ – չութիւնը նոր մակարդակ մը կը ստեղծէ Սփիւռքի մէջ, հասարակաց նոր յայտա– րար մը: Ահա թէ ինչու 70–ական թուա– կանները «որակային փոփոխութեան շըր– ջան» մը կը բանան Սփիւռքի առջեւ (16):

Ահաբեկչութիւնը նոր տարբերութիւն մը կը ստեղծէ, որ կրնայ առաջին հա– մասփիւռքեան տարբերութիւնը հանդի – սանալ: Ուժականօրէն ինքնամբողջ հա – մակարգ մը կը կազմէ ու որպէս այդ՝ կը ներկայանայ իբրեւ առաջին փորձ՝ Սփիւռքի մէջ ծնած իշխանութեան մը:

Հայկ. ահաբեկչութեան երեւումը պա– տահականութեան արդիւնք չէ, այլ՝ կը համապատասխանէ սփիւռքեան զարգա – ցումի որոշ հանգրուանին, այսինքն՝ քա– ղաքական իշխանութեան պարապի մը ըս– տեղծումին, որ կ'արտայայտուի սփիւռ– քահայ կուսակցութիւններու աստիճա – նական քայքայումով (Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւն), ապաքաղաքականա – ցումով (Ռամկավար Ա. Կ.), կամ՝ տը– կարացումով (Հ. Յ. Դաշնակցութիւն) (17): Ասիկա ուղղակիօրէն արդիւնք է.–

ա.– Իշխանութեան պարապի մը ստեղ – ծումին համաշխարհային գետնի վրայ (ԱՄՆ–ի Արտաքին Գործոց նոր նախա – րարը՝ Ալէքսանտր Հէյկ, 1981–ի Յուն – ուար 9–ին կը խօսէր «իշխանութեան կո– տրակումին» ու «ցրումին» մասին(18):

բ.– Հայկական դասական իշխանու – թեանց դիրքերու կրած կորուստներուն՝ Միջին Արեւելքէն ներս (Եգիպտոս, Սու– րիա, Լիբանան, Պարսկաստան) շրջանի քաղաքական զարգացումներու հետեւան– քով:

գ.– Նոյն իշխանութեան անատակու – թեան՝ Հայկ. Հարցը հետապնդելու աղ– դու միջոցներով:

Ահաբեկչութիւնը՝ ուղղակիօրէն կը փորձէ այս պարապը լեցնել: Այս գետնի վրայ, անոր փորձը արդէն իսկ որոշ չա– փով յաջողած է: Բայց, իշխանութեան տիրացումը կամ ապահովումը ահա – բեկչութեան համար միջոց – նպատակ մըն է: Թէ այս « միջոց – նպատակ » զոյգին ո՞ր բեւեռը աւելի կարեւոր է. միջո՞ցը գերակշիռ է, թէ՝ նպատակը: Այս հարցումը պարզ ու կտրուկ պատաս– խաններ չունի. վստահաբար իւրաքան – չիւր ահաբեկչական կազմակերպութիւն իր պատասխանը ունի: Բայց այս ուրիշ նիւթ է արդէն:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԵՐԶԵԱՆ

(1) «Մեսրոպ Մաշտոցի Ընկերային Իմաստասիրութիւնը», Գէորգ Տ. Խրլոբեան, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Դ., 1973, էջ 113, Պէյրութ:

(2) «Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը», Զ. Կիրակոսեան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 456 էջ, 15.000 տպաքանակ: Խորհրդանշա – կան է հրատարակութեան ամիսը՝ Ապ – րիլ...:

(3) Նոյն՝ էջ 3 եւ 184:

(4) Նոյն՝ էջ 191 եւ 420:

(5) «Յառաջ» 10 Դեկտեմբեր, 1980:

(6) «Կանչ» շաբաթաթերթ, 20 Դեկ – տեմբեր, 1980, Պէյրութ:

(7) Հրատարակուած բնագիր չկայ. մէջբերումները կատարուած են անձնա – կան նօթերու հիման վրայ:

(8) Եթէ չենք սխալիր, Միւնիխի ամե– րիկեան «Ռատիօ Լիպըրթի»–ի կից գոր– ծող «ինստիտուտ»ի պատասխանատու – ներէն մէկուն անունն ալ Մարուխեան է:

(9) «Ամերիկայի Մեծապետական Քա– ղաքականութիւնը եւ ժողովուրդներու Ինքնորոշման Իրաւունքը», «Ազդակ Շա– բաթօրեակ», խմբագրական, 23 Յուլիս, 1974, Պէյրութ:

(10) «Դէմ Ենք Արտագաղթին», «Ազդակ Շաբաթօրեակ», Պէյրութ, Յունիս 1, 1980, էջ 425 – 428:

(11) «*Les Arméniens dans la région Rhône - Alpes*», *Aïda Boudjikanian - Keuroghlian, Lyon*, 1978, *pp.* 131-149.

(12) «*Les Arméniens de l'agglomération de Beyrouth*», *Aïda Boudjikanian - Keuroghlian, mémoire de maîtrise de géographie, Beyrouth*, 1970, *pp.* 49 - 81.

(13) «Երիտասարդ Հայ», Դեկտեմբեր 9, 1972, էջ 3, Պէյրութ:

(14) Ճառ՝ արտասանուած Դաշնակցութեան 90–ամեակին առթիւ, Փարիզի մէջ:

(15) Հոս կատարուածը շատ մասնակի մօտեցում մըն է անշուշտ, որ բնաւ յաւակնութիւնը չունի սպառելու ահաբեկչութեան ուսումնասիրութիւնը:

(16) « Անցեալը՝ Անկարելի էր », Պ. Թերզեան, «Յառաջ», 29 – 30 Նոյեմբեր, 1980.

(17) Խմբագրական «Երիտասարդ Հայ» երկշաբաթաթերթի, 29 Մարտ, 1975, թիւ 101, էջ 2 – 3, Պէյրութ:

(18) *U. S. International Communication Agency, European Wireless File*, N° 6, 12 *January*, 1981.

A PROPOS DES POESIES DE VERLAINE
à l'Imprimerie Nationale

Verlaine, ou l'art de la suggestion

Vient de paraître, aux éditions de l'Imprimerie Nationale (39, Rue de la Convention, à Paris, 15ème), un magnifique volume consacré aux *Poésies* (1866-1880) de Paul Verlaine. Il contient les recueils capitaux du poète: les *Poèmes saturniens*, *Fêtes galantes*, *La Bonne chanson*, *Romances sans paroles* et *Sagesse*, et s'ouvre sur une longue préface de Michel Décaudin, Professeur à la Sorbonne Nouvelle et Président du Syndicat des critiques littéraires. Michel Décaudin souligne d'entrée qu'une légende tenace veut nous conserver l'image d'un Verlaine pitoyable, «coupant la débauche la plus sordide de brusques élans mystiques». Si cette pente de la personnalité de Verlaine existe, elle ne doit pas nous cacher l'autre versant, où l'on découvre un homme de lettres soucieux d'une certaine respectabilité et surtout de sa réussite littéraire.

Michel Décaudin s'attache d'une manière vivante et pénétrante, à montrer comment la dualité foncière de l'homme se répercute dans l'œuvre et lui donne son ambiguité nourricière. Et il insiste très pertinemment sur ce fait que l'apparence de la facilité n'est en réalité chez Verlaine que le fruit d'une maîtrise durement acquise des techniques de l'écriture. L'auteur des *Poèmes saturniens* est un artiste lucide et rigoureux qui vit dans la fascination de Baudelaire, tout en découvrant sa voix personnelle à travers ses angoisses et ses aspirations de jeune homme. Si le jeu esthétique alimente *Fêtes galantes*, il n'éclipse cependant pas le drame sentimental du poète dont il se fait discrètement l'écho. Michel Décaudin estime que « Verlaine atteint dans ce petit recueil à un sommet de son art »; un art tout de suggestion et de transparence. Pour exorciser ses démons (l'ivresse, l'homosexualité), Verlaine se jette dans les fiançailles; le combat du Bien et du Mal s'engage et entraîne l'écriture du recueil *La Bonne chanson*, « chant de l'illusion, pathétique et dérisoire ». Puis ce sera la guerre de 1870, la Commune, l'irruption de Rimbaud, la crise entre les deux amis, le coup de revolver, la prison et la conversion. *Sagesse* est l'ultime chef-d'œuvre, mais déjà l'explicite et le concept font refluer l'art de la suggestion où Verlaine excelle.

C'est cet art de la suggestion qui a requis l'illustratrice du livre, Marguerite Leuwers dont on a déjà pu apprécier, l'an dernier à la Bibliothéque Nationale, les admirables gouaches qui enluminaient quelques poèmes de René Char. Marguerite Leuwers figurait en effet dans la grande exposition « René Char. Manuscrits enluminés par des peintres du XXème siècle », au milieu d'artistes comme Picasso, Braque, Miro, Sima, Szenes.

La sérénité crispée d'un René Char n'est nullement parente de cette vaporisation de l'être dans la sensation ou dans la rêverie, qui caractérise l'univers verlainien. La palette de Margueritte Leuwers a donc changé de tonalité pour s'adapter à un art

«Où l'indécis au précis se joint».

Avec une rare sensibilité, tout en vibrations et en transparences, Marguerite Leuwers a subtilement exploré la conscience inquiète du poète qui sombre dans la nuit ou qui émerge d'elle. Les ciels mouvants et les nuages brassés composent un douloureux paysage mental où l'âme crie sa mélancolie native et ses rêves spectraux.

La parfaite rencontre d'un univers poétique et d'un univers pictural est suffisamment rare pour qu'elle soit ici soulignée et saluée. Loin de viser à une plate technique de la description, Marguerite Leuwers s'est engagée sur la voie difficile — mais seule acceptable, et ici pleinement réussie — d'une compréhension intérieure, d'une recherche de correspondances.

L'Imprimerie Nationale — et sa prestigieuse collection « Lettres Françaises » dirigée par Pierre-Georges Castex — offrent toujours de beaux livres (élégance de la reliure en cuir rouge, perfection de la typographie). Mais, cette fois, l'Imprimerie Nationale a atteint ce qu'il y a de plus rare: l'osmose naturelle entre un texte et son illustration.

Que les artisans d'une telle entreprise soient donc remerciés, et spécialement Marguerite Leuwers, poétique illustratrice de la poésie.

D. L.

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՅՈՒՆԻՍ
7
DIMANCHE
7 JUIN
1981

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԹԻՒ 51

LE NUMERO 2 F.

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ : 160 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 350 Ֆ. - Հատը : 2 Ֆ.

56րդ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 14.924 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 56e ANNÉE — No 14.924

IONESCO

entre le théâtre et le rêve

*A propos du dernier ouvrage
d'Eugène Ionesco :
« Un Homme en question »* - Gallimard

Le plus shakespearien de nos auteurs, Eugène Ionesco, a depuis quelques années délaissé son activité d'auteur dramatique pour se consacrer — faute de mieux — à l'essai, et même à l'essai politique. Lui qui, à l'origine, se sentait « métaphysiquement distancié » et requis par l'incompréhensible et l'inextricable du langage, voilà qu'il a voulu s'expliquer et qu'il est peu à peu tombé dans le piège d'un théâtre « politiquement antipolitique ». Ionesco regrette aujourd'hui de n'être pas resté «plus profondément dans l'énigme, quitte à ce que les critiques et les spectateurs n'y comprennent rien », et il envie le silence de son contemporain Samuel Beckett qui a ainsi su se mettre à l'abri d'éventuelles attaques. Mais, puisqu'il s'est senti attaqué et convié à « s'engager », Ionesco, qui a toujours ignoré l'art feutré de l'esquive et qu'habite un désir de sincérité sans bornes, a décidé de réagir, quitte à être taxé de réactionnaire. Il en est même venu à privilégier ses articles politiques qui, selon lui, « constituent une partie importante » de son activité.

Ceux-ci lui sont surtout l'occasion de fustiger le « perfectionnisme » suspect des metteurs en scène idéologues, de s'interroger sur le « monde invivable » qui est le nôtre, de dénoncer les ravages du Mal qui vient de l'Est stalinien tout en prêtant attention aux voix dissidentes qui véhiculent l'espoir, de vilipander « l'abominable système capitaliste qui est cependant le moins mauvais de tous les systèmes », de constater qu'aujourd'hui « la jouissance est substituée à la réjouissance », et de souhaiter enfin une résurgence de l'émerveillement disparu.

Pourtant les divers essais d'Eugène Ionesco, teintés d'un noir pessimisme et d'une lucidité quasi apocalyptique, ne sont peut-être pas sans révéler une certaine inhibition de l'auteur devant l'écriture, comme en témoigne cet aveu capital:

« Les choses que j'ai encore à raconter sont si pénibles et oppressantes qu'il me semble que je dois surmonter l'impossible pour le faire, L'à-quoi-bon me ronge; mais si je n'écris pas, c'est pire que si j'écris ».

Ce que Ionesco voudrait transmettre, c'est l'«indicible» de ce sentiment d'angoisse qui le mine et qui est constamment ravivé, jusque dans ses rêves. Aussi l'auteur — dont la vocation primordiale est, quoi qu'il en dise parfois, le théâtre — aspire-t-il à mettre en scène certains de ses rêves et à donner vie aux formes et forces obscures de la mort. Car les rêves de Ionesco le ramènent toujours vers les morts qu'il a aimés: sa mère, son père, sa grand'mère. Dans l'un d'eux, l'auteur voit avec saisissement le squelette de sa mère que maintient en vie un énigmatique courant. La femme qui l'introduit à cette vision n'est autre que sa grand'mère qui ressemble alors « à une Tsila Chelton très vieillie, les joues creuses, presque cadavérique ». Le théâtre se fait ainsi subrepticement le complice de l'univers tourmenté de Ionesco et lui tend une fois de plus le miroir exorcisé d'un art dont l'angoisse est peut-être appelée à faire quelque jour merveilleusement brûler les planches.

○

FRANCIS PONGE

ou la rage de l'expression

La poésie de Francis Ponge se caractérise par la primauté ontologique donnée aux choses. La description d'un galet, d'une bougie, d'une orange, voire d'une crevette - « dans tous ses états » - permet au poète de se confronter au monde dans sa dignité originelle, dans son silence. Il est en effet salutaire, pour Francis Ponge, de « se secouer de la suie des paroles », de « parler contre les paroles », de « les entrainer avec soi dans la honte où elles nous conduisent de telle sorte qu'elles s'y défigurent ». Pour ce faire, le texte poétique doit mimer l'essence de l'objet décrit et devenir texture.

Dans cette optique, le travail du poète s'assortit d'une réflexion sur ses propres descriptions et sur les mécanismes du langage dont il pénètre, au prix de tâtonnantes ébauches, toutes les couches étymologiques. Le Littré est un allié fidèle du poète qui a pour ambition de donner à la matière écrite une forme exhaustive incluant la chose, le sujet, les instruments et le travail de l'écriture. Tout en éclairant la genèse d'un poème, Ponge n'a de cesse de s'oppposser à la pente facile du lyrisme: « J'ai besoin du magma poètique, mais c'est pour m'en débarrasser ». Le poète aspire, en fait, à faire servir l'objet décrit à autre chose qu'au « sanglot esthètique », afin de le transformer en outil moral, — façon de militer pour les « lumières » et contre l'obscurantisme — cet obscurantisme qui risque à nouveau de nous submerger au XXe siècle du fait du « retour à la barbarie voulu par la bourgeoisie comme le seul moyen de sauver ses privilèges ».

Ce n'est pas tout à fait un hasard si Ponge — qui est né à Montpellier, en 1899, qui fit ses études au lycée Malherbe de Caen et qui entra en hypokhâgne au lycée Louis-le-Grand — s'est soudain esquivé devant l'Ecole Normale Supérieure (où il était pourtant admissible en 1919) pour travailler chez Gallimard à la fabrication des livres. La fabrication n'est-elle pas en effet ce qui, dans la création artistique, retiendra le plus cet homme qui se plaît à répéter - comme en 1971 - sa vocation de « vieux professionnel de la démystification à outrance ».

Ses débuts littéraires ont été très discrets. Il publie ses premiers textes en 1922 dans *Le Mouton blanc*. Puis c'est à l'amitié de Jean Paulhan qu'il doit la publication de *Douze petits écrits* où l'auteur s'essaie, en trois poèsies, quatre satires et trois apologues, à « défigurer un peu » le « beau langage »; l'ouvrage passe presque inaperçu. Le surréalisme ne requiert Ponge que quelques mois de l'année 1930. Le poète adhère en 1937 au Parti communiste et entre dans la Résistance en 1942, année où paraît son receuil au titre très explicite *Le Parti pris des choses*, où il s'efforce de créer une rhétorique adéquate aux objets décrits. Ponge travaille en 1944 au journal communiste *Action*, avant de s'éloigner du Parti en 1947.

Dans *Proêmes* (1948), l'auteur veut « écrire une sorte *De Natura rerum* » (« O ressources infinies de l'épaisseur des choses, rendues par les ressources infinies de l'épaisseur sémantique des mots! »). Ponge demande dans le même temps à la peinture, notamment à celle de Braque (*Le Peintre à l'étude*, 1948), et aux « Otages » de Fautrier, d'être le reflet de sa propre démarche poétique. En 1952, il analyse cette *Rage de l'expression* qui ne se disjoint jamais de l'expérience objectale qui la sous-tend. Il se fait le scrutateur minutieux et facétieux d'un incessant va et vient, du parti pris des choses à la prise à partie des mots. En mêlant bientôt à son entreprise des objets de fabrication humaine comme *Le Savon* (1968), il entend procéder métaphoriquement à une toilette intellectuelle susceptible d'introduire à une « morale de l'objoie » -l'esthètique débouchant ainsi sur l'éthique.

Avec *La Fabrique du pré* (1971), le poète se livre à un original déploiement cosmogonique à partir de racines étymologiques entremêlées. La fabrication de l'objet est appréhendée dans son fonctionnement verbal sans limite, tandis que la nature participe de l'irruption du langage par états et par étapes. Dans *Comment une figue de paroles et pourquoi* (1976), Ponge extrait du fruit toutes ses littérales virtualités.

Cet avant-gardiste n'hésite pas à célèbrer Malherbe (*Pour un Malherbe*, 1965), mais, loin de privilégier la technique poétique en soi, il se déclare partisan d'une technique par poète, et même d'une technique par poème. Cet ami des peintres, convie dans son *Atelier contemporain* Braque, Picasso, Jean Dubuffet, mais aussi Chardin, le maître de la nature morte.

Est-il finalement surprenant que cet amour passionné de la matière verbale et visiuelle ait valu à Francis Ponge d'être tour à tour considéré (par Sartre) comme le poète de l'existentialisme, puis comme un précurseur du « nouveau roman », et enfin (le groupe *Tel Quel*) comme le porte-parole d'une philosophie matérialiste du langage? Cela tient peut-être au fait que son œuvre cristallise les forces sous-jacentes du demi-siècle qu'elle traverse.

○

lettres françaises

par

Daniel LEUWERS

FRANCIS PONGE
Oeuvres les plus importantes:
- *Le Parti pris des choses;* Gallimard, 1942
- *Poêmes* Gallimard, 1948
- *Le Peintre à l'étude* Gallimard, 1948
- *La Rage de l'expression;* Mermod, 1952
- *Le Grand Recueil: I Lyres; II Méthodes; III Pièces* Gallimard, 1961
- *Pour un Malherbe;* Gallimard, 1965
- *Le Savon;* Gallimard, 1967
- *Nouveau Recueil;* Gallimard, 1967
- *La Fabrique du pré;* Skira, 1971.
- *L'Atelier contemporain;* Gallimard, 1976

Ի՞ՆՉ ԿԸ ՄՏԱԾԷ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-Ը

Գրեց՝
ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Կը կարծեմ որ այլեւս չէ մնացած «Յառաջ»ի ընթերցող, որ անծանօթ է այս սկզբնատառերուն,— Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ:

Սակայն, եթէ անունը անծանօթ չէ մեզի, այս կարեւոր կազմակերպութեան ծրագիրներու եւ մտածելակերպի մասին շատ բան չենք գիտեր: «Յառաջ – Միտք եւ Արուեստ»ի թիւերուն մէջ ստորագրած էի երկու յօդուած («Բանը, Բանին ու Բանալին», 1 Փետր. 1981, եւ «Ան – Բան Զմնալու Համար», 1 Մարտ, 1981), ուր՝ ուրիշ գաղափարներու կարգին, կ'արտայայտէի իմ այն համոզումը՝ թէ չի բաւեր միայն գործով միջամըտել Սփիւռքի անընդունելի ու կրաւորական քաղաքական առօրեային մէջ: Կենսական է նաեւ խօսիլ,— արտայայտել կարծիքնե՛ր, կարելի եղածին չափ բացատրել ծրագիրնե՛ր, եւ վերջապէս, մասնակցիլ մամլոյ «խօսակցութիւններուն»:

Պէտք է հաստատել, որ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.–ը որոշ ճիգ մը կ'ընէ, ճիշդ այս ուղղութեամբ: (Ըսել չեմ ուզեր անշուշտ... որ այդ կ'ընէ ի պատասխան «Յառաջ»ի թղթակիցի մը առարկութիւններուն: Կ'ընէ, որովհետեւ անկասկած տեսած է հանրութեան հետ հաղորդակցելու անհրաժեշտութիւնը):

Ձեռքս անցած են ՀԱՀԳԲ.–ի պաշտօնաթերթ Հայաստան–ի ցարդ լոյս տեսած 6 թիւերը: Հետաքրքրութեամբ, սեւեռումով, վերլուծական մօտեցումով կարդացի զանոնք, նախ՝ քանի որ շուքերէն յանկարծ որոտացող «ձայնով» խօսող այս սակաւաթիւ այրերն ու կիները, յայտնօրէն ծանրակշիռ դեր խաղալու կոչուած են մեր կեանքին մէջ, ու նաեւ որովհետեւ՝ իբր լրագրող, կենսական կը համարիմ տեսնել թէ ի՞նչ համոզումներու եւ վերլուծումներու հիման վրայ կը գործէ այս կազմակերպութիւնը:

Ծրագիր – կանոնագիր մշակելու ժամանակ չէ ունեցած Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.–ը, եւ կամ՝ (նոյնքան հաւանական) զայն հանրութեան ներկայացնելու փափաք չունի: Մանրամասն կոչ – մանիֆեստներ ալ չէ հրատարակած: 1980 Դեկտեմբերի (թիւ 1 – 2) համարին մէջ ունի համառօտ «ուղեգիծ» մը, որ յայտնօրէն խմբագրուած է շատ արագ եւ անխնամ ձեւով: Հոն՝ կարեւորն ու ոչ – կարեւորը զիրար կը հրմշտկեն. հպանցիկ պարզուած կէտերէն ոմանց մասին ուրիշ ակնարկներ կան, իրերայաջորդ թիւերու մէջ: Ուրեմն՝ ինծի կը մնար մանրադիտակով կարդալ «Հայաստան»ը, եւ փորձել մէկտեղումով ու համադրումով յանգիլ որոշ եզրակացութիւններու՝ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.–ի ծրագիրներուն եւ համոզումներուն մասին:

●▶

Fonds A.R.A.M

Այս յօդուածը այդ առաջին քննական ընթերցումի արդիւնքն է: Հոս՝ պիտի փորձեմ «Յառաջ»ի ընթերցողին ներկայացնել վերլուծական ամփոփում մը, մէջբերումներու վրայ հիմնուած: «Վերլուծական» կ'ըսեմ, որովհետեւ ընդօրինակութիւն մը չէ ըրածս, եւ չի կրնար ըլլալ: Մ. Նահանգներու Միտըլթաուն փոքրիկ քաղաքին մէջ ապրող Սփիւռքահայ մը, որուն գլխաւոր կապը Սփիւռքի հայ կեանքին հետ՝ հայ մամուլն է, չի կրնար շատ ինքնավստահ կերպով խօսիլ: Կրնամ հաստատել միայն այս,— վերլուծումը իմ անձնական ու ենթակայական մօտեցումէս բոլորովին անկախ չէ, եւ ինքնախաբէութիւն պիտի ըլլար նման անկախութեան հաւատալ: Սակայն մէջբերումները առարկայական են, արտագրուած այն աղբիւրներէն՝ զորս կը նշեմ:

Իւրաքանչիւր մէջբերումէ ետք կը տեսնուին թիւեր, փակագիծերու մէջ,— օրինակ՝ (6. 3. Ապրիլ 1981): Այս կը նշանակէ թիւ 6, էջ 3, լոյս տեսած՝ 1981-ի Ապրիլին:

1.— «Արարատը՝ զէնքով»: (6. 3. Ապրիլ 1981).

Ասիկա նշանաբան մը չէ, այլ խօսք մը՝ յօդուածի մը մէջ, անշուշտ անստորագիր: Եթէ զայն կ'ընտրեմ ու կը դնեմ հոս, եւ ընթերցողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ անոր վրայ, պատճառը պարզ է,— ամէն էջի վրայ գրեթէ, Հայաստանի Թղթակիցները եւ յօդուածագիրները բացայայտօրէն կ'ընդգծեն իրենց այն համոզումը, որ Հայաստանը անկարելի է վերականգնել՝ առանց զինեալ պայքարի:

Պաշտօնաթերթի վեց թիւերը, անխտիր, իրենց կողքին վրայ կը կրեն կարմիր գծով ուրուագծուած սահմանները Ուիլսընեան Հայաստանի, որուն կեդրոնէն կը ժայթքի բազուկ մը եւ ձեռք մը՝ որ կը սեղմէ Քալաշնիքոֆ — 47 աբագահարուած մը: Ռուսական զէնք, որ այժմ համաշխարհային ձախին զէնքն է: Մտքէս կ'անցնի որ ժամանակին Հ.Յ.Դ.ի հայդուկները ամէն զէնքէ աւելի կը նախընտրէին Ռուսական (թէպէտեւ ցարական) Մօսին հրացանը: Plus ça change... Գ ո ն է յեղափոխական հրացաններու պատմութիւնը կը թելադրէ որ Արեւմուտքէն շատ լոյս չկայ, թէեւ ես անձնապէս՝ Ռուսին վրայ լոյս դնողն ալ չեմ: Այդ՝ ուրիշ տեղ, ուրիշ առիթով հետապնդուելիք խնդրական հարց է:

Կ'արժէ յիշել հոս, որ Սփիւռքի մէջ այժմ կան ուրիշ թերթեր, որոնք առանց Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի օրկան ըլլալու՝ կ'արձագանգեն անոր կարծիքներէն ոմանց: Չեմ տեսած «Կայծեր»ը, Լոնտոնէն: Փարիզի «Հայ Պայքար»ը աւելի ծանօթ է «Յառաջ»ի ընթերցողին, քան ինծի: Քանատայի Թօրոնթօ քաղաքին մէջ լոյս կը տեսնէ ձախ շարժումին «Ազատ Հայ»ը, որ երբեմն կտորներ կ'արտատպէ «Հայաստան»էն (ինչպէս նաեւ... «Յառաջ»էն): «Ազատ Հայ»ը յստակօրէն կ'արձագանգէ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի նշանախօսքին. օրինակ՝ «Մեր միակ ճամբան զինեալ պայքարն է»: (1. 9. Յունուար 1981):

2.— Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը կը միացնէ երկու տեսակի գաղափարական մօտեցումներ,— մէկը նո՛յնն է, զոր քարոզած է Հ.Յ.Դ.ն, 1890-էն ի վեր: Միւսը՝ համաշխարհային նոր ձախի հաւատամքին մաս կը կազմէ:

Իբր առաջինին օրինակ՝ «Ազատ Հայ»ու վերոյիշեալ գրութիւնը, զոր տառացիօրէն կ'արտատպէ «Հայաստան», եւ ուրեմն զայն կ'ընդունի: Հեղինակը կը հաւատայ որ պէտք է կենդանի պահել «Զաւարեանի խիղճը, Քրիստափորի կամքը, եւ մանաւանդ՝ Ռոստոմի ոգին» (6. 14. Ապրիլ 81):

(Ի դէպ, հասկնալի, բայց ցաւալի է թէ այնքա՛ն տկար է «Ազատ Հայ»ը խմբագրողներու հայերէնը, որ Հ.Յ.Դ.-ի հիմնադիրներէն՝ Քրիստափոր Միքայէլեանի անունը... Գրիստափոր կը գրուի: Այս ուղղագրական անխնամութիւնը, առիթ եղած է անանուն խմբագրութեան մէկ վէճին՝ Վահէ Օշականի հետ, որ ինքնին հետաքրքրական է, եւ որուն կը ծրագրեմ անդրադառնալ ապագային).

Եթէ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը կ'ուզէ կենդանի պահել Քրիստափորի կամքը, միաժամանակ կը հաւատայ որ այդ կարելի է ընել միայն հայկ. ծիրէն ու նեղ հորիզոններէն անդին նայելով, «բոլոր ժողովուրդներու յեղափոխականներու համագործակցութեան մէջ»: (6. 21. Ապրիլ 81): Յաճախ կը յիշուի պաղեստինեան յեղափոխութիւնը, եւ գրեթէ նոյնքան՝ քրտական ձախը, ինչպէս նաեւ՝ Լիբանանի արաբ յառաջդիմական շարժումը: Յայտնի է որ, Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը անծանօթ չէ ալ — Սալվատորին, կամ Իտալիոյ Կարմիր Ջոկատներուն:

Հետաքրքրական է նշմարել որ այս միջազգային — յեղափոխական ոգին աւելի շեշտուած է պաշտօնաթերթի առաջին ու երկրորդ թիւերուն մէջ, քան անկէ ետք: Կրնայ պատահական ըլլալ, քանի որ նման միակ փոփոխութիւնը չէ: Հակա — Դաշնակցական պայքարը, զոր կը մղէ «Հայաստան»ը, կը դառնայ ու կը կորսնցնէ իր թափը, ոչ — բոլորովին հասկնալի պատճառներով: Ամէն պարագայի, ինծի կը թուի որ հիմնական կարեւորութիւն ունի միջազգային յեղափոխականութեան հարցը, Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի համար, եւ ուրեմն՝ մասնաւոր հետաքրքրութեամբ կը մէջբերեմ այս հաւատոյ հանգանակը.—

« Մեր կազմակերպութիւնը համոզուած է թէ մեր հարցին լուծումը, ինչպէս նաեւ այլ ընկճուած եւ շահագործուած ժողովուրդներու եւ դասակարգներու հարցերուն լուծումը՝ չի կրնար իրագործուիլ բացի յեղափոխական պայքարի միջոցաւ. եւ կը հաստատենք թէ կազմակերպուած զինեալ ժողովրդային պայքարն է գլխաւոր կերպը այս յեղափոխութեան: Եւ թէ կարելի չէ պայքարը շարունակել եւ ամբողջական յաղթանակի հասնիլ, եթէ չառաջնորդուինք այն տեսութեամբ, որ նկատի ունի բոլոր ընկճուած ժողովուրդներու, ինչպէս նաեւ շահագործուած դասակարգերու շահերը... Մեր կազմակերպութիւնը անբաժան մէկ մասը կը կազմէ միջազգային յեղափոխական շարժումին, որովհետեւ մեր թշնամիին դէմ մղած պայքարը մաս կը կազմէ միջազգային յեղափոխական շարժումներուն՝ մղուած հասարակաց թշնամիին դէմ»: (1-2, 10, Դեկտ. 80):

Անշուշտ նման մօտեցում բոլորովին անծանօթ եւ անհասկնալի չէ ընթերցողին, մանաւանդ անոր՝ որ քիչ մը Հայոց Պատմութիւն գիտէ, քիչ մըն ալ Հ.Յ.Դ.ի: Իսրայէլ Օրիի ժամանակէն ի վեր, Հայկական Հարցը ունեցած է միջազգային բնոյթ, եւ մանաւանդ՝ 19-րդ դարէն ի վեր, քանի որ Թուրք Պետութեան ուժը եւ նոյնիսկ շարունակուող գոյութիւնը լոկ տեղական բնոյթ չէ ունեցած: Կարելի չէ հասկնալ Օսմանեան Պետութեան պատմութիւնը 19-րդ դարուն, առանց հասկնալու Անգլիա-Գերմանիա-Ռուսիա տնտեսական ու քաղաքական պայքարը: Այսօր, միակ մեծ տարբերութիւնը սա է, որ Մ. Նահանգները դարձած են նոր դերակատար, գրաւելով Անգլիոյ տեղը:

Անշուշտ կայ հիմնական փոփոխութիւն մը: Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը, յայտնօրէն, դրական ոչինչ կ'ակնկալէ Արեւմուտքէն, որուն աշխարհակալութիւնը ան կը բնորոշէ իբր թշնամի՝ թուրք աշխատաւորներու եւ թուրք ձախի, քիւրտ ձախի եւ Հայութեան քաղաքական շահերուն:

Որոշ իրատեսութիւն մը կայ հոս, նոյնիսկ հակառակ անոր՝ որ կասկածելի է թէ մօտ ապագային կարելի է որեւէ կարեւոր քաղաքական կարգադրութիւն կատարել Միջին Արեւելքի մէջ, առանց Ամերիկայի համաձայնութեան: Գուցէ աւելի՛ հեռաւոր ապագայի մը սեւեռած է Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը իր աչքերը, ինչ որ անհասկնալի չէ:

Շատ աւելի մեծ բարդութիւնը մը կը ըստեղծէ ժողովուրդներու եւ դասակարգերու որոշ շփոթում մը, եւ ընկերվարականներու յատուկ սա հին լաւատեսութիւնը, որ կ'ենթադրէ թէ աշխարհակալութեան ու դրամատիրութեան դէմ յաղթանակ՝ կրնայ ազգային հարցեր լուծել: Նշաններ կան՝ որոնք կրնան մեզի ենթադրել տալ՝ թէ այդպէս է: Սակայն, ենթադրութիւնը չարտօներ այն հաստատումները՝ զորս կ'ընէ «Հայաստան», առանց բաւականացուցիչ վերլուծումի: Պարզ է, ա ն ց ե ա լ ը քաջալերիչ օրինակներ շատ չունի:

Յաւելեալ, եթէ ընկերվարութիւնը օր մը իսկապէս իր հետ պիտի բերէ ընծայ մը՝ թրքական, քրտական եւ (ինչո՞ւ չէ) հայկական ազգայնամոլութեան մեղմացում, անոր նախապայմանը իսկապէս յառաջացած աշխատաւոր եւ մտաւորական դասակարգի մը գոյութիւնն է: Սակայն, Քիւրտը կը մնայ յետամնաց գիւղացի, Սփիւռքահայը՝ օրէ օր աւելի կատարեալ քաղքենի է, իսկ Թո՞ւրքը: Թուրքիոյ մէջ կայ աշխատաւոր դասակարգ. Չիլիի մէջ ալ կար: Դրամատէր քաղքենիութիւնը ճզմեց երկրորդին ընկերվարական աշխատաւորականները. միաժամանակ երկիրը տնտեսապէս զօրացաւ, շնորհիւ սահմանափակ բայց հակակշիռի տակ գտնուող ճարտարարուեստի գոյութեան: Արդեօք նոյն հրակայ վտանգը չկա՞յ Թուրքիոյ մէջ՝ այսօր: Եվրէնի աջակողմեան կառավարութեան բուն նպատակը ա՛յդ է,— ստեղծել ճարտարարուեստական Թուրքիա մը, փոքր, հակակշիռի տակ գտնուող, զրկուած, թամփուած, գրաստային եւ ազգայնամոլ աշխատաւոր դասակարգով մը օժտուած: Շատ պիտի ուզէի տեսնել փաստեր, կամ գոնէ նշաններ, որ այս հարցը վերլուծուած է Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի կողմէ:

Աւելի՛ն: «Հայաստան»ը, որ չորս, երբեմն նոյնիսկ հինգ լեզուով յօդուածներ ունի մէկ թիւի մէջ (սահուն արաբերէն, միջակ հայերէն, սահուն ֆրանսերէն, միջակէն վար անգլերէն, երբեմն իտալերէն) անգլերէնով հրատարակած է « Հայրենիք » խորագրով յօդուած մը, որուն հեղինակը քաջաբար կ'ընդունի սա պարզ, բայց յաճախ խուսափուած ճշմարտութիւնը, որ եթէ նոյնիսկ բոլոր Հայութիւնը մէկտեղուէր Ուիլսընեան Հայաստանի մէջ (եւ գիտենք որ Սփիւռքահայութիւնը միահամուռ Հայաստան վազողը չէ), նորէ՛ն Թուրքն ու Քիւրտը միասին մեծամասնութիւն պիտի կազմեն այդ հողերու մէկ մեծ մասին վրայ: Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը կը մերժէ ցեղապաշտութիւնը. ընկերվարական է: Կ'ուզէ «բազմամշակոյթ հայրենիք» մը, որուն մէջ ամէն իրաւունք կը վայելէ Հայը:

Գէշ տեսիլք մը չէ: Ես ալ համոզուած եմ որ անցած է զտարիւն, նոյնիսկ ցեղապաշտ ազգայնամոլութեան դարը: Մշակոյթները կը զարգանան համաշխարհային գերմշակոյթի ծիրին մէջ. ժողովուրդներ ու ազգեր պէտք է սորվին միասին ապրիլ եւ կամ միասին մեռնիլ: Սակայն քիչ մը անհասկնալի կը գտնեմ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի այս շատ հապճեպ եւ միակողմանի զիջումը: Պիտի ուզէի տեսնել քիւրտ եւ թուրք ձախակողմեան կազմակերպութիւններու պաշտօնական յայտարարութիւններ, նո՛յն ոգիով:

Կարելի չէ անտեսել « Ա զ ա տ Հ ա յ »ի մէջ լոյս տեսած նամակցութիւն մը, որ կապ ունի այս հարցին հետ: Ա. Իլէրի «տարագրութեամբ» գրող Թուրք մը, որ խմբագիրն է ձախակողմեան « Թուրքիա — Այսօր » թերթին, կ'ընդունի որ Եղեռնը պատահած է եւ որ Թուրքիոյ Հայութիւնը սեղմումներու տակ կ'ապրի այսօր: Համաձայն է որ Հայ եւ Քիւրտ «փոքրամասնութիւնները» (իր բառն է) պէտք է կարենան բոլորովին ազատ ըլլալ Թուրքիոյ մէջ: Սակայն, Աթաթիւրքի հաւատամքին հաւատարիմ, «բազմամշակոյթ» նոր երկիր մը մասին չէ իր խօսքը, այլ՝ փոքրամասնութիւններու հանդէպ բարեացակամ, ընկերվարական Թուրքիոյ մը մասին:

Ե՛ս ալ այդ երազը պիտի նախընտրէի, այսօրուան Թուրքիայէն: Սակայն չեշտել՝ որ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի երազը չէ ան: Ընդգծեմ նաեւ, որ Պրն. Իլէրի բացայայտօրէն կը մերժէ որեւէ գործակցութիւն՝ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի հետ, զոր կը դատապարտէ: Գուցէ կ'արժէ վերստին կրկնել, որ այս նամակցութիւնը տեղի ունեցած չէ պաշտօնաթերթ «Հայաստան»ի մէջ, այլ՝ երբեմն համակիր եւ «Հայաստան»էն յօդուածներ արտատպող «Ազատ Հայ»ի մէջ: (3. 10. Մարտ 81):

Միջազգայնութեան հաւատացող Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը անշուշտ չի կրնար մոռնալ Սովետ. Միութիւնն ու Սովետ. Հայաստանը, որոնք շատ բարդ հարցեր կը ներկայացնեն իսկական ձախին. անոր՝ որ կը մերժէ Ստալինեան ոգին: Ընդհանրապէս, Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը կը թուի Սովետներու հանդէպ ունենալ յոյսի եւ անվստահութեան խառն մօտեցում: «Յակոբ Յակոբեան» ծածկանունով առաջնորդի մը հետ տեսակցութիւն ունեցող օտար լրագրող մը կը հարցնէ.—

« Սովետ. Միութիւնը համաձա՞յն է որ օր մը Սովետ. Հայաստանը միանայ Թուրքերէն ազատագրուած Հայաստանի մը »:

« Դժբախտաբար, ո՛չ: Ընկերվարական Պետութիւններու օգնութեան պէտք ունինք, փաշիստ Թուրք Պետութեան, ապսինքն՝ Արեւմտեան աշխարհակալութեան այդ դաշնակիցին դէմ կռուելու համար, սակայն Սովետ. կառավարութիւնը հակառակ է Հայաստանի ազատագրումին: Անցեալ տարի երեք հայ ազգայնականներ կախեց »: (0, 34 – 35, Հոկտ. 80):

Ուրեմն, շատ խրթին եւ դժուար է հարցը: Գոնէ իրատես է Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը: Նաեւ, հակասական, քանի որ հոս կը խօսուի Հայաստանը Թուրք Պետութենէ ազատագրելու մասին, մինչ ուրիշ տեղ բազմամշակոյթ Պետութիւն կը յիշուի:

3.— Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը, կը թուի թէ, չուզեր լիովին եւ իրատեսօրէն ընդունիլ որ Սփիւռքահայութեան մեծամասնութիւնը կը թուի նախընտրել «աշխարհակալ» Արեւմուտքը: Ի՞նչ պէտք է ըլլայ մօտեցումը ձախ եւ անհաշտական — յեղափոխական կազմակերպութեան մը, որ կը խոստանայ թէ կ'ուզէ զանգուածին հետ խօսիլ, որ չուզեր մնալ փոքր, գաղտնի, ազգէն սակայն մեկուսացուած քաղաքական կազմակերպութիւն: Հայ զանգուածը պիտի յեղափոխականացնենք ըսել չի բաւեր, պարզ է: Մտահոգիչ է որ, վերջին տասնամեակին, Հ. Յ. Դ.-ի մաշեցուցած կարգախօսներէն ոմանք (հայացում, մշակութայնացում, քաղաքականացում, մանաւանդ՝ «յեղափոխականացում»), երբեմն կը սպրդին հայ նոր ձախի մամուլի էջերուն մէջ: Հին երգ մըն է, որուն լրջօրէն մտիկ ընող չկայ՝ զանգուածին մէջ: Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը կրնա՞յ հայ զանգուածին հետ խօսիլ, եւ մանաւանդ՝ կրնա՞յ այդ ընել յեղափոխական — անհաշտական դրօշին տակ: Իսկապէս ա՞յդ պէտք է ըլլայ իր կոչումը: Ահա հարցականներ, որոնք կը թելադրուին իր պաշտօնաթերթի ընթերցումէն. հարցականներ՝ որոնք, կը կարծեմ, կը խռովեն շատ մը Սփիւռքահայեր, եւ որոնց պատասխանները ուշ — կամ — կանուխ պիտի ակնկալուին «Հայաստան»ի անանուն խմբագիրներէն:

4.— Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ը նախատեսած է որ ուշ կամ կանուխ նման հարցադրումներ պիտի պատահին: Յայտնի է որ այսպէս է, քանի որ «Հայաստան»ի խմբագրութիւնը կ'ուզէ նկատի առնել երիտասարդութեան եւ մտաւորականութեան այն խաւերը, որոնք զգոյշ եւ վերապահ են հայկական զինեալ պայքարի այժմու կործանէութիւններուն հանդէպ: (6. 36. Ապրիլ 81 — ընդգծումը՝ Խ.Թ.-ի կողմէ):

Աւելի՛ն: «Հայաստան»ի խմբագրութիւնը կ'ընդունի որ նախանձախնդիր ու լրջօրէն պահանջկոտ, եւ միանգամայն զգոյշ երիտասարդ մտաւորականութիւն մը (ինչո՞ւ միայն երիտասարդ... ա՛լ, կարծեմ կարելի է գուշակել պատասխանը) իրաւունք ունի գիտնալու թէ ի՞նչ են մանրամասնութիւնները Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի հաւատամքին ու ծրագիրներուն: Միաժամանակ, կ'ուզէ կանխել այդ մտաւորականութեան առարկութիւնները,

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ԳԻՒՂԻ ՏՂԵՐԵՑՆԵՐԸ

Լինէի ձեզ պէս խոհուն, քաՆիմաց,
Լինէին ձեզ պէս և՛ Մարդ, և՛ Աստուած:
Լինէի ձեզ պէս բարի, առնացի,
Ամպեր քամէի ծարերի ծոցին:

Կայծակից գօտի կապէի մէջքիս,
Արեւ — հեՆցում քրծէի հոգիս:

Ժանգի սուր ցաւից խաՆչալս լացէր,
Աշխարհը սիրով, ծիծաղով լցուէր:

Լինէի ձեզ պէս — համեստ ու կարող,
Լինէի ձեզ պէս և՛ Լեռ, և՛ Կարօտ:

ՍԱՍՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

այէ ընելու համար կը տրամաբանէ հե-
տաքրքրական սա ձեւով.—
« Այս վերապահութեան ժխտական եզ-
րերը յաճախ աւելի տեղ կը գրաւեն ի-
րենց կեցուածքներուն մէջ, քանի որ հայ
մտաւորականութիւնը ընդհանրապէս մեկ-
նած փոքր – քաղքենիական (ըսել կ'ուզէ՝
մանր – քաղքենիական — Խ. Թ.) մտա-
հոգութիւններէ, կ'ուզէ ամէն ինչ ի ըս-
կըզբանէ տեսնել, իր կատարեալ եւ
անթերի վիճակին մէջ: Դիւրութեամբ
չի հանդուրժեր այն արարքները, որոնց
համար նախապէս իր կարծիքը չէ առ-
նուած, կամ կ'ուզէ անպայման իր տը-
րամադրութեան տակ ունենալ գործողու-
թեան մը մանրամասնութիւններն ու
ծալքերը: Անդրոյ տարկայ անձերուն
պահանջկոտութիւնը չարդարացուիր երբ
նկատի առնենք որ պայքարի աշխա-
տանքներուն իրենց գործօն մասնակցու-
թիւնը չեն բերեր»: (6·38·Ապրիլ 81):

Խօսքը կը դպի կարեւոր կէտի մը: Այս կէտին շուրջ, կարծեմ, Հ. Ց. Դ.-ի եւ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի առաջնորդները պիտի կարենային համաձայնիլ: Շատ են անոնք, որոնք յանձնառու ըլլալու փափաք չունին, բեռ ու պատասխանատուութիւն կը մերժեն, կարծես սպասելով անկարելի երաշխաւորութեան մը: Կը զգամ որ «Հայաստան»ի թղթակիցը կրնայ ինծի նման մարդոց ուղղած ըլլալ իր խօսքերը, եւ ուրեմն կը բողոքեմ: Իմ պահանջածը «գործողութիւններու մանրամասնութիւններն ու ծալքերը» չէ: Քաղաքական պայքարը՝ ճարտարապետութիւն չէ, ուր «շէնքի» փուլերը պատրաստ կ'ըլլան: Պատմութեան ու պայքարի տիալեքտիկան անգուշակելի է: Ոչ ալ ամէն ինչ « ի սկզբանէ կատարեալ եւ անթերի » պահանջողներու մասին է խօսքս: Սակայն, կը կարծեմ որ նոյնիսկ դուրսէն դիտող Սփիւռքահայը իրաւունք ունի պահանջելու որ տեսական մարզին մէջ մտածումը ըլլայ հանրային ու յստակ, որ հարցադրումները ըլլան աւելի լուրջ, եւ մանաւանդ՝ որ դէպքերու դաժան լուսարձակին տակ, տեսական վերաքըննութեան ենթարկուին Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի օգտագործած միջոցները, եւ ինքնաքըննադատութեան ենթարկուին անոր քաղաքական գաղափարները:

5.– Քաջալերիչ է որ «Հայաստան»ի մէկ յօդուածը կը պարզէ թէ Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի առաջնորդութեան մէկ մասը գոնէ չէ կուրացած արեան տեսիլքով, եւ կը հասկնայ որ ռումբով եւ Թուրք դեսպաններու արիւնով չէ որ կը լուծուի հարցը: Կը հաստատուի, որ «այո', քաղաքական յաջողութիւնները, մենք քաջ կը գիտակցինք, պայքարի ելքը չէ... բայց սկիզբն է միայն»: (6· 23· Ապրիլ 81): Անշուշտ այս բոլորը աւելի համոզիչ պիտի ըլլար, եթէ քաղաքականն ու ահաբեկչականը միջեւ պատուոյ աթոռները չգրաւէին յօդուածներու մէջ:

Սխալ չէ ըսել, որ առանց խաղաղական ձգտումի Սփիւռքը ապագայ չունի: Սակայն, քաղաքականը պէտք է պարփակէ յեղափոխական – ահաբեկչականէն անդին ուրիշ գործունէութիւն: «Հայաստան» կը գրէ.—

« Հայապահպանումը եւ ազգային ազատագրական պայքարը՝ հայկական կառաշարի զուգահեռ ուղիներն են: Աւելին, պատմականօրէն փաստուած է որ առանց յեղափոխական մտքի երկնայլաց ճախրանքին եւ վերադարձի հաւատքը յարատեւ պայքարով ջրդեղելու յանձնառութեան, չկայ Հայոց փրկութիւն: Վըկայ են Լեհաստանի եւ Հնդկաստանի պարութիւնները»: (3–4· 16· Յուն.–Փետր. 81):

Նախ, պէտք է խուսափիլ սա «երկնայլաց ճախրանք»ի պերճախօսութենէն, որ Հ. Ց. Դ.-ի պաշտօնական պատգամախօսութեան շատ կը նմանի: Այս շատ պճնուած խօսքերը պակաս մը կը քօղարկեն,– մշակութային կեանքի կարեւորութեան հասկացողութիւնն է որ կը պակսի:

Անարդար չըլլամ: «Հայաստան»ի այս վեց թիւերուն մէջ դոյզն մէկ յօդուած, որ կ'ընդգծէ թէ կան չորս տեսակի աշխարհակալութիւններ,— քաղաքական, զինուորական, տնտեսական եւ մշակութային. իր խորագրով կը մերժէ «մշակութային աշխարհակալութիւնը» (3–4 21· Յուն.–Փետր. 81): Հ.Ա.Հ.Գ.Բ.-ի տեսութիւնները քիչ մը աւելի քիչ պիտի մտահոգէին զիս, եթէ տնտեսականն ու մշակութայինը շատ աւելի լայն տեղ գըրաւէին իր պաշտօնաթերթի էջերուն մէջ:

Այսքանը, երբ վերլուծական ամփոփում՝ ինծի կարեւոր թուող կէտերու: Անշուշտ, հարցերը չեն փակուիր այսքան շուտ...

Խ. Թ.

Jusqu'à la mort, Élégie

(Nouvelle)

par

Hamazasb SAKAYAN [*]

Le train s'engage dans une grande courbe, ralentit. Les portes des wagons argentés sont déjà grandes ouvertes, des voyageurs accrochés aux barres metal - liques des deux côtés des portes... à la barre du centre, debouts sur le marche-pied. Certains n'attendent pas l'arrêt momentané de l'omnibus... Comme un embouteillage à l'un des deux escaliers amenant à l'extérieur de la gare. Un couloir à demi-obscur, les parois humides partagées entre des coulées de salpêtre et l'accumulation surabondante d'affiches partisanes ou de la Maison des Jeunes et de la Culture, de graffiti Lisez La Cause du Peuple, Liberez Paradjanov, vieux graffiti, dans un alphabet étranger.

Pousser une porte battante. Un groupe attend sous la frêle construction d'un arrêt d'autobus. La voie ferrée, la côte couronnée par un feu tricolore, l'autre versant, un trottoir étroit, par endroits defoncé.

Camille lit une lettre deposée tôt le matin dans sa boîte à lettres, une lettre tout entière écrite d'une main vraisemblablement tremblotante, portant en bas de page un gribouillis... comme la signature de l'expéditeur: Azade.

Azade s'excusait par avance de son absence... la veille... Dans un lieu peu fréquentable Camille l'avait attendu, sans pouvoir comprendre les tenants, les aboutissants de cette absence, plutôt du manquement à sa promesse.

« Que veut-il?... Qu'est-ce qu'y fait... Vingt-trois heures quinze ». Une promenade surmontait la large muraille. Une route de l'autre côté, le Fleuve, une grosse horloge lumineuse sur le côté gauche d'une gare désaffectée. Camille avait espéré que tout se résumait à un simple retard.

« Sinon.. sinon de savoir qu'il aurait un empêchement, il m'aurait prévenu ».

Sa déambulation avait imité les formes, les courbes, les rondeurs des sentiers de la carte du Tendre qui contournent des flaques, des zones de terre boueuse, des pelouses. Parfois sèches, dépourvues de ces feuilles menues au brillant obtenu par un métiéculeux jardinier qui aurait soit voulu soit été cireur de souliers à Broadway, au craquant fragile semblable à l'écorce des croissants sortis depuis peu du four, des branches de buis s'étaient frottées contre ses épaules. Et des branches d'aucuba.

« J'ai longé, monté, je redescend, je lis, je pense à lui. A lui? A toi, plus brun que les champs de seigle, que le pain, plus noir que brun ». Peau très pigmentée, traits fins, nez droit, lèvres qui n'étaient pas charnues, le type abyssin; Azade était un métis et sa mère, fille d'Arpiné, une Arménienne qui contemplait sans doute avec plaisir devant les glaces de sa coiffeuse ou de l'armoire sa carnation immaculée, la carnation même des Européennes.

« Ca fait beaucoup d'être mulâtre et Arménien. Ou l'inverse » avaient-elles toujours pensé en leur for intérieur, les relations d'Azade. Et les commerçants de la commune étaient partagés entre l'étonnement et une demi-réprobation de la mère trop faible, trop dissolue, trop ignorante de ses devoirs pour avoir mélangé le noble sang irrigant généreusement ses veines au sang de...

Il y a sur la place centrale un épicier connu pour se considérer comme un traiteur hyper-luxe pour élégantes pas économiquement faibles croisant la Madeleine matin et soir. Une brusque irritation ne manquait pas de monter à ses narines d'épicier lorsque les yeux suspects d'Azade scrutaient ses chapelets de longs saucissons odorants, ayant la couleur de coraux foncés, lorsque les pieds d'Azade se frayaient un chemin dans sa sciure, de son carrelage. Quitter le trottoir étroit, s'engouffrer dans une ruelle à droite puis dans l'allée des Pâquerettes bordée de petits pavillons habités pour certains d'une population allogène. « Très reconnaissables ». Ce sont des pavillons communs à toute la banlieue. Mais habités des familles arméniennes? Lesquels? Si de la fenêtre au premier étage, ne s'échappait la voix mielleuse et tonitruante d'un chanteur de charme beyrouthain. si la voiture garée juste devant la grille ne portait pas à l'arrière un macaron ovale plastifié marqué de trois lettres sorties d'un alphabet visiblement pas occidental, proclamant l'exotique identité du père de famille conducteur, comment savoir? Comment savoir si nul ne macule de croix de sang — de sang d'agnelet — les deux montants, le linteau de la porte des maisons des étrangers? Où sont les foyers hospitaliers, fraternels?

De même, lui qui tend bien haut une publication nationale sur un grand boulevard parisien, le crieur de journaux ne peut discerner dans la multitude enveloppante, s'avançant, les acheteurs tout indiqués de ses exemplaires.

Frères indiscernables, essence arménienne insaisissable, impossible prosopopée du Billancourt du monde arménien replanté dans les terres de France. Faudrait-il, Alfortville, que la traceur de lettres, que le faiseur de phrases s'astreigne à devenir l'objectif d'une caméra dont le film tournerait au ralenti, s'imprégnerait de ton apparence, de tes cuisines s'illuminant le matin, de l'envahissement de la gare, de l'ouverture de tes echoppes, du bavardage de tes femmes au panier à provisions gonflé, de ton assoupissement en début d'après-midi, des trains rejetant tes fils extenués... jusqu'à l'extinction de tes feux?...

Indifférent aux débats, aux gloses, aux embûches nées de la problématique expression d'une parcelle de la Diaspora, Camille continue son chemin vers un pavillon isolé entre la place centrale et la zone d'HLM améliorés ou à améliorer. Un pavillon entouré de terrains à la fois jardin, décharge et domaine d'enfants qui s'efforçaient de faire d'un cerisier une balançoire improvisée ou de sauter à pieds-joints sur le ciel de la marelle, jeux évidemment innocents dont Azade était parfois le témoin amusé.

Perron franchi, frapper à la porte qui reste close.

« Ca va pas encore recommencer... Où peut-il bien être? ». Coups répétés. Une autre porte s'entrouvre, laissant deviner la forme d'une machine à coudre, une partie de face féminine vers qui — pourquoi pas? — avancer.

— Pardon, Madame, sauriez-vous si Monsieur Mouratian Azade se trouve bien ici?

Pâlissement de la femme. Une réponse tarde à venir dans la pénombre du couloir. A une extrémité, une poubelle à demi-pleine contre laquelle se frotte, pattes silencieuses posées sur le vieux carrelage blanc et bleuâtre, un gros chat tigré.

— Eh ben ...

— Quoi, un changement de domicile...

— Mais non... Attendez qu'ça m'revienne... C'te locataire, je crois que présentement il mange les pissenlits par la racine... Oh, par tous les Saints du Ciel, je vous d'mande excuse de la liberté que j'ai prise ».

Elle se ressaisit. Elle n'a pas présumé la douleur occasionnée. Peut-elle exprimer sa sympathie, même formelle.

Son pressentiment relaté dans sa lettre était donc fondé, pourrait penser Camille. Mais il ne pense pas, il reste coi.

Tout en parlant, « J'ai la clef comme je suis la concierge. Regardez, M'sieur, sa chambre est bien vide », la femme fait tourner la clef dans une serrure, appuie sur un commutateur. Cheminée comblée, surmontée d'une glace décrépite aux marques concentriques blanches, murs tapissés de tournesols beiges qui tournoyent lentement.

Elle tend le bras à l'intérieur, geste de démonstration de sa bonne-foi.

Les yeux de Camille fixés sur la femme, l'expression figée — stupeur ou doute inébranlable qu'elle puisse dire vrai — prenant conscience que sa vue se trouble, que des pleurs coulent le long des ailes de son nez, qu'il ne pleura jamais, que jamais être plus cher ne fut perdu.

Dépourvue d'abat-jour, pendue au plafond, une ampoule électrique, lumière démultipliée... Des triangles scintillent, forêts de cierges entretenues par des dévotes. Ou bien des lueurs dévalent des pentes enneigées égalent les astres innombrables d'un ciel nocturne... Retraite aux flambeaux, crissement régulier du bois contre le givre

×

Le sexe, l'âge peuvent être déduits au pas d'une femme, d'un homme, à la pesée de leur corps entier sur le parquet ciré ou terni par de fréquents passages. Mais comment déduire avec les allées caillouteuses - cailloux revêtus de toutes les nuances du blanc au noir - du cimetière d'Alfortville?

Le gardien avait cru suivre la silhouette d'un ivrogne. Celle de Camille brinquebalant, vacillant, s'immobilisant quelques instants, désespérant de pouvoir être face à la tombe...

« Ce n'est pas toi que je pleure, affirme l'analyste pointilleux, mais le plaisir que tu me procurais, celui de t'en procurer. Oui, vous ne faisiez qu'un, sans te réduire à quelques moments d'intenses voluptés dispersés dans une journée. Azade m'était plaisant, sa proximité, son cotoiement, sa promiscuité.

Comme un grand réceptacle de miel, toujours se remplissant, jamais vide.... Ce genre d'images, falloir que j'y fasse attention. D'ici qu'Azade soit considéré comme ayant été un objet, de consommation personnel...

Ton dépit, ta souffrance, pleine de colère ou de resignation? Je l'imagine. Quand tu compris que tu partais, que tu ne franchirais pas la borne fatidique, la borne toute symbolique des vingt ans, que tu laisserais des fragments... Le souvenir d'un espoir... ne pouvant plus achever ce que tu projetais comme devant être un Grand Oeuvre... Le souvenir d'un espoir, d'un grand espoir certes. Comme Géricault. Ou Manet qui n'aurait pas peint Olympia... Mais je souffre aussi, plus encore, infiniment plus, j'en suis convaincu... Jusqu'à quand? ».

Une plante grasse dans un long pot rectangulaire semblable à une grosse brique évidée, placée contre la proue de la tombe, verte claire, plus claire que des touffes d'herbes dans les interstices des pavés d'une voie abandonnée. Camille passe ses doigts sur les feuilles charnues, paumes potelées d'une octogénaire obèse? Croire reconnaître de la joubarde des montagnes qui prospère dans de grosses marmites en fonte rouge brique grâce aux soins diligents de la grand-mère, qui enlace le large tronc du merisier, quoiqu'arrachée de quelque mont natal de la Confédération. Par endroits ces feuilles s'agglomèrent. Coupoles végétales d'où émèrgent d'autres tiges. Surface velue de ces artichauds nains. La frôler... petite pointe d'aise, en-deçà du sursaut. Vaine caresse, ces plantes sœurs de la joubarde ne sont pas le corps d'Azade.

Il n'est pas dans un bon moment, Ca-

Fonds A.R.A.M

mille pour percevoir la vanité de son geste, pour que sa main cesse de manipuler nerveusement, convulsivement les tiges de la plante grasse. Des pensées et d'autres traversent son ahurissement... « Voilà, Azade déposé en terre, bien qu'il n'ait jamais désiré ne plus vivre... Faire quoi, pour que tu vives encore?.. Déposer, c'est le bon verbe... Déposé, jeté bas de ton siège élevé, de tes hauteurs... hauteurs fascinantes, par la mort... ».

Il se souvient d'un propos de tablée rapporté par Platon: « N'est-il pas stupéfiant que tels ou tels autres aient inspiré aux forgerons de la beauté la composition d'hymnes et de péans tandis qu'à l'égard d'Amour, un dieu si vénérable, un dieu si grand, il ne s'en est jamais trouvé un seul pour rien composer à sa louange ».

Lentement le projet de composer à la louange de son amour, de son aimé bien-aimé tout au moins, prend de l'ampleur, de la consistance. Il lui tient à cœur de brosser au plus tôt une toile, de grande dimension dans le style dix-neuvième siècle.

« Une armée de détails, réclamant que l'on approche l'œil, à la manière Moreau... Ou de grandes traînées, des flaques de couleurs pures, lumineuses, heurtées... Le sujet qui s'impose... La vision qui précéda la première rencontre... la vision de ce qui fut comme une apparition... c'est cela... la foule sous la nef, dans les galeries de l'église... un espace aménagé entre les deux blocs de sièges de la nef, amenant tout droit à l'autel... l'espace séparateur de l'autre côté duquel tu t'appliquais à voir l'autel... et montrer le « comme une apparition », mon regard allant et venant, fouillant... mon premier regard se posant sur toi, dévorant... dans la lumière d'un jour de Pâques, plus de cinq ans auparavant... A Venise, grâce à un voyage collectif organisé par une institution scolaire, parmi d'autres potaches en uniforme bleu marine qui compulsaient leur « livre pour prier », qui chantaient avec une piété excellement bien feinte. Nous nous trouvions plus précisèment sur une île, entre le Lido et un asile d'aliénés, une île à la fois monastère, bibliothèque, musée, imprimerie, pépinière au siècle précédent d'érudits arméniens: Saint Lazare.

A ta gauche immédiate, une femme, dans laquelle je crus retrouver quelques uns de tes traits... nez aquilin à moitié recouvert par des cheveux beiges et blancs... profusion aux poignets de larges bracelets en argent très sonores, plus sonores que l'encensoir manié sans delicatesse.

Azade, je te regardais. Plutôt, tout ton être, toute ta séduisante jeunesse, séductrice, que cela soit voulu ou non, m'envahissait ». Un cœur avait battu, soufflet monumental de forgeron. Moments durant lesquels Camille avait été une étendue conquise par la lente mélopée distillée par l'orgue, participant à ce qui est, à l'atmosphère. Arrachement à la terre pour être emporté loin.

« Dans cet espace où me serait offert comme plat l'allégresse ». Fusion dans la mélopée, dans l'agréement. Muette admiration. « Qu'il traverse, le patricien salace, un marché d'esclaves soumis aux rigueurs du vent. Mais te portraiturer, coiffé d'un bonnet phrygien gris, détournant ton regard du combat fratricide mettant aux prises Romulus et Tatius, posant ta joue contre la crinière brune d'un cheval. Te croquer, déjà ceint de lauriers fleuris, ajustant ta sandale au bas de l'autel d'Heraklès. C'est toi qui tirais par ses rênes un cheval blanc, qui de toute ta puissance, de toute la vigeur des deux races confluant, bouillonnant en toi, animant tes bras, le tirais vers le sacrifice, dans le grand brasier consumant les fastes de Sardanapale. Ton glaive court, tu l'enfonçais dans son poitrail pour mettre fin aux vains soubresauts de son instinct. Ton seul grand pagne violet hésita entre t'habiller et donner l'illusion de la nudité. Le même tressaillement, devait-ce être, lorsque Desdémone voyait la sombre splendeur de son conjoint. Te faire modèle de sculptures pour l'avenir, taillées dans une matière défiant les lames du temps, matière pérenne, matière inconnue ».

Pérpétuer cette parcelle d'humaine beauté, cela est... cela fut, cela serait doux et désirable.

A un moment de la messe, Camille eut de nouveau une appréhension claire du réel, examina comment en arriver où ils en arriveraient, comment instaurer des relations sous une autre forme qu'amicale, plus intense, comment escalader ses murailles, comment s'introduire dans son donjon? Fol désir de l'ascension que Camille présumait ardue, de l'abordage.

« Dès que tu apparus dans ma longue-vue, je changeai sans tarder de direction — je te mentirais si je te disais que j'en suivais déjà une — j'obliquai vers toi, j'entrepris des manœuvres d'approche, je t'abordai. Qu'il eu pu en être autrement? Non... ce qui fut devait être ».

Camille s'était au gré du temps échafaudé une mythologie toute personnelle. Afin de dire l'indicible. Il était un navire. Des tours, des donjons se dressaient à l'horizon, scrutés par des longues-vues qui de scruter salivaient, qui de l'avaler continuaient leur examen. Valeur sentimentale était donnée à des îles proches des côtes bretonnes? Assurément. Ces îles étaient identifiées à des phases de la passion. Azade était par suite une belle-île.

« Si je t'explore, si tu m'apportes — à moi, culotté d'un bermudas, chapeau colonial pour coiffure, suant dans la serre palpitante de ton cœur torride — la fraîcheur, la joie, tu seras Groix. S'il advient qu'ayant abordé à tes rivages, nous connaissions l'extase, manne quotidiennement distribuée, d'avoir vu la pureté de nos cœurs, par les Bienheureux du Paradis dantesque ou d'Aubigné, tu serais sans conteste Sein, terre des soupirs d'aise et du bonheur tacite.

Et Ouessant? L'île rare au plus haut point pour qui nul ne regretterait de partir avant l'heure, de murmurer « Que meure l'amour », avant de s'affaler dans une mare écarlate. A dire vrai, je me suis toujours plus aimé que je n'ai aimé autrui, pour ne jamais voir se profiler cette île ultime, que tout objet d'amour.. mon chevalet, ma palette, mon souffle, mes rectangles de toile montée sur châssis recouverts de couleurs avec lesquels j'acquerrai gloire, considération... Pour cette gloire... — pour ce fantôme de gloire — je consentirai à sacrifier beaucoup, une multitude d'objets, de désirs. Mais pas ma vie... Disparaître... Si j'étais incapable de tenir le pinceau... si... si mon cercueil ne devait crouler que sous les ors scintillants de la gloire posthume. Vision bien utilitaire... à mon image ». Ouessant lui est interdit, à Camille qui se convainc que la sépulture lui faisant face ne peut être vide.

« J'ai été idolâtre... De toi seul. Mais mon désir pourra-t-il de nouveau aller vers un corps inanimé, enfoui, promis à la putrescence. Ou vers un souvenir?...

Mes yeux, cernez-vous de flamme
et brûlez
Ma langue, arrachez là, qu'elle se
taise
Qu'un couteau me coup le cœur.
Pourquoi aimer?

Pourquoi t'aimer, t'aimer encore?.. Pour une fois, une seule? Mes doutes seraient infirmés, il trouverait réponse, mon désir, je ne pouvais le savoir... que tu étais déjà — est-ce un adjectif qui te cernera? — assez hédoniste pour vivre dans la perdition, la fixation-dans-un stade-à-dépasser, c'est selon le vocabulaire affectionné, ou déjà ouvert à tous les exutoires ».

La messe avait continué à dérouler ses fastes, le grand tapis des paroles litugiques lancées vers l'Eternel.

« En cette matinée de Pâques, debout, tu n'ennuyais visiblement ».

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՏԻՍ ՄԱՄԵՐԸ

Մարուքայ սարից մի ջարդուած խաչքար
Տատս շալակած բերել էր Թալին,
Ամէն կիրակմուտ երկու մոմ մարմար
Հալւում էին լուռ, դաջւում խաչքարին:

Գնում էին երբ բոլորը գործի,
Տունը տատիս էր, աշխարհ-բակը՝ ինձ,
Նա լուռ հարում էր կաւէ խնոցին,
Կաւէ կարուսել՝ մէջը լի թախիծ:

Ու երբ յոգնում էր, շտկում էր գօտին,
Մէջքի նուրբ գօտին՝ վշտի պէս անծայր,
Դատարկ խնոցին յեռում էր պատին,
Գունդ-գունդ կարագից ցող էր կաթում ցած:

–Տան զարդը հացնէ, աշխարհինը՝ մարդ,
Վկայ՝ էս խաչքար, էս իւղ, էս մոմեր,
Աշխարհը, լաւ՝, կը դառնայ դրախտ,
Թէ մարդ մօր կաթը ասուց պահի վեր··

Խրատ, խնոցի, հոգսեր փոքր ու մեծ,
Հին տուն, հին կարօտ, խաչքար եւ յոյսեր···
Մոռացաւ տատս, մոմեր չվառեց,
Մինչ ուշքի կը գար, արդէն դէմլուս էր:

Զարթնեցինք քնից, գժուել էր դարը,
Մղկտաց տատս.– Կռի՛ւ է, աւե՛ր···
Պատնառը ե՛ս եմ, ե՛ս ու խաչքա՛րը·
Ա՛խ, ինչո՞ւ երէկ չվառի մոմեր···

ՍԱՍՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Dans la ville des morts, a l'est d'Alfortville, Azade est encore parmi une foule, foule muette, tandis que des sauterelles sans dieu élèvent leur magnificat quotidien vers leurs femelles. Trois immenses cuves de la centrale gazière, chacune de mensuration differente, six grands ensembles tout en longueur cuisent sous un soleil exceptionnellement chaud. Difficile que les voiles de ces grands ensembles — le linge flasque d'humidité, s'égouttant, passé entre les mains des ménagères, dans le tambour rugueux, méthodique de la machine — ne claquent au vent, ne reprennent du poil de la bête pour être de nouveau maculées, pour revêtir on ne sait qui, on ne sait quoi... Azade est allongé ici, dans quelles dispositions?

« Dans un état excluant que tu le puisses, être dans de quelconques?... ».

Camille regardait autour de lui, d'autres pèlerins dans la grande église, venant de France à l'occasion de vacances. Les colonnes, les chapiteaux sans aucune ornementation. Au-dessu de chacun d'eux, des portraits en forme de médaillons. Tout le vénérable appareil des Saints Arméniens, tout le martyrologe des Héros d'un christianisme oriental sur mosaïques: Saints Tadhée, Barthélemy, et Jude, l'Illuminateur, la princesse Santoukht descendant à la renverse son escalier, Machdots très saint, très à même d'être encensé pour avoir inventé l'alphabet national..

Le visage du poète de Scutari, présence inattendue, éclatait d'innocence sur un fond vert pâle sans qu'il y ait de saule avec ramures en pleurs, au pied duquel le même poète mettrait la dernière main à quelques vers fumants de lave amoureuse, avant de les jeter aux siècles futurs:

Au printemps de ma vie,
Tandis que s'épanouissaient les fleurs
de l'amour,
Mon cœur s'embrassait de l'amour
inextinguible
De la vertu et du beau...

Touriane, que diable allait-il faire dans cette galère? Ou plutôt, dans cette nef des fous de Dieu?

Et la face du pieux, du chaste, de l'auto-sanctifié à force d'emprunter le chemin salvateur de l'ascèse bordé d'immanquables épines, d'inéluctables ronces, de fouets nécessaires à neuf lanières, l'expert Krikor Narek en mortifications, cheveux roux coiffés par un capuchon de tissu grossier.

« Et je te vis... toi le Narekien, tes yeux comme rougeoyant... tes pommettes couleurs d'abricot d'éternel adolescent verdir, recherchant... fébrilement la citation dans les Ecritures dépositaires du sacro-saint souffle divin, tout ton torse sillonné de frissons... ton poing, ton index pointés vers moi, couvrant de ton imprécation les cantiques...hurlant à t'en décrocher la mâchoire sans que les autres entendent: Tu ne partageras pas ta couche avec un homme. Comme on le fait avec une femme. C'est une abomination.

HAMAZASB SAKAYAN

(*) *Jeune francophone dont une communication, « Le Théâtre quasi-arménien », vient de paraître dans les Actes du second seminaire international de l'ICOM, Hamazasb Sakayan écrit des nouvelles.*

Ont été publiés des fragments de « Diaspora », dans le N° 2 de la revue française d'expressions Porte-Voix, et ici même «Si le souvenir de moi s'estompe» (N° du 6 Avril 1980).

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՅՈՒԼԻՍ
5
DIMANCHE
5 JUILLET
1981

LE NUMERO 2 F.

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Թիւ 52

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ : 160 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 350 Ֆ. - Հատը : 2 Ֆ.

56րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 14.944 | Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN | 56e ANNÉE — No 14.944

«Ո՞Վ ԷՐ ԱՅԴ ՄԱՐԴԸ(1) - ԳՐՈՂ ՄԸ»

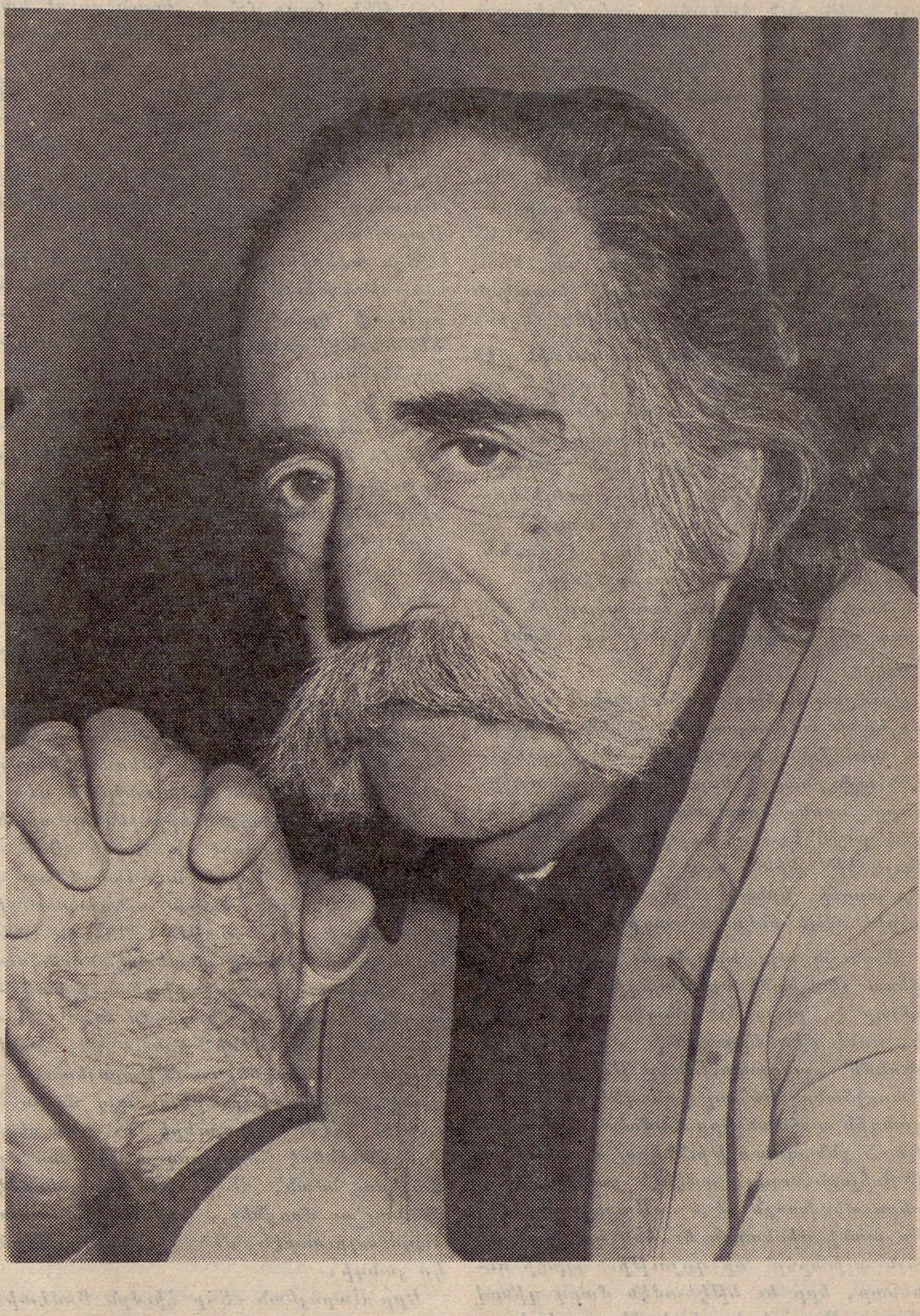

1960–ին, երբ 16 տարեկան էի, ընտանեօք Ամերիկա գացինք: Հոն հաստատուելէ քիչ ետք պատասխանատուութիւնը զգացի լրջօրէն Ուիլեըմ Սարոյեան կարդալու, եւ յաջորդ երկու տարիներու ընթացքին բաւական բան կարդացի,– պատմուածքներ, երկու վէպ, կարճ թատերախաղեր: Անշուշտ կազմուած ճաշակ կամ հասուն դատում չունէի, բայց գրել – կարդալ սորվելէս ի վեր անդադար կարդացած էի, եւ կարծեմ, տարիքիս համեմատ՝ բաւական լաւ դատում ունէի: Մեծ համակրանք մը չզգացի Սարոյեանի գրականութեան հանդէպ. ոչ ալ՝ մեծ հակակրանք մը: Հետաքրքրութիւնն ու յուսախաբութիւնը իրարու կը յաջորդէին ընթերցման ընթացքին,– հոս երկու էջեր, որոնք կը խանդավառէին զիս. ապա երկու էջ, որոնք կեղծ ուրախութիւն կամ բռնազբօսիկ լաւատեսութիւն կը ծորէին, ապա էջ մը՝ չափազանց անոյշ, անուշեղէնի նման... ու հազիւ գիրքը վար դնելու կը պատրաստուէի, նորէն խանդավառող

Գրեց՝

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

տողեր: Այսպէս, երբեմն հաճոյքով, աւելի յաճախ ինքնապարտադրումով, յանախակի ընդհատումներով՝ մինչեւ 18 տարեկանս բաւական Սարոյեան կարդացի: Անկէ ետք, մինչեւ 1979՝ ոչինչ: Ոչ կարդացի, ոչ ալ փափաքը զգացի: Այդ տարի, երբ Փարիզ էի, ու յաճախ կը յաճախէի «Յառաջ»ի խմբագրատան մէջ, օր մը որոշեցի Թերթի խմբագրին՝ Արփիկ Միսաքեանին ծաղկեփունջ մը նուիրել: Ծաղիկները ձեռքս կը քալէի նեղ փողոցներէ, 9–րդ առռնտիսմանի մէջ, երբ քովէս անցնող մարդ մը գլուխը դարձնելով՝ ինքնիրեն մրթմրթաց, քիչ մը խուլ եղողներու յատուկ բարձր ձայնով, եւ անգլերէն լեզուով,– «Ի՛նչ աղուոր ծաղիկներ»: Եւ շարունակեց քալել, ինձմէ արագ: Շատ Անգլացիի չէր նմաներ: Մօտեցայ իրեն, փորձելով երեսը տեսնել, հետաքրքիր: Այդ վայրկեանին երեսին ու անձման պեխերը նորէն ինծի դարձուց եւ հայերէնով ու առանց իր քայլերը դանդաղեցնելու ըսաւ «Բարեւ»: Անգլերէնով հարցուցի,– «Սարոյեա՞նն էք»: Կեցաւ, վերէն – վար քննեց զիս ու ըսաւ, անգլերէնով,– «Այո՛: Ամերիկայի՞ն ես»: Կարծես լեզուներու այս խաղով զիրար կը փորձէինք: Հայերէն ըսի,– «Այո՛: Բայց հայերէն գիտեմ»: Գլուխը շարժեց, ու լուռ սկսաւ քալել նոյն ուղղութեամբ. 30 քայլ առինք: Կեցաւ: «Յառաջ» կ՚երթա՞ս,– հարցուց: «Այո»: – «Ես ա՛լ», ըսաւ, ու մի քանի վայրկեան շարունակեցինք քալել: Լուռ էր, կարծես խորունկ մտածումներու մէջ ընկղմած: Օթվիլ փողոցի անկիւնին երբ մօտեցանք, կեցաւ, դարձաւ նորէն եւ անգլերէն ըսաւ,– «Նայէ՛, այս ծաղիկները Արփիկին համար են, չէ՞»:– «Այո՛»: «Այն ատեն», ըսաւ, «խնդրանք մը ունիմ: Ասոնք գեղեցիկ ծաղիկներ են, իսկ ես չեմ սիրեր մուտքս եւ մարդոց ուշադրութիւնը բաժնել ուրիշ ուշագրաւ բաներու հետ: Շնորհք մը ըրէ ինծի (տուր մի է փէյվըր): Հինգ վայրկեան հոս սպասէ՛, վերջը եկուր»:

Այդպէս ալ ըրինք: Այդպէս ճանչցայ Սարոյեանը,– յաճախ երախայի պէս անկեղծ, յաճախ խորամանկ, նոյնքա՛ն մարդկային՝ որքան ինքզինքով լեցուն եւ ինքնակեդրոն այդ հակասութիւնը: Մօտ երկու շաբաթ եկաւ «Յառաջ», երբեմն իբրաւաջորդ օրերու, ապա՝ կարճ բացակայութենէ մը ետք, որու ընթացքին Պուլկարիա էր, գրողներու համագումարի մը առթիւ:

Երբ վերադարձայ Ամերիկա, մի քանի հարիւր էջեր կարդացի, կամ աւելի ճիշդ՝ համտեսեցի իր հին գրութիւններէն ու նորերէն: Նշմարեցի որ հիները կը շարունակէին նորերէն լաւ Թուիլ ինծի. նոյնիսկ կրնամ ըսել որ իր վերջին գործերէն շատերը նախընտրելի էր Թղթատել՝ հոս – հոն մի քանի էջ կարդալով, քան Թէ փորձել կազմակերպուած ընթերցում, սկիզբէն մինչեւ վերջ: Խօսող, յաճախ ինքզինք կրկնող մարդու մը խօսքերն էին անոնք, եւ ոչ «արուեստ» ըլլալու ձգտող արձակ,– Թէեւ քանի որ «արուեստ»ի դիմակին ետեւ բաւական խեղճութիւններ կը պատահին, այս խօսքը պէտք է զգուշութեամբ կարդալ:

Վերջին ընթերցումս՝ Սարոյեանի գործէն, եղաւ իր անտիպ ու անվերնագիր մէկ միարար, բայց երկար Թատերգութիւնը, գրուած Փարիզի մէջ, Յունիս – Յուլիս 1979–ին: Այս Թատերգութիւնը «տեղի կ՚ունենայ» «Յառաջ»ի խմբագրատան մէջ, ու նկարագիրներուն անունները կը բնորոշեն ընդհանրապէս իրական անձեր,– Թերթին խմբագիրը՝ Արփիկ Միսաքեան, բանաստեղծ Զուլալ Գազանճեան եւ այցելուներ, որոնց կարգին՝ ես: Եթէ ընթերցողին տարօրինակ Թուի որ Թատերագիր մը Թատրոն ստեղծէ՝ ապրող անձեր իբրեւ իր գործի դերակատար գործածելով, ու անոնց իսկական անունները պահելով, պէտք է յիշել որ 1940ին Ամերիկայի մէջ մանր Թատերագիր մը իր մէկ կտորին մէջ... Սարոյեանը իբրեւ դերակատար գործածած է:

Համեստութիւնն ու անկեղծութիւնը կը պահանջեն որ աւելցնեմ Թէ՝ «դերս» յաճախ կը համապատասխանէ այդ նոյն երկու շաբաթներու իրականութեան՝ երբ ես կը հանդիպէի Սարոյեանի,– «Խաչի՛կ, այ տղա՛յ, ուիսքի մը լեցո՛ւր», կ՚ըսէր ան ինծի, կեանքի մէջ, ու կը շարունակէ ըսել, Թատերգութեան մէջ:

Աւելցնեմ նաեւ որ Թատերգութիւնը կեանքին հետ ուրիշ ձեւերով ալ կը կապուի,– խօսակցութիւններուն մէկ քառորդը, իմ հաշուով, իսկապէս խօսուած բաներ են: Սարոյեան սուր յիշողութիւն ունէր, եւ յաճախ կը նօթագրէր զինք հետաքրքրող բաներ (2):

Այսքանը կը գրեմ, Սարոյեանը «ընդօրինակելով»,– այսինքն՝ կը բնորոշեմ ենթակայական այն իրականութիւնները, որոնք մաս կը կազմեն իմ ճանչցած Սարոյեանի պատկերին, անձնական ծանօթութեան եւ ընթերցանութեան ընդմէջէն:

×

Կայ ուրիշ Սարոյեան մը,– ո՛չ այն Սարոյեանը՝ որ Ռիւ Թէքպու կը բնակէր. ո՛չ այն՝ որ Հայաստանի ու որոշ չափով նաեւ Սփիւռքի մէջ կը փառաբանուէր մարդոց կողմէ՝ որոնք աւելի իր համբաւէն ծանօթ էին, քան նոյնիսկ իր գործի մի քանի էջերուն, այլ ա՛յն Սարոյեանը՝ զոր կը կարդային ու կը դատէին ամերիկացի քննադատներ: Ի վերջոյ, ան կը պատկանի, նախ՝ ամերիկեան գրականութեան,– իսկ Թէ կը պատկանի՞ հայ գրականութեան կամ ոչ, այդ՝ դատողին խառնակրօնութեան հետ կապ ունի:

Ըստ իս՝ պէտք ունինք նոր բառի մը, նկարագրելու համար Սարոյեանն ու իր նմանները, որոնց Թիւը անխուսափելիօրէն պիտի բազմանայ Սփիւռքի մէջ,– էթնահայ կամ էթնիքահայ գրողն է ան, այսինքն՝ էթնոս–ի մը կամ էթնիք հաւաքականութեան մը գրող, որ անպայման կը գրէ օտար լեզուով: Շահնուրը՝ հայ գրող է, Լիւպէնը՝ Ֆրանսացի կամ էթնահայ,– (իմ կարծիքով՝ վերջին երկու բառերը զիրար չեն հակասեր):

Ի՞նչ է ամերիկացի քննադատներու եւ գրախօսներու կարծիքը իսկապէս, Սարոյեանի մասին: Ամփոփ ձեւով կրնամ ըսել, քանի որ ես ալ կը բաժնեմ զայն,– գրող մը, որ հակառակ իր մեծ համբաւին ու յաջողութեան, աւելի՛ գրող էր, քան գրագէտ, բայց որ սակայն ունեցաւ ու ցոյց տուաւ մեծ տաղանդ մը. տաղանդ մը, որ իր գործերէն ոմանք, եւ ուրիշ գործերէն մասեր՝ լուրջ արուեստի մակարդակին հասցուց: Նաեւ տաղանդ մը՝ զոր յաճախ մսխեց ան:

Եւ կամ, եթէ «գրող» ու «գրագէտ» բառերու տարբերութիւնը չի գոհացներ, կրնանք ըսել,– գրագէտ մը, որ կրնար շատ լաւ գրել եւ երբեմն այնքա՛ն լաւ գրեց, որ ամերիկեան գրականութեան «փոքր անմահներու» շարքին մէջ անցաւ, բայց որ շատ աւելի յաճախ գրեց տկար ու անխնամ կտորներ, որոնք արդէն մոռցուելու դատապարտուած են:

Հիմա տեսնենք, աւելի մանրամասն ձեւով, Թէ ի՞նչ ըսին (3):

Նախ, կարելի է հաստատել Թէ ամերիկացի քննադատներն ու գրականութեան ուսուցիչները բաւական դիւրին կը գտնեն համաձայնիլ՝ Սարոյեանի ամէնէն լաւ գործերու «ծաղկեփունջ»ի մասին, եւ անոնց ընտրութիւններն ու կարծիքները կ՚արտայայտուին՝ հաւաքածոներու եւ գրականութեան դասագիրքերու մէջ զետեղուող կտորներով, որոնք մի՛շտ պատմուածք ու Թատրոն են: Նոյնիսկ երբ նկատի առնենք Թէ որքա՛ն դժուար է վէպ ու վիպական հատուածներ պարփակել ընտրեալ կտորներու հաւաքածոյի մը մէջ, նորէ՛ն ստիպուած ենք ընդունիլ, որ Սարոյեանի վէպերը, նոյնիսկ՝ «Մարդկային կատակերգութիւնը», իր պատմուածքին ու Թատրոնի մի քանի գործերուն չափ բարձր համարում չեն ստանար:

Ուրեմն՝ «ծաղկեփունջ»ը,– ա) «Տը Տէյրինկ Եանկ Մէն օն տհը Ֆլայինկ Թըրափիզ»,– այսինքն՝ «Յանդուգն Երիտասարդը՝ Թռչող Մարզաձողին Վրայ»: բ) «Տհը Թայմ օֆ Եուր Լայֆ»,– այսինքն՝ «Կեանքիդ (ամէնէն լաւ) ժամանակը»: գ) «Մայ Հարթս Ին տհը Հայլէնտծ»,– այսինքն՝ «Սիրտս Բարձրավայրերուն մէջն է»: Այս երեքը կը կազմեն Սարոյեանի պատմուածք – Թատրոն գործին կորիզը,– նշել որ՝ ան յաճախ պատմուածքը միարար Թատերախաղի վերածած էր, կամ՝ փոխադարձաբար: Օրինակ՝ «Մարդկային կատակերգութիւն»ը իբրեւ շարժանկարի սէնարիօ գրած է նախ, եւ յետոյ վերածած վէպի:

Աւելցնել նաեւ՝ որ կան խմբակ մը քննադատներ, որոնք կ՚ուզեն այս կորիզ կազմող բարձրորակ գործին մէջ դնել «70.000 Ասորիներ» կտորը, եւ «Անունս Արամ է»–ն:

Նկատելի է որ գրագէտի մը համար, որ՝ ըստ Յակոբ Փափազեանի (տե՛ս «Յառաջ», Յունիս 16, 1981) 40 հատորի մօտ գործ արտադրած է, շատ մեծ քանակ չէ ոսկեայ դափնիներու արժանացող գործը,– այս արդէն մեզ կը բերէ այն քննադատութիւններուն եւ գովեստներուն՝ որոնք յաճախ կրկնուած են ծանօթ ու անծանօթ քննադատներու եւ ուսուցիչներու կողմէ, եւ ուրեմն՝ այլեւս կը կազմեն մասամբ կաղապարուած՝ բայց եւ այնպէս շատ ազդեցիկ քննադատական կարծիքի կորիզը Ամերիկայի մէջ:

Էտմընտ Ուիլսըն, որ Սարոյեանի արձանագրած ամենամեծ յաջողութեան տասնամեակին (1934 – 1943) Միացեալ

Fonds A.R.A.M

ՍԱՐՈՅԵԱՆ ԵՒ «ՅԱՌԱՋ» ԿԱՄ ՈՒԻԼԵԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Սարոյեանի գրութիւնը ունի զուտ հայկական կողմ մը, որ մնացած է մութ, անորոշ, նոյնիսկ՝ շատերու համար, բոլորովին անծանօթ: Բայց երբեք կարելի չէր կասկած ունենալ իր հայկական ինքնութեան մասին. զայն հաստատած է միշտ, հանրօրէն, շեշտակի կերպով: Մանաւանդ, իր գրական գործունէութեան առաջին շրջանին գրած պատմուածքները ունին հայկական պատառներ եւ լի են հայ նկարագիրներով կամ դերակատարներով: Անշուշտ, Անուն Արամ է-ի հաւաքածոն (1940) ասոնց ամէնէն ծանօթն է:

Մեծ մասով ինքնակենսագրական բնոյթ ունի Սարոյեանի Ռոմ Ուակրամ վէպը (1951), որուն հերոսը՝ Արաշ Վակրամեան, Ֆրէզնոյէն, դերասան մըն է, եւ որուն անկեղծ ու վաւերական հայկական շրջանի կեանքը հակադրուած է այն կեղծիքին ու անվաւեր արժէքներուն դէմ՝ զորս կը ներկայացնէ Հոլիվուտը,– որուն կեանքի ձեւերը Ռոմ-Արաշ կը մերժէ, որմէ չի փորձուիր, եւ որուն՝ ի վերջոյ, չի յարմարիր: Այս գրքի հրատարակութենէն անմիջապէս ետք Սարոյեան սկսաւ գրել յուշագրական շարք մը, Հեծանիւ Նստող մը Պէվէրլի – Հիլզի մէջ (1952), ապա ակնարկներու եւ էսքիզային գրութեան շարք մը, որոնք կ'աւարտին 1978–ին միայն, իր Մահանշմարներ գրքին մէջ: Այս մատնանշուած բոլոր գործերը, ուղղակի կամ անուղղակի, հայկական նիւթեր կը շօշափեն:

Սարոյեանի ծաւալուն օրագրութիւնները եւ նոյնի՛սկ աւելի ծաւալուն նամակագրութիւնը, որոնք խնամքով պահուած են, օր մը շատ օգտակար պիտի ըլլան գրագէտին հայկական կողմի վերլուծումին: Սակայն, կարելի է ըսել որ, այս գործերը Սարոյեանի հայ արմատներու հետ ունին յարաբերաբար երկրորդական կապեր, որովհետեւ ուրիշ երկու գրական սեռերու մէջ է որ Սարոյեան բացէ ի բաց եւ ուղղակի կը ճակատէ իր հայ արմատները: Այս սեռերուն առաջինն է այն ներածականներն ու նախաբանները, որ ան գրած է ուրիշ Հայերու համորներուն համար – վիպագիրներու, պատմագէտներու, թարգմանիչներու, փորձագիրներու հատորներուն:

Սարոյեան շատ քիչ (եթէ երբեք) բեք) մերժած է խնդրանք մը՝ իր անունին փայլը եւ վարկը «փոխ տալու» նոր գրողի մը, երբ ան խնդրած է նման բացման խօսք մը: Որքան որ գիտեմ, նման գրութիւններու վերջինը լոյս տեսաւ 1980–ին, իբր նախաբան՝ անգլերէն, թարգմանաբար լոյս տեսած հատորի մը, որ կը կոչուի Վան – Վասպուրականի Փառապանծ Դիմադրութեան Պատմութիւն: Իսկ Սարոյեանի առաջի՛ն գրութիւնը, նոյն այս սեռին մէջ, լոյս տեսաւ 1939–ին, իբրեւ նախաբան ծաղկաքաղի մը,– Երեք Աշխարհներ (հրատարակուած Պոսթընի մէջ, Հայրենիք–ի կողմէ): Կարելի է ըսել, նաեւ, որ 1970–ական թուականներու ընթացքին գրած է հայ իրականութեան մասին ամէնէն երկար ու սուր հատատումներէն մէկը՝ իբր նախաբան Գառնիկ Գէորգեանի գրքին՝ Ձնֆուշապատում:

Թատրոնը կամ թատերգութիւնը եղաւ այն երկրորդ սեռը, որուն միջոցաւ Սարոյեան իր Հայութիւնը հետախուզեց եւ արտայայտեց իր անձնական հակազդեցութիւնը՝ հայկականութեան գրած հարցերուն: Այս «հայկական» թատերախաղերու վերջին ու ամէնէն կարեւորն է Յառաջ:

Գուցէ տարօրինակ թուի անոնց, որոնք մօտէն ծանօթ չեն Սարոյեանի գործին,

Գրեց՝

ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

որ ան թատրոնը ընտրեց իբր միջոց՝ իր հայկականութիւնը ուսումնասիրելու համար, եւ չընտրեց, օրինակ, փորձը կամ յուշագրութիւնը: Սակայն Սարոյեան թատրոնը կը սիրէր աւելի՛, քան գրեթէ միւս բոլոր գրական սեռերը,– գուցէ նոյնիսկ աւելի՛, քան պատմուածքը: Երկախօսութիւնը կը սիրէր եւ կը տիրապետէր անոր՝ իբր գրական ձեւ: Իր առաջին գրական յաջողութիւններուն մէկ կարեւոր մասը թատրոնի միջոցաւ իրագործուեցաւ,– Սիրտս Բարձրավայրերու Մէջ է կամ Կեանքիդ Ամենալաւ Ժամանակը, եւայլն: Այնքա՞ն կը սիրէր թատրոնը եւ հմայուած էր անով որ 1941–ին ի՛ր իսկ գրամով գնեց Պէյլաքօ թատրոնի շէնքը՝ Նիւ Եորքի մէջ, ու հիմնեց «Ուիլեըմ Սարոյեան» թատրոնը, ուր պիտի բեմադրէր թատերախաղեր՝ գրուած ի՛ր կողմէ, բեմադրուած ի՛ր կողմէ, ի՛ր դերարաշխումներով: Գիտէր որ Շէյքսփիրի անունն ալ Ուիլեըմ էր, եւ անոր նման կ'ուզէր ոչ միայն թատերագիր ըլլալ, այլեւ՝ մաս կազմել թատերախաղի մը ստեղծման ամէն մասնիկին: Յաւելեալ, իր ծանօթները կը տեսնէին, որ ունէր բնածին եւ գրեթէ անհաւատալի կարողութիւն մը՝ ամէն ինչ երկախօսութեան եւ թատերգութեան վերածելու: Իր կեանքի վերջին տասնամեակին, երբ Փարիզ ալ կը բնակէր, ինք կը յոխորտար որ տարին մէ՛կ երկար ու մի քանի աւելի փոքր թատերգութիւններ կը գրէր, եւ թէ՝ զանոնք չէր հրատարակեր կամ բեմադրեր, միայն այն պատճառաւ, որ թատրոնի ներկայ բառը կը թելադրէ «սուրբ – ա – գրել» գաղափարը:

Մինչ Ուիլեըմ «գինարբուք» պատճառելու կարողութիւնը կը վերագրէ Սարոյեանի զգացական եւ մարդամօտիկ ոճին (գոնէ անոր ամենալաւ նմոյշներուն), Ֆիլիպ Ռահվ կը հերքէ որեւէ հիացումի կարելիութիւն: Սարոյեանի լեզուն, ըստ անոր, պարզ չէ, այլ՝ նախնական, եւ իր մտածելակերպն ալ պարզ չէ, այլ՝ դիւրին խմաստակութիւն: Ռահվ, որ 1930–ական եւ 1940–ական թուականներուն ծանօթ քննադատ էր, Սարոյեանը կ'որակէ «երախաներու համար Թոլսթոյ» մը. թէեւ խօսք մըն է, որուն գուցէ կարելի է դրական մեկնաբանութիւն մըն ալ տալ, այդ չէ՛ Ռահվի նպատակը: Իր յաճախ կրկնուած գանգատը այն է, որ մարդկութեան համար պարզ գրել ու լաւատես ըլլալ՝ մարդկային ցաւի ճանաչումը մերժել չի նշանակեր. Ռահվ կը հաւատայ որ այդ ճանաչումը կը մերժէ Սարոյեան:

Այն ամերիկացի քննադատները, որոնք առաքինութիւններ կը վերագրեն Սարոյեանի, կը հաստատեն որ իր լաւ գործերուն մէջ գոնէ, ան կրցած է ներկայացնել ցաւը, զայն «հերքելէ» առաջ, մինչ իր տկար գործերուն մէջ անդադար, շատախօս ու ժպտուն լաւատեսութեամբ մը... պատգամած է լաւին ու երջանկութեան կարելիութիւնը եւ նոյնիսկ յաղթանակը՝ ցաւին դէմ:

Ինչպէս հաստատած է ամերիկահայ քննադատ Նոնա Պալաքեան (անգլիա – գիր), Սարոյեան կ'ուզէր «բնակելի աշխարհ մը ստեղծել, մարդուն համար»: Նմանապէս, Ուիլեըմ Ֆիշբը կ'ընդգծէ որ Սարոյեան «պատմութեան մղձաւանջէն» կ'ուզէ փրկել մարդը, ու նաեւ՝ «մահը մերժել»: Անշուշտ հսկայ դժուարութիւններ կան նման գրական ձեռնարկի մը մէջ: Պատմութեան մղձաւանջը (ի դէպ, ամերիկացի քննադատները չեն նշմարած որ խօսքը կ'ակնարկէ Ճ. Ճոյսի «Ոդիսեւս» գործին, ուրկէ առնուած է նախադասութիւնը) այնքան ալ դիւրաւ չի մերժուիր, եւ ուրեմն 1934 – 1943 պատմական շրջանի անտեսական անկումը, Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմը, Նացիզմը, Ֆաշիզմը ու Բ. Աշխարհամարտը մեզի կրնայ մի. քանի վայրկեան «մոռցնել տալ» Սարոյեան, առանց լրջօրէն պայքարելու այդ մղձաւանջին դէմ: Ջարդերէ ու անասելի մղձաւանջներէ ճողոպրող ուրիշ շատ մը Հայերու նման, Սարոյեան կը փորձէ մոռնալ ու մոռցնել,– փորձ մը՝ որ շատ հազուադիւտօրէն մեծ գրականութեան կը յանգի:

Երբ Սարոյեան «Տէր Հիւմըն Քոմէտի» կամ «Մարդկային Կատակերգութիւն» բառերը կ'ընտրէ իբր իր անդրանիկ վէպին խորագիր, կը հրաւիրէ բաղդատութիւններ՝ որոնք վտանգաւոր են իր գործին համար,– ա) Հակասութիւն՝ մարդկային ողբերգութեան հետ, որ աւելի՛ համատարած է: բ) Բաղդատութիւն՝ Պալզաքի շատ աւելի բարդ ու կոթողական վէպերու շարքին հետ, որոնք նոյն մակդիրը կրած են: գ) Բաղդատութիւն՝ Տանթէի «Կատակերգութեան» հետ, որ իր մահէն ետք ճանչցուած է իբր «Աստուածային Կատակերգութիւն», եւ վերջապէս՝ դ) Բաղդատութիւն՝ Ճոյսի «Ոդիսեւս»ին եւ Հոմերոսի «Ոդիսական»ին հետ, Սարոյեանին գրքի դերակատարներուն եւ տեղերուն տուած անուններուն պատճառաւ: Հոս՝ կը տեսնուի թէ այս բաղդատութիւնները հրաւիրող Սարոյեանը իր շահած համբաւով մոլեգնած էր, ինչպէս կը հաստատէ Ռահվ:

Անշուշտ, ողբերգութիւնը Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը նկարագրող բառ մըն է սովորաբար, եւ Սարոյեանի կապը՝ իր հայկական արմատներուն հետ, յաճախ կը յիշուի, առանց լրջօրէն ուսումնասիրուելու: Հ. Քէնպի՝ «Անունս Արամ է»–ի մասին գրած ատեն կ'ըսէ թէ գիրքը՝ կը նկարագրէ «Հայ մը, որ ամերիկանալու ընթացքին մէջ է... Նոր ազգ մը կը ստեղծուի այս տղուն մէջ, «ազգ» մը՝ որ իր մեծ հայրը աւելի՛ կը շուարեցնէ, քան նոյնիսկ իր ամերիկացի ուսուցիչները... Արդարեւ, Հայու մը մանկութեան այս պատմութիւնը՝ այս տարուան ամէնէն ամերիկեան պատմութիւնն է»:

Հայ – ամերիկացին, որ ոչ մէկ ազգն է լիօրէն, ոչ ալ միւսը, յարաբերաբար նոր ու կարեւոր տիպար մըն է, եւ, ինչպէս կը գրէ Լ. Հոկլընտ,– «Սարոյեան նորաստեղծ էթնիքութեան գրողն է, Ամերիկայի առաջիններէն»: Այս վիճակը անբաժան է կորուստի զգացումէն ու վերադարձի յոյսէն, որոնք համամարդկային զգացումներ են, եւ զորս շատ լաւ օգտագործել գիտէ Սարոյեան:

Անշուշտ իր հօր եւ իր ժողովուրդի մահուան ու մահերուն ծանօթ, մանկութեան որբացած գրագէտը գիտէր թէ անվերադարձ բան մըն է անձնականի՛ն մահը, եւ իր յաճախ բռնազբօսիկ լաւատեսութիւնը՝ սերտ կապեր ունի իր մահուան հանդէպ ունեցած մտասեւեռումին հետ: Ֆիշբը այնքան ալ սխալ չէ, երբ կը գրէ թէ Սարոյեանի նպատակն էր «մահը մերժել»: 1939–ի իր «Անբուժելիները» կամ «Բարկացած մի՛ Մեկնիք» թատերգութիւնը տեղի կ'ունենայ հիւանդանոցի մը անբուժելիներու յատկացուած բաժնին մէջ, ուր բոլորը կը սորվին ապրիլ՝ մահուան սպասելով, ինչպէս կը սպասենք բոլորս: Նոնա Պալաքեան՝ Հայու յատուկ չափազանցութեամբ, կ'ըսէ թէ Սամուէլ Պէքքթի «Ան Ամթանտան Կոտո» մը կրնար ըլլալ այս գործը, եթէ Սարոյեան այս – կամ – այն ըրած ըլլար: «Եթէ»–յով Պէքքթի կարելի չէ ըլլալ, բայց եւ այնպէս՝ ճշմարտութեան փոքր կորիզ մը կայ Պալաքեանի խօսքին մէջ:

Ամէն պարագայի, իր մահէն մի քանի օր առաջ՝ Սարոյեան ըսաւ,– «Ամէն մարդ պէտք է մեռնի, բայց ես կը կարծէի որ՝ իմ պարագայիս բացառութիւն մը պիտի ընէին: Իսկ հիմա՞»: Այս խօսքերը Նիւ Եորք Թայմզ–ի մէջ մէկ բերելէ ետք, Ռասել Պէյքըր գովեց այն՝ ինչ որ գովուած է միշտ Սարոյեանի մօտ,– պարզութիւն եւ ժպտելու կարողութիւն. եւ ըսաւ,– «Գլխարկս կը բարձրացնեմ իրեն», այսինքն՝ «չափօ», որ կը մնայ ամերիկեան մամուլի վերջին խօսքը մարդուն՝ եթէ ոչ միշտ գրողին:

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

1.– Առաջին նախադասութիւնը, Սարոյեանի վերջին ու անտիպ թատերախաղէն: Հարցումը կ'ուղղէ Շաւարշ Միխաղէն: Հարցումը կ'ուղղէ Շաւարշ Միսաֆեանի նկարին առջեւ: (Տե՛ս՝ նօթագրութիւն թիւ 2):

2.– Այս թատերգութեան մէկ օրինակը ինծի ղրկած է Փրոֆ. Տիգրան Գուլումեան, Սարոյեանի արտօնութեամբ:

3.– Շնորհակալութիւններ ցակոր Փազեանին, որ իր ձեռքին տակ եղող ֆենադատական գրութիւններու օրինակները յանձնեց ինծի, Փարիզի մէջ:

Fonds A.R.A.M

վիճակը լաւ չէր, եւ կարելի պիտի չըլլար պէտք եղած ձեւով բեմադրել իր գործը:

1980-ի աշնան, Սարոյեան իմ ուշադրութեան յանձնեց երեք թատերգութիւններ, որոնք այս տեսակի էին: Միակը, որ բեմադրուած էր, Տիը Արմիներնզ (Հայերը), արդէն տեսած էի... երբ, առանց հեղինակին արտօնութեան, մէկը օրինակ մը տուած էր ինծի: Ցետոյ, երբ Սարոյեանի հետ կը խօսէի իր առաջին պատմուածքներու եւ թատերախաղերու մասին, քանի որ զանոնք կը գործածէի ամերիկահայ գրականութեան նուիրուած դասընթացքի մը մէջ: Սարոյեան յանկարծ ըսաւ որ կ'ուզէր ինծի յանձնել թատերգութիւն մը, Ցառաջ անունը կրող, քանի որ ես արդէն հաւանարար փարիզէն ծանօթ էի այն անձերուն, որոնք դերակատարներն էին: Խոստովանեցաւ որ կեանքին մէջ առաջին անգամ կ'արտօնէր որ իր անտիպ մէկ գործէն մէկէ աւելի օրինակներ ըլլան,– «ո՛ւր մնաց ամբողջ դասարանի մը աշակերտներուն բաւող օրինակներ: Իր բարձը ձայնով ինծի պատգամեց, որ «այս Հայերու մասին գրուած ամենալաւ թատերական կտորն է»: Միւս օրը, Հոկտ. 2, 1980-ին, հեռաձայնեց ինծի ու խնդրեց որ այդ պոռոտախօսութիւնը ներեմ, սակայն միաժամանակ հաստատեց «բայց եւ այնպէս լա՛ւն է, գուցէ նոյնիսկ՝ մեծ թատերգութիւն»:

Ցաջորդ երեք շաբաթներու ընթացքին, ես եւ դասարանի աշակերտները մանրազնին քննութեան ենթարկեցինք թատերգութիւնը, խօսելով անոր ամէն մէկ կէտին եւ տողին մասին: Իւրաքանչիւր դասարանէ ետք, Սարոյեանին կը պատմէի զանազան հակազդեցութիւններն ու վէճերը: Աշակերտները անմիջապէս 2 կէտէ տպաւորուեցան,– Սարոյեանի հայ կեանքի մասին ունեցած լայն տեղեկութիւններէն, եւ թատերգութեան կառոյցէն, այսինքն՝ «մեքենայի» հաստատուն շինութենէն:

Հիմա որ այլեւս պիտի չդրէ Սարոյեան, կ'ուզեմ փակագիծ մը բանալ, անոր գրելու ձեւերը նկարագրելու համար, որոնք կրնան հետաքրքրական թուիլ: Չեմ դիտեր թէ բնածի՞ն, Եունկեան իրագործումն էր հայկական հին աւանդութեանց, կամ՝ անոնց դիտակից ընդօրինակումը, սակայն կարելի է ըսել որ ան մասնագէտ օգտագործողն էր հայկական յիշատակարանի աւանդութեան: Արդարեւ, գրեթէ ամէն թուղթի վրայ, որ մեքենագրած է Սարոյեան, ան կ'արձանագրէր յիշատակարան մը՝ որ կը պարունակէր իր անունը, գրութեան վայրը, թուականը, շաբթուան օրը, յաճախ գրութեան սկսումի եւ աւարտի ժամերը, եւ երբեմն՝ հակիրճ նշմարներ: Ուրեմն, Ցառաջ անտիպ թատերգութեան ձեռագիրը (աւելի ճիշդ է ըսել՝ մեքենագիրը) յատակօրէն ցոյց կու տայ որ ան գրուած է ճիշդ 30 իրերայաջորդ օրերու ընթացքին, Ցունիս 23 – Ցուլիս 22, 1979, 74, Ռիւ Թէքպու-ի մէջ, Փարիզ: Իւրաքանչիւր էջ 8 – 900 բառ կը կրէ, մեքենագրուած, խիտ շարուած տողերու մէջ,– գրեթէ սիւնակ կամ լուսանցք չէ ձգուած: Ամէն օր 15 կամ 20 վայրկեան կը գրէր, սովորաբար՝ կէսօրէ անմիջապէս ետք: Սարոյեան միշտ հպարտ էր իր մեքենագրելու կարողութեամբ, բան մը, որ սորված էր ընել 15 տարեկանէն առաջ, Ֆրէզնոյի Արհեստից Վարժարանին մէջ, երբ արդէն որոշած էր որ գրագէտ պիտի ըլլայ: Իր արագութիւնը իսկապէս նշելի էր, առանց նախանօթերու կամ սեւագրութեան ամէն վայրկեան 30էն 40 բառ կը գրէր, եւ այդ ժամանակին մէջ ներառեալ է մտածումի տրամադրուածը: Իր մեքենագրութիւնը յարաբերաբար շատ փոքր թիւով քերականական, շարահիւսական կամ ուրիշ սխալներ կը պարունակէ:

Ներելի է ենթադրել, որ նման գրելակերպ պիտի արտադրէր ընդհատեալ կառոյցով աշխատանք մը, սակայն Սարոյեան կը տիրապետէր իր բառերուն եւ դաղափարներուն, եւ կրցած է թատերախաղը պահել միակտուր, ստեղծել՝ ամբողջութիւն մը: (Անշուշտ երբ թատերգութիւնը հրատարակուի, ստեղծման ընդհատիչ պայմանները նկարագրող այս գրութիւնները կը վերցուին): Իմ դասախօսութիւնները շատ կը հետաքրքրէին Սարոյեանի գրելու եւ աշխատելու ձեւերով. նոյնպէս՝ ես: Սարոյեան կը սիրէր յայտարարել, եւ ուրեմն լաւ գիտցուած էր՝ թէ ինքզինքին շատ պահանջկոտ պայմանաժամեր կը պարտադրէր գրած ատեն,– ինչպէս երգահան Հէնտել ըրած էր իրմէ առաջ, ամբողջ Մէսիա-ն 17 օրէն արտադրելով: Սարոյեանի պատմուածքներու առաջին հատորը, Ցանդուգն Երիտասարդը՝ Թռչող Մարգառդին Վրայ, կը պարունակէր 33 պատմուածքներ, ու գրուած էր 33 օրերու ընթացքին: Կեանքիդ Ամենալաւ ժամանակը գրած էր Նիւ Եորք, պանդոկի մը մէջ, 6 օրէն,– իսկ Ցառաջ թատերախաղը՝ 30 օրէն: Բայց ինչպէ՞ս կարելի էր օրը 15 – 20 վայրկեան միայն գրել, հարցուցի իրեն, եւ այս իրողութեան մասին ան երկար բացատրութիւններ ունէր.– Այդ ամառը, երբ Ցառաջ կը գրէի, ան մէկին էր եօթը գործերէն՝ զորս կը ստեղծէի: Ձեմ սիրեր գրած ատեն միայն մէկ գործի վրայ սեւեռիլ: Երբ մի քանի հատի վրայ կ'աշխատիմ, օրուան վերջին չեմ դիտեր ո՞ր մէկով մտահոգուիլ, եւ ուրեմն, գիտակցութեամբ գոնէ՝ ո՛չ մէկով կը մտահոգուիմ: Անոնք կը նըստոն, մտքիս մէջ, երբ կը քալեմ կամ կ'ուտեմ, կամ կ'այցելեմ, կամ կը քընանամ»: Մեր վերջին խօսակցութեան ընթացքին, 1980-ի Ս. Ծնունդի նախօրեակին, Ֆրէզնոյի մէջ, Փարիզ մեկնելէս առաջ, ինք վերադարձաւ այս նիւթին ու ըսաւ,– «Թատերգութիւն մը՝ պէտք է կուտակուած պատում ըլլայ»:

Եւ ճիշդ ա՛յդ է որ ըրաւ Ցառաջ-ով: Կուտակեց անոր մասերը, անոր դաղափարները, ոչ միայն գրութեան 30 օրերու ընթացքին, այլեւ՝ ամբողջ կեանքին:

Միարար եւ միատեսարան թատերախաղը (30 երկար էջ), ամբողջովին տեղի կ'ունենայ «Ցառաջ» թերթի խմբագրատան մէջ, Ռիւ տ'Օթվիլ, ոչ հեռու Սարոյեանի փարիզեան բնակարանէն, որ կը գտնուէր Ռիւ Թէքպու-ի վրայ: Տրամաթիք արարքներ գրեթէ չըկան թատերգութեան մէջ. միայն, երբեմն, մէկը ուիսքի կը լեցնէ: Իր այս վերջին, Հայութեամբ զբաղող գործին մէջ, Սարոյեան ինքնին է ամէն շարժում, որ աւելորդ կրնայ թուիլ եւ մեր ուշադրութիւնը ուրիշ տեղ սեւեռել: Ըստ իրեն, Ցառաջ-ը պիտի ըլլար վերջինը այն երեք թատերախաղերուն, որոնք պիտի պարփակէին իր փորձառութիւնները իբրեւ Հայ, եւ անոնց իմաստը որոնող մեկնաբանութիւններ:

1970ական թուականներուն գրի առնուած այդ գործերը ցոյց կու տան զարգացող խուսափում մը՝ արտաքին աշխարհը ներկայացնելէ. կը պակսի թիւը թատերական ցուցմունքներու, կը պակսին տեսարաններու տեղէ-տեղ փոփոխումները, մինչեւ անոնց ամբողջական անհետացումը Ցառաջ-ի մէջ: Այս թատերգութեան մէջ, Սարոյեան կ'որոշէ որ Սփիւռքի մասին խօսելու ամէնէն յարմար տեղը ոչ եկեղեցին է, ոչ սրճարանը, ոչ ալ Հայաստանը, այլ՝ սփիւռքեան օրաթերթի մը խմբագրատունը: Տարիներ առաջ, Ռոմ Ուակրամ-ի մէջ, գրած էր ուրիշ այցելութեան մը մասին, ուր կը նկարագրէր Ֆրէզնոյի Ասպարէզ թերթի խմբագրատունը, գրեթէ յուսահատ եւ արտասուաբեր լեզուով, թէեւ միաժամանակ հաստատելով որ այդ թերթը և անոր նման բոլոր հայ թերթերը, հակառակ անոր որ հազիւ կը յաջողէին տեւել, այն ալ՝ նըւազող ընթերցողներով՝ կը շարունակէին մարմին տալ հայ ոգիին, Սփիւռքի մէջ:

Ցառաջ թատերգութեան տեղն ու ժամանակը իրականութենէ առնուած են: 1979-ի ամառն է, յետ – միջօրէ, երբ յաջորդ օրուան թիւին վրայ տարուելիք խմբագրական աշխատանքը աւարտած է, եւ ուրեմն, թերթին խմբագրական կազմին ու պատահական այցելուներ հաւաքուած են, պարզապէս խօսելու հաճոյքին համար: Սարոյեան իսկապէս կ'երթար «Ցառաջ» թերթի խմբագրատունը, մանաւանդ երբ Փարիզ նոր հասնէր, ձեւով մը իր ներկայութիւնը յայտարարելու համար, նաեւ՝ երբ կը պատրաստուէր մեկնելու դէպի Եւրոպայի ուրիշ մասեր, կամ՝ Ֆրէզնո: Թատերգութեան առաջին էջերուն մէջ կը յայտնուի թէ՝ ինք արդէն 1935-ին ծանօթացած էր թերթի հիմնադիրին՝ Շաւարշ Միսաքեանի, երբ կը պատրաստուէր Սովետ. Հայաստան այցելութեան երթալու: Ապա, կ'արտայայտէ այն մտածումը թէ՝ միշտ ալ թերթին հետ իր կապը շարունակած է, մանաւանդ՝ անցեալ քառորդ դարուն, երբ Արփիկ Միսաքեան եղած է անոր խմբագիրը: Սարոյեան «Ցառաջ»-ի անունին իմաստը կը բաղդատէ Նիւ Եորքի հրեայ համբաւաւոր թերթին՝ «Տէյլի Ֆորուըրտ»-ի հետ (Եիտտիշ – հրէական լեզուով հրատարակուող այս լրագրին անունն է, թարգմանաբար՝ Ամենօրեայ Ցառաջ): Կը խորհրդածէ որ, երկու սփիւռքեան ժողովուրդները ունին համանո՛ւն թերթեր:

Թատերգութեան ընթացքին, Սարոյեան «կը հաւաքէ» իր գլխաւոր դերակատարները, Հայեր՝ որոնք կու գան քիչ մը ամէն կողմէ եւ խմբագրատունը կը վերածեն Հայաստանի, անոր հողի մէկ կըտորին: Ձեն մեկնիր ամբողջ թատերախաղի տեւողութեան: Դերակատարները յաճախ ունին իսկական անուն – մականուն, եւ ծանօթ են փարիզաբնակներու: Անոնք են՝ Փարիզէն՝ Արփիկ Միսաքեան եւ երկու դաղափարակիցներ, բանաստեղծ Զուլալ Գազանճեան եւ Զօհրապ Մուրատեան: Երկու ամերիկահայեր՝ Խաչիկ Թէօլէօլեան եւ իր բարեկամուհին՝ Սիլվիա. Հայաստանէն այցելու մը, բանաստեղծ, որուն անունը՝ Հրաչեայ է, եւ որ անկասկած՝ Հրաչեայ Յովհաննիսեանն է, խմբագիր՝ Հայրենիքի Ձայն թերթին (1). Ստեփան Եպս., որուն տիպարը կը նմանի Սերովբէ Արք. Մանուկեանին, Պիթլիսցի ծերունի մը, որ իր յուշերը կը դրէ. Անուշաւան Գաբիկեան, «Ցառաջ»-ի անպաշտօն խմբագիրն, եւ վերջապէս, «դրագէտը», որ ի՛նքն է, Սարոյեանը: Անշուշտ, նման հանդիպում երբեք չէ պատահած, այսինքն՝ այդ անձերը երբեք միասին չեն եղած, բայց Սարոյեան այդ բոլոր անձերուն հանդիպած է եւ անոնց հետ խօսած, «Ցառաջ»-ի խմբագրատան մէջ: Անոնց տրուած խօսքերը, թէեւ ի վերջոյ Սարոյեան մշակած կամ ստեղծած է դաղանոնք, եւ անոնց միակ պատասխանատուն է, սակայն եւ այնպէս՝ կը կրեն մատնանշուած անձերու լեզուի եւ դաղափարներու դրոշմը, որոշ չափով:

Թատերգութիւնը, հարցումներէ, պատասխաններէ եւ անոնց շուրջ զարգացող խօսակցութիւններէ եւ մեկնաբանութիւններէ ստեղծուած է: Բեմադիրին ուղղուած ցուցմունքներ չկան: Սարոյեան կը հաւատար թէ բեմադիրը, որ ըստ իրեն՝ շատ կարեւոր դեր ունի կատարելիք, պէտք է մեկնաբանէ թատերգութիւնը եւ կեանք տայ անոր: Ցաճախ իր թատերգութիւնները բեմադրող անձեր, օրինակ՝ իր «Հայերը» բեմադրողը, յուսախաբած էին զինք: Թէեւ անոր բեմադրութեան ներկայ չէր դտնուած, ձայներիզի վրայ լսած էր եւ ըսաւ ինծի,– «Էդ Սեդրակեան, բեմադիրը, քիչ մը շատ ճչացող ու պնդող նկարագիրներ ըստեղծած է: Հայերը այդպէս չեն: Էլիա Գազանն ալ այդպիսի բաներ կ'ընէ, անոր դերակատարներն ալ վեր – վար կը ցատքեն ու կը պոռան միշտ»: Ապա աւելցուց,– «Կամ ես, կամ ալ ուրիշ Հայ մը որ զիս լաւ կը ճանչնայ պէտք է բեմադրէ իմ թատերգութիւններս»: Անմիջապէս թելադրեցի անունները արդէն – ծանօթ ամերիկահայ կամ սփիւռքահայ բեմադիրներու, որոնք կրնային նման գործ մը իրականացնել: Ըսի որ պիտի փորձէի կարդադրել թատերախաղին ընթերցումը՝ Ամերիկայի կամ Փարիզի մէջ, յաջորդ աշնան:

Սարոյեան լաւ գիտէր, որ իր թատերգութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս որ է, անտիպ, աւելի մտային արարքի բնոյթ ունի, քան՝ շարժումով լեցուն թատերախաղի: Ճիշդ ա՛յնպէս՝ ինչպէս էր «Հայերը» կտորը: Այս շարժումի պակասը, պէտք է կտորը պատրաստել բեմադրութեան համար եւ անոր կողմէ,– թատերական կարողականութիւն չի պակսիր անկէ, ըստ իր կարծիքին: Գործը ինքնամփոփ է, այն իմաստով որ կը հայթայթէ զայն հասկնալու համար պէտք եղած ամէն տեղեկութիւն, ու կ'ուսումնասիրէ Հայ ըլլալու հարցը: Թատերգութեան մէջ կայ իմաստ, ինչպէս միշտ, եւ խորհրդածութիւններ՝ կեանքի ու մահուան մասին, ինչպէս միշտ: Կայ նաեւ Սարոյեանի պնդումը, թէ ամէն կեանք իմաստ մը ունի,– այս իմաստը կը ներկայացուի մասնաւորաբար ծերուկ Պիթլիսցիին կողմէ (որ ուրեմն՝ «հայրենակից» է Սարոյեանի): Ան կը բերէ իր յուշերը Արփիկին, որ նախ կը մերժէ հրատարակել զանոնք, ու ապա կը համոզուի, ընդունելով Սարոյեանական կարծիքը, թէ՝ անոնք ազգի, մշակոյթի եւ կենցաղի շարունակականութեան համար արժէք մըն են:

Սարոյեան թէ՛ իր կեանքին, թէ՛ թատերախաղին մէջ կը մտածէ Հայ, մանաւանդ՝ Սփիւռքահայ ըլլալու մասին:

Շատ են նիւթերն ու հարցումները: Այս նիւթին շուրջ զինք հասկնալ, կը պահանջէ նաեւ՝ հասկնալ թէ ի՞նչպէս Սարոյեան այս բոլորը կը կապէր հիմնաքարին,– մարդկայնութեան, այսինքն՝ բոլորիս հասարակաց կէտին: Սարոյեանի բոլորանուէր իւմանիզմը իր մտազրաղումն էր,– մարդուն էութիւնը, իբրեւ ապրող բարոյական, ուրիշներու հետ ըստիպողաբար յարաբերող անձ մը: Ան – դաղաղ, եւ երբեմն՝ հակասաբար կը դրէր անոր մասին, ամէ՛ն տեսակի ազգի եւ դասակարգի մարդու մասին, իբրեւ արժանաւոր կեդրոնը իր մտածումի սիսթէմին կամ դրոյթին:

Բայց եւ այնպէս, այս տիեզերքին մէջ ամէն անձ ունի իր ինքնութիւնը, ու Սարոյեանին ինքնութիւնը Հա՛յ ըլլալն էր,– ծնունդի պէս արկած մը, որ սակայն կարեւոր ու անժխտելի իրականութիւն մըն էր, ու կը պահանջէր՝ մտածում: Իր մտածելու ձեւը սոկրատականն էր, այսինքն՝ ուրիշ մարդոց հետ խօսակցութիւնը: Սարոյեան կը հարցնէր, կը դիտէր, կը կարդար, կը փորձէր,– մի՛շտ իր Հայութեան, եւ ուրեմն՝ իր մարդկային ինքնութեան փնտռտուքի ճամբան: Անյաղ էր ու հետաքրքիր՝ ամէն բանի ու անձի շուրջ: Իր հետաքրքրութիւնը կ'արտայայտէր իրեն ամէնէն սիրելի նիւթերու շուրջ, որոշ թեմաներու կրկնումով: Այս բոլորէն ամէնէն կարեւորը՝ մեռնիլ – չմեռնիլն է, ու անկէ ետք՝ «Հայ ըլլալը»: Ցառաջ թատերգութիւնը իր վերջին փորձն է այս հարցին շուրջ իր զգացումները մէկտեղելու, գոյութենապաշտ քարտէս մը ստեղծելու: Ես կը հաւատամ որ, այս դաղափարներուն կարեւորութիւնը ընդգծելու համար որդեգրեց սոկրատական կամ պղատոնական երկխօսութեան ոճը: Ընտրութիւնը անկասկած պատշաճ կը թուէր Սարոյեանին, քանի որ Պղատոնի երկխօսութիւնները ունին բարձր ոճ, որ կրնայ մրցիլ անոր ժամանակակից ողբերգութիւններուն հետ:

Ուրեմն, հոս ունինք գիտակցօրէն սոկրատական ոճ մը, որ կը կառչի անոր անունով ճանչցուած երկխօսութեան կառոյցին: Հարցում մը կը հարցուի, յաճախ Սոկրատի կողմէ, ու զանազան հակազդեցութիւն – պատասխաններ կ'ենթարկուին վէճի: Սարոյեանի երկխօսութիւններու հիմնական նիւթն է, «ի՞նչ կը նշանակէ Հայ ըլլալ այսօր»: մտտեցումը գոյութենապաշտ է, այսինքն՝ հայկականութեան յաւիտենական իրողութեան հանդէպ՝ իւրաքանչիւր ինքնութեան հակազդեցութի՛ւնն որ կը վերլուծուի: Աւելի՛ն, ես կը հաւատամ որ, Պղատոնի Սիմփոզիում-ը, անոր ամէնէն կատարեալ երկխօսութիւնը՝ իր մտքին մէջ կը պահէր Սարոյեան, իբր օրինակ, երբ կը դրէր այս գործը, պըղատոնեան երկխօսութիւնները կը պատահին ճաշէ մը ետք, որ կը պատուէր բանաստեղծը. կը պատահին՝ երբ մարդիկ դինի կը խմեն (Սիմ – Փոզիում հին յունարէնի մէջ՝ «միասին խմել»ու իմաստն ունի): Ցաճախ, անձեր ներդրութիւն կը խնդրեն, որովհետեւ իրենց կարծիքները կ'արտայայտեն Բագոսի ազդեցութեան տակ: Ցառաջ թատերգութիւն – երկխօսութեան մէջ՝ հաւաքատեղին խմբագրատունն է. մարդիկ՝ ուիսքի, այսինքն՝ արդի լրագրողներու խմիչքը կը խմեն, դինիի տեղ. մի քանի դերակատարներ ներդրութիւն կը խնդրեն երբեմն, ալքոլի ազդեցութեան տակ անկապ բաներ ըսած ըլլալու պատճառաւ: Ինչպէս Սիմփոզիումի, նոյնպէս Ցառաջի մէջ կատակներ կան, սակայն, ի վերջոյ հարցերը լայն են, եւ խնամքով արտայայտուած: Նախ Ֆիզիքականն է որ կը դոհացուի՝ խմիչքով, ապա՝ մտքերն ու սրտերը ազատ կ'արձակուին, կարեւոր հարցումներ անկաշկանդ ուսումնասիրելու համար:

Սիմփոզիում-ի նիւթը՝ սէրն է, մարդկայնութեան ամէնէն բարձր արտայայտութիւններէն մին, որ կեդրոնական կարեւորութիւն ունի մարդ էակին համար: Սարոյեան, թէեւ սիրոյ մասին չի գրեր, կ'ուզէ մեզի հասկցնել, որ անոր նման կարեւոր է իր նիւթը՝ որուն պղատոնականին զուգահեռ դրական կառոյց մը տուած է, նոյնի՛նքն Հայ ըլլալու այդ կարեւորութիւնը շեշտելու համար: Մահէն ետք ա՛յս էր ամենակարեւոր հարցումը Սարոյեանի համար: Թէ՛ իր երիտասարդութեան առաջին օրերուն, թէ՛ ալ իր ծերութեան, 20-րդ դարու մէջ իբրեւ Հայ ապրիլը, Հայաստանի կամ Սփիւռքի մէջ, իր ամենասիրած հարցականն էր: Ան – շուշտ, եթէ ճաշի կամ խմիչքի յատկացուած սրահը, Սիմփոզիում-ի մէջ, սիրոյ նուիրուած խօսակցութեան յարմար է, հայ թերթի մը խմբագրատունը Հայութեան հարցին շուրջ խօսակցութիւններու յարմար վայրն է, քանի որ հոն հայ լեզուն՝ եւ ա՛յն ինչ որ կը պարունակէ, կ'արտադրուին կամ կը վերարտադրուին ամէն օր: Թատերգութեան

Fonds A.R.A.M

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ « ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ » ՎԷՊԻՆ ՄԱՍԻՆ

«Մարդկային կատակերգութիւնը» Սարոյեանի հրատարակած ինը վէպերէն առաջինն է, գրուած 1943–ին: Պատմութիւնն է Մաքոլէյ ընտանիքին: Տան հայրը մեռած է: Անդրանիկ տղան՝ Մարքս, պատերազմի կը ղրկուի: Ուրիշ տղայ մը, Հոմըր, դպրոց կ'երթայ եւ գիշերները հեռագրատան գրասենեակը կ'աշխատի: Իւլիսըս տան կրտսերն է: Ապա կան Տիկին Մաքոլէյ եւ տան աղջիկը՝ Պէսս: Վէպին մէջ երկու տարբեր բեւեռներ կան,– մէկ կողմէն Մաքոլէյ ընտանիքը, միւս կողմէն՝ արտաքին աշխարհը: Հեռագրատան ծեր պաշտօնեան, Պր. Կրոկընը՝ թելերով կապուած է տարբեր աշխարհի մը,– մարդոց ուրախ եւ տխուր հեռագիրներուն, որոնք կը յանձնուին Հոմըրի կողմէ:

Վէպը բաժնուած է 39 գլուխներու, որոնցմէ իւրաքանչիւրը առանձին խորագիր ունի: Կը սկսի «Իւլիսըս»ով եւ կը վերջանայ «Տուն»ով: Ցատկանշական ըսկիզբ մը, եւ վերջաւորութիւն մը: Դէպքը տեղի կ'ունենայ Իթաքա քաղաքին մէջ, Քալիֆորնիա: Ահաւասիկ, անուններ եւ տեղանուններ, սկիզբ մը եւ վերջաւորութիւն մը՝ որոնք անտարբեր չեն թողուր բաղդատական գրականութեան ընթերցողը:

Իւլիսըս (հայերէնով Ոդիսեւս) դիւցազնական հերոսն է եւրոպական գրականութեան առաջին մեծ բանաստեղծին՝ Հոմերոսի նոյնանուն դիւցազներգութեան: Իթաքան այն կղզին է, ուրկէ Ոդիսեւս կը մեկնի իր արկածախնդրութիւններուն: Կը մասնակցի Տրովաթայի պատերազմին, ապա քսան տարի յետոյ միայն կը վերադառնայ տուն՝ Իթաքա, ա՛յն պահուն, երբ իր տղան՝ Թէլէմաքը իր հայրը փնտռելու ելած էր եւ վստահ չէր թէ ան մեռա՞ծ է, թէ ո՞ղջ:

«Իւլիսըս» կը կոչուի նաեւ իրլանտացի վիպասան Ճէյմս Ճոյսի կարեւոր վէպը: Ճոյս կը նկատուի «նոր վէպ»ի նախակարապետներէն: Իր այս վէպը մեծ ազդեցութիւն ձգած է քսաներորդ դարու արդի վէպին վրայ: Գործին հերոսը՝ Սթիֆըն Տէտըլըս անունով ուսուցիչ մը՝ իր ամսավճարը առնելէ յետոյ, շրջանը կ'ընէ ամբողջ քաղաքին, ապա կը վերադառնայ հոն՝ ուրկէ սկսած էր: Ան կ'առէ իր հայրը: Այս շրջապտոյտի ընթացքին կը հանդիպի Լէոփոլտ Պլումի՝ որուն զաւակը մեռած էր, եւ որ կ'ըլլայ Սթիֆընի հոգեկան հայրը: Ընտանեկան կապը նախ հոգեկան է...:

Բաղդատական ի՞նչ եզրեր, կարելի է գտնել այս երեք գործերու միջեւ: Ինչո՞վ կ'արդարացուի դիւցազներգական մեծ գործի մը անունով կոչել այլ գործի մը հերոսներուն անունները: Արդեօ՞ք Սարոյեան դիտումնաւոր կերպով դրած է այդ անունները: Ծանօթ է որ, Սարոյեան մեծ ընթերցող մը եղած է, ընդարձակ գիտութեան եւ ծանօթութիւններու տէր գրող մը: Միւս կողմէն՝ եթէ նոյնիսկ որպէս հեղինակ այդ անունները գործածութիւնը դիտումնաւոր չըլլայ, նիւթը ինքնին հետաքրքրական է բաղդատական գրականութեան համար:

Հոմերոսի Ոդիսեւսը հսկայ մըն է իր արկածախնդրութիւններով՝ բաղդատմամբ Սարոյեանի փոքրիկ Իւլիսըսին: Հակադրութեան եւ նոյնացման խաղ մը կայ հոս: Եթէ Ոդիսեւսի արկածախնդրութիւնները մեծ են, Իւլիսըսի փոքրիկ արկածախնդրութիւնները սակայն՝ ունին մեծութեան նոյն տարողութիւնը, որովհետեւ անմեղ մանուկի մը աչքեւ կը բացուի հսկայական անծանօթ աշխարհ մը: Իւլիսըս ականատես կ'ըլլայ շոգեկառքի մը անցքին, ձեռքով նշան կ'ընէ. ոչ ոք կը պատասխանէ իրեն: Գնացքի վերջաւորութեան միայն՝ սեւամորթ մը կը պատասխանէ իրեն՝ ձեռքի փոխադարձ շարժումով մը: Այս պարզ դէպքը «ամենամեծ բանն էր որ երբեւիցէ պատահած էր աշխարհի վրայ, իր չորս տարուան կեանքի ընթացքին»: Հոմերոսի Ոդիսեւսը աշխարհը կ'անցնի իր արկածախնդրութիւններով. Սարոյեանի Իւլիսըսը իրեն ներկայացող աշխարհը կը դիտէ:

Հոմերոսեան տիպարներէ անդին՝ «դիւցազնական» բան մը կայ իւրաքանչիւր տիպարի եւ դէպքի մէջ: Օրինակ՝ հեռագրատան Պր. Կրոկընը շրջանի ամէնէն արագ հեռագիրներ մեքենագրող պաշտօնեան է, եւ Հոմըրի համար՝ աշխարհի ամէնէն մեծ մարդը: Իւլիսըս, աշխարհը դիտելու արկածախնդրութեան ընթացքին կը բանտարկուի Քովինկթընի ամէնէն արդիական թակարդին մէջ: Հսկայ Բրիսը վրայ կը հասնի, կը կոտրէ եւ ուրեմն՝ թակարդէն կ'ազատագրէ Իւլիսըսը, եւ առանց դոյզն ակնարկութեան կը վճարէ թակարդին գինը՝ նիւթապաշտ տիրոջը:

Գրեց՝

ՅԱԿՈԲ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Հեռագրատան վարիչը՝ Պր. Սփէնկլըր դրամի արկղը ամբողջ կը յանձնէ գողին, որ եկած էր զինք սպաննելու: Նոյնչափ մեծ է գողը, որովհետեւ՝ չէր եկած գողնալու, այլ՝ վստահ ըլլալու որ իրապէս ազնիւ էակ մը կայ աշխարհի վրայ:

Ինչո՞ւ սակայն դիւցազնադիր Հոմերոսի անունը տալ գլխաւոր հերոսին: Վէպին մէջ, Հոմըր դէմ – յանդիման կու գայ աշխարհի մը՝ զոր ինք չի կրնար բացատրել: Կը փորձէ հասկնալ: Առաջին բախումը աշխարհին հետ՝ կը պատահի երբ տակաւին հազիւ երկու օրէ ի վեր կ'աշխատի, եւ մահուան հեռագիր մը կը տանի Տիկին Սանտովալին՝ որուն տղան սպաննուած է պատերազմի ընթացքին: Ան նոյնիսկ պատրաստ էր անոր զաւակն ըլլալու՝ եթէ այդ պիտի մեղմէր մօր ցաւը: «Ցանկարծ,– կ'ըսէ Հոմըր,– տարբեր կը զգամ. երբեւիցէ այդպէս չէի զգացած. նոյնիսկ երբ հայրիկս մեռաւ՝ այդպէս չզգացի: Երկու օրուան մէջ ամէն բան փոխուեցաւ: Առանձին եմ, եւ չեմ գիտեր ինչո՞ւ առանձին եմ»:

Վէպին վրայ միահեծան տիրապետող հերոս մը չկայ:

Հոմըրը սակայն՝ վէպին հերոսն է, այն իմաստով որ՝ հոն պատահող գլխաւոր դէպքերը Հոմըրն է որ խորապէս կ'ապրի, ինչպէս Հոմերոս ինք հեղինակն է առասպելներուն: Այս պարագային հարց կը դրուի հեղինակ–տիպարի արտաքին ազդեցութիւններու կապին մասին. այլ խօսքով՝ Հոմըրը ինք Սարոյեանն է, Սարոյեանը՝ ինք իր ստեղծած տիպարներն է: Գործի կառոյցին մէջ, վէպի ըմբռնումով քոնֆլի չկայ դէպքերու եւ տիպարներու միջեւ, այլ՝ գոյութենական վիճակ մը, անծանօթին առջեւ հարցումներ կան: Վէպին մէջ, հետաքրքրական խօսք մը կ'ըսէ Տիկին Մաքոլէյ.– «Իւրաքանչիւր մարդ՝ ինքը աշխարհն է»: Սարոյեան գրողն ալ ինքը այդ աշխարհն է, եւ այդ բոլոր տիպարներն է, որովհետեւ Սարոյեանական աշխարհահայեացքը որոշ տարբերութիւններով ներկայ է բոլոր տիպարներուն մէջ: Միւս կողմէն, Հոմերոս ինքն է բանաստեղծութեան հայրը, եւ աշխարհը կը տեսնէ առասպելներով, աստուածներով եւ արկածախնդրութիւններով: Սարոյեանի վէպն ալ առասպելական է, իրապաշտ գործ մը չէ: Մերժելով իրական աշխարհը՝ Սարոյեան կը ստեղծէ իր երեւակայած բարի աշխարհը, որ միայն առասպելական կրնայ ըլլալ եւ իրեն համար առասպելականը եւ իրականը կը նոյնանան:

Ուրիշ հարց մը, որ կարեւոր է գրքին մէջ,– վերադարձ՝ դէպի տուն: Իւլըսըսի կեանքին առաջին մեծ դէպքը կ'ըլլայ սեւամորթին պատասխանը, երբ ան տուն կը վերադառնայ: «Տուն կը վերադառնամ, ա՛յ տղեկ, կը վերադառնամ այնտեղ՝ ուր կը պատկանիմ»: Հին երդիքը՝ շատ հեռու: Իթաքայի ճամբու ցուցատախտակին վրայ գրուած է «Իթաքա, Քալիֆորնիա, Արեւելք, Արեւմուտք, Տունն է լաւագոյնը – Բարի եկար օտարական»: Հոն՝ երիտասարդ մը կու գայ հեռագրատուն, մօրը հեռագիր կը ղրկէ, եւ դրամ կ'ուզէ, որովհետեւ տուն վերադառնալ կ'ուզէ: Բանակի մէջ, Մարքըս կը ծանօթանայ երիտասարդի մը, Ճորճ Թօպիին, որ պատկանելիութիւն եւ ընտանիք չունի: Մարքըս անոր կը պատմէ իր ընտանիքին եւ Իթաքայի մասին: Ճորճ կը սիրէ Իթաքան: Մարքըս կը սպաննուի պատերազմի ընթացքին, Ճորճ կը վերադառնայ Իթաքա՝ «իր տունը», եւ կը փոխարինէ Մարքըսը: Մարդիկ չեն մեռնիր Սարոյեանի համար, երբ պատկանելիութիւն կ'ունենան:

Ցատկանշական է նաեւ պատմութեան ծեր ուսուցչուհին՝ Օրիորդ Հիքսը: Ան, արդի պատմութեան ուսուցչուհի չէ, այլ՝ հին պատմութեան եւ հին ժողովուրդներու՝ Ասորիներու, Հրեաներու, Հիթիթներու, Բաբելոնացիներու, Եգիպտացիներու: Վէպին մէջ որեւէ տեղ չէ յիշուած Մաքոլէյ ընտանիքի պատկանելիութիւնը: Միայն, Օր. Հիքս, Հոմըրը խրատելու պահուն կ'ըսէ անոր.– «Մարքըսը եւ Պէսսը, երկուքն ալ լաւ աշակերտներ էին,– պատուաւոր եւ քաղաքակրթուած. այո՛, քաղաքակրթուած հին ժողովուրդներու վարքն ու կայքը քաղաքակրթած էր զիրենք, սկսեալ իրենց ծնունդէն»:

Տունի, երդիքի մղձաւանջը ներկայ է նաեւ խանութպան Արայի մօտ: Ցատուկ գլուխ մը յատկացուած է անոր: Խանութպանի փոքր տղուն խնձորը, շաքարեղէնը, պանանը մերժելը՝ զգացական ամբողջ վիճակ մը կը ստեղծէ, ցաւերը կը բացուին. «Հոն էին անոնք, Իթաքա, Քալիֆորնիոյ մէջ. հաւանաբար եօթը հազար մղոն հեռու անկէ, որ դարերէ ի վեր, աշխարհի վրայ իրենց երդիքը եղած էր»: Տունի մղձաւանջը մէկ կողմէն, ներկայի մերժումը՝ միւս կողմէն:

Հոմերոսի «Ոդիսեւս»ին մէջ, Թէլէմաք կը փնտռէ հայրը: Ճոյսի պարագային, Սթիֆըն Տէտըլըս կը գտնէ իր հոգեկան հայրը: «Մարդկային կատակերգութիւնը» վէպին մէջ, հեղինակը երկու անջատ գլուխներ կը յատկացնէ Հոմըրի մօր՝ Տիկին Մաքոլէյին: Երկու պարագային ալ, մօր եւ զաւկին հանդիպումը տեղի կ'ունենայ՝ երբ Հոմըր մահագոյժ հեռագիր կը յանձնէ, եւ խորապէս ցնցուած է այդ վիճակէն: Մօրը կը բանայ սիրտը, որ իր խորապէս մարդկային աշխարհահայեացքով կը բարձրացնէ տղուն կորովը: Նկատելի է, որ մայրը ամէն գիշեր ուշ ատեն կը սպասէ տղուն վերադարձին: Ցատկանշական է նաեւ որ, Հոմըրի երրորդ խոր տագնապը՝ մահուան պատճառաւ էր. այսինքն՝ երբ եղբօրը մահը կ'իմանայ: Այս պարագային, իր սիրտը կը բանայ հեռագրատան վարիչին՝ Պր. Սփանկլըրին:

Հոմըրի պարագային, հօրը բացակայութիւնը ձեւով մը կը լեցուի հոգեկան կապ մը ստեղծելով մօրը հետ, ապա Պր. Սփանկլըրին եւ Կրոկընին հետ: Իւլիսըսի պարագային, հօր պատկերը աւելի կը շեշտուի. ատիկա առընչուած է ուժի, հետեւաբար՝ հզօրութեան հետ: Հսկայ Բրիսը երբ Իւլիսըսը կ'ազատէ թակարդէն, կ'ըսէ,– «Ամբողջ աշխարհը պիտի տայի, քեզի պէս տղեկ մը ունենալու համար»: Ապա, անոր գլուխը կը շոյէ, ինչպէս հայր մը՝ իր զաւկին գլուխը պիտի շոյէր: Առաջին պարագային, Բրիսն է որ հայրական զգացում կ'ունենայ, որովհետեւ զաւակ չունի, որովհետեւ ամուսնացած չէ: Իւլիսըս, թակարդի մէջ բանտարկուած պահուն, Հոմըր հարց կու տայ իրեն, թէ ի՞նչ կ'ուզէ. Իւլիսըս հայրը եւ Մարքըսը կ'ուզէ: Մօրը հետ խօսած միջոցին, մայրը կ'ըսէ որ Մարքըս պատերազմի գացած է, եւ կը սպասեն որ գայ. «Այն ատեն ո՞ւր է հայրս» հարց կու տայ Իւլիսըս. «Եթէ սպասենք տուն պիտի գա՞յ Մարքըսի նման»:

Մարդիկ զիրար կը փոխանցեն եւ պարապը կը լեցնեն: Ճորճ Թօպին Մարքըսը կը փոխանցէ, կը վերադառնայ տուն, Իթաքա, եւ ընտանիք կը կազմէ,– այն, ինչ որ Մարքըսը պիտի ուզէր ըլլալ: Հսկայ Բրիսը հայրական զգացումներ կ'ունենայ Իւլիսըսի հանդէպ, մինչ Իւլիսըսը հօր հոգածութեան զգացումներ կ'ունենայ Բրիսի հանդէպ: Հոմըր պատրաստ է Տիկին Սանտովալի սպաննուած զաւկին տեղը առնելու: Ծեր Կրոկընը եւ Հոմըր լաւ բարեկամներ են, եւ յաճախ «տղաս» կը կոչէ զինք: Այս բոլոր վիճակները կան, քանի՝ մահը կայ, մահը՝ որպէս կեանքի իրողութիւն, մահը՝ միւս կողմէն պատերազմի արդիւնք: Պէտք է արգիլել մահուան, որ Իթաքա երթայ: Մահը, այլ խօսքով՝ պէտք չէ քանդէ ընտանիքը: Եօթը հազար մղոն անդին ալ մահ կայ: Կրոկըն կը մեռնի ճիշդ այն պահուն, երբ կը մեքենագրէր Մարքըսի սպանութեան հեռագիրը: Սակայն չի մեքենագրեր մահուան լուրը: Մեռնիլ, բայց չմեքենագրել:

Վէպին մէջ, տեղի, ժամանակի եւ խորքի հետաքրքրական հակադրութիւններ կան: Իթաքա, հին յոյն քաղաքի անուն, Քալիֆորնիոյ մէջ: Պատմութեան ուսուցչուհին, արդի ժամանակներու պատմութիւնը սերտելու մասին կը խօսի, սակայն, անհրաժեշտ կը նկատէ նաեւ սերտել հին պատմութիւնը: Քաղաքակրթուած ըլլալը եւ հին ժողովուրդներու պատկանիլը՝ հոմանիշներ են եւ ինք կ'ուզէ որ իր աշակերտները քաղաքակրթուած ըլլան:

Ասոնք բոլորը ցոյց կու տան կապը անցեալին եւ ներկային միջեւ, որոնք շաղախուած են իրարու այնչափ որ զգացական պարզ վիճակ մը եօթը հազար մղոն հեռու պիտի փոխադրէր խանութպան Արան: Նոր «Մարդկային կատակերգութիւն» մըն է որ տեղի կ'ունենայ, նոր օրերու դիւցազներգութեան ընդմէջէն: Անհրաժեշտ է հոս յիշել, որ Պալզաքի գործերուն շարքն ալ կը կրէ նոյն խորագիրը. արդեօ՞ք Սարոյեան մրցումի կ'ելլէ Պալզաքի հետ:

Մահը, կեանքի կողքին յաճախ ներկայ եղած է Սարոյեանի գործերուն մէջ: «Չէի ուզեր որ ատիկա (մահը...) տեղի ունենար մեզմէ ոչ ոքի, եւ եթէ տեղի ունենար, պիտի մտածէի ինչպէս յետաձգել զայն, բան մը ընել, առնել անկէ գոնէ մաս մը իր ամբողջական եզրափակումէն, վերջաբանէն...»:

Սարոյեանի վերջին հանդիպումը մահուան հետ, տեղի ունեցաւ՝ 18 Մայիս 1981–ին: Հակառակ անոր ծանօթ ըլլալուն, երեք տարեկանէն սկսեալ, հօր մահէն ի վեր, նոյն մահը չըլլար այնքան սպասուած «բացառութիւնը»...

Բայց, Սարոյեանական աշխարհահայեացքով՝ մարդ երբեք չի մեռնիր... ○

●► վերջաւորութեան մօտ, Սարոյեան նոյնիսկ հարց կու տայ թէ՝ արդեօք գաղափարներու նման փոխանակութիւն մը կրնար ուրիշ տեղ տեղի ունենալ. ինք կը պատասխանէ «ոչ», ապա՝ Զուլալ անունը կրող նկարագրին ըսել կու տայ, «Հայերը երբեք այնքան իրենք իրենց մօտ չեն, որքան՝ խմբգրատան մը մէջ եւ տպագրական մեքենաներու մօտ»: Նըշել նաեւ որ, հակառակ թատերախաղերու տարբերութեան, թէ՛ Սիմփոզիումը թէ՛ Յառաջ–ը ունին ճիշդ տասը դերակատարներ. Սարոյեան, իր վերջին դերակատարը կ'աւելցնէ ուշ, եւ անոր՝ յարաբերաբար քիչ տողեր կու տայ, հաւանաբար տասը դերակատարներու զուգահեռը կատարեալ ձեւով պահելու համար:

Յառաջ–ը ունի բազմաթիւ ուշագրութեան արժանի իմաստներ, սակայն գուցէ ամէնէն կարեւորը կու գայ թատերգութեան աւարտին մօտ, երբ, Սոկրատի նման, գրագէտը կը հաստատէ իր այն համոզումը թէ՝ հանդիպումը, խօսակցութիւնը, մարդոց միջեւ գաղափարներու փոխանակութիւնը հո՛ս Հայերո՛ւ միջեւ կենսական է, անկախ նոյնիսկ՝ փոխանակուող գաղափարներու բնոյթէն: Մարդկութիւնը, մանաւանդ անոր Հայ հատուածը, կը դիմանայ, կը վերապրի, կը շարունակուի, կը ծաղկի՝ շնորհիւ այդ փոխանակութեան: Սփիւռքի մը համար, դարերու մշակոյթը աշխուժացնելու ձե՛ւ մըն ալ է այս: Սարոյեան դերակատարը կ'ըսէ, նախավերջին էջին,– «Ո՞վ մեզ պիտի յիշէ, ո՞վ Հայերը պիտի յիշէ, եթէ ոչ նախ՝ մենք»:

Անգլերէն բնագրէն թարգմանեց՝ Խ. Թ.

(*) «Յառաջ».– Պէտք է նշենք որ՝ Սարոյեան չէ հանդիպած Հ.Հ.–ի «Յառաջ»–ի խմբագրատան մէջ, ոչ ալ՝ Սեբուհ Արք.–ի:

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 13
DIMANCHE 13 SEPTEMBRE 1981

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 53

LE NUMERO 2 F. 50

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա: Տար. 300 Ֆ. - Վեցամսեայ: 160 Ֆ.
Արտասահման: Տար. 350 Ֆ. - Հատը: 2 Ֆ. 50

ԾԷ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 14.993 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 57e ANNÉE — No 14.993

ԿԵՆԴԱՆԻ ԿԱՊԵՐ

«Միտք եւ Արուեստ»ի այս թիւը, նըւիրուած Արշիլ Կորքիի, կու գայ, իբրեւ հայ մամուլ, մասնակցելու Նիւ-Եորքեան ցուցահանդէսով իր համաշխարհային նուիրագործումին: Արուեստի աշխարհին մէջ Արշիլ Կորքի առաջին Հայն է որ կը տիրանայ միջազգային այս աստիճանի համբաւի մը: Նկարչութեան լեզուն մէկ է անշուշտ եւ աչքո՛վ ըմբռնելի, բայց Կորքին յատկանշողն ու միւս մեծերէն զանազանողը հարազատ անունով Ոստանիկ Ատոյեանի բերած նորութիւնն է, նկարչական ի՛ր լեզուն, — հայկականութիւնը:

Թերթիս երկու աշխատակիցներն ալ, Գ. Քէօսէեան թէ Ա. Պէրէճիքլեան, տեսած են Կուկընհայմի ցուցահանդէսը: Անտեղի պիտի չըլլար նշել թէ Ա. Պէրէճիքլեան, ինք եւս նկարիչ, Փարիզէն յատկապէս Նիւ-Եորք փութաց, քանի մը օրով, մէկտեղուած դիտելու համար Կորքիի գործերը: Կորքիի նկարչութեան մասնագէտ, Ա. Պէրէճիքլեան, տակաւին 1970-ին, Վենետիկի Ակադեմիային աւարտաճառ կը ներկայացնէր Կորքին՝ որուն մասին բազմաթիւ յօդուածներ ստորագրելէ զատ ունի երկու անտիպ հատոր: Ա. Պէրէճիքլեանի կը պարտինք նաեւ, թիւիս մէջ, Կորքիի կենսագրութեան ամփոփումն ու նամակներուն թարգմանութիւնը:

« ՅԱՌԱՋ »

Գրեց՝

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՐԷՃԻՔԼԵԱՆ

1981-ը Արշիլ Կորքիի գեղարուեստա- ժառանգութեան համար եզակի տա- մը պիտի ըլլայ: Նիւ Եորքի Կուկըն- մի Թանգարանին հսկայ ցուցահան- ը՝ իր գործերուն նուիրուած, անկի- արձ մըն է իր արուեստին վերարժե- րման եւ գնահատման գծով: Դեռ 80-ի վերջերուն, լոյս կը տեսնէր Կար- Մուրատեանի
«THE MANY WORLDS OF ARSHILE GORKY»
տորը, կանխելով Կորքիի ամբողջական րծերու քննարկման նուիրուած հսկա- ական աշխատանքը, Ճիմ Ճորտընի եւ պըրթ Կոլտուօթըրի կողմէ պատ- ստուած՝ որ պէտք է լոյս տեսնէր ջորդ տարի եւ որ այս օրերուն կրնայ պուած ըլլալ: Այլ խիստ հետաքրքր- ական հատոր մը, կրկին՝ 1980 Թուա- կան եւ վերջերս հրատարակուած, որ դեռ Կորքիի ցուցահանդէսը կը չա- ակէր, Հէրի Ռէնտի գործը որ կը ուի՝
«ARSHILE GORKY: The Implications of Symbols».
այս դեռ նկատի չառած, ցուցահան- ին առթիւ լոյս տեսած ցուցակագիր ծածաւալ հատորը ու այն զանազան ուածները, որոնք լոյս տեսան ամե- եան եւ եւրոպական թերթերու մէջ:

Կորքիի արուեստը այլազան նկարագիր նի եւ խիստ հարուստ է, ինչպէս եւ մազանութիւնը՝ իր բոլոր հակասու- թիւններով ու հակադրութիւններով: Ինք ուակ մըն է արուեստագէտի մը, որ ղացուց իր ազգային մշակոյթէն եւ րոպականէն բնող տարրերով սնեղ- կ նկարչութիւն մը՝ որ հիմնական փոր- ձառութիւն մըն է սփիւռքցի արուեստա- ի մը համար՝ ըլլայ ան Հայ կամ այլ ռովուրդէ սերած անհատ մը: Այս ացովոյթին մէջ, Կորքի ապրեցաւ ազ- ային եւ մարդկային ինքնութեան կըն- հարցերը եւ ապրեցաւ արուեստին ամար: Իր մորթին վրայ զգաց 20-րդ դարու ամէնէն դաժան ողբերգութիւննե- ը՝ Ջարդէն ու տեղահանու- ն սկսեալ մինչեւ օտարացումի եւ որումի յառաջացուցած վերիվայ- ները: Ցարատեւ պայքարեցաւ, մին- որ օր մը ուժերը հատնէին եւ ինք վերջ տար իր կեանքին: Ինք ներկայացուցիչներէն է հաւա- անութեան մը ապրումներուն, որուն ու մտային մեծագոյն տառա- ն է հայրենիքէն հեռու ըլլալը եւ մնալու պայքարէն ծագող ցա- անհաղորդ շրջապատի մը մէջ: իրողութենէն մեկնած՝ Կորքիի ար- ը կը դադրի զգենալէ զուտ գե- արուեստական տարազաւորում ու միաժա- անակ կը դառնայ մեր ժամանակներու կարագրութեան՝ այլասեռումի արտա- ութիւններէն մին:

ակ մեկուսացած ըլլալուն, Կոր- հայկական իրականութեան հետ ու- օրկանական կապ, թէ՛ որպէս ան- եւ թէ՛ որպէս արուեստագէտ: Հայ- ան մշակոյթէն ու աշխարհէն կրած ազդեցութիւնները նոյնքան զօրաւոր որքան արեւմտեան երկրամասի ներունը: Մէկը միւսին զոհելը՝ կը հանդիսանայ Կորքիի գործին բողջական ընկալումին եւ ըմբռնը- Անոնք զիրար կ'ամբողջացնեն՝ պէս ինչպէս իր մարդկային դիրքո- մէջ Կորքի փորձեց միաձուլել տեանը ու ազգայինը:

Սակայն, առանց այս հարցին գեղար- ական ցոլացումին՝ Կորքիի գոր- մէջ՝ անոր քննարկումը կը մնայ մտային եւ փիլիսոփայական ծիրի մէջ: Կարեւորը անոր գեղարուեստա- արտայայտութեան քննարկումն է: իմացական եւ փիլիսոփայական ումներու արծարծումը, առանց գե- ական արտայայտութեան, պիտի զգենուր զուտ մարդկային նկարագիր՝ ինչ որ հասարակաց բնոյթ ունի ու յատուկ է այլազան անհատներու: Կորքի միւսներէն կը բնորոշուի իր արուեստով: Ինքզինք կը պարտադրէ անո՛վ: Մեր քննարկումով կը փորձենք այս մասին վրայ կեդրոնանալ՝ անշուշտ առանց որ այս մէկը նկատուի որպէս արուեստագէտին անջատումը՝ մարդէն ու միտքէն:

Հակառակ որ Իթըլ Շուապախըր (1957-ին), Կորքիի մօտիկ բարեկամուհիներէն եւ իր առաջին մենագրողը, եւ ապա՝ Մարկրէթ Լա Ֆարճ Օզպըրն (1963-ին) կ'անդրադառնան Կորքիի մօտ հայկական արուեստի եւ մշակոյթի ցոլացումներուն, առանց բաւականին խորացնելու զանոնք, 1970-ական Թուականներու կէսերէն սկսեալ է որ իր մասին գրող արուեստաբաններն ու յօդուածագիրները աւելի յաճախ կ'անդրադառնան այս իրողութեան, ըստ երեւոյթին՝ 1971-ին Կորքիի նամակներու մէկ մասին անգլերէն հրատարակումով՝ Կարլէն Մուրատեանի Թարգմանութեամբ:

Ամերիկայի մէջ Կորքիի առաջին գործերը կը ներկայացնէին հայաստանեան բնապատկերներ եւս: Յետոյ, Կորքի կը մտնէր տպաւորապաշտ շրջանի մը մէջ, երբ դեռ կը գտնուէր Ուոթըրթաուն կամ անկէ ետք՝ երբ արուեստի ուսանող էր Պոսթընի մէջ: Այս գործերուն կողքին կը սկսէին տեղ գտնել դիմանկարներ, որոնք սեզանեան ազդեցութիւնը ամբողջովին ընկալելէ ետք, հետզհետէ ձեռք կը բերէին նկարագիր մը՝ որ յատուկ է 20-րդ դարու առաջին Թուականներու ոճին, եւ ուր շեշտը կը դրուի կառուցողական, ձեւի, գծային եւ գոյնային ազատ կիրարկումին վրայ՝ դէպի վերացականութիւն տանող:

Հակառակ որ Կորքիի այս տիպի դիմանկարները կը կրեն իրագործումի շատ կանուխ Թուականներ (ընդհանրապէս 1920-ական տարիներ), անոնք կը պատկանին յաջորդող տասնամեակին, կամ գոնէ աւարտած են այն ատեն՝ նոյնիսկ երբ կանուխէն յղացուած են կամ ծնած է անոնց գաղափարը: Որովհետեւ անոնց յարաբերաբար զարգացած ոճը հաշտ չընթանար 1920-ական Թուականներու իր նկարչութեան հետ, որ կը տարուբերի տպաւորապաշտութեան, Սէզանի, Պրաքի եւ քիւպիզմի միջեւ՝ ուր դեռ կայ պատկերի դասական ըմբռնում՝ մնալով իրապաշտութեան սահմաններուն մէջ: Նոյն տասնամեակի աւարտին է որ Կորքիի գործերը կը սկսին ձեռք բերել վերացական յատկութիւններ:

Այս դիմանկարներուն մէջ, որոնք կը կրեն զանազան ազդեցութիւններ հին միջերկրականեան արուեստներէն սկսեալ մինչեւ Փիքասօ, առաջին անգամ ըլլալով երեւան կու գան շօշափելի ազդեցութիւնները հայկական արուեստին: Դէմքերուն սուր եւ խտացած արտայայտութիւնը, աչքերու խոշորութիւնն ու մթութիւնը, գիծերու զօրութիւնը, ձեւերու յստակութիւնը, լոյսը, կոթողականութիւնը եւ քնարականութիւնը՝ վկաներն են այս իրողութեան: Աչքերու յուզականութիւնը ընթացիկ երեւոյթ է Կորքիի դիմանկարչութեան մէջ: Անոնք խոր ցաւեր կրող սիրտերու հայելիներն են՝ տարագրութիւնը ապրած. կարծէք ժպիտն ու խնդուքը վերջնականապէս ջնջուած ըլլան անոնց մէջ: Բերանները զուսպ են: Կորքի կը նայի այս աչքերուն ընդմէջէն՝ հարցադրող, սակայն չդատապարտող: Բայց միայն իր ինքնանկարներուն մէջ է որ, բացի մէկէն (1931), աչքերը ուղղակի կը նային մեզի՝ առանց որ պատասխան գտնեն այն հարցադրումներուն՝ զորս կ'արծարծեն: «Ո՞վ է պատասխանատուն: Ո՞վ եմ ես: Ո՞ւր կը գտնուիմ: Ի՞նչ գործ ունիմ այստեղ: Ո՞վ զիս հոս բերած է...: Սակայն այստեղ եմ՝ պատին վրայ քարացած»: Նման խորք մը կը վերաբերի սփիւռքեան կացութիւնը ապրող մարդոց: Այս իսկ պատճառով, այս դիմանկարները, որպէս խորք, արտայայտիչը կ'ըլլան անոնց փորձառութեան ու կը ստանան պատկանելիութիւն՝ որն է սփիւռքեան հոգեբանութեան ու այդ կացութեան արտայայտիչը:

Այս դիմանկարներուն մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանի են երկու գործ, որոնք աւելի կը շեշտեն Կորքիի մօտ սփիւռքեան իրականութեան արծարծումը, որ միայն իր անձին յատուկ բան մը չէ: Ինք կ'ըլլայ անոր գեղարուեստական մեկնաբանը ու կը դառնայ հասարակական ապրումներու արտայայտիչը. ապրումներ՝ որոնք մասնաւորաբար յատուկ են նոր Սփիւռքի առաջին սերունդին՝ գաղթականներուն, տարագիրներուն, այլասերումի ենթականերուն:

Առաջինին մէջ, «Ինքնանկար, Երեւակայած Կնոջս Հետ», 1923 Թուականը կրող (1), Կորքի կը նկարէ իրեն համար «հայկական գիծեր»ով (2) իտէալ կնոջ պատկերը՝ հեզութեամբ, քնքշութեամբ եւ Թովչանքով պարուրուած: Անոր մայրական դէմքը ամբողջովին լոյսով ողողուած է ու կը հակադրուի նկարիչին աւելի ոճականացած դիմակային դէմքի զօրաւոր ստուերումին, որ յատկանշուած է դուրս ցցուած երկայն աչքերով. այդ աչքերուն վրայ յօնքերը Թեւերը տարածած մեծ Թռչունի մը նման բազմած են՝ ինչպէս սումերական, հիթիթեան, ուրարտական եւ ապա՝ հայկական դիմաքանդակներուն մէջ: Դէմքին եռանկիւնութիւնը հակակշռուած է քիթի եռանկիւնով: Նկարին ամէնէն ցայտուն գիծը Կորքիի մազին ներքին շրջագիծն է, որ դէպի ձախ թեքումի ընթացքին՝ ձեւով մը կը զուգահեռի նոյն ուղղութեամբ իջնող կնոջը մազին: Իսկ այստեղ տիրող լոյսը Վանի շրջանի «Հաճելի արեւին»ն է (3), որուն շողանքով քարերը, հայկական եկեղեցիներու խորաքանդակներն ու պատերը ջերմութիւն դուրս կու տան՝ ինչպէս այս նկարին մութ դեղին յետնամասը (4):

Միաժամանակ, այս գործը յատկանշող երեւոյթներէն մէկը անոր անիրական բնոյթ ունենալն է, որ կը շեշտուի այնտեղ արտայայտուած հակադրութիւններու պատճառաւ եւ որոնք կը «խօսին» Կորքիի մասին.- երկու տիպարներուն միջեւ, ինչպէս Հէրրէրա կ'ակնարկէ (5), գործնական կապ չկայ, այլ կայ՝ հեռաւորացում. եւ երբ փորձենք նկարը ուղղահայեաց կերպով երկուքի կիսել՝ իւրաքանչիւրը կը դառնայ ինքնին անկախ դիմանկար եւ չի կորսնցներ իր արտայայտչականութիւնն ու իմաստը (իսկութեան մէջ, անոնք մէկտեղուած անջատ դիմանկարներ են, խաւաքարտի վրայ նըկարուած, որոնց միացման սահմանը կ'անցնի Կորքիի ականջէն ու դէմքին ձախ եզրէն): Անոնք իրարու չեն նայիր. Կորքիի դէմքը մութ է, իսկ կնոջը՝ լուսաւոր. առաջինին արտայայտութիւնը տխուր է, գլուխը տառապանքէն վար հակած, իսկ երկրորդինը՝ երազկոտ. իր դէմքը անտաշ է, կոպիտ, մինչ կնոջը՝ նուրբ է ու մեղմ: Կորքի շատ աւելի երիտասարդ կը ցուցնէ, քան՝ կինը, ինչ որ անոր կու տայ մայրութեան դեր մը ունենալու կարելիութիւնը, որ, ճիշդ ըլլալու պարագային, կը նշանակէ թէ Կորքի իր իտէալ կնոջ պատկերին մէջ կը տեսնէր նաեւ մայր մը: Ասոր ֆրէօտեան բացատրութիւնը այնքան սովորական դարձած բան մըն է: Նման հակադրութիւններու շեշտաւորումով, Կորքի ցոյց է գիտակից էր որ այդպիսի կին մը իրեն համար անիրականալի երազ մըն էր. անոր համար չէ՞ որ չի նայիր անոր՝ իբրեւ թէ իրեն համար ան գոյութիւն չունենար: Այս երազը իրեն հարցեր պիտի ստեղծէր:

Հետաքրքրական է անդրադառնալ ու քննարկել նկարչական այն հնարքները, զորս արուեստագէտ մը կը կիրարկէ իր գործերուն մէջ, քանի անոնց ընկալումով նկարներուն ըմբռնումը կը դառնայ աւելի ամբողջական: Վերջապէս, այդ մասը նկարչական արարքի կարեւորագոյն հանգրուաններէն մէկն է, առանց որուն խորքը շատ բան կը կորսնցնէ իր ուժականութենէն:

Կորքի «Ինքնանկար՝ Երեւակայած Կնոջս Հետ»ին մէջ օգտագործած է համադրում մը, որ հիմնուած է զիրար խաչաձեւող անտեսանելի զուգահեռ շեղակի գիծերու վրայ: Նկարի վերի աջ անկիւնէն իջնող գիծը կը կրկնէ ինքզինք, մինչեւ որ կանգ կ'առնէ կնոջ մազի արտաքին շրջագիծին վրայ. մինչ, վերի ձախ եզրէն սկսող գիծերը կ'իջնեն մինչեւ կնոջ ուսին լուսաւոր վարի եզրը: Կան նաեւ զիրար կրկնող երկու հիմնական կոր գիծեր, որոնք կը նրբացնեն կառոյցը՝ ինչպէս Կորքիի եւ կնոջ դէմքին աջ կողմի շրջագիծերը: Համադրումի այս ձեւն է, որ հիմնուած երկար գիծերու վրայ, հոս ալ, կոթողականութիւն կու տայ գործին ու անոր Թողած տպաւորութիւնը կը դարձնէ կարուկ ու անմիջական՝ առանց դարձդարձիկ լուծումներու:

Երկրորդ գործը 1937-ի «Ինքնանկար»ն է, ուր զիկզակային վրձնահարուածները ընդարձակ մակերեսներ կը ծածկեն: Գըլխէն զատ աչքերը, բերանը եւ ականջը նկարուած են որոշ մանրամասնութեամբ մը: Կորքի առողջ արտայայտութիւն մը ունի, անսպասելի. քանի որ մինչեւ հոս մելամաղձոտութիւնն էր որ ամէնէն աւելի կը տիրէր իր դիմանկարչութեան մէջ: Այստեղ, Կորքի տառապանքի ուղղակի ոչ մէկ նշան ցոյց կու տայ: Սակայն հակադրութիւնը հոս եւս աչքառու է. իր գլուխին - միտքին «բաժանում»ը իր մարմինէն՝ յստակ կերպով զգալի է, որ թերեւս այդ շրջանի առանձնութենէն բխող ինքնամերժումի ապացոյցն է, անձի մը՝ որ ներքին քայքայում կ'ապրի, որ մարմինի արտաքին ձեւերով կ'արտա-

Fonds A.R.A.M

●▶ յայտէ ինքզինք։ Իր կարգ մը նամակներէն զատած, Կորքի այդ շրջանին խոր առանձնութիւն կ՚ապրի, մանաւանդ որ՝ դեռ նոր ձախողած էր իր առաջին կարճատեւ ամուսնութիւնը, մինչ իշխանութիւններուն դէպի օտարները անբարեացակամ վերաբերմունքը նոր թափ կու տայ տագնապներուն։

Այս նկարին մէջ վերացական, անիրական մթնոլորտ մը կայ։ Կարծէք, Կորքի դաժան կեանք մը ապրելէ եւ զայն յաղթահարելէ ետք վերստին կեանք առած է ու վերակազմած ինքզինք. եւ այս իրողութեան գիտակից՝ իր խորունկ նայուածքով կը պատրաստուի բանալու իր զուսպ բերանը, որմէ բառերը սպրդելով մեզի պիտի պատմեն իր մասին։ Իսկ, ինչպէս իր միւս դիմանկարներուն մէջ, աչքերն են նկարին կեդրոնական տարրը եւ մեր ուշադրութիւնը նախագրաւողը։ Նկարչական տարրերը մեծամասնութեամբ կրճատուած են. Թեւերը իրրեւ թէ խոշոր ոսկորներ են և կամ ալ՝ վիրակապի և դաշնի մէջ առնուածի տպաւորութիւնը կը թողուն, որոնց վրայ գոյութիւն չունի որեւէ բաժանում՝ մատները ներկայացնող. ասիկա նախապատկերում մը չէ՞ ապագայի իր մահացու արկածին, երբ վզոսկրին կոտրուելուն կողքին իր աջ բազուկին վիճակուած էր շրջանի մը համար մնալ անդամալոյծ։ Այդ տարիներուն, Տը Քունինկ ալ, Կորքիի նըման գաղթական, որոնք իրարու հետ բարեկամացած էին 1933–ին, նոյն մօտեցումով գործեր նկարած է։ Սակայն, այս փոխադարձ ազդեցութեան շրջանին Կորքիի բանեցուցած բաժինը աւելի մեծ եղած է, ինչպէս Տը Քունինկ ինք ակնածանքով կ՚ըսէ։ Տը Քունինկի այս տիպի գործերը կ՚արծարծեն մարդուն այլասերումը եւ տագնապոտ իրականութիւնը՝ ճարտարարուեստականացած նիւթապաշտ ընկերութեան մը մէջ, մինչ Կորքիինը, աւելի ներաշխարհային գործ է՝ ենթակայական, հարցադրող, անժամանակ։

Ինքնութեան հարցը Կորքիի գործին մէջ իր ամէնէն առաջացած արտայայտութիւնը սկսաւ գտնել 1929–ի Հոտեմբերին ծագող տնտեսական մեծ տագնապի տարիներէն սկսեալ, որոնք Ամերիկայի մէջ կը զօրացնէին մեկուսապաշտական, ազգայնամոլական եւ այլամերժական դիրքաւորումներն ու ըմբռնումները։ Այս մէկը Կորքին կը մղէր ինքնիր վրայ կծկուելու, առանձնանալու ու աւելի՛ փնտռելու իր մանկութեան յիշատակներն ու աշխարհը։ Այսպէս՝ նուէր կու տան։ Այս նոր ուղղութեան նկարչական կիրարկումը կ՚ըլլայ թանձրամարմին, ուր պաստառներու մակերեսները կը ստանան որմնային ու քարային բնոյթ՝ մինչեւ որ 1930–ական թուականներու վերջերուն կը հասնին աւելի անմիջական եւ հիւթեղ նկարչութեան մը՝ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ»ով։

Այս կէտին հասնելով, կ՚անդրադառնանք թէ Կորքիի մօտ հայկական արուեստի ազդեցութիւնը երկու բնոյթ ունի։ Իր դիմանկարներուն մէջ եթէ ճարտարապետական, կառուցողական եւ խորաքանդակային է ներկայութիւնը զգացողը, աւելի ուշ՝ մանրանկարչութիւնն է որ տեղ կը գտնէ՝ մանաւանդ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ»էն սկսեալ։ Գոյներու վառվռունութիւնն ու կենսունակութիւնը, սեւ նուրբ գիծերը, մթնոլորտն ու միջոցներու բաժանումը իրենց տուրքը կու տան, ի մէջ այլոց, նաեւ հայկական մանրանկարչութեան։ Ձեւերու կամ մարմիններու կազմութիւնը կը նմանի այն միատեղումներուն, զորս կազմած են հայ մանրանկարիչները՝ իրարու միացնելով զանազան տարրեր ու ստեղծելով գեղեցիկ ձեւեր՝ որոնք ամէնէն աւելի տեսանելի են տառերու կամ զարդերու պարագային։ Այս մէկը հայ մանրանկարիչներու յատուկ բան մը չէ միայն, սակայն անոնք եղած են Կորքիի անմիջական աղբիւրները՝ որոնցմէ ներշնչուած է։

Կորքիի արուեստը իր ժայթքումը գտաւ քառասունական թուականներուն։ Սակայն, անոր մէջ կարելի է գտնել լուծումներու, որոնք նախորդող տասնամեակներուն արդէն երեւան եկած էին իր գործին մէջ՝ թերեւս ինքնաբերաբար ու ենթագիտակցաբար։ Օրինակ, անջատելով 1929-ի շուրջ նկարած «Անշարժ Բնութիւն»ին կեդրոնական ճերմակ ձեւն ու 1949–ին մարմին առած «Արօրը եւ Երգը»ին կեդրոնական կերպարներուն շրջագիծները յստակ նմանութիւններ կը տեսնենք անոնց մէջ. եւ աւելին՝ անոնք կատարուած ու յղացուած են այնպէս՝ ինչպէս կարգ մը հայկական մանրանկարներ։ Այս մէկը կը վկայէ թէ Կորքիի նշանաւոր պարող, թեթեւ եւ սահուն գիծի ըմբռնումը իր վերջին շրջանին չէ որ երեւան եկած է։ Այս շրջանը եղած է գտումը՝ նախորդող բոլոր գեղարուեստական փորձառութիւններուն եւ փորձարկումներուն, զանոնք միացնելով բնութեան թելադրած եւ անկէ բխող իր նկարչական ժայթքումին։

Կորքիի արուեստին մէջ բանալի դեր ունի «Պարտէզ Սոչիի Մէջ» շարքը։ Անով ուած տուներ, բնութեան շունչով հասակ առած ծիրանի ծառեր, եւ նկարիչը՝ որ անոնց շարժումը իր հակակշռին տակ կ՚առնէ, ինչպէս ղեկավար մը՝ իր նուագախումբը։ Քառանկիւն պատեր (ընդգըծումը մերմէ), խնոցիներով եւ կաւէ եփող գործիքներ ու անոնց վրայ կպած հայկական կապերտներ, որոնք կը տարածուին ու կը շարժին, կապուելու համար ցորենի արտերուն եւ լաքի ծառերուն ու հայկական կռունկներուն եւ պարտէզի քարերուն. եւ այն բոլորը՝ որոնք իրարու մէջ կը տատանին» (7)։

Թերեւս ասկէ աւելի յատկանշական բացատրութիւն կարելի չէ տալ Կորքիի այն գործերուն, որոնք կապուած են իր յուշերով սնուցանուող ներաշխարհին եւ անոր կառոյցը կազմող իրականութիւններուն հետ՝ ինչպէս կռունկ մը, կապերտ մը, գեղջկական տան մը պատերը, ծիրանները, ծառերն ու անոնց տերեւները, դաշտերը, գեղջուկներուն գործիքները, պարտէզներն ու անոնց ընդերքին մէջ եւ մակերեսին վրայ գըտնուող աշխարհը։ Կորքի արդէն ամբողջական ձեւով կազմած է իր նկարչական «բառամթերք»ը՝ նախքան գերիրապաշտներուն հետ անձնական իր ծանօթացումը։

Ահա գիծեր՝ կռունկներու երկար ոտքերուն նման, որոնք մարմինները իրար կը կապեն. ահա նկարչական միջոց մը՝ ուր պատկերուած աշխարհը կարծէք պատի մը, կապերտի մը վրայ կը գըտնուի, առանց հեռակէտի գոյութեան՝ ինչ որ յատուկ է միջնադարեան նկարչութեան։ Անոր մէջ միատեսակ մակերեսի մը վրայ մարմիններ կամ գլուխներ իրարու կը յաջորդեն հորիզոնական կամ ուղղահայեաց կերպով (ինչպէս էլ Կրէքոյի մօտ, ուր համադրումի նոյն կիրարկումին եւ շարժումի ուղղահայեացութեան կը հանդիպինք եւ որ իր կարգին միջնադարեան բիւզանդական իքոններու եւ նկարչութեան ուղղակի ազդեցութենէն կու գայ)։

Կորքիի վերադարձը դէպի բնութիւն՝ տեղի կ՚ունենար 1942–ին, Էկնըս Մըկրէօտըրի հետ իր երկրորդ ամուսնութենէն ետք, երբ կ՚այցելէր Քընէքթիքըթ, իսկ տարի մը ետք՝ Քրուքիտ Ռան, Հէմփլթըն, Վիրճինիա։ Կորքի, երկար տարիներու բաժանումէ մը ետք կրկին կը մխրճուէր բոյսերու աշխարհին մէջ, կը շնչէր անոնց ու հողին հոտը, որոնք կ՚աշխուժացնէին իր ներաշխարհը։ Իր գործերը կ՚ողողուէին բուսական, մարգարանական ու կենդանաբանական տարհայրենիքէն այնքան հեռու գտնուելով, ստեղծելու բնութեան ձեւերը՝ զորս սորված էինք մեր Ատոյեան ընտանիքի Խորգոմի պարտէզներուն, ցորենի դաշտերուն եւ այգիներուն մէջ։ Մեր գեղեցիկ Հայաստանը՝ զոր կորսնցուցինք եւ զոր իմ արուեստովս պիտի վերստին ձեռք բերեմ։ Իմ արուեստիս մէջ միշտ Հայաստանի հոգին պիտի գտնուի» (9)։ Ինչպէս եւ բնութեան։

Բնութեան եւ կեանքի վերայայտնաբերումով ու իր ներաշխարհի բանաստեղծական ժայթքումով՝ Կորքի ծնունդ կու տար տեսողական նոր հորիզոններ բացող գործերու, սակայն առանց լքելու քողարկուած եւ գողտրիկ միտումները։ Եւ թերեւս զինուորական ծպտումի այն դասընթացքը, զոր կ՚ուզէր յաջողցնել 1941–ի ընթացքին, որուն եկամուտ մը ապահովելու համար, կրնայ տարօրինակ չթուիլ իր ընտրութեամբ։ Ասիկա կրնայ նշանակել թէ Կորքիի մօտ, հակառակ իր կեանքի ստացած դրական նոր բնոյթին, կը շարունակէր գոյութիւն ունենալ ինքնութեան հարցը։ Այսպէս, երբ Միրոյի մարմինները այլակերպումի ծնունդ են, Կորքիինները՝ անոր սահմանը կ՚անցնին ու կը շարունակեն պահել իրենց երկդիմութիւնն ու բազմադիմութիւնը։ Իրը կը դառնայ հարցադրումի արուեստ, ուր մարմինները ինքնութիւն կը փընտռեն. հարց կու տան թէ ո՞ւր է իրենց տեղը՝ պաստառի սահմանուած դաշտին վրայ ու անոր միջոցին մէջ։ Անոնք յաճախ զանազան թելերէ կախուած, Քալտըրի գործերուն նման, կը տարուբերին այս կամ այն ուղղութեամբ ու առկախուած վիճակի մէջ կը սպասեն իրենց դերի եւ ինքնութեան հաստատման։

Այս շրջանի Կորքիի պաստառները շատ յաճախ ողողուած են ջրաներկի տամկութիւն ունեցող գոյներով։ Վրձինները անկաշկանդօրէն կ՚ընեն ոլորապտոյտ, ուղղահայեաց եւ հորիզոնական շարժումներ, որով իր կտաւները կը ստանան վարագոյրի բնոյթ, շղարշային՝ ուր նոսր գոյներու անձրեւը անշարժացած բայց միաժամանակ շուտով կրկին շարժելու վիճակին մէջ կը գտնուի։ Իր մարմիններու զարգացումներուն թէ՛ ձեւերուն ու գոյներուն այս շարունակականութիւնը կը կազմէ իր նկարչական ըմբռնումին արմատը։ Ընդլայնումի գաղափարը կամ տարրը միշտ ներկայ է իր մօտ եւ իր արուեստը անոր մարմնացումն է։ Իր ձեւերն ու մարմինները կ՚ընդլայնին ինչպէս ծառ մը, անոր արմատները, հողին բերքը եւ կեանքը՝ ընդհանուր առմամբ։

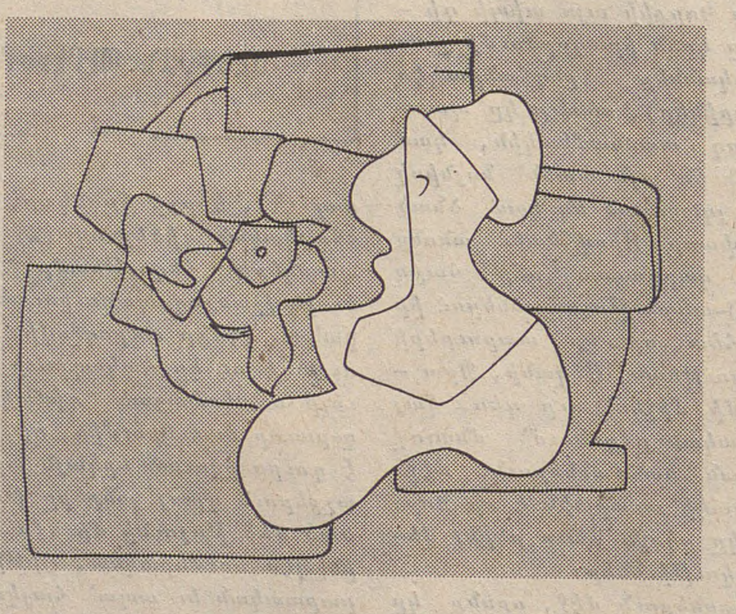

Կորքի այլասերումի կ՚ենթարկուէր երեք ձեւով.– որպէս Հայ՝ իր ազգային պատկանելիութիւնն ու ինքնութիւնը մերժող ընկերութեան մը մէջ, որպէս մարդ՝ նիւթապաշտ եւ ճարտարարուեստական անհաղորդ միջավայրի մը մէջ եւ որպէս արուեստագէտ՝ իր ստեղծագործողի ազատութիւնը կաշկանդող պահպանողական ըմբռնումներու տէր մտայնութեան մը մէջ։ Վերջին զոյգ պարագաները յատուկ չեն միայն Կորքիին. բաւ է նկատել որ, 20–րդ դարու արուեստը, իր մեծ մասով, Արեւմուտքի մէջ եղած է տագնապի արուեստ։

Կորքիի մօտ այս տագնապին առաջին արտայայտութիւնը կ՚ըլլայ «Գիշեր, Առեղծուած եւ Կարօտ» թեման, որուն կը յաջորդէ «Կերպար Խորգոմի Մէջ» շարքը։ Այստեղէն սկսեալ իր ձեւերը կը ըզգենուն իրենց նշանաւոր երկդիմի եւ բազմադիմի նկարագիրը. պատկերայինը կը կորսնցնէ իր դիմագիծը ու մենք այս գործերուն առջեւ կը գտնուինք անոնց անվերջ հանելուկներն ու ակնարկութիւնները լուծելու վիճակին մէջ, քանի անոնք ոչ ամբողջովին վերացական են եւ ոչ ալ ամբողջովին պատկերային, եւ աւելին՝ անվերջօրէն նմանութիւններու ծըինք հրաժեշտ կու տայ նախկին ծանրամարմին նկարչութեան՝ ազատ թռիչք տալով սահուն գիծերուն, գոյներուն եւ ձեւերուն, ձեռք բերելով քնարականութիւն մը՝ որուն հասնելու համար երկար ժամանակ էր յատկացուցած, ամէնէն խոնարհ կերպով ընկալելով մեծ վարպետներու դասերը։ Այստեղ կրկին անգամ ըլլալով իրենց յայտնութիւնը կ՚ընեն մանկութեան յիշատակներն ու այս գործը կը դառնայ գովքը այն գինովցընող ապրումներուն՝ որոնք կը ծնին այն անձերէն, գոյքերէն եւ բնութենէն՝ զորս Կորքի տեսած էր իր ծննդավայրին մէջ։

Կորքի իր երկրորդ կնոջը՝ Էկնըսի, խօսելով այս շարքի մասին, ակնարկած էր հայկական պարտէզներու ծառերու թրթռացող տերեւներուն եւ հոն գըտնուող գոյներուն, հողին փափկութեան եւ արեւի ջերմութեամբ պարուրուած պտուղներուն (6)։ Իսկ 25 Փետրուար 1941–ի նամակին մէջ, աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ իր այս յղացումին առընչութեամբ, երբ կը գրէ Վարդուշի.– «Նկարչութիւնը պատկերացուր որպէս շարժուն տեղադրումը եւ տարածումը նիւթականութիւնը կազմող մասերուն։ Մարդուն աշխատանքով պատրերով՝ գեղեցիկ, նուրբ, ջղուտ, անհանդարտ, զգայուն, ինքնավստահ եւ բարձրօրակ գիծերով թուղթին յանձնուած։ Խորքին մէջ, այս բոլորին մէկտեղումը կը կրկնէ խաչքարերու, հայկական խորաքանդակներու եւ մանրանկարչութեան մոթիվները։ Ատենին, այն ոգիով որ մանրանկարիչները կամ զարդնկարիչները նրբօրէն կը նկարէին ծաղիկներ, տառեր, պտուղներ, թռչուններ, ցատկռտող եւ զուարթ գիծերով, եւ կամ քարակոփները կը քանդակէին խաչքարեր՝ Կորքի նոյն ձեւով կը գըծագրէ ու կը նկարէ իր տեսաշխարհի մարմինները՝ սակայն 20–րդ դարու մարդու ըմբռնումով։ Ան կը գրէ «...Իմ գործերուս մէջ շատ մը ձեւերով կը նըմանիմ մեր հին գրողներուն, քանի որ ես շարունակ իմ մտքիս աչքովը տեսանելի կը դարձնեմ մեր հին Հայաստանի անոյշ գեղեցկութիւնները՝ երբ Հայաստանեան մեր պատանեկան օրերը կ՚ուղղեն ուղեղս եւ ներաշխարհիս մէջ կը հըրահրի պահանջքը՝ պատկերելու մեր թանկագին զգայնութիւնները» (8)։ Այլ նամակի մը մէջ կրկին կ՚անդրադառնայ ասոր. «Կարծես հայկական հին ոգի մը կայ ներսս, որ ձեռքս կը տանի, մեր

Այսպէս՝ իր արուեստը կը դառնայ տիեզերական հոլովոյթին մէկ մանրանկարը։ «Կանկառի մը տերեւը բու մըն է» գործին համար (1944), Կորքի կ՚ըսէ.– «...Պատկեր մը կը տանի ուրիշի մը, իմաստութիւն մը կը յառաջացնէ ուրիշ մը, երբ անոր մէջ կը խորանաս, կանկառ մը կեղուելու նման... տերեւները, որոնք պնակին մէջ կը տարածուին փետուրներու նման...» (10)։ Նոյն տարուան 21 Յունուարին, Կորքի, Վարդուշին ուղղած նամակին մէջ ի մէջ այլոց կը գրէ.– «...Որովհետեւ ես Արարատի զաւակ մըն եմ՝ իմս խօսք մըն է տարբեր շարժումի, տարածումի, աճի. այն իմաստով որ ինչ որ կ՚աճի՝ շարունակաբար շարժումի մէջ է։ Նոյնիսկ մահը կ՚ընդլայնի...»։ (11)։ Շուրջ ամիս մը ետք, այլ նամակի մը մէջ կը շարունակէ. «...Իմ արուեստս ուրեմն՝ աճող արուեստ մըն է, ուր փորմեր, տեսադաշտեր, ձեւեր, Հայաստանի յիշատակներ մարմին կ՚առնեն, կը շնչեն, կ՚ընդլայնին եւ կը կըծկուին, կը բազմանան եւ ուստի՝ յայտնաբերումի նոր ուղիներ կը բանան։ Անցեալը, միտքը, ներկան գեղագիտականօ-

(Շար. կարդալ Ը. էջ)

Fonds A.R.A.M

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻ

ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ՝

ՆՈՒԻՐԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՏԱՂԱՆԴԻ ՄԸ

«Երբ կը նկարեմ, ես ինծի յաճախ կը պատմեմ պատմութիւններ, որոնք ոչ մէկ կապ ունին նկարչութեան հետ: Երբեմն լա՞ծ էք երախայի մը խօսքը, երբ իր մատիտը կը թափառի թուղթի մը երկայնք տարածքին՝ երեւութապէս անիմաստ մրոտումներով. «Անիկա տուն մըն է, եւ ասիկա՝ մարդ մը, իսկ ասիկա՝ երկինք՝ արեւի լոյսին»: Պատմութիւններս յաճախ մանկութենէս կու գան: Մայրս ինծի շատ մը պատմութիւններ պատմած է, մինչ ես՝ աչքերս խուփ՝ դէմքս կը սեղմէի իր երկար ճերմակ գոգնոցին: Ան ունէր երկար ճերմակ գոգնոց մը, ինչպէս նկարին մէջ, եւ ուրիշ մը՝ ասեղնագործ: Իր պատմութիւնները եւ գոգնոցին ասեղնագործութիւնը կը խառնուին մտքիս մէջ, գոց աչքերովս: Ամբողջ կեանքս իր պատմութիւնները եւ իր ասեղնագործութիւնը կը շարունակեն պատկերներ պարզել յիշողութեանս մէջ: Երբ նստիմ պարապ սպիտակ պաստառին առջեւ...»:

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻ

Վերելակը կը բարձրանայ իր ճարտարապետութեամբը հռչակաւոր՝ Կուկընհայմ Թանգարանին վեցերորդ յարկը: Պարէլը կը սկսի ներքին պարուրաձեւ զառիվերին –առկախեալ պատշգամներ– ով, եզերելով Արշիլ Կորքիի 249 գործերը: Ոլորապտոյտ ճամբորդութիւն մը, որ կ'անցնի արուեստի պատմութեան մէջէն, հասնելու համար Փանթաստիք կայան մը, դէմ–յանդիման գալու՝ անձանձնացած իրականութեան մը.– Արշիլ Կորքի:

Մինչ այդ, մինչեւ իր ինքնութեան վերջնական հաստատումը՝ իր փնտռտուքները, կրած ազդեցութիւնները եւ ազատագրութիւնները մեր աչքեւ տողանցել կու տան ծանօթ անուններ՝ նկարչական աշխարհի հին եւ նոր շրջաններէն: Իւրաքանչիւր գործ մօտաբերել կու տայ անուն մը, երբեմն երկու տարբեր անուններ միաժամանակ. կը հաստատէ յստակոր կամ հեռաւոր կապ մը անոր կամ անոնց գործին հետ.– Սեզան, Մաթիս, Պրաք, Փիքասօ, դարձեալ Փիքասօ, Կրիս, Տէ Քիրիքօ, Լէժէ, Միրօ, Քանտինսքի, Մաքս Էրնսթ, Մաթթա, Անտրէ Մասոն: Հաւանաբար չթուեցինք բոլորը: Պիտի անդրադառնանք թէ պէտք է երթալ դեռ աւելի ետ, հեռուները.– Ինկր, Ուչէլլօ, հայկական մանրանկարչութիւն: Կը գտնուինք դէմ–յանդիման նկարչութեան պատմութեան լաւապէս ծանօթ, արուեստի յաւիտենական արժէք ներկայացնող աւանդութեան եւ տարբերուն խորապէս հաւատացեալ, ժամանակակից վարպետներէն մէկ – երկուքին տաղանդէն հմայուած նկարիչի մը, որ այս բոլորով՝ կը մնայ յառաջապահ, նոր ուղիներ խուզարկող: Նոյնիսկ այն շրջաններուն, երբ կը գծէ ազդեցութեանը տակ վարպետի մը, արդիւնքը Կորքի է, ստացած է իր կնիքը: Հրաշքը հոս է: Արուեստագէտին քուրան իր մէջ կը ձուլէ ամէն փոխ առնուած տարր: Կորքի երեւոյթ մըն է, վարպետ մը, մեծութիւն մը: Կը զգամ թէ ունիմ քիչ մը շուարուն վիճակ մը, երբ հասած եմ Թանգարանին գետնայարկը: Դեռ ժամանակ չունիմ հաւաքելու, միաւորելու, մեկնաբանելու բոլոր տեսածներս: «Շուարած»՝ որովհետեւ կը խորհէի արդէն անցած ըլլալ իր նկարչութիւնը, իր տաղանդը: Հարկ էր շրջապատուիլ, ողողուիլ իր գործերով, քայլ առ քայլ ընթանալ իր հետ 1924–էն մինչեւ 1948, համարտապէս խորաչափելու համար իր մեծութիւնը...

×

Իր լուսանկարները ցոյց կու տան Թուխ, ...ական որոշ «վայրի» դէմք մը, որ ...ուած է հրթեներուն շուրջ դարձող քիչ մը Թաւ, սեւ պեխերով: Այս երեւոյթը պիտի պարտկէ քնքոյշ, խոցելի, այլ՝ խուսափուկ բան մը: Ունի սլաձիգ ուրուագիծ մը եւ անզուսպելի երկար հասակ (շուրջ 193 սմ.): Ունեցած է արեւելեան տաք, կրքոտ, վիճող խառնուածք, մինչ պայքարող՝ իր համոզումներուն համար, անգլերէնով մը՝ որուն օտարականի ճչան շեշտը մնացած է նոյնքան անմոռաց: Իր բովանդակ կեանքի ընթացքին, խօսակցութեան, մտահոգութեան, վիճաբանութիւններուն գլխաւոր նիւթը եղած է նկարչութիւնը, իսկ միակ երազը՝ իր Հայաստանը, զոր պէտք է մեկնաբանել որպէս Վասպուրական աշխարհ, Վան եւ Վանայ Լիճ, ու անոր մերձակայ՝ «Հայոց Վարի Ձոր»ը եւ Խորգոմ գիւղը, ուր կը ծնի Ոստանիկ Մանուկ Ատոյեանը, 1904–ին:

Անկէ ետք, իր վիճակը Վանեցիին եւ Հայուն ճակատագիրն է, բարդացած՝ անձնական տրամով.– աքսոր, Էջմիածին, Երեւան: 1919–ին կը կորսնցնէ իր երիտասարդ մայրը՝ սովամահ, Տիկին Շուշանիկը՝ զոր կը պաշտէր եւ զոր պիտի անմահացնէ ապագայ իր երկու պատմական գործերով, որպէս «Վերջին վսեմ շունչը Վանի ազնուականութեան»: 1920–ին կը միանայ իր հօրը, Միացեալ Նահանգներու մէջ, ուր ան կը գտնուէր 1908–էն ի վեր, եւ որուն հանդէպ մասնաւոր համակրանք պիտի չունենայ. «Հայրս շատ չէի սիրեր»: 1924–ին կ'ընտրէ նկարչական անուն մը.– Արշիլ Կորքի: 1935–ին առաջին կարճատեւ ամուսնութիւն մը: Երկրորդ ամուսնութիւն՝ 1941–ին ծովակալի մը աղջկան հետ, Ակնէս Մըկրէօտըր.– իր սիրելի «Մուկուչ»ը –, որմէ պիտի ունենայ երկու աղջիկ զաւակներ: 1946–ին, իր արուեստանոցին մէջ ծագած հրդեհը կը փճացնէ 27 պաստառներ եւ անորոշ թիւով գծագրութիւններ եւ գիրքեր: Յաջորդ ամիսը կ'ենթարկուի մեծ աղիքի քաղցկեղի վիրահատման: 1948–ին ինքնաշարժի արկածի մը հետեւանքով կը կոտրի իր վզոսկրը եւ կ'անդամալուծուի նկարող ձեռքը: Երեք շաբաթ ետք իր կինը կը լքէ զինք, իր հետ տանելով երկու զաւակները: Այս ողբերգութիւններու շարքը թուեցինք – դեռ առանց յիշատակելու մեծ արուեստագէտներու յատուկ նիւթական թշուառութիւնը, որ պիտի տեւէր մինչեւ 1945,– բացատրելու համար իր եղերական վախճանը, որ պատահեցաւ իր կնոջ մեկնումէն մէկ շաբաթ ետք.– Կորքի ինքզինք կը կախէ: Իր արուեստանոցին փայտեայ մրգասընտուկին վրայ կաւիճով գրուած կը գտնուի.– «Մնաք բարով, սիրելիներս»: *Այդ վերջին շրջանի իր սնարի գիրքն է՝ Ջեխովի մէկ պատմուածքը՝ «Սեւ Վանականը», զոր վերստին կը կարդայ եւ ուր գրուած է. «...Եւ սեւ վանականը իրեն կը փսփսայ թէ՝ ինք հանճար մըն էր, եւ թէ՝ ինք մեռաւ, որովհետեւ իր տկար, մահացու մարմինը կորսնցուց իր հաւասարակշռութիւնը, եւ թէ՝ ան չէր կրնար աւելի երկար ծառայել որպէս ծածկոյթ՝ հանճարի»:*

×

Կորքի անտարազելի է: Հակառակ նըկարչական ծանօթ դպրոցներու բացայայտ մուտքին իր գործերէն ներս, ան չսահմանափակուեցաւ անոնցմէ ոչ մէկով, այլապէս՝ նկարչական այնքան կարճ կեանքի մը ընթացքին ան երբեք պիտի չկարենար դառնալ այն՝ որ եղաւ: Իրը՝ յարատեւ, տենդոտ որոնում մըն էր զուգահեռ մարզերու մէջ – նկարչական, արուեստի եւ ներքին անձնական – որոնց աքանչելի միաձուլումը պիտի իրագործուէր մանաւանդ՝ 1941–էն սկսեալ: Միտք եւ սիրտ միշտ դարձան իրարու նեցուկ, զիրար ամբողջացնող, անոնցմէ մին երբեմն դառնալով առաջնահերթ: Կ'ակնածի Սեզանի մեծութենէն, որ պիտի գայ Փիքասոյին հետ տեղ գրաւելու 1920 – 1930 շրջանի իր գործերուն մէջ: Ամէն պարագայի, նոյնիսկ այդ շրջաններուն, – եւ յետագային – իրենինը՝ ընդօրինակումներ չեն, այլ՝ վերոյիշեալ վարպետներու մտածումներուն ուղղութեամբ եւ եղանակով եղած յօրինումներ: Այս առումով յստակ է նաեւ ինք, երբ կ'ըսէ. «Երկար շրջան մը Սեզանի հետն *էի, եւ յետոյ՝ բնականաբար՝ Փիքասոյի* հետ»: *Գործերէն մէկն ալ արդէն մկրտած է «Բնանկար՝ Սեզանի եղանակով»: Այսպէս՝ երբ կ'առնէ Փիքասոյի ձեւերը, զանոնք կը տեղաւորէ նոր կառուցուածքային միջոցներու մէջ: Համադրական խորանարդապաշտութիւնը իրեն կը սորվեցնէ կարգաւորումներ, սակայն Կորքի կը հեռանայ անոր կառուցուածքային կարծրութենէն: Իր մէջ աւելի քնարականութիւն, մարդկայնութիւն կայ, քան՝ Փիքասոյի մօտ, որ դաժան է, սպառնական: 1932–ին կը սկսի կարեւոր շարքը՝* Գիշեր, Առեղծուած, Կարօտ, *ուր պիտի գան նաեւ տեղ գրաւել ներկայի եւ անցեալի այլ վարպետներէ քաղուած դասեր,– Տէ Քիրիքօ, Մաքս Էրնսթ, Ուչէլլօ: Կորքի արդէն բաւական հզօր է անձնական դրոշմով վերամիաւորելու փոխ առնուած այնքան տարբեր տարրերը: Ապագային, ուրիշ շարքեր ասոր պիտի յաջորդեն իր ստեղծագործական կեանքին մէջ, իւրաքանչիւրը՝ 2 – 8 տարբերակներով: Շարքը չի նմանիր, բնականաբար, տպաւորապաշտներու հետապնդած լոյսի վաղանցուկ թրթռացումներ քաղելու նպատակին: Շարքերը էական են իրեն համար, որպէս իր գործերը իրարու շաղկապող յառաջընթաց մեկնաբանութիւններ խորքի, այլեւ մանաւանդ՝ ձեւի:*

Գրեց՝

ԳՐ. ՔԷՕՍԷԵԱՆ

Միրօն եւ գերիրապաշտները պիտի նուազեցնեն եւ ապա՝ ամբողջովին անհետացնեն խորանարդապաշտական հետքերը: Վերացապաշտութիւնը պիտի միախառնուի անոնց: Իր թափին մէջ, Կորքի նոյնիսկ պիտի նկարէ ձեւով մը – սակաւաթիւ գործեր միայն – որ շուրջ քսանամեակ մը վերջ պիտի առանայ Էքշըն փէյնթինկ *բնորոշումը: Ամէն պարագային, 1940 – 1941–էն ասդին՝ Կորքի ամբողջովին ինքն է, ինչ տարրեր ալ մուտք գործեն իր յղացքներէն ներս:*

Պրըթոն մասնաւոր խանդավառութիւն մը ցոյց կու տայ Կորքիի հանդէպ, զոր կը գտնէ որպէս «իր սերունդի ամէնէն ինքնատիպը»: Կը գրէ նաեւ յառաջաբանը՝ նկարիչին 1945–ի ցուցահանդէսի ցուցակագրին, Նիւ Եորքի մէջ. «Աչքին զսպանակը... ինծի համար՝ Արշիլ Կորքի առաջին նկարիչն է՝ որուն ամբողջովին յայտնաբերուած ըլլայ այս գաղտնիքը... վերջերս հիացանք, Կորքիի բնորագրութեամբ պաստառի մը՝ *Լեարդը Աքլորին Կատարն է*», զոր կարելի է առնել որպէս մեծ դուռ մը, բացուած՝ համատականն (*անալոժիք*) աշխարհի վրայ» (1):

Սակայն, պիտի գայ ժամանակ մը, վերջին տարիներուն, երբ Կորքի նոյնիսկ դէմ պիտի արտայայտուի գերիրապաշտութեան, որ ծառայած էր պայծառացնելու իր տեսիլքը: Քրօլը՝ Վարդուշին (2) գրած նամակի մը մէջ, գերիրապաշտութիւնը կը գտնէ որպէս «ծպտեալ ակադեմական արուեստ մը, հակագեղագիտական, գերազանցօրէն կասկածելի եւ լայնապէս հակադիր՝ արդիական արուեստին»: *Եւ դեռ կասկածելի է անոր ստեղծագործական կողմը, եւ հետեւորդներուն լրջութիւնը.* «Արուեստը պէտք է միշտ լուրջ եւ անկեղծ ըլլայ, այլ երբեք՝ թեթեւսոլիկ»:

Ամբողջովին անկեղծ, բնական եղափոխութիւն մըն է ասիկա արուեստագէտին մօտ, որ մշտարթուն, անհանդարտ, յանդուգն բայց միշտ պարկեշտ կեցուածք ունեցած է նկարչութեան հանդէպ: Մէկ՝ որ դարերու աւանդ արուեստի գանձարանը իր մէջ ընկալած, ուզած է, փնտռած է արդիական լեզու մը, արտայայտչաձեւ մը. «Կը փնտռեմ ձեւ մը կամ լեզու մը՝ որ պիտի արտայայտէ մտածումներս մեր ժամանակաշրջանին մասին»:

Կը մնայ մէկ կէտ – սակայն հիմնական իրողութիւն – դառնակսկիծ («կորքի» ռուսերէնով կը նշանակէ՝ դառն–ութիւն) այլ ճառագայթող այս արուեստագէտին գործերուն վերջնական հասկացողութեան եւ բացատրութեան համար: Արշիլ Կորքի հայպէս մնաց, չնչեց, տառապեցաւ, ստեղծագործեց՝ մնալով Ոստանիկը, *որդին՝ Վարի Հայոց Ձորի Խորգոմ գիւղին, եւ որ չորս տարեկանին գծած էր Վարդան Մամիկոնեանի նկարը:*

Ազգայնապաշտ մը՝ բառին վսեմ իմաստովը: Ըսենք՝ անցեալապաշտ մը, որուն կիրքին միայն կարնան հաւասարիլ դարուս ժամանակակից արուեստագէտի իր թռիչքը, երկու ուժերը ունենալով զիրար բարեխառնող զօրութիւն: Հայ մանրանկարչութիւնը իր սրբարանն է: Կլանուած է Վանի եւ Կիլիկիոյ արուեստով, կը սիրէ սՄրգիս Պիծակը, կը պաշտէ Թորոս Ռոսլինը, որ «Վերածնունդ»ն իսկ է, առաջիններու մէջ առաջինը, երկրորդ քայլը ըլլալով՝ Փաօլօ Ուչէլլօն: Ազգային պատմութիւնը իր ներշնչարանն է իր խաչքարերով, եկեղեցական որմնաքանդակներով, գորգերով եւ... երկրագործական արօրով: Քաղաքակրթութեան ծագումին մասին կարելի չէ խօսիլ առանց Հայաստանի: Կ'երեւակայէ միշտ «մեր ծիրանի լեռները եւ Վանայ Լճի սպիտակ – աղի ջրեզերքը»: Կը մտածէ միշտ, թէ օր մը պիտի վերադառնայ «երկիր»... «Հայկական աշխարհի զգայնութիւնը կը թուի արտահոսիլ ձեռքէս – բէս եւ միտքէս: Երբ տեսնեմ հայկական հին արուեստի գործ մը, կը զգամ թէ անոր մէկ մասն եմ»: *Դեղինը այն գոյնն է որ կը յիշեցնէ իր ծննդավայրը: Քոյրը կը վկայէ թէ, Կորքի կ'ուզէր նկարել «դեղին»ը, որ կ'առաջանար երբ ինք կ'եփէր Վանի կրաբանջարին արմատները»:* Հայկական Դիմանկարներ *շարքը պիտի դառնայ հարազատօրէն... հայկական: Աւելորդաբանութիւն չէ ըսուածը: Անոր գերագոյն օրինակները արդ շրջանի երկու գլուխ – գործոցներն են, որոնք իր ամբողջ վաստակին մէջ պիտի շարունակեն զինք յատկանշել, պիտի մնան ամերիկեան երկու մեծ թանգարաններու զարդերէն, եւ որոնք խորապէս եւ մշտապէս մաս պիտի կազմեն հայկական արուեստի գանձարանին:* Արուեստագէտը եւ իր Մայրը, *երկու տարբերակներով եւ նոյն չափերով* (127X152) *պաստառներ են, մէկը նկարուած 1926 – 1936–ի միջոցին, միւսը՝ 1929 – 1942: Այս զմայլելի իւղանկարները հիմնուած են հին լուսանկարի մը վրայ: Թուական՝ Վան, 1912, երբ ինք ութ տարեկան էր, իսկ մայրը՝ 32: Երկու տարբեր երանգապնակներով այս գործերը, մէկը՝ ջերմ, տարածուն վարդագոյն, միւսը՝ թուխ, մոխրագոյն, շագանակագոյն, դեղնդեղին ոգեկոչող գոյներ ունին: Կորքի, արդիական ոճով իր նկարներուն ընդմէջէն արմատները կ'արձակէ դէպի իր անցեալը – պիտի ըսէի՝ ցեղային իր ինքնութիւնը, առանց տուրք տալու որեւէ մեծ վարպետի մը նկարելակերպին, որքան ալ գործերէն մին յիշեցնէ տարտամօրէն Փիքասոյի վարդագոյն շրջանը: Երկու տարբերակներուն անձերն ալ իրենց սեւեռաբիբ նայուածքով կ'արտայայտեն ներհայեաց եւ մելամաղձոտ հոգեվիճակ: Մանրանկարչական արուեստէն կը բխին նաեւ անոնց ճակատային դիրքը եւ մօրը քրմական, (կամ՝ կրօնական) հանդիսաւոր կեցուածքը: Յետագային, նկարիչին վերացապաշտ յօրինումները պիտի օգտուին նաեւ այլապէս մեր մանրանկարչութենէն: Կերպարներուն մեծութիւնը կամ փոքրութիւնը կախեալ պիտի ըլլայ իրենց կարեւորութենէն եւ ոչ՝ հեռաւորութենէն:*

«Պարտէզ Սոչիի Մէջ» շարքը (1940 – 1943, *ցուցադրուած են ութ գործերէն չորսը) իր մանկութեան պարտէզին յիշողական տեսիլքն է.–* «Կրնա՞յ որդի մը մոռնալ զինք ծնող հողը» – *պիտի ըսէ ինք: Այդ շարքը է նաեւ, արուեստի տեսանկիւնէն, ամենայատկանշականներէն մէկը, որուն յղացքին Կորքի բերած է անձնական լուծումներ: Այլեւս, ինք եւ իր գործը իւրայատուկ ամբողջութիւն մը կը կազմեն:*

Հասունութեան շրջանի անուանի գործերէն Արօրը եւ Երգը *շարքը* (1944–1947, *որուն երկուքը հրոյ ճարակ եղած են) դարձեալ կու գայ հեռուէն: Մտալկում մը դարձած է Վանի արօրը, զոր նաեւ պիտի քանդակէ բազմաթիւ անգամներ:* Անոնք կ'ուզեն գրաւել իմ կզզիս *կը վերաբերի իր հայրենի հողին եւ անապահով գաղթականի իր հոգեբանութեան: Եթէ նկատի առնենք նաեւ իր ցեղէն մէկ*

(Շար.ը կարդալ Զ. էջ)

Fonds A.R.A.M

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (*)

1904

– Ապրիլ 15–ին կը ծնի Ոստանիկ – Մանուկ Ատոյեան, Խորդոմ գիւղին մէջ, Վարի Հայոց Ձոր, Վանի շրջան: Հայրը Սեդրակ, երէց զաւակն էր նահապետական ընտանիքի մը: Մայրը Շուշանիկ Տէր Մարտիրոսեան կու գար Ոստանի ընտանիքէ մը, որ սերունդներով կղերական – ներ տուած էր իրենց շրջանին մէջ: Երկուքին համար ալ երկրորդ ամուսնութիւնն էր: Սեդրակ Ատոյեան իր առաջին ամուսնութենէն ունեցած էր երկու զաւակ՝ Յակոբ եւ Իւզարեր. իսկ Շուշանիկ՝ Սիմա (շատ կանուխէն մահացած) եւ Ազապի: Նոր ամուսնութենէն 1901–ին կը ծնի Սաթենիկը:

1906

– Սեպտեմբեր 27–ին կը ծնի Վարդուշ:

1908

– Բարդոյթէ մը ձերբազատուելով Ոստանիկ առաջին անգամ ըլլալով կը խոսի: Կը ցուցաբերէ գեղարուեստական իր առաջին կարողութիւնները քանդակելով զինուորներ: Հայրը կ'անցնի Ամերիկա՝ խուսափելու համար Թրքական բանակին զինուորագրուելէ:

1909

– Ոստանիկ կը սկսի դծագրել: Մինչեւ 1910 կը յաճախէ իր դիւղի Ս. Վարդան Առաքելական Վարժարանը: Մօրմէն կը սորվի գրաբար:

1910

– Գարնան կը սկսի իր ձեռքով պատրաստուած ներկերով արագիլի հաւկիթներու վրայ նկարել ծաղիկներ, պտուղներ, կենդանիներ, թռչուններ եւայլն:

– Սեպտեմբերին Ոստանիկ ընտանիքով կը հաստատուի Վան, ուր կը սկսի յաճախել Հիւսիսեան Հայ Առաքելական վարժարանը:

– Նոյեմբերին ընտանիքով կը փոխադրուի Այգեստան: Կը բարեկամանայ Մուրատ Մուրատեանի՝ Վարդուշի ապագայ ամուսնին: Կը յաճախէ տեղւոյն Ամերիկեան միսիոնարական վարժարանը, մինչեւ տարադրութեան սկիզբը:

1914

– Նոյեմբեր 1ին, Կիրակի օր մը Թուրքերը կը սկսին Վանի հայկական թաղերուն վրայ իրենց յարձակումը, ռմբակոծելով նաեւ Այգեստանը:

1915

– Յունիս 15–ին Ատոյեաններու խլեակը կը բռնէ դաղթի ճամբան հարիւր հազարաւորներու նման: Տասը օր անդադար քալելէ ետք կը հասնին Էջմիածին, Իգդիրի վրայով, ուր կը մնան 3 շաբաթ ու ստոյգ մահէ մը կը փրկուին երբ Ոստանիկ կը գտնէ կառք մը Երեւան փոխադրուելու համար: Համաճարակը կեանքեր կը հնձէր:

Երեւանի մէջ Ոստանիկ կը գործէ որպէս աստղաձագործ եւ կը մասնակցի տպագրական աշխատանքներու՝ այլոց հետ (որոնցմէ Գուրգէն Մահարին) հրատարակելով յեղափոխական թերթ մը: Յեղեկներուն կը յաճախէ Ս. Սարգիս Եկեղեցիի կից տղոց թեմական վարժարանը:

1916

– Հոկտեմբեր 9–ին Ոստանիկի երէց քոյրերը, Ազապի եւ Սաթենիկ կ'անցնին Ամերիկա, իրենց հօրը մօտ:

1918

– Օգոստոսին Ոստանիկ, Վարդուշ եւ իրենց մայրը, Շուշանիկ, կ'որոշեն անցնիլ Թիֆլիս, այս վերջինի եղբօրը թելադրանքով՝ խուսափելու համար մօտալուտ հաւանական քաղաքացիական պատերազմէ մը: Սակայն ճամբուն վրայ կանգ կ'առնեն Երեւանի մօտակայ Շահապ գիւղը, որովհետեւ Շուշանիկի հիւանդութիւնը արգելք կ'ըլլար իրենց ճամբորդութեան շարունակումին: Ոստանիկ ամէն օր Երեւան կ'իջնէ աշխատելու համար, իսկ Վարդուշ կը գործէ գիւղին մէջ:

– Դեկտեմբերին մօր հիւանդութիւնը կը ծանրանայ ապրուստի պակասի պատճառաւ: Կը ստիպուին վերադառնալ Երեւան, ուր կը բնակին խարխլած սենեակի մը մէջ:

1919

– Մարտ 20–ին Շուշանիկ կը մահանայ Ոստանիկի թեւերուն մէջ:

– Մայիսին երկու որբերը վանեցի բարեկամներու օգնութեամբ թշուառ վիճակի մէջ կը հասնին Թիֆլիս:

– Օգոստոսին կ'անցնին Պարթում, ուր երեք շաբաթ մնալէ ետք, Սեպտեմբերին կը հասնին Պոլիս:

1920

– Յունուար 25–ին Ոստանիկ եւ Վարդուշ Պոլիսէն նաւ կ'առնեն դէպի Ամերիկա, ճամբուն վրայ 15 օր մնալէ ետք Փաթրաս եւ օր մը ալ՝ Նափոլի:

– Փետրուար 26–ին կը հասնին Էլիս Այլընտ, Նիւ – Եորք, ուր կը մնան երեք օր մինչեւ որ արտօնուի իրենց մուտքը Ամերիկա:

– Մարտ 1–ին կ'անցնին Ուոթըրթաուն, մնալու համար իրենց քրոջը, Ազապիի մօտ:

– Ապրիլին Ոստանիկ կ'երթայ Փրովիդընս իր հօրը մօտ: Հոն կը յաճախէ Օլտ Պիբըն Սքրիբ Սքուլը:

1921

– Յունուարէն մինչեւ Յունիս կը յաճախէ Պրիտկէմ Ճուները Հայ Սքուլը:

– Ամրան կը վերադառնայ Ուոթըրթաուն, ուր կը գործէ Հուտ Ռապըրի կօշիկի գործարանին մէջ, ուրկէ շուտով կը վտարուի՝ կօշիկ փոխադրելիք վայրէ շրջանակներուն վրայ գծագրելուն պատճառաւ:

– Տարեվերջին կրկին կարճ ժամանակի մը համար կ'անցնի Փրովիտընս, ուր կը յաճախէ Թէքնիքըլ Հայ Սքուլը:

1922

– Ձմրան կ'անցնի Պոսթըն, ուր կը հետեւի Նիու Սքուլ Օֆ Տիզայնին: Ապրուստի ապահովութեան համար կը նորոգէ նկարներ ու ճաշարանի մը մէջ պըզնակ կը լուայ:

– Գարնան նոյն հաստատութեան մէջ Ոստանիկ կը դառնայ օգնական ուսուցիչ:

1923

– Շրջան մը կը գործէ Մաճէստիք Թիէթրրին մէջ, ներկայացումներու դադարներուն դրատախտակի մը վրայ ամերիկացի նախագահներու դէմքեր գծագրելով:

1924

– Իր կեղծանունը առաջին անգամ ըլլալով կը ստորագրէ «Փարէ Սքրիբ» նկարին վրայ, իր առաջին ձեւով (Արշէլ Կորքի):

– Տարուան վերջերուն կ'անցնի Նիւ – Եորք, ուր կայք կը հաստատէ Սըլլիվըն Սքրիբի անկիւնը (47 ա), Ուաշինկթըն Սքուէյրի վրայ:

1925

– Յունուար 9–ին Կորքի կը սկսի ամսուան մը համար յաճախել Նէյշընըլ Էքէտըմի օֆ Տիզայնը:

– Հոկտեմբերին կ'աշակերտի Կրէյնա Սէնթրըլ Սքուլ օֆ Արթին, ուր շուտով կը դառնայ դասաւանդող:

1926

– Կը սկսի «Նկարիչն ու իր մայրը» շարքին:

– Նոյեմբերին իր բանաստեղծութիւնը, «Thirst» («Ծարաւ») լոյս կը տեսնէ նոյն հաստատութեան պարբերաթերթին մէջ:

– Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Հին Արձանը (**)»:

1927 – 1928

– Կը նկարէ «Սթէյթըն Այլընտ»ը:

1928

– Կորքի կը նկարէ քիւպիստ «Անշարժ բնութիւն»ներու շարք մը եւ կը սկսի նոր ինքնանկարներու՝ Սեզանեան եւ Մաթիսեան ոճով:

1929

– Կորքի կը նկարէ մեծածաւալ քիւպիստ «Անշարժ Բնութիւն» մը:

– 1927–էն սկսեալ կը ծանօթանայ ամերիկահայ քանդակագործ Ռաուլ Հէկի, Սոլ Շէյրիի, Ճոն Կրէհըմի, Տէյվիտ Պըրլիուքի, Ուիլիըմ Տը Քունինկի եւ Սթիրրթ Տէյվիսի:

1930

– Կորքի նոր արուեստանոց մը կը վարձէ Եունիըն Սքուէյրի վրայ, թիւ 36, Կրի – նուիճ Վիլէճ:

– Կը նկարէ «Վերացականացում երան – զապնակով»ը:

– Թերեւս այս տասնամեակի կէսերուն կը սկսի իր կարգ մը դիմանկարներուն:

1931

– 1929–ի Հոկտեմբեր 25–ին սկսող տընտեսական ծանր տագնապի օրերուն կը լքէ դասաւանդութիւնը:

– Թերեւս այս շրջաններուն կը սկսի «Գիշեր, Առեղծուած եւ Կարօտ» երկարշարքին:

– Տը Տաունթաուն Կէլլըրին, Նիւ – Եորք, կը կազմակերպէ «Ամէրիքըն Փըրինթ Մէյքըրզ» յաջորդական հինգերորդ տարեկան ցուցահանդէս»ը, որուն Կորքի կը մասնակցի երեք վիմատիպերով (լիթոկրաֆի):

– Այս թուականին շուրջ կը նկարէ «կապոյտ կերպար աթոռի մը մէջ»ը քիւպիսթ ազդեցութիւններէն դէպի վերացականութիւն դացող:

1932

– Մայիս 10–ին Վարդուշ եւ իր ամուսինը, Մուրատ, կը վերադառնան Հայաստան:

– Թերեւս այս թուականին շուրջ կը գծագրէ «Կերպար Խորդոմի մէջ»ը:

1933

Կորքի այս շրջանին կը ծանօթանայ քանդակագործ Իզամու Նոկուչիի:

– Դեկտեմբեր 30–ին մաս կը կազմէ Փապլիք Ուըրքս օֆ Արթ Փրոճէքթի (PWAP): Շաբաթական կը ստանայ 37,38 տոլար:

– Կը հանդիպի քանդակագործ Ռուբէն Նադեանի:

1934

– Փետրուար 2 – 15 տեղի կ'ունենայ Կորքիի առաջին անհատական ցուցահանդէսը Մէյլըն Կէլլըրիներու մէջ, Ֆիլատէլֆիա, ուր կը ներկայացուին 1926 – 1930 տարիներու ընթացքին նկարուած 37 գործեր:

– Փետրուար 28 – Մարտ 28 – Նիւ Եորքի Բաքֆէլլըր կէդրոնի մէջ տեղի ունեցող ցուցադրութեան Կորքի կը ներկայացընէ «կազմակերպում թիւ 4»ը (իւղանկար), «Կարօտի գիշեր»ը (մելանի գծանկար) եւ «Համբոյր»ը (վիմատիպ):

Ապրիլին կը զրկուի PWAP–ի օժանդակութենէն: Յունիսին նոյն ձեռնարկը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ:

– Կորքի անդամ կը դառնայ Արուեստագէտներու Միութեան (Արթիստս – Իունիոն):

– Դեկտեմբեր 25–ին Վարդուշ եւ Մուրատ վերջնապէս կը վերադառնան Ամերիկա:

– Այս թուականին շուրջ կ'աւարտէ «Գիշեր, առեղծուած եւ կարօտ» իւղանկարը:

– Թերեւս տարուան ընթացքին կը ըսկսի «կերպար խորդոմի մէջ» իւղանկարներուն:

1935

– Փետրուար 12 – Մարտ 22 – Կորքի կը մասնակցի ամերիկեան արուեստի Ուիթնի Թանգարանի ցուցադրութեան, Նիւ Եորք:

– Այս շրջանին կը սկսի նամակագրութիւն մը իր հօրեղբօրորդիին, Աստ Ատոյեանի հետ (Հայաստանի Կոմկուսի անդամ): Այս նամակները (ընդամէնը 15) կը թուին կորսուած ըլլալ՝ ըստ իր քրոջը, Վարդուշի որդին Կարլէն Մուրատեանի:

– Կ'ամուսնանայ Մառնի Ճորճի հետ, որմէ շուտով կը բաժնուի՝ փոխադարձ անհամակցողութեան պատճառով:

– Ապրիլ 5–24– Արուեստի Ակումբին մէջ, Շիքակօ, տեղի կ'ունենայ «Սիանէ ճէնիսի արդի նկարներու հաւաքածոն» ցուցահանդէսը, ուր Կորքիէն կը ցուցադրուի 1932–ի «Համադրում»ը, Լէժէի, Կլիսի, Մաթիսի, Քլէի, Մոնտրիանի, Տէ Քիրիքոյի, Տալիի եւ Ռուսոյի գործերուն կողքին:

– Յունիսին կը դիմէ Իմբրճընսի Բիլիֆ Պիւռոյին եւ կը ստանայ շաբաթական 24 տոլարի նպաստ:

– Օգոստոսին կը հիմնուի Ուըրքս Փըրոկրէս Էմինիսթրէյշըն – Ֆէտըրըլ Արթ Փրոճէքթը (WPA-FAP): Կորքի մաս կը կազմէ այս ծրագրի որմնանկարչութեան բաժնին ամիսը 103,40 տոլար ըստանալով: Կը սկսի իր առաջին որմնանկարներուն, այս աշխատանքներու ծիրէն ներս:

– Սեպտեմբեր – Հոկտեմբերի ընթացքին Ֆիլատէլֆիոյ Պոյըր կէլլըրիսէ – բուն մէջ տեղի կ'ունենայ Կորքիի անհատական ցուցահանդէսը՝ իր մելանի գծանկարները ընդգրկող: Այս առիթով Կորքի ցուցասրահին մէջ կը դասախօսէ վերացական արուեստի մասին:

– Վարդուշ, Մուրատ եւ Կարլէն կուգան բնակելու Կորքիի մօտ:

– Դեկտեմբեր 16, 1935 – Յունուար 5, 1936 – Կիլտ Արթ Կէլլըրիի մէջ, Նիւ – Եորք, կը ցուցադրուին Կորքիի 14 գծանկարները՝ «Աբշիլ Կորքիէն վերացական գծանկարներ» անունին տակ:

– Դեկտեմբերի վերջերուն Կորքիի WPA–ի համար պատրաստած նախագիծը կ'ընտրուի Ալֆրէտ Հ. Պար ձր.ի կողմէ:

1936

– Մարտ 16 – Ապրիլ 4 – Կորքի կը մասնակցի «Գծանկարներ, Արձանիկներ, Ջրանկարներ» հաւաքական ցուցահանդէսին, Կիլտ Արթ Կէլլըրիի մէջ:

– Յունիսին Նիւ – Եորքի Պոյըր Կէլլըրիի ցուցահանդէսը «Արդի ամերիկեան նկարներ» անունին տակ կ'ընդգրկէ նաեւ Կորքին:

– Զգացական կարճատեւ յարաբերութիւն մը կ'ունենայ նկարչուհի Մայքըլ Ուէսթի հետ:

– Սեպտեմբերին Նիւ – Եորքի Արուեստի Մարմինը հաւանութիւն կուտայ Կորքիի որմնանկարներու ծրագրի իրագործման:

Սեպտեմբեր 14 – Հոկտեմբեր 12 – Մէկ աւարտած որմանկար մը այլ նախորձերու կողքին կը ցուցադրուի «Օդագնացութիւն, Ֆորմերու զարգացում օդուժական սահմանումներու տակ» խորագիրով Նիւ – Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանին մէջ՝ «Նոր հորիզոններ ամերիկեան արուեստին մէջ» անունին տակ:

– Նոյեմբերին Մուրատեանները կը փոխադրուին Շիքակօ: Կորքի մինչեւ իր մահը կը նամակցի անոնց հետ:

– Նոյեմբեր 10 – Դեկտեմբեր 10 – Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանը, Նիւ – Եորք, կը ներկայացնէ «Ամերիկեան Արդի Արուեստի երրորդ երկամեայ ցուցադրութիւն»ը, որուն Կորքի կը մասնակցի «կազմակերպում»ով:

– Այս թուականին շուրջ կ'աւարտէ «Կերպար Խորդոմի մէջ» թեմային իւղանկարներ:

– Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Արեւամուտին Կռիւ՝ Կորեկի Զաստուածին հետ», ինչպէս եւ «Խորհրդաւոր Մարտը»:

1937

– Սիրաքիւզի Թանգարանը, Նիւ – Եորք, կը ներկայացնէ «Արուեստը այս տեղ» ցուցադրութիւնը, որուն Կորքի կը մասնակցի:

Յունիս 12 – Հոկտեմբեր 21 – Տալլասի Գեղարուեստից Թանգարանին մէջ տեղի կ'ունենայ «Մեծ համամերիկեան ցուցադրութիւն – Ամերիկաներու արուեստը՝ նախաքոլոմպական եւ ժամանակակից» ցուցահանդէսը, ուր Կորքիէն կը ցուցադրուի «Կազմակերպում 2»ը:

– Նոյեմբեր 10 – Դեկտեմբեր 12 – Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանի, Նիւ – Եորք, «Ամերիկեան ժամանակակից արուեստի տարեկան ցուցադրութիւն»ին Կորքիի «նկար»ը, ասոր մաս կազմող, կը դնուի նոյն թանգարանին կողմէ, որ նման տիպի առաջին պարագան է նկարիչին տասպարէզին ընթացքին:

– Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Մոխրագոյն նկար»ը:

– Այս թուականին շուրջ կը նկարէ «Ինքնանկար»ը:

1938

– Յունուար 1 – 27 – «Ամերիկեան ժամանակակից նկարչութեան ցուցահանդէս»ին, Ճարտարապետութեան Չէնքի պատկերասրահին մէջ, Իլինոյզ, Ըրպանա – Զէմփէյն, Կորքիէն կը ներկայացուի «Անշարժ բնութիւն»ը: Մինըսօթայի՝ Մինիափոլիս, համալսարանի պատկերասրահը փոխադրուելով՝ նոյն ձեռնարկը կը կոչուի «Երրորդ տարեկան ցուցադրութիւն Արդի Ամերիկեան Արուեստին Մինըսօթայի Համալսարանին մէջ»:

– Յունուար – Կորքի կը սկսի Նիւ Եորքի 1939 – 40–ի Տօնավաճառի Ծովային եւ Օդագնացութեան Շէնքերուն յատկացուած որմնանկարներու նախագծերուն: Յետոյ, Ծովային Շէնքի իր նախագիծը կը մերժուի:

– Մայիս – Յունիս – Փարիզի Միւզէ տը ժէօ–տը–Փոմի մէջ տեղի կ'ունենայ «Երեք Դար Արուեստ[illegible] Նա –

Fonds A.R.A.M

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

...ներու Մէջ» ցուցահանդէսը: Կորքի կը ցուցադրէ «Նկար»ը:

- Նոյեմբերին WPA–էն իր ստացած թոշակը կ'իջնէ ամսական 91 տոլարի:
- Նիւ Եորքի Պոյըր Կէլըրիներուն մէջ Կորքի կու տայ անհատական ցուցահանդէս մը:
- Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Եարկիւլէ»ն եւ թերեւս այս թուականին կը սկսի «Պարտէզ Սոչիի Մէջ» շարքին:

1 9 3 9

- Յունուար 16.- Կը լքէ WPA – FAPը, աշխատելու համար Նիւ-Եորքի Համաշխարհային Ցոնավաճառի Օդագնացութեան Շէնքի որմնանկարները, որոնք կը կրեն «Օդին Նուաճումը Մարդուն Կողմէ» խորագիրը: Բացումը տեղի կ'ունենայ գարնան ու կ'երկարի մինչեւ 1940-ի ամառ: Այս որմնանկարները այժմ անգտանելի են:
- Մայիս 5 – 27.- Նիւ Եորքի Վէլըրթայն Կէլըրիին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով Ամերիկայի մէջ կը ցուցադրուի Փիքասոյի «Կուէռնիքա»ն: Կորքի կը մասնակցի ցուցադրութեան առթիւ տեղի ունեցող քննարկումին:
- Մայիս 20.- Կորքի կը դառնայ ամերիկահպատակ:
- Յունիս 9.- Կրկին կը մտնէ WPA-FAP–ի շրջէն ներս:
- Օգոստոս.- Իր թոշակը կը կրէ երկրորդ նուազում մը ու կ'իջնէ 87.60 տոլարի:
- Տարեվերջին կը դիմէ Ճոն Սայմըն Կուկընհայմ կրթաթոշակին ու կը մերժուի:

1 9 4 0

- Յունուար 10 – Փետրուար 18.- Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանին մէջ, Նիւ Եորք, տեղի կ'ունենայ «Ամերիկեան Ժամանակակից Արուեստի Տարեկան Ցուցահանդէսը», որուն Կորքի կը մասնակցի «Գլուխով Համադրում» գործով:
- Սեպտեմբեր.- Կորքի կը ջանայ Կըրէյթ Սէնթրըլ Սքուլի մէջ հաստատել պատերազմական ծպտումի դասընթացք մը:
- Հոկտեմբեր.- Կը դիմէ զինուորագրուելու, սակայն կը մերժուի, պահանջուած տարիքի սահմանը անցնելուն պատճառաւ:
- Նոյեմբեր 27, 1940 – Յունուար 8, 1941.- Կրկին Ուիթնիի տարեկան ցուցահանդէսին կը մասնակցի «Իգանը – կար»ով:
- Անցնող տասնամեակի ընթացքին կ'աւարտէ կարգ մը դիմանկարներ, որոնցմէ իր քոյրերուն՝ Վարդուշի եւ Ագապիի դիմանկարները:

1 9 4 1

- Նիւ – Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանը կը գնէ «Եարկիւլէ»ն եւ «Իրե – ծը»:
- Ապրիլ 19 – 27.- Նիւ–Եորքի Մէթրոփոլիթըն Թանգարանին մէջ տեղի կ'ունենայ «Ամերիկայի Մէջ Ժամանակակից Նկարչութեան Յատուկ Ցուցադրութիւն»ը, ուր ներկայ է Կորքիի «Եարկիւլէ»ն:
- Յունիս - Դեկտեմբեր.- « Հիւսիս – Ամերիկեան Արդի Նկարչութեան Ցուցահանդէս»ին, որ կ'անցնի Հարաւ - Ամերիկեան երկիրներէն, Կորքիէն կը ցուցադրուի «Եարկիւլէ»ն:
- Յուլիս 2.- Կը հրաժարի WPA–FAP–էն:
- Կորքի, էկնըս Մըկրէօտըրի, Իզամու Նոկուչիի եւ այլոց ընկերակցութեամբ Յուլիս 17–ին կը հասնի Սան – Ֆրանսիսքօ, ուր Կորքիի բարեկամուհիներէն Ճին Ռէյնըլ կը հետապնդէ Կորքիի նուիրուած ցուցահանդէսի մը իրագործումը:
- Օգոստոս 9 – 24.- Սոյն ցուցահանդէսը տեղի կ'ունենայ Սան – Ֆրանսիսքոյի Արուեստի Թանգարանին մէջ, ուր կը ցուցադրուին Կորքիէն 20 նկարներ: Քիչ ետք, Ճին Ռէյնըլ իր հաւաքածոյին մաս կազմող «Խորհրդաւոր Մարտ»ը կը նուիրէ Թանգարանին:
- Օգոստոս.- Կորքիի որմնանկարները՝ Նիւ – Մարտընի «Ռիվլեքրա» կոչուող կիրառայրին համար, Ֆորթլի, Նիւ Ճըրզի, կը դրուին իրենց տեղերը:
- Սեպտեմբեր 15–ին Կորքի կ'ամուսնանայ էկնըս Մըկրէօտըրի հետ, Վիրճինիայի մէջ, Նէվատա:
- Սեպտեմբերի վերջերուն, զէյք Նիւ Եորք իրենց ճամբուն վրայ կ'անցնին Շիքակոյէն՝ այցելելու համար Մուրատեաններուն:
- Նոյեմբեր 12 – Դեկտեմբեր 30.- Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնիի Թանգարանին մէջ, Նիւ – Եորք, «Քառասունէն (տարեկան) վար Արուեստագէտներու Նկարներ» ցուցահանդէսին Կորքի կը մասնակցի «Նկար»ով:
- Կը ծանօթանայ Մաթթայի, որ Նիւ-Եորք հասած էր 1939–ի վերջերուն:
- Թերեւս այս տարուան ընթացքին կ'աւարտէ կարգ մը տարբերակներ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ» շարքէն:

1 9 4 2

- Յունուար 5 – 26.- Ռ. Հ. Մէյսի վաճառատան մէջ, Նիւ Եորք, տեղի ունեցող ցուցադրութեան Կորքի կը մասնակցի Կաթլըպի, Կրէհըմի, Բոթքոյի, Հօլթիի եւ Մատըրուէլի կողքին:
- Յունուար 25 – Փետրուար 28.- Սէնթ Լուիսի քաղաքի Արուեստի Թանգարանի «Ամերիկեան Արուեստ» ցուցադրութեան Կորքի կը ներկայացնէ «Եարկիւլէ»ն:
- Փետրուար 28 – Մարտ 31.- Օլին Գըրադարանի Տէյվիսըն Արուեստի սենեակներուն մէջ, Ուէսլէյըն Համալսարան, Միտըլթաուն, Քընէքթիքըթ, տեղի կ'ունենայ ցուցահանդէս մը՝ «Իւղանկարներ, Ջրանկարներ եւ Տպածոներ, Եէլ Համալսարանի Պատկերասրահին կողմէ փոխ տրուած Սոսիէթէ Անոնիմի Հաւաքածոյէն–Արդի Արուեստի Թանգարան, 1920»: Կորքի կը ցուցադրէ «Ֆորմեր»ը:
- Յունիսին, Տորոթի Միլըրի պահանջին վրայ, Նիւ Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանին համար, Կորքի կը խմբագրէ իր դրութիւնը՝ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ» շարքին կապակցութեամբ:
- Յունիս 30 - Օգոստոս 9.- Նիւ Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանը կը կազմակերպէ ցուցահանդէս մը «Նոր Կապերտներ Ամերիկայի Արուեստագէտներու կողմէ»: Կորքի կը ցուցադրէ «Արեւին Տակ Ցուլ»ը՝ գործուած Վ'Սօսքի կողմէ:
- Ամրան սկիզբը, կնոջը՝ էկնըսի հետ, Կորքի երեք շաբաթ կ'անցընէ իր բարեկամներէն Սօլ Շէյրիի ագարակին մէջ, Նիւ Միլֆորտ, Քընէքթիքըթ: Բնութեան հետ այս շփումը ճակատագրական կ'ըլլայ իր արուեստի ժայթքումին գծով:
- Յուլիս – 1.- Նիւ-Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանը կը գնէ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ»ի տարբերակներէն մին:
- Դեկտեմբեր 9, 1942 – Յունուար 24, 1943.- Նիւ–Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանը կը ներկայացնէ «Քսաներորդ դարու Ամերիկեան Դիմանկարներ» ցուցահանդէսը: Կորքի կը մասնակցի « Իմ քոյրս, Ագգօ»ով (Ագապի):
- Այս շրջանին կը կատարէ իր աւարտական հասուն շրջանի առաջին գործերը, որոնցմէ «Ծովահէն 1»ը եւ «Ծովահէն 2»ը:

1 9 4 3

- Փետրուարին, երեկոյ մը, Կորքի իր արուեստանոցին մէջ ընթրիք մը կու տայ ի պատիւ Ֆէրնան Լէժէի:
- Ապրիլ 15.- Կը ծնի Մարոն, իր առաջին աղջիկ զաւակը:
- Յունիս 17 – Յուլիս 25.- Նիւ-Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանի «Երիտասարդ Ամերիկացիներէ Նկարներ եւ Քանդակներ»ուն Կորքի կը ցուցադրէ «Պարտէզ Սոչիի Մէջ»ը:
- Յուլիս.- Իր արձակուրդի շրջանը կ'անցընէ կնոջը՝ էկնըսի ծնողքին տան մէջ, Քրուքիտ Ռամ – Ֆարմ, Հէմիլթըն, Վիրճինիա, որուն բնութիւնը իրեն կը յիշեցնէ հայրենի բնութիւնը: Իր կապը բնութեան հետ աւելի կ'ամրապնդուի:
- Նոյեմբեր 23, 1943 – Յունուար 4, 1944.- Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանի «Ժամանակակից Ամերիկեան Արուեստի Տարեկան Ցուցահանդէս»–ին Կորքի կը ցուցադրէ Շէնընտոայի Բնապատկեր» գծանկարը:
- Այս տարուան շուրջ կը նկարէ «Ջըրվէժ»ը եւ գուցէ՝ «Լեարդը Աքլորին Կատարն է»ն:

1 9 4 4

- Փետրուար – Դեկտեմբեր.- Տեղի կ'ունենայ Ամերիկայի կարգ մը քաղաքները շրջող ցուցահանդէս մը՝ «Վերացական եւ Գերիրապաշտ Արուեստը Ամերիկայի մէջ»ը, ուր Կորքի կը ցուցադրէ «Լեարդը Աքլորին Կատարն է»ն: Կը մասնակցին նաեւ՝ Տը Քունինկ, Կաթլիպ, Փոլոք, Մատըրուէլ եւ Բոթքօ:
- Գարնան կը վերադառնայ Քրուքիտ Րան – Ֆարմ, ուր կը մնայ 9 ամիս:
- Մայիս 24 – Հոկտեմբեր 15.- Նիւ-Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանը կը ներկայացնէ «Արուեստը Ցառաջխաղացքի մէջ, Արդի Արուեստի Թանգարանին 15-րդ Ցորեկեանի Ցուցահանդէս»ը, որուն Կորքի կը մասնակցի «Պատէզ Սոչիի Մէջ»ով:
- Ձմրան կը ծանօթանայ Անտրէ Պրըթոնի:
- Տարուան ընթացքին կը նկարէ կարգ մը կարեւոր գործեր եւ գլուխ – գործոցներ, ինչպէս՝ «Նոր Զէնքի մը Սէրը», «Ծաղկալից Ջրաղացի Ջուրը», «Ինչպէս Մօրս Ասեղնագործ Գոգնոցը կը բացուի կեանքիս մէջ», «Անուշ Պիտի Գրաւեն Կզզիս», «Նկար», եւայլն:

1 9 4 5

- 9 ամիս կ'անցընէ Րօքսպըրիի մէջ, Քընէքթիքըթ:
- Ճիւլիէն Լէվի կը դառնայ Կորքիի նկարավաճառը:
- Մարտ 6 – 31.- Ճիւլիէն Լէվիի ցուցասրահին մէջ տեղի կ'ունենայ Կորքիի անհատական ցուցահանդէսը, որուն ցուցակագիրը կը կրէ Պրըթոնի գրութիւնը՝ Կորքիի մասին:
- Կը վերահրատակուի Պրըթոնի «Գերիրապաշտութիւն եւ Նկարչութիւն» հատորը, ուր հեղինակը գլուխ մը կը յատկացնէ Կորքիի:
- Մայիս 14 - Յուլիս 7.- 67 Կէլըրին, Նիւ Եորք, կը կազմակերպէ «Քննադատներու Համար Հարց մը»ն: Կորքի կը մասնակցի Հօֆմընի, Փիքասոյի, Միրօյի, Արփի, Փոլոքի, Լի Քրէզնըրի, Բոթքոյի եւ Կաթլիպի կողքին:
- Մայիս 17 – Յունիս 17.- Պատուոյ Լէգէոնի Քալիֆորնիա Պալատը, Սան – Ֆրանսիսքօ, կու տայ «Ժամանակակից Ամերիկեան Նկարչութիւն» ցուցահանդէսը. Կորքի կը ցուցադրէ «Համադրում»ը:
- Օգոստոս 8-ին կը ծնի իր երկրորդ աղջիկ զաւակը՝ Եալտան, որ ետքը շուտով կը կոչուի՝ Նաթաշա:
- Սեպտեմբեր – Նոյեմբեր.- Կը փոխադրուի Շէրմըն, Քընէքթիքըթ, առանց վերջնականօրէն լքելու Եունըն Սքուէրի իր արուեստանոցը:
- Նոյեմբեր 27, 1945 – Յունուար 10, 1946.- Նիւ–Եորքի Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանի «Ամերիկեան Ժամանակակից Արուեստի Տարեկան Ցուցադրութիւն»ին Կորքի կը մասնակցի «Հրապուրողի մը Օրագիրը» պաստառով:
- Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Անհասանելին», «Ողջագուրում»ը, «Հրապուրողի մը Օրագիրը», «Բնապատկերի Սեղան»ը:

1 9 4 6

- Յունուար 26–ին կրակ կ'առնէ Կորքիի Շէրմընի արուեստանոցը, ուր կ'այրին իր գործերէն 27 նկարներ, ինչպէս եւ գիրքեր ու գծանկարներ:
- Փետրուար.- Կորքի կ'ենթարկուի ըստամոքսային քաղցկեղի վիրահատութեան մը, որ հոգեկան սուր տագնապներ կը ստեղծէ իր մէջ՝ անոր ազդեցութենէն ծնող սեռային ժամանակաւոր անկարողութեան պատճառով:
- Փետրուար 5 - Մարտ 13.- «Ժամանակակից Ամերիկեան Արձաններու, Ջըրանկարներու եւ Գծանկարներու Տարեկան Ցուցահանդէս»ին, Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանին մէջ Նիւ-Եորք, Կորքի կը ցուցադրէ «Մարմնակազմական Տախտակ»ը:
- Փետրուար 16 – Մարտ 9.- Սէնթ Լուիսի քաղաքի Արուեստի Թանգարանը կը ներկայացնէ «Ամերիկեան Նկարչութեան – 39–րդ Տարեկան Ցուցահանդէս»ը, ուր Կորքիէն կը ցուցադրուի «Թիւ 242»ը:
- Փետրուարի վերջերուն, Նիւ Լէնտ Ֆաունտէյշընէն կը ստանայ տարեկան 1500 տոլարի կրթաթոշակ մը, Ուոլֆկընկ Շուապախըրի միջնորդութեամբ:
- Ապրիլ 9 - Մայիս 4.- Ճիւլիէն Լէվիի ցուցասրահին մէջ տեղի կ'ունենայ «Կորքիէն Նկարներ» ցուցահանդէսը:
- Ամրան, Կորքի կը վերադառնայ Քըրուքիտ Րան – Ֆարմ: Այս շրջանին կ'իրագործէ մօտ 300 գծանկարներ:
- Սեպտեմբեր 10 – Դեկտեմբեր 8.- Նիւ–Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանը կը ներկայացնէ «Տասնըչորս Ամերիկացիներ» ցուցահանդէսը, որուն Կորքի կը մասնակցի 11 գործով:
- Նոյեմբերի վերջերուն կը վերադառնայ Նիւ – Եորք:
- Դեկտեմբեր 10, 1946 – Յունուար 16, 1947.- «Ժամանակակից Ամերիկեան Նըկարչութեան Տարեկան Ցուցադրութիւն»-ին Կորքի կը ներկայացնէ «Մերկ»ը:
- Զոյգ մը պատկերազարդում կ'ընէ Պրըթոնի «Երիտասարդ Կեռասենիներ Նապաստակներու Դէմ Պաշտպանուած» բանաստեղծական հատորին համար:
- Միրոյի ի պատիւ խնջոյք մը կը կազմակերպէ իր տան մէջ:
- Կը վերահաստատուի Շէրմըն:
- Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Նուրբ Խաղ»ը, «Մերկ»ը, «Ածխացած Սիրելիներ»ու երկու տարբերակները եւ կը ըսկսի «Տարեցոյցները» պաստառին (այրուած՝ 1961–ին):

1 9 4 7

- Փետրուար 18 - Մարտ 8.- Տեղի կ'ունենայ Կորքիի անհատական ցուցահանդէսը Ճիւլիէն Լէվիի ցուցասրահին մէջ, Նիւ Եորք, «Արշիլ Կորքի, Գունաւոր Գծանկարներ» անունին տակ:
- Մարտ 11 – Ապրիլ 17.- Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի աթնգարանի, Նիւ – Եորք, «Ժամանակակից Ամերիկեան Քանդակագործութեան, Ջրանկարներու եւ Գծանկարներու Տարեկան Ցուցահանդէս»-ին, Կորքի կը մասնակցի «Գունաւոր Գըծանկար»ով:
- Ապրիլ 15 – Յունիս 1.- Նիւ Եորքի Արդի Արուեստի Թանգարանի «Արդի Արուեստի Թանգարանի Հաւաքածոյէն Գըծանկաներ»ու ցուցահանդէսին Կորքիէն կը ցուցադրուի «Իրեր»ը:
- Յուլիս–Օգոստոս.- Փարիզի Մաէքթ ցուցասրահին մէջ տեղի կ'ունենայ «Գերիրապաշտութիւնը 1947-ին. Գերիրապաշտութեան Միջազգային Ցուցահանդէս, ներկայացուած Անտրէ Պրըթոնի կողմէ» ցուցադրութիւնը, ուր կը ներկայացուին նաեւ Կորքիէն գործեր:
- Նոյեմբեր 6, 1947 – Յունուար 11, 1948.- Պատուոյ Լէգէոնի Քալիֆորնիա Պալատը, Սան – Ֆրանսիսքօ, կը ներկայացնէ «Նկարներու Երկրորդ Տարեկան Ցուցահանդէս»ը, ուր Կորքիէն կը ցուցադրուի «Մերկ»ը:
- Դեկտեմբեր 6, 1947 - Յունուար 25, 1948.- Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի աթնգարանի (Նիւ - Եորք) «Ամերիկեան Նկարչութեան Տարեկան Ցուցահանդէս»-ին Կորքի կը մասնակցի «Տարեցոյցներ»-ով:
- Տարուան ընթացքին կը նկարէ «Նըշանտուք»ի եւ «Արօրը եւ Երգը»ի տարբերակները, «Փետուրէ Տեսարան»ը, «Հոգեվարք»ը, «Ճարտասաններ»ը, «Ծիրաններու Բուրմունք»ը, «Սահման»ը եւ «աՓփուկ Գիշեր»ը ու կը սկսի «Մութ Կանաչ Նկար»ին:

1 9 4 8

- Յունուար 27.- Կորքի «Նշանտուք»ը կը նուիրէ Միջազգային Փրկութեան Կոմիտէին:
- Յունուար 31–Մարտ 21.- Նիւ–Եորքի Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանի «Ժամանակակից Ամերիկեան Քանդակներու, Ջրանկարներու եւ Գծանկարներու Տարեկան Ցուցահանդէս»ին Կորքի կը մասնակցի «Նշանտուք» գծանկարով:
- Փետրուարին կը մեռնի Կորքիի հայրը՝ Սերակ Ադոյեան:
- Փետրուար 29 – Մարտ 20.- Տեղի կ'ունենայ իր ողջութեան վերջին անհատական ցուցահանդէսը, Ճիւլիէն Լէվիի ցուցասրահին մէջ, Նիւ – Եորք:
- Յունիս 26–ին, ինքնաշարժի արկածով կը կոտրի իր վզոսկրը եւ աջ բազուկը կ'անշարժանայ:
- Յուլիսի կէսերուն, ծանր վէճերէ ետք, կինը կ'առնէ իր երկու աղջիկ զաւակները ու կ'անցնի ծնողքին մօտ՝ լըքելով Կորքին:
- Յուլիս 21-ին Կորքի կը կախէ ինքզինք:
- Տարուան ընթացքին կ'աւարտէր «Մութ Կանաչ Նկար»ը եւ կը նկարէր «Վերջին Նկար»ը:

(*) Մեծ մասով քաղուած են Կարլէն Մուրատեանի կազմածէն (տե՛ս Կորքիի նուիրուած իր գիրքերը, ինչպէս նաեւ՝ Լիզա Տէնիսըն Թապազի կազմածը, Կուկընհայմի ցուցահանդէսի ցուցակագրին մէջ):

(**) Կորքիի գործերուն թուագրումը դժուար է ճշդորոշել՝ մանաւանդ իր ըսկըզբնական շրջանին, ինչ որ բաւական հարց կը ստեղծէ: Անոնց մեծ մասը կը թուի ենթադրելի ըլլալ: (Տե՛ս նաեւ՝ Շուապախըրի հատորը, էջ 28):

Fonds A.R.A.M

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻ

ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ՝ ՆՈՒԻՐԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՏԱՂԱՆԴԻ ՄԸ

(Շար. Գ. էջէն)

գործը՝ Հոգեվարք, կարելի պիտի ըլլայ ըսել թէ նոյն զգացումներով Փիքասոն գծած էր «Կուէռնիքա»ն։ Նշանտուխները և Ճառախօսները հայկ. բարքերու ոգեկոչումներ են, վերջինը՝ ներկայացնելով հայկ. թաղմանական տեսարան մը, որու ընթացքին ամէն ոք ճարտասան կը կըտրի, սկսեալ... քահանայէն։ Կը յիշատակենք իր հանրայայտ եւ «դասական» գործերը, հայկ. նիւթերով, առանց վըստահ ըլլալու թէ թուարկումը վերջացած է։ Պէտք է նշենք նաեւ թէ, իր կարգ մը գործերուն Կորքի տուած է հայկ. անուններ (եւ որոնք ներկայացուած չէին ցուցահանդէսին). Այգեստան Մաքրութիւն, Հասունութիւն, Հայոց Զոր, եւայլն։

×

Ինչ դպրոցներով ալ բացատրուի կամ մկրտուի, ոչ մէկը առանձինն չի կրնար Կորքին շրջափակել, որքան ալ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին հետ համակեցութիւն ցոյց տուած ըլլալ՝ մէկ կողմէ, եւ որքան ալ նախակարապետը սեպուի տարբեր հոսանքներու՝ միւս կողմէ։ Կարելի է բնութագրել իր գործերը անջատաբար, սակայն երբեք տարազել՝ իր անունը։

Բնական է որ ան գերիրապաշտ մըն է։ Մէկը, որ իր աչքերը կը գոցէ եւ անցեալի խորերէն քուլայ – քուլայ վեր կը բարձրանան յիշողութիւններ, զգացումներ, խառն պատկերներ, (այս յօդուածը արդէն սկսած է յատկանշական մէջբերումով մը, որ կը վերաբերի նկարիչի ծանօթ մէկ գործին. Ինչպէս Մօրս Ասեղնագործ Գոգնոցը կը Ծաւալի Կեանքիս մէջ), չի կրնար չըլլալ նաեւ գերիրապաշտ։ Գերիրապաշտութիւնը ըստ – կըսած է Խորգոմի Պատկեր շարքէն (1934 – 1936)։ Աւելի հասկնալի է իրեն տըրուած ուրիշ մակդիր մը.– կենսակերպարական (պայօմորֆիք) գերիրապաշտութիւն»։

Իր գործերուն մէջ առկայ են խառնածին, տարասեռ ձեւեր, որոնք կը պատկանին կենդանական եւ բուսական աշխարհին,- աչք, կուրծք, սիրտ, երիկամունք։ Պիտի տեսնենք նաեւ՝ կովեր, շուն, ձի։ Ծովահէնը, որպէս նախատիպար ունեցած է ջորի մը (այլ հարց՝ թէ «ջորին» ի՞նչ ձեւաւորում եւ պատկերացում դը – տած է...)։ Սեռային խորհրդանիշներ (3) յաճախ ներկայ են «Խորգոմ»էն ըսկըսեալ։ Գիշեր, Առեղծուած, Կարօտ նախատիպար մը ունի, որ Մաքս Էրնըսթի «Համբոյր»ն է, եւ ուր զոյգին սերընդական գործարանները ակներեւ են։ Վերոյիշեալ շարքը, մէկ պաստառէն միւսը Կորքի մօտ գտած է, թէեւ, արտայայտչական եւ յօրինողական տարբեր միջոցներ, բոլորովին հեռանալով նախատիպարէն։ Էրոթիք են Ծովահէնները, որուն առաջինը շեշտեալ պատկերացում մը ունի իգական սեռային գործարանի, մինչ սքօղուած, տարրալուծուած է երկրորդին մէջ. նոյնիսկ՝ իմաստ փոխած։ Կարեւոր է Բարի Ցետմիջօրէ, Տիկին Լինքբլըն պաստառը (1944), ուր որպէս միջոց ունի Փիզիքական ներաշխարհը՝ ուղեղային, նեարդային, աղիքային, սեռային ջղաձգումներով։ Համբաւաւոր ուրիշ մէկ գործը՝ Լեարդը Ամլորին կտարն է կտաւը «պատկեր» չէ, այլ՝ բըխում։ «Էրոթիք» են Հրապուրողի մը Օրագիրը (4), Նշանտուխները, Մերկը, ինչպէս ուրիշներ։

Գերիրապաշտութիւնը որքան ալ հիմնական եւ մեծարժէք, պիտի մնայ, ի վերջոյ, հանգրուան մը այն մեծ ուղեւորին համար, որ է Կորքին։ Գերիրապաշտներու ինքնագործութիւնը (օթոմաթիզմ) իրը չէր կրնար ըլլալ, եւ դեռ՝ հակոտնեայ ուղղութիւն մը գոյութիւն ունի գերիրապաշտներու եւ իր կիրարկածին միջեւ։ Մէկը կը մեկնի ինքնագործութենէ եւ կը հասնի որոշ պատկերացումներու, մինչ Կորքի կը մեկնի բընութենէն՝ հասնելով վերացապաշտութեան։

Կորքի ընդունուած է որպէս նախակարապետը եւ մղիչ ուժը ամերիկեան Նիւ Եորքի Նոր Դպրոցին, որ ծանօթ է Վերացական արտայայտչապաշտութիւն կոչումով։ Ան ունի յուզական խոր աշխարհի մը ժայթքումները, երգեցիկ գոյներու «անհակակշիռ» հոսքերով։ Զակերտուած բառը՝ արտաքին երեւոյթն է, քանի նը-կարիչին զեղուն քնարականութիւնը խարըսխուած կը մնայ տեսանելի թէ պարտկուած կորքիական այնքան նուրբ գծային (5) եւ համապարփակ հիմքի մը վրայ։ Ան ոչ միայն առաջնակարգ գծագրիչ է, այլ նաեւ՝ իր գծանկարները, երբեմն ճոխացած գունաւոր մատիտներով, ինքնաբաւ արուեստի գործեր են, որոնք պիտի կարենային արուեստագէտի բարձրագոյն անուն մը ապահովել իրեն։ 1930–ին ան միայն կը գծէ։ Նման շըրջաններ կ'ունենայ 1943 – 1945–ի միջեւ։ Բացատրութիւններ տրուած են այս բոլորին, որպէս Կորքիին նիւթական անճուկ շրջաններուն արդիւնք, երբ նկարիչը չէր կրնար գնել սուղ իւղաներկեր եւ կը տաւներ։ Այս պարագային՝ չարիքէն միայն բարիք մը ծնած պէտք է ըլլալ։ Իրողութիւն է, սակայն, որ Կորքի իր հանգրուանային հիմնական փոփոխութիւնները կատարած է նախապէս գծային ուսումնասիրութիւններով, փնտռտուքներով, սքանչելի յղացքներով, որոնք յետոյ փոխադրուած են պաստառի վրայ։ Գիծերը, տարբերակէ տարբերակ մեղմացած են, կամ նոյնիսկ անհետացած՝ զուտագեղ նոր ձեւաւորումներ առաջացնելով։

Գոյներու զեղումը սկիզբը կը յիշեցնէ Քանտինսկիի վաղ շրջանի յորդ երանգները։ Անոնք ապա կը վերածուին կորքիական բանաստեղծական հոսանուտ վազքի – Զրվէժ (1943), Մէկ Տարեկան Կաթնախոտ (1944), Ծովահէնը։ Երբեմն այնքան ծփուն են անոնք եւ տեղ – տեղ կէտկէտուն՝ որ կարծես վրձինը զեղչուած է անոնց իրագործման մէջ։ Այսուհանդերձ, իր գործերը մտաւորական խիստ հակակշիռի մը ենթակայ են։ Նըկարիչին յորդուն խառնուածքն է որ միայն կու տայ այդ պատրանքը։ Իր ամէնէն համբաւաւոր պաստառները ունին գծագրական մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւններ։ Հաւանաբար, բացառութիւն կը կազմեն (քանի նաեւ անոնց գծագրութիւնները երեւան չեն եկած) փոքրաթիւ այլ կարեւոր գործեր.– Ծաղկալից Զաղացքին Զուրը (1944), Կանկառին Տերեւը Բու մըն է (1944), Ինչպէս Մօրս Ասեղնագործ Գոգնոցը...։ Գլխաւորապարբ, իր այս կարգի գործերուն պիտի վերագրուի առաջացումը «Վերացական Արտայայտչապաշտութեան»։

Երանգախմորը կը կրէ գործին հանգըրուանային իւրայատկութիւնները։ Սկզբնական հաստ, շատ թանձր երանգախմորը մտաւ կը նօսրանայ, կը դառնայ թափանցիկ, ապա հոսուն եւ կաթիլթուն։ Ամէնէն յորդ, զգայականօրէն վարար, պիտի ըսէինք նոյնիսկ՝ յայրատ գոյները որ կ'ողողեն իր նշանաւոր Լեարդը Ամլորին կտարն է գործը, տարբեր պաստառներուն մէջ պիտի դառնան այնքան ժուժկալ։ Խորքի գոյնը պիտի միացնէ երկինքը եւ գետինը, մինչ ձեւերը՝ անջատաբար պիտի ծփան պաստառին ամէն կողմը – վեր, վար, քովնտի։ Իր Սահմանը՝ անսամմանութիւնն է։ Կարելի չէ յատակ շրջաններու բաժնել իր վերջին տասնամեայ գործը։ Նոյն շրջանին «տափակ» արտայայտութիւն գտնող ստեղծագործութեան առընթեր, ստեղծագործեց «ծաւալական» գործեր։ Պաստառներ՝ ուր գիծը շրջապատող տիրակալութիւն կը պարզէ, ուրիշներ՝ ուր ան կը դառնայ Քնֆոյշ Խպղ, նրբակերտ զգայնութիւն, իսկ դեռ ուրիշներ՝ միշտ նոյն շրջանին՝ ուր գիծը ձուլուած է գունագեղ ձեւաւորումներու մէջ։ Կարելի չէ, նաեւ, կատարել թուումը իր բոլոր կարեւոր գործերուն, սակայն անհրաժեշտ է գոնէ յիշատակել նաեւ մի քանին անոնցմէ. – Ծիրաններու Բուրմունք, Տարուէ Տարի, Վիրժինիայի Բնանկար, Օրացոյցներ, Ածխացած Սիրելիներ, Անհասանելին։

Մահուան մօտալուտ ուրուականը իրեն մտածել պիտի տայ.– «Ցաւիտենական գոյութեան մէջ, կեանքը եւ մահը երկու շարժուն մակարդակներ են», եւ պատճառ պիտի դառնայ որ ան ուղէ փութացնել իր որոնումները. գիծերը պիտի խզուին, վրձնահարուածները պիտի ըստանան կեանքի եւ մահուան գուպարին հեւքը։ Սակայն հաւանաբար զինք առաջնորդէր նոր հանգրուանի մը, առանց կանխահաս մահուան։

×

Ամէն պարագայի, մեր ժամանակներու յառաջապահ, արդիական, հարազատին մէջ միշտ նորը փնտռող նկարիչ Կորքի դասական մըն է ասոր ամէնէն... աւանդապահ իմաստով։ Տարաբանութիւն չկայ այս եզրակացութեան մէջ։ Իրեն համար անցեալը նոյնքան մեծ է ներկայի մէջ, ինչպէս որ արուեստը երբեք ինքնանպատակ չէր եւ պիտի չըլլար։ Անիշխանական ստեղծագործութիւնը իրը չէր։ «Արուեստը լեզու մըն է,– պիտի ըսէ ինք, որուն պէտք է տիրապետել՝ հաղորդելէ առաջ»։ Զիզուեցաւ բնութենէն։ Ասիկա չքեղ դարձ մը ըրաւ իր գործին մէջ, իր բուսականութեամբ, թէ՝ կենդանական աշխարհով։ Նոյնիսկ նկարչական յղացքը, որպէս յօրինում, առընչակից դարձուց որոշ դասական ըմբռնումներու։ Իր մանկական յիշատակները, երազները եկան տեղ գրաւելու, կենդանացնելու եւ աւիշ դառնալու իր գործերուն։ Անոնք վերածուեցան բանաստեղծական ցնորքներու։ Իրականութեան զօրաւոր զգացումը չպակսեցաւ վերացականութեան մէջ։ Պարզութեամբ արտայայտեց այնքան բարդ տեսիլքներ՝ ինքնուրոյն կերպարներով, որոնք կազմեցին իր բառամթերքը։ Անոնք պահեցին երկդիմի հանգամանք մը։ Իրականութիւնը դարձաւ ապրում, որ դարձաւ մտածում, որ դարձաւ յղացք, եւ պաստառ – գիծ, գոյն, ձեւ եւ կշռոյթ։ Գործերուն մէջ դէմքեր չերեւցան, սակայն անհատը յիշեցնող փոխակերպութիւններ ծնան։ «Սովորականէն եւ ծանօթէն անդին չանցնելով քննել՝ կը ստեղծեմ ներքին անսահմանութիւն մը»,– պիտի բանաձեւէ ինք։ Մեր ներաշխարհը արտայայտող ներշնչեալ մըն է ինք, մեզ կապելով մեր իսկութեան։ Ամէն ինչ գիտեց ներսէն, նոյնիսկ՝ բնութիւնը։ Ինք, նաեւ խուզարկեց ապագան, առանց խզուելու անցեալէն։

Վասպուրականի այս որդին, որ ըսած է՝ «Իմ պարտէս կը հատուցանեմ հանդէպ հայկական արուեստին», հեղինակը եղաւ միջազգային գործերու։ Ինք ներշնչեց նաեւ ամերիկացի ամէնէն տաղանդաւոր եւ ականաւոր նկարիչները, որոնք մէկ կամ միւս ձեւով բան մը կը պարտին իրեն – Փոլոք, Ռոթքօ, Կոթլիպ, Նիւմըն, Սթիլ, Տը Քունինկ, Կրահամ։

Կորքիին պիտի պատկանի ամերիկեան առաջընթաց արուեստի գոյառումը։

ԳՐ. ՔԷՕՍԷԵԱՆ

Պոսթրն

(1) «Le Surréalisme et la peinture».

(2) Իր քրոջը եւ ընտանեկան անդամներուն կը գրէ հայերէն շուրջ 150 նամակներ, 1937 – 1948 շրջանին։ Հիանալի փաստաթուղթեր են ասոնք, իր անձին եւ արուեստի մասին իր մտածումները բացայայտող։ Անհրաժեշտ է իր թանկագին նամականիին հրատարակութիւնը առաջին առիթով... որ այս առիթն է։ Ունի ընթեռնելի, գեղեցիկ գիր մը։ Լեզուն արեւելահայերէնն է, խառն արեւմտահայերէնով մը, գոնէ այն մի քանի նամակներուն մէջ զոր տեսանք։ Իրմէ մեր մէջբերումները անգլերէնի թարգմանուած իր նամակներուն... թարգմանութիւնն է հայերէնի։

(3) Կարելի է Կորքին անուանել նաեւ սիրոյ երգիչը կամ նկարիչը։ Նախ՝ ասոր ամէնէն պարզ առումովը։ Յատկանշական է որ, 1936–ին, ան կը դրկէ իր մէկ բարեկամուհիին սիրային էրոթուած մը՝ որպէս իրմէ բխած բանաստեղծութիւն, եւ որ պարզապէս էլուարի անգլերէնի թարգմանուած գիրքէն քաղած էր...։ Բանաստեղծութիւնը ծանօթ է Ֆրանսացիին նաեւ այն պատճառով որ, ժամանակին Իվ Մոնթան երգած է իր ջերմ ձայնովը.–

Elle est debout sur ma paupière
Et ses cheveux sont dans les miens
Elle a la couleur de mes yeux

եւայլն։

Իր «Օրացոյցներ»ը, որպէս ներշնչաբան ունին էլուարի համանուն մէկ բանաստեղծութիւնը։ Ամէն պարագայի, այս բոլորը, ինչպէս Զեխովի պատմուածքը, ցոյց կու տան թէ՝ Կորքի մօտ եղած է գրականութեան։

(4) Այս գործին անուանակոչումին կնքահայրն է Մաքս էրնսթ։

(5) Մաքթա, իր հիացումին մէջ Կորքիէն փոխ կ'առնէ գծագրութիւն մը՝ ուսումնասիրութեան նպատակով... Շուրջ երկու տարի գոյգ նկարիչներու գծագրութիւնները պիտի ունենան նմանութիւններ։ «Թէեւ,- պիտի բացատրէ Մաքթա,- անոնք տարբեր նշանակութիւններ պիտի ունենային»։

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ԿՈՐՔԻԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷՆ (*)

«...Գնահատուած եւ ըմբռնուած փափկութիւն մը կը թուի զօրաւոր կերպով խեղդուած ըլլալ այս դարուս արուեստին մէջ։ Եւ ճիշդ այս է որ կը փափաքիմ ձուլել իմ գործերուս մէջ։ Այնքան դաղափարներ եւ միտքեր կան եւ չկայ բաւարար ժամանակ անոնց մարմին տալու։ Զեռքը աւելի դանդաղ կը գործէ, քան՝ խօսքը, որ աւելի դանդաղ կը գործէ քան աչքերը, որոնք աւելի դանդաղ կը գործեն քան միտքը։ Զարմանալի է որ տառապանքը կը ծագի երբ այդպիսի բաց մը կայ միտքի արագութեան եւ իմ նկարող ձեռքիս միջեւ։ Ատեններ, հայերէնով գրի կ'առնեմ մտային նկատումներուս հիւթը՝ զանոնք կորուստէ փրկելու համար։ Յետոյ կրնամ զանոնք օգտագործել այլազան գծանկարներու համար։ Բնականաբար, այս բանը չեմ կրնար միշտ ընել եւ չեմ ալ ըներ։ Բայց կայ ժամանակ, որ նման յղացումները թուղթին վրայ հայերէնով արձանագրելը ինծի բաւականին էական կը թուի։

«...Միշտ համոզուած եմ արուեստի տիեզերականութեամբ։ Ըսել կ'ուզեմ թէ, ատեններ կը նկարեմ միտք մը կամ յըղացում մը եւ յետոյ ճիշդ նոյնը կը տեսնեմ հին գործի մը մէջ՝ առաջին անգամ ըլլալով։ ...Նման անբացատրելի պատահարներ, ինծի եզրակացնել կուտան, թէ արուեստի կարգ մը նմանութիւններ կրնան գոյութիւն ունենալ երկրագունդի զանազան շրջաններուն մէջ։ ...Ասոր համար է որ կը զգամ թէ արուեստի մէջ աւանդութիւնը այնքան կարեւոր է յառաջխաղացքի համար։ Հայկ. աշխարհի զգայնութիւնը կը թուի ձեռքերէս և միտքէս յորդիլ։ Երբ կը տեսնեմ հայկ. հնամենի արուեստը, կը զգամ թէ անոր մէկ մասն եմ։ Ի՞նչ տարօրինակ. կարծես թէ հնամենի արուեստագէտը ինծի նման մտածած կամ զգացած ըլլայ։ Բայց եւ այնպէս, երկուքս ալ մտածած եւ զգացած ենք նոյն ձեւով եւ իրարմէ բաւականին անկախ կերպով։ Փորձառութիւնները նո՞յնն էին արդեօք։ Տարօրինակ, որ հազարամեակներու տարբերութիւնը կը յառաջացնէ ուժը նոյնացման»։ (Յուլիս 3, 1937)։

×

«...Այս օրերուն, ծայրաստիճան մեղմամաղձոտ տրամադրութեան մը մէջ կը գտնուիմ – եւ ես գործէս տարբեր ուրիշ բանի մը վրայ չեմ կրնար կեդրոնանալ։ Սիրելիներ, վերջերս լաւ էի ու ես շատ կ'աշխատիմ ու կը փոխեմ նկարչական ոճս։ Ուստի, ասիկա շարունակ ինծի չափազանց մտային տագնապ կը պատճառէ։ Ես գոհ չեմ եւ ասկէ սկսած ոչ մէկ օր գոհ պիտի ըլլամ իմ գործէս։ Կը ցանկամ աւելի խոր եւ բիւրեղացած գործ ստեղծել...։

«Կը փափաքիմ, որ ձեր կողքին նըստած ըլլայի հիմա, այնպէս որ մենք կարենայինք աղուոր զրուցել, լեռնէն-ձորէն ամէն բանի մասին խօսիլ...։

«...Բնականաբար, օր մը միասին պիտի ըլլանք մէկ վայրի մը մէջ եւ ես ձեր բոլորը պիտի նկարեմ։ Օ՛, Մուրատ, երգէ՛ երբ այս նամակս ստանաս – երգէ՛ «Քաշէ գութանն արի եար, վայլէ լէլէ...» (Փետրուար 28, 1938)։

×

«...Հարցը այն է թէ, ճարտարապետութիւնը եւ գիտութիւնը ձեռք առնողները, շուկայի մարդիկը, որոնք այս զարգացումները կը շեղեն դէպի իրենց անձնասէր շահերը, մարդոց գոյավիճակի բարելաւման փոխարէն, ճիշդ իրենք են որ, առանց գիտակցելու կարգ մը արուեստագէտներու մօտ կ'արտադրեն նախնականութեան փառաբանումը։ Այս մէկը կը պատահի, երբ նման տեսակի արուեստագէտները, որոնք զգայուն են, կը մեղադրեն իրենց ընկերութիւնը, գէշ օգտագործուած գիտութեան եւ գէշ օգտագործուած ճարտարագիտութեան համար, փոխանակ զանոնք իրենց թաթին տակ առնող շուկայի մարդոց։ Եւ հետեւաբար, անոնք կը ձգտին դէպի նախնական կեանքի անգոյ ոսկէ շրջան մը։

«Սիրելիներ, ես այս բանին դէմ եմ, որովհետեւ յետադիմական է։ (Բայց) ես զայն ամբողջովին յետադիմական չեմ նկատեր մեծ արուեստի ծիրէն ներս։ Արուեստագէտը չի կրնար խուսափիլ բնութ[illegible]

Fonds A.R.A.M

...մօր՝ պէտք չէ նոյնացում գտնէ նախ – ...կանութեան հետ, այլ՝ բնութեան վե-...րածեւորումը, հիմնուած նոր փորձա – ...ութիւններու վրայ, դիտուի քաղաքա – ...կրթութեան բարդութեան ընդմէջէն: ...նախընտրելի է խղճմտօրէն տուայտիլ ...անյայտի ընդարձակութենէն, քան թէ՝ ...բաւականալ այն քիչով որ յայտնի է: Քա-...ղաքակրթութիւնը աւելի դիւէ բարդու-...թեան մասին՝ անկէ ծագած հարցերը ...լուծած ըլլալով, կամ ոչ: Բարդութեան ...ստեղծագործելը կը մղէ բարդութեանը փոր-...ձարկումին: Հակադրութիւններու այս ...բախումն է, նոր եւ տարբեր գաղափար-...ներու եւ փորձառութիւններու միջեւ, որ ...որքան կարեւոր է մեծ արուեստի յա – ...ռաջխաղացումին համար: ...Երբ կը խօ-...սիմ հայկական արուեստին իմ վրայ ...ունեցած մեծ ազդեցութեան մասին, այս-...տեղ կարգ մը մարդիկ սխալ կերպով զայն ...կը կոչեն ազգայնամոլութիւն: Վստա – ...հաբար երբեք ազգայնամոլութիւն չէ եւ ...անոնք չեն հասկնար: Բացատրեմ ինչո՛ւ: ...սիրելի Վարդուշ, գէշ կամ լաւ, կը խոր-...հիմ թէ ես աւելի բաներ ապրած եմ, ...քան՝ իմ շուրջս գտնուող արուեստագէտ-...ներու մեծ մասը: Անոնք անշուշտ գիս ...կարող չի դարձներ դիտնալու աւելին: Բայց, ան ինծի անպայման կարողու – ...թիւնը կու տայ ընդառաջելու աւելի փոր-...ձառութիւններու քան անոնց, զորս ի-...րենք կարողութիւնը ունեցած են ուղղա-...կիօրէն տեսնելու: Որպէս Վանի Հայեր, ...սիրելի Մուրատ եւ Վարդուշ, դուք լաւ ...գիտէք թէ ի՞նչպէս մենք պարտադրուած ...ենք փորձարկելու աւելի մեծ խառու – ...թեամբ եւ աւելի կարճ ժամանակի մը ...մէջ, այն ինչ որ ուրիշներ կրնան միայն ...անգլիա նստելով կարդալ անոնց մասին: ...Այգերերուն ձեռքով մեր ժողովուրդին ...տուին թափելը, ջարդերը և սպանդը...»: (Նոյեմբեր 24, 1940):

×

«...Ես կը տեսնեմ բնութիւնը Ամերիկայի մէջ, սակայն յիշատակը նախըն – թացին կը դարձնէ ինքզինք: Եւ ինծի համար, այն ինչ որ ունէինք Հայաստ – անի մէջ՝ տարբեր խորք մը ունի: Այստեղ ճարտարագիտութիւնը գերիշխող է: Բայց այս մէկը դէշ բան մը չէ, եթէ անոր ...քին մարդկային կողմ մը գտնուի: Սակայն, ես հետամուտ կ'ըլլամ եւ կը ...տեմ ու չեմ տեսներ մարդկային ար-...ժէքը: Հետեւաբար, ինծի համար դժ-...ուար է զայն ընդունիլ:

«Բայց ես Հայ մըն եմ եւ մարդ պէտք է ինքզինքը ըլլայ: Այդ իսկ պատճառով, ...ազգային ֆէւդիզմը կը կաշկանդէ ինք-...ն – արտայայտութիւնս, քանի որ անոր ճարտարագիտական ուղղութիւնը որդե – գրած է անզգայ լեզու մը, որ կը ճզմէ ...յականները ... դէմ, որոնք վարժուած են տարբեր երգերու: Անոր դիծերը ուղիղ են, բայց ես՝ կոր գիծ մըն եմ:

«...Արուեստի աշխարհին մէջ կայ տեղ ...ր հայկական այս զգացումին համար, որովհետեւ արուեստը ձեռք կը բերուի ...երբ մարդ իր յատուկ լեզուին թոյլ կու տայ դառնալու տիեզերական լեզու մը, որուն բոլորը կը մասնակցին: Ան կըրնայ մարդուն նպաստել, հասկնալու համար ուրիշ մէկ կողմը հողին, որուն վըրայ մենք բոլորս կը գտնենք մենք զմեզ: Սակայն պէտք չէ բացատրուի որպէս դի-...ելու նեղ ձեւ մը: Ընդհակառակն, ես ...ուզեմ կարելիութիւնը ընձեռել ուրիշ – ...ներու բաժնելու՝ այն ինչ որ սորված ենք ...ենք, արուեստին աւելցնելու այլ ար – ...տայայտութիւն մը՝ որմէ ուրիշներ կարենան գիտութիւն քաղել: Պէտք է նը – ...կարեմ այն ինչ որ գիտեմ, ինչ որ փոր-...ձարկած եմ կեանքին եւ մտքիս գործու-...նէութիւններուն մէջ, որ այդ կեանքը կը ...հրամցնէ իմաստ պարունակող միացում – ...ներու եւ կազմութիւններու:

«...Իւրաքանչիւր լուրջ մարդ, որ կը ...ուզէ հասկնալ իր շուրջը գտնուող աշխարհը, որ կը հետապնդէ թէ ինք ին-...չու կ'ապրի, ո՞ւր կ'երթայ, իր տեղը ...տիեզերքին մէջ, պէտք է ցայտեցնէ այն ...յատուկ լեզուն, որ կը բնանայ իր մէջ՝ ...պատմելով ժայթքելու նշանին: Իմս՝ իմ ...կեանքի փորձառութիւնս է եւ իմ հա – ...յկեցութիւնս անոր: Ես յայտնաբերած եմ իմ նախաշաւիղս եւ ան իմս է»: (Յունուար 26, 1944)

×

«...Մոլորականօրէն, տեսադաշտե – րը (փլան) կը պարունակեն ներփակ սահմաններ եւ յղացողականօրէն դիտուած՝ ...են: Անոնք կրնան դէպի առաջ եւ դէպի ետ տեղադրուիլ, մէկը միւսին առջեւ, մին՝ որ ուժականօրէն դէպի առաջ կ'երթայ, ուրիշ մը՝ որ կողմ մը կը հանգչի: Եթէ իրենք իրենց ձգուին՝ մակերեսները կը ջանան ձեռք բերել իրենց յատուկ տեղը կամ վայրը, իրենց գոյացման ընթացքին մէջ եւ երբ ամբողջ շարժումը տարածուած ըլլայ՝ վերջնական կազմակերպումը կայուն կը դառնայ, զսպուած: Անոնք իրենց վայրը կամ տեղը գտած են:

«Հիմա, որպէս արուեստագէտ մը, որ նոր ուղիներ կը բանայ իր արուեստին մէջ, ես կը փորձեմ կեանք ներմուծել այս բոլոր տարրերուն մէջ, իմ շունչս փչել անոնց թոքերուն մէջ, եւ այս ընելով՝ զանոնք զետեղել տեղի մը եւ վայրի մը մէջ՝ իմ որոշումով: Երբ հիմա կը խօսիմ տեղի մասին, ըսել չեմ ուզեր հաւասարակշռութիւն գտած անշարժ վիճակ մը, ուր բոլոր տարրերը վերջնականապէս կազմակերպուած ու կաղապար – ուած են: Փոխարէնը, ես զանոնք շարժած եմ առաջ եւ ետ, ըստ իմ որոշումիս, թէ ո՛ւր կ'ուզեմ որ անոնք զետեղուին իմ ամբողջական կազմակերպչական ըմբռ – նումին պահուն:

«...Եւ ի՞նչ է այս նոր կազմակերպումը: Ան կազմակերպում մըն է շարժուն կէտերու, տեղերու կամ վայրերու: Այս կէտերը կրնան գոյութիւն ունենալ գոյները յղանալու մէջ, անոնք կրնան գո - յութիւն ունենալ ձեւ մը ստանալով, անոնք կրնան գոյութիւն ունենալ կերպարանք մը առնելով: Հիմա թոյլ տուր որ ուղեղդ ազատօրէն գործէ շարունակական շարժումի եւ հոսանքի տուեալներով՝ փոխանակ անշարժութեան: Այդ է իմ նպատակը, այդ է ինչ որ ձեռք կը բերեմ: Ես կը կոտրեմ այդ կայուն արգելքը, կը թափանցեմ քարացումէն ներս: Ես կը քանդեմ թոյլ պատին սահմանները, ձեռք բերելու համար սահունութիւն, շարժում, ջերմութիւն՝ արտայայտելով զգայնութիւն, բնութեան զարկերը՝ երբ ան կը տրոփէ:

«...Իմ արուեստս, ուրեմն, անձող արուեստ մըն է, ուր ձեւեր, տեսադաշ – տեր, կերպեր, Հայաստանի յիշատակ – ներ մարմին կ'առնեն, կը շնչեն, կ'ընդլայնին եւ կը կծկուին, կը բազմանան եւ ուստի՝ յայտնաբերումի նոր ուղիներ կը բանան: Անցեալը, միտքը, ներկան՝ գե – ղագիտականօրէն կենդանի են ու միա – ցած, եւ որովհետեւ չեն կրնար անշարժ մնալ, անոնք անքակտելի եւ անբաժանելի են ապագայէն և կը գոյատեւեն անվերջ»: (Փետրուար 14, 1944)

×

«Կը տեսնես, նկարչութիւնը երկնային գործ մըն է :Դուն պէտք է խորապէս մըխըրճուիս անոր մէջ, զայն պէտք է ձուլես կեանքիդ եւ անոր շունչ պէտք է տաս, եւ այս ընելով՝ կեանքէդ մաս մը կ'անցնի անոր մէջ: Երբ քեզի կը պակսի կասկածը կամ վախը, կը դառնաս այնքան վստահ դուն քու նկատմամբ, որ սխալներ կը գործես, որովհետեւ շատ մեծ վստահութիւն ունիս եւ յաւելեալ ջանք չես թափեր: Իւրաքանչիւր արուեստագէտ պէտք է ունենայ աւանդութիւն: Առանց աւանդութեան՝ լաւ արուեստ չըկայ: Աւանդութիւն մը ունենալը՝ քեզի կարողութիւնը կու տայ հարցերը հեղինակութեամբ եւ հաստատ քայլերով ծեծելու»: (Յունուար 6, 1945)

×

«Իմ ամենասիրելի քոյրս Վարդուշ,

«Նամակդ շատ ուրախացնող էր եւ ես կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել քեզի տոլմայի բացատրագիրիդ համար... Մեր հայրենիքի կերակուրները կարօտցած եմ: Վերջերս տքնաջան կ'աշխատիմ եւ շատ կ'արտադրեմ: Բայց կը տեսնուի, իսկութեան մէջ, թէ որքան աշխատիմ՝ այնքան աւելի աշխատանքի պահանջքը կը զգամ:

«...Գիտեմ ուր կեցած եմ: Գիտեմ ինչպէ՛ս հասայ հոս: Ցետոյ ո՞ւր պիտի երթամ: Չեմ գիտեր...: Արուեստագէ – տին կեանքը կ'արտադրէ իր գործերը: Ցղացքները կու գան միայն կեանքը ապրուելէն եւ անոր մասին մտա – ծելէ ետք: Ցղացումները կու գան մտաւեստի կեանքի եւ մտքի փորձառու – թիւններու բոլոր դալարումներէն:

«Ես երեք գաղափարներ ունիմ...: Իսկութեան մէջ, կը խորհիմ թէ արտա – դրրութիւնն եմ երեք գաղափարնե – րու: Առաջինը՝ Մաքրութիւնն է, երկ – րորդը՝ Տանջանքը եւ երրորդը՝ Հասու – նութիւնը: Ինչ որ կը նշանակէ թէ, ես կեանքս կը դիտեմ որպէս արուեստագէտ մը, որ անցած է երեք հիմնական փորձառութիւններէ: Առաջինը՝ պարզու – թիւնն է, բիւրեղութեան շրջանը: Երկ – րորդը՝ խարխափումի շրջան մըն է, որուն պատճառը ճշմարտութեան փնտռըտուքին ցաւն է: Վերջինը՝ տիրապետելն է ծայրայեղ բարդութեան: Այս վերջինը պտղաբերումն է: Եւ եթէ անձ մը այս երեք գաղափարները կ'ըմբռնէ՝ զանոնք ոչ շատ կտրուկ կերպով իրարմէ բաժ – նուած նկատելով, ու կը մտածէ անոնց մասին, որպէս շարունակաբար իրարու մէջ գործող եւ հոսող տարրեր, այն ատեն է որ կը հասկնայ»: (Հոկտեմբեր 11, 1946):

×

«Իմ շատ սիրելի եւ անգին քոյրս Վարդուշ,

«Նամակդ գիս շատ ուրախացուց այս – պիսի ապերջանիկ ժամանակներու մէջ: Երբ ընկերութեան կեանքին իմաստը կը հալի, տեղ մը պէտք է հաստատ ձեւեր մարմին առնեն, անոր կրկին յարութիւն տալու համար:

«...Գործառուներ, առաւ – փախաւ մարդիկ: Արուեստագէտ մը ի՞նչպէս կըրնայ վերապրիլ: Դիւրին չէ: Ոչ, երբեք դիւրին չէ: Բայց չեմ ուզեր աւելի գրել այսպիսի բաներու մասին, որով – հետեւ չեմ ուզեր որ բոլորդ մտահոգ – ուիք:

«Դրամ համբուրողները ամէն կողմ են, այս անհոգի եւ միշտ ներկայ ճանճերը, որոնք կը խածնեն ինկող հերոսներու դեռ տաք մարմինը եւ կ'իւրացնեն յաղթա – նակը, զոր ուրիշները ձեռք կը բերեն: Որոնք, ինքզինք ծանուցանող պիտակ մը ձեռք բերելնուն պէս՝ մշակոյթի ոչ մէկ հասկացողութիւն կը ցուցաբերեն, փո – խարէնը կատաղօրէն ճանճի մը պէս կը բզզան շուկայի վրայ անոր կարելի արժէքին մասին եւ նկարն ու շրջանակը իրարու կը շփոթեն: Այս մարդիկը, իրենք զիրենք հեղուկի մէջ թաթխելով՝ կը ձեւացնեն փայլիլ, բայց նման «փայլք»եր շուտով կը չորնան թարմ օդին մէջ:

«...Արուեստը պէտք ունի նոր թեմաներու: Իսկապէս ո՛չ նոր թեմաներ, բայց տիեզերականներու վերայայտնաբերու – մը, դրամ համբուրողներու շղթաներէն ազատագրուած տիեզերականներ: Թե – մաներ արտայայտելու ներկայ ձեւը շատ յաճախ աւելի քան հասունցած պտուղ – ներու կը նմանի, որոնք ծառի կոճղին շուրջը, գետնին վրայ տարտղնուած կ'ըլլան եւ այլեւս չեն կրնար օգտակարու – թիւն ունենալ: Մենք ճարտարագիտու – թիւնը պէտք չէ այպանենք՝ ոչ – մարդու ստեղծման համար, այլ փոխարէնը՝ պէտք է այպանենք զայն աղաւ ձեռք առնողները:

«Իմաստակները միա՛յն դրամ համբուրողները չեն: Իմաստակներ կան, այսպէս կոչուած «արուեստագէտ»ներու մէջ: Իսկապէս տխուր...: Գերիրապաշտու – թիւնը ծածկուած, քարացած արուեստ է, եւ հակա – գեղագիտական ու կաս – կածոտ՝ ընտիրին նկատմամբ և լայնօրէն հակառակ՝ արգի արուեստին: Ազատութեան անոր ջատագովումը սահմանափակ է իր նեղ քարացածութեան պատճառաւ: Անոր մաս կազմողներուն համար ար – ուեստի աւանդութիւնը եւ անոր որակը քիչ բան կ'ըսեն: Անոնք գինովցած են հոգեբանական անմիջականութեամբ եւ անբացատրելի երազներով: Այս գերի – րապաշտները: Այս մարդիկը, որոշ չափով միայն հետքրքրական են: Մենք նոյն ձեւով չենք մտածեր, որովհետեւ կեանքի անոնց դիտանկիւնները այնքան կը տարբերին իմինէն եւ մենք, բնականաբար, մշակութային հակադիր պատրաստու – թիւն ունինք: Անոնց գաղափարները բաւականին տարօրինակ են եւ ձեւով մը անարգող, գրեթէ թեթեւ: Իսկապէս, անոնք արուեստի հանդէպ այնքան լուրջ չեն, որքան պիտի ուզէի որ արուեստագէտ մը ըլլար: Արուեստը պէտք է միշտ լուրջ ըլլայ...: Առանց ծաղրանքի, կատակի: Անձ մը չի խնդար մէկու մը վըրայ, զոր կը սիրէ» :(Յունուար 17, 1947):

×

«...Վերացականութիւնը բանալի տարրըն է մարդու յղացողական երեւակա – յութեան: Ան փորձառական քննութիւն մըն է մինչ այդ չգիտցուածին, որուն արժեւորումը կրնայ դիւրացնել...: Տիեզերքը անսահմանելի է, բայց բնութիւնը որուն մէջ մարդս կը գտնէ ինքզինք, իր ճանաչողութեանը սահմաններուն մէջ գտնէ՝ սահմանելի է: Ան իրեն որոշակի սահմաններով կը ներկայանայ: Մտածէ՛ բնութեան մասին որպէս որոշակի առարկայ մը, եւ բոյսերուն, կենդանիներուն, ժայռերուն, ջուրերուն,և այն բոլորը՝ որպէս բջիջը կամ կմախքը, որ անոր կու տայ իր ձեւը եւ մարմինը: Անգամ մը որ այսպէս նկատուի, մարդկային աչքը այն ատեն կը սահմանուի այն ինչով՝ որ ֆիզիքապէս կը տեսնէ: Եւ այսպէս, եթէ մարդս գոհանայ միայն այն ինչով որ ֆիզիքապէս կը տեսնէ եւ չի կրնար ստեղծագործականօրէն երեւակայել՝ պիտի լճանայ:

«Վերացականութիւնը մարդս կարող կը դարձնէ իր միտքով տեսնելու այն ինչ որ չի կրնար ֆիզիքապէս աչքով տես – նել...: Վերացականութիւնը, մարդս կարող կը դարձնէ քանդելու սահմա – նելիին պատնէշը եւ մտնելու՝ անհունութեան գործնականութեան մէջ: Վերացականութիւնը, մարդուն միտքին կարողութիւնը՝ մտածելու անչօշափելիներու մասին, ստեղծելու մտային նոր ձեւեր, նախապէս սահմանուած տարրերէն, մեզ բաժնողն է ուրիշ կեանքերէ եւ անկեն – դանութենէն: Երբ նախկին անչօշափելիները կամ անհունութիւնները կը տիրապետուին՝ անոնք կը դառնան սահմանելի, եւ այսպէս նոր անհունութիւններ պէտք է ստեղծուին, այնպէս որ՝ ար – ուեստը կարենայ յառաջանալ:

«Վերացականութիւնը, բոլոր ստեղ – ծագործական աշխատանքներու արմատին կը գտնուի, գեղարուեստական թէ գի – տական: Բարդութիւնը կը ծագի սահմանելիին վրայ գոյացած վէրքերէն՝ մարդու անսահմանելիի փնտռտուքին պատ – ճառաւ: Այս վէրքերուն արիւնիլը մար – դուն մօտ անորոշութիւն կը յառաջացնէ միայն երբ զանոնք չի հասկնար եւ անոնք իրեն համար կը մնան անհունութիւններ: Ծիչդ այս պատճառին համար է որ, կը զգամ թէ նման արինահոսում մը ձեւով մը շատ մը պատուհաններու ստեղծումն է՝ հաւասար թիւերով անհունութիւններու վրայ նայող: Գէշ օգտագործուած ճարտարագիտութիւնը, օրինակի համար, կը ծագի անոր տիրապետողներու սահ – մանելի քարացածութենէն, անվերջ թըւող արինահոսումէն, որովհետեւ կը պակսի անհունութիւնը հետախուզելու ներշնչումը: Միայն, երբ մարդ բաւա – կանին վերացականութեան տէր ըլլայ, հասկնալու համար այն ինչ որ կը տեսնէ շատ մը պատուհաններու ընդմէջէն՝ արինահոսումը պիտի դադրի»: (Փետըրուար 17, 1947):

×

«...Անխուսափելի կը թուի, թէ կեանքի ընթացքին, օր մը մարդ պիտի վե – րադառնայ իր ծննդեան կէտին, փըն – տռելու այն՝ ինչ որ թողած էր իր ետին: Երիտասարդութիւն՝ կենսունակ, արծածթային, ոսկէ եւ կարմիր, օ՛ նոր խաղողի երիտասարդութիւն: Ինչպէս կը ղօղամ, սահող սառն ջուրի մաքրութիւնը ապրելով, ջուրեր անոյշ եւ վճիտ, եւ համեղ: Ի՞նչպէս կրնամ բացատրել... Վստահաբար, մենք առանձին չենք նըման զգացումներ ապրող:

«...Ծիչդ ինչպէս աչքերովս կը ձգտիմ բռնել, կարելի եղածին չափ երկարօրէն, գեղեցկութիւնը իր թռիչքին մէջ իբրև թէ լաւապէս եւ բուռն կերպով անոր շար – ժումին նայելով, ես կրնամ վանդակել անոր շարժումը, արգիլել զայն՝ որ լքէ գիս. յետոյ աչքերը այլեւս չեն տեսներ եւ միայն միտքը կը տեսնէ ու կը յիշէ գեղեցկութիւնը՝ անոր մեզմ անյայտա – ցումէն առաջ: Ծննդեան կէտը, ծննդեան կէտը:

«...Վարդուշ, Մուրատ եւ Կարլէն, օր մը շուտով բոլորս միասին պիտի ըլլանք եւ ես ձեր բոլորին համար պիտի նկարեմ մեր հին երգերը»: (Յուլիս 17, 1948):

(*) Այս նամակները ուղղուած են Վարդուշ, Մուրատ եւ Կարլէն Մուրատեաններուն: Այստեղ, թարգմանութիւնը կատարած ենք (մեր կարելիութեան սահմաններուն մէջ, փորձելով հարազատ մընալ անոնց իմաստին, ինչպէս մեր միւս թարգմանութիւններու պարագային) անոնց անգլերէնով լոյս տեսած հրատա – րակութեան վրայէն, քանի, այնքան որ գիտենք, անոնց հայերէն բնագիրները դեռ չեն հրատարակուած, բացի քանի մը ձեռագիր էջերու լուսանկարներէն: Տե՛ս անգլերէն թարգմանութեան հեղի – նակ՝ Կարլէն Մուրատեանի հետեւեալ գործերը.–

○ *A SPECIAL ISSUE ON ARSHILE GORKY; by Karlen Mooradian, edited by David Kherdian, «Ararat», a quarterly, Vol. XII, N° 4, Fall* 1971, *p.* 19-43.

○ *ARSHILE GORKY ADOIAN; p.* 251 - 313.

○ *THE MANY WORLDS OF ARSHILE GORKY; p.* 249 - 327.

Fonds A.R.A.M

ԿԵՆԴԱՆԻ ԿԱՊԵՐ

(Շար. Բ. էջէն)

ըէն ողջ են եւ միացած. եւ որովհետեւ չեն կրնար հանդչիլ, անոնք անքակտելի ու անբաժանելի են ապագայէն ու կը գոյատեւեն անվերջ» (12):

×

Աւելի չօշափելի դարձնելու համար Կորքիի այս ըմբռնումին արմատներուն խորութիւնը՝ այստեղ հաւանաբար տեղին է զուգահեռ մը դնել Կորքիի եւ Պարաճանովի միջեւ, որոնց արուեստը կը թուի նոյն ըմբռնումին բանաստեղծական արտայայտութիւնն ըլլալ՝ տարբեր մի-ջոցներով արտայայտուած:

Երկուքին քով ալ չափազանց աչքառու երեւոյթ է աւանդութեան վերարծարծումը, վերադարձը, վերարժեւորումը եւ վերիմաստաւորումը՝ զայն ան-բաժան մէկ օղակը դարձնելով ներկային եւ ապագային՝ օգտագործելով արտայայտութեան եւ մեկնաբանումի յառաջապահ ձեւեր: Իսկ սեմպոլիզմը, երկուքին արուեստին մէջ ալ իրարմէ տարբեր չէ. ան բազմիմաստ է, շարժուձեւերով եւ արտայայտութիւններով «խօսող» ու խորունկ: Կորքիի համար, այս խորութիւնը հայկական մշակոյթի նկարագիրին մաս կազմող բան մըն է: Ան, 25 Յունիս 1945 թուակիր նամակին մէջ կը գրէ. «...Հայաստանի արուեստը՝ միշտ խորացնող-ներու մօտեցումը որդեգրած է: Մենք խոր կերպով կը փնտռենք, երբեմն այն-քան խոր՝ որ տխուր եւ մելամաղձոտ կը դառնանք...» (13): Պարաճանովի մօտ շարժուձեւը կ'արտայայտէ այն՝ ինչ որ Կորքիի մօտ կ'ընէ նկարելու շարժումը եւ տարբերուն իրարու միջեւ գտնուող փոխյարաբերութիւնը՝ երբ շարժում մը կը տանի ուրիշի մը, պատկեր մը՝ այլ պատկերի մը. նախապէս կարելի չէ բնորոշել թէ անոնք ո՞ւրկէ կու գան. բայց յետոյ կը զգանք թէ անոնք իրենց տեղն ու դերը ունին պաստառի կամ թուղթի մակերեսին՝ ինչպէս «Նռան Գոյնը»ին մէջ, երբ կոնաձեւ, անկիւնաւոր մար-մին մը ինքնիր շուրջը դառնալով պաստառի անկիւնէն մուտք կը գործէ տե-սարանի մը մէջ՝ առանց որ գիտնանք ա-նոր ուրկէ գալը, մինչ քանի մը պատկեր անդին կը յայտնէ իր գմբէթ ըլլալու դերը:

Կորքի եւ Պարաճանով կը դիմեն ան-միջականութեան եւ հիմնականը արտա-յայտելու «պերճախօսութեամբ»՝ նը-շաններով, որ կը դառնայ աւելի ար-տայայտչական սեմպոլիզմ մը՝ քան թէ նկարագրական: Օրինակ, «Հրեղէն Ձիեր»-ուն մէջ սպաննող կացինի հարուա-ծին հետեւանքը դարձած է վերացական պատկեր մը՝ կարմիր գոյնի տարածու-մով ճերմակ պաստառին վրայ. հանդի-սատեսը կարծէք ինք կը ստանայ հար-ուածը: Այս ձեւով ան մաս կը կազմէ շարժապատկերին՝ ինչ որ նոյն ձեւով տե-ղի կ'ունենայ Կորքիի գործերու պարա-գային՝ որոնք մեզ իրենց մէջ կ'առնեն, կը գրաւեն:

Այս երեւոյթը պարզ զուգադիպութենէ անդին կ'երթայ: Ասոր աղբիւրը հայկա-կան մշակոյթն է: Հանդիսատեսը մաս-նակից դարձնել ստեղծագործական աշ-խատանքին կը նշանակէ զայն մասնակից դարձնել բնութեան՝ ամբողջութիւն մը կազմելու եւ նոյնանալու համար անոր հետ: Բնութեան եւ մարդուն միջեւ այս զօրաւոր կապին ըմբռնումը (14) աչ-քառու երեւոյթ է Կորքիի եւ Պարաճա-նովի մօտ, որ հինէն եկող հեթանոսա-կան ըմբռնողութեան վերակենդանա-ցումն է, ինչպէս երբ հայ գիւղացիները կը միանան բնութեան՝ իրենց հաղուս-տէն կտոր մը կպցնելով Կորքիէնց Խոր-գոմի պարտէզի Սուրբ Ծառին: Երկու-քին մօտ եւս արտայայտուող հեթանո-սական հնամենի, անբացատրելի եւ խոր-հրդաւոր շունչն ու ապրումները բաց-այայտ երեւոյթ են:

Կորքի հեթանոսական տիպար մը ըլլա-լու տպաւորութիւնը թողած էր ոչ միայն իր արուեստի նկարագիրով, այլեւ, իր-րեւ անձ, հասակ առնելով միջավայրի մը մէջ՝ ուր հեթանոսական Հայաստանի սովորոյթները դեռ չէին կորսնցուցած իրենց զօրութիւնը: Կը բաւէ վերադառ-նալ իր «Պարտէզ Սուչիի Մէջ»ի մասին գրածին՝ «ականատես» ըլլալու համար լաթի կտորներուն տրուած դերին եւ հայ գիւղացի կիներու մերկ ոտինքներու ժայռին քսելու արարքին: Պարաճանովի մօտ նոյն բանը կ'արտայայտուի «Հրեղէն Ձիեր»ուն մէջ՝ երբ մերկ կինը քալելով կ'երթայ կը կանգնի խորհրդաւոր բնու-թեան մէջ՝ յարաբերութեան մէջ մտնելու համար գերբնական ուժերուն հետ:

Մինչ «Նռան Գոյնը»ին մէջ ջուրի կա-թիլներով ծածկուած կանացի մերկ կուրծքը իր ամբողջ հարստութեամբ հե-տաքրքրութեան առարկայ կը դառնայ պատանի Սայաթ Նովայի գաղտնի նայ-ուածքին, բան մը՝ որ վուայէօրիզմէն ան-դին կ'երթայ եւ կը դառնայ բանաստեղ-ծական անախտ իրականութիւն մը, լուրջ: Աչքի առջեւ ունենալով Ֆէլլինիի «Սաթիրիքոն»ը կամ անկէ եռաք յղաց-ուած կարգ մը ժապաւէնները, որոնց մէջ պատկերային արտայայտութեան նոյն ձեւն է որ որդեգրուած է, ինչ որ՝ «Նը-ռան Գոյնը»ին մէջ, կը զգանք անոնց մէջ թեթեւութիւն եւ երբեմն անլրջութիւն – եթէ կարելի է ըսել – ինչ որ խորթ է Պարաճանովի: Կորքի կ'ըսէ. «Գեղեցկու-թիւնը լուրջ բան մըն է» (15) եւ թէ «Զուսպ ըլլալը հայկական քաղաքակրթ-թութեան դրոշմն է: Լրջութիւնը ամէնէն աւելի», որ «միշտ հակազդեցութիւնն է տանջանքին եւ ցաւին» (16):

Ինչ որ աւելի կը մօտեցնէ Կորքիի եւ Պարաճանովի արուեստները, ունի նաեւ իր գեղարուեստական եւ գեղագիտական բացատրութիւնը: Պարաճանովի «Նռան Գոյնը» շարժուն նկարչութիւն է, «կը-տաւ – էքրան», ինչպէս ըսած էր Մար-տիրոս Սարեան անոր ցուցադրութեան ներկայ գտնուելէ ետք (17): Այս շար-ժանկարչութիւնը, որպէս համադրումի աղբիւր, կը հիմնուի հայկական ման-րանկարչութեան վրայ՝ ինչպէս Կորքիի արուեստը բաւական լայն չափով՝ իր կերպարներու եւ միջոցներու տեղադր-րումներով եւ պատկերներու կառոյցով: Կորքիի մօտ այս ներշնչումը այլակեր-պուած կերպարանք կը ստանայ՝ մեկնած իր օտարումի վիճակէն: Իսկ «Նռան Գոյնը»ին մէջ Սայաթ Նովայի ձեռքբ-րուն եւ թեւերուն ցուցական շարժում-ները կը կրկնեն մանրանկարչութեան եւ խորաքանդակներու կերպարներու շար-ժումները՝ իբրեւ բան մը փոխանցելու միջոց: Այս ձեւով նաեւ Կորքիի արուեստ-ին մէջ տեսանք փոխանցումի այդ ըն-թացքը, ուր օղակը կը շարունակուի ա-նընդհատ եւ անվերջ: Շարունակակա-նութեան հարցին կը հանդիպինք նաեւ Հէնրիկ Մալեանի «Նահապետ»ին մէջ՝ երբ խնձորենին անդադար խնձոր կը թա-փէ, որոնք կը գլորին դէպի ծով, բան մը՝ որմով հեղինակը կ'ակնարկէ բնու-թեան բարիքներուն եւ անոր առատաձե-ռնութեան... ու վաղեմի լաւ եւ երջանիկ օրերու թովչանքին:

Իսկ Կորքիի եւ Պարաճանովի արուեստ-ներուն մեծ զգայունութիւնը – թերեւս տարբեր դրդապատճառներէ ծնած, ուր կրնան տեղ գտած ըլլալ մարդկային ան-հատական փորձառութիւններն ու խառ-նուածքը – աչքառու երեւոյթ մըն է: Կորքիի համար այս զգայունութիւնը ամ-բարուած յատկութիւն մըն է, որ կու գայ հասարակաց դարաւոր փորձառութենէ մը՝ իրարու հակադրուող իրականու-թիւններու վրայ հիմնուած: Ինք հե-տեւեալ բացատրութիւնը կու տայ երբ կը գրէ Վարդուշին. «...Ի՞նչ է Հայաս-տանը: Հայկական փորձառութիւնը ի՞նչ ունի աւելցնելիք արդի կեանքին վրայ»: Ու կը պատասխանէ. «Զգայունութիւն: Այդ է գինք յատկանշող հիմնական, ան-մոռանալի բառը, որ իմ մտայղացումիս մէջ փորագրուած է: Զգայունութիւն գե-ղեցկութեան հանդէպ, զգայունութիւն տխրութեան եւ մելամաղձոտութեան հանդէպ, զգայունութիւն հանդէպ կեան-քի ճշմարիտութեան եւ պատուականու-թեան: Զգայունութիւն մտքի զարգաց-ման հանդէպ...», որովհետեւ ան կու գայ «չարի եւ բարիի, գեղեցիկի եւ տը-գեղի, մեռածի եւ ապրողի» իր զգայա-կան փորձառութենէն (18):

Պարաճանովի արուեստն ալ հարցա-դրումի արուեստ է: Իր «պատկեր»նե-րուն առջեւ հարց կու տանք թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունին անոնք. բայց դի-տենք թէ անոնք իմաստ մը կը կրեն ի-րենց մէջ՝ ինչպէս Կորքիի պաստառներն ու գծանկարները: Հոն դէմ յանդիման կը գտնուինք «Ո՞վ եմ ես, կամ՝ ենք: Ո՞ւսկից կու գանք կամ կու գան երե-ւոյթները, իրականութիւնները: Ի՞նչ դեր ունին անոնք: Ո՞ւր կ'երթան» հար-ցումներուն: Այս պարագան մեր միտքը կը տանի ուղղակի Կոկէնի «Ո՞ւսկից կու գանք: Ի՞նչ ենք: Ո՞ւր կ'երթանք» մե-ծածաւալ պաստառին, որ սակայն ինք-նութեան հարցի նոր եւ տագնապոտ ար-տայայտութիւնը ըլլալէ աւելի՝ սեմպոլիք մեկնաբանումն է կեանքին յստակ եւ պարզաբանուած կերպով՝ առանց սպա-ռող ինքնահարցադրումին:

Մեկնաբանումի ըմբռնողութեան նոյ-նութիւնը Կորքիի եւ Պարաճանովի մօտ երեւան կու գայ այլ մարզերու մէջ եւս՝ վերացականութեան, երազայինին եւ սե-ռայինին արծարծումով:

Կորքի կը մատնանշէ թէ վերացակա-նութիւնը հայկական արուեստի յատկա-նիշներէն է ու իր արուեստը հարազատ կը մնայ մեկնաբանումի այս ձեւին, հե-տեւաբար իր նկարները պէտք է առնել նաեւ իբրեւ իրենք իրենց գոյութիւն ու-նեցող իրականութիւններ: Նոյն հոլո-վոյթը տեղի կ'ունենայ Պարաճանովի մօտ, ուր անպայման բառացի բացատը-րութիւն մը պէտք չէ փնտռել իր կարգ մը պատկերներուն մէջ: Եւ երբ Կորքի նիւթ մը կը մեկնաբանէ առանց սահ-մանուելու անոր նկարագրական երեւութա-կան տարրերով, Պարաճանով՝ կ'ընէ նոյնը. այսպէս է պարագան օրինակ կա-ցինի հարուածի հետեւանքին, կամ կար-միր արիւնով ծեփուած եւ կաթկթող ծա-ռին, եւ պաստառի տեսադաշտին նետ-ուած մորթուած հաւերուն, կամ այն պատկերին, ուր Սայաթ Նովայի մար-մինն ի վար արիւն (կամ գինի՞) կը թա-փի և որով կ'ակնարկուի դլխաւոր հերո-սին մահուան: Անդին, «Հրեղէն Ձիեր»ուն մէջ պարը տակաւ կը դառնայ զուտ գոյ-նային համանուագ մը, ուր տիրապե-տող ծիրանագոյն կամ ցորենի դաշտերու եւ տերեւներու ոսկի գեղինը կը յիշեցնէ Կորքիի գեղինով պատուած գործերը:

Պարաճանովի պատկերներուն յաջոր-դականութիւնը կամ երբեմն կտրուկ փո-փոխումը եւ պատկերէ մը ուրիշի մը անցնիլը կրկին երազայինի (ուր ժա-մանակը գոյութիւն չունի կամ կանգ կ'առնէ) գաղափարին վրայ հիմնուած է՝ հակառակ որ կապը տրամաբանական զարգացման մը կը հետեւի, կազմելու ամբողջականութիւն մը՝ փոխանցելու համար հեղինակին միտքը, ապրումը, հաստատելու համար իրողութիւն մը կամ կառուցանելու համար՝ պատկեր մը: Երազայինով արտայայտուիլը միաժա-մանակ կապի մէջ մտնել է անցեալի մը հետ, որուն եթերային բնոյթ ստանալը թերեւս չեշտումն է ճիշդ այն միտքին, թէ անցեալը ի վերջոյ երազ մըն է, որ-մէ մնացած միայն չօշափելի իրակա-նութիւններն են (մտածողութիւն եւ մը-չակութային ֆիզիքական մնացորդներ), որոնց հետ կրնանք անմիջական կապի մէջ մտնել եւ որոնք կը դառնան ժամանակ-ները իրար կապող օղակներ:

Այդ օղակներէն մին անցեալի հեթա-նոսական կեանքն է, որուն ամէնէն ցայ-տուն երեւոյթներէն մէկն է սեռայինին տրուած հիմնական կարեւորութիւնը եւ որուն ֆիզիքական նշմարները հայկական մշակոյթին մէջ թերեւս առյաւէտ կոր-սուած են: Սակայն, ըլլալով երկրա-գունտի ամէնէն աւանդապահ ժողովուրդ-ներէն մին (18), անոր կենցաղային կի-րարկումներն ու մտածողութիւնը շարու-նակած են գոյութիւն ունենալ, որոնցմէ մէկ մասին պահպանումը կը պարտինք հայ եկեղեցիին...: Եւ զարմանալի չէ որ Պարաճանովի ժապաւէններուն մէջ հեթանոսականը եւ կրօնականը կը դո-յակցին՝ տալու համար իրականութեան ամբողջական պատկերը: Այսպէս, սե-ռայինը մուտք կը գործէ այս գործերուն մէջ որպէս անցեալի մշակոյթին առար-կայական շարունակութիւնը՝ որուն խորթ է փոռնիօ-ի գաղափարը, ուր սեռը կը կորսնցնէ իր սեմպոլիք իմաստը ու կը դառնայ պարզ սպառում:

Կորքիի մօտ սեռայինը իր յաջորդա-կան յայտնութիւնը կը ստանայ իր վեր-ջին շրջանի գործերուն մէջ, ուր սեռային գործարանները եւ մերկութիւնը կը միա-նան բնութեան ու անոր ամբողջականու-թեան մէկ մասնիկը կը դառնան, ինչ որ կրկին արտայայտութիւնն է բընու-թիւն – մարդ ամբողջկանացման գաղա-փարին: Սեռայնութիւնը այս ձեւով կեանքի բնական մէկ արտայայտութիւնն է եւ ոչ թէ ախտ մը կամ միթոս մը: Այս մէկը տարբեր է արեւմտեան մը-չակոյթի ըմբռնողութենէն, ուր մերկ կերպարը՝ հիմնականօրէն կինը՝ կը ներ-կայացուի իբրեւ սպառողական առար-կայ (19): Սեռայնութիւնը Կորքիի հա-մար սիրոյ ապրումին անբաժանելի մէկ մասնիկն է. ան վերջ մը չէ, ինչպէս դե-բիրապաշտ կարգ մը վարպետներու պա-տկերային: Անիկա ընդյատակեայ իրակա-նութիւն մըն է, որ Կորքիի մօտ կը հաս-նի բարձր բանաստեղծականութեան:

Այս զուգահեռի տուեալները պիտի դառնային զուտ իմացական հարց կամ ունենային բացարձակ մտային բնոյթ, եթէ Կորքիի եւ Պարաճանովի մօտ իրենց արտայայտութիւնն ու պատկերացումը չդտնէին նորաբար եւ գեղարուեստա-կան բարձր չափանիշներով: Անոնց ար-ժէքը իբրեւ արուեստագէտ կը ստանայ յատուկ տարողութիւն, որովհետեւ մեր աւանդութեան եւ մշակոյթին կու տան նոր դիմագիծ՝ բերելով մեզի եւ թէ ընդ-հանուր առմամբ բոլոր մարդոց տեսնելու նոր կարելիութիւններ:

Հայ մշակոյթ – Կորքի – Պարաճանով եռանկիւնը կրնայ ենթադրութեան մը սահմաններուն մէջ մնալ եւ որ պէտք է աւելի խորացնել. ու թերեւս փորձ մըն է հասարակաց պատկանելիութիւն մը տալու անոնց դործին՝ որպէս արտայայ-տութիւնները հայկական վերածնող մը-չակոյթին՝ անոր տալու դիմագիծ մը, աւելի ընդարձակ նկարագիր մը: Հիմ-նականը այդ փնտռուքն է եւ անոր հե-տամուտ ըլլալը: Երկու վարպետները, ըստ մեզի, մեծապէս նպաստած են ա-նոր: Կը մնայ այդ սերմերը բազմացնել ու անոնց կարելիութիւնները աւելի հե-ռուները տանիլ:

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՐԷՃԷԼԵԱՆ

1.– Ըստ Կորքիի երկրորդ կնոջը՝ Էկ-ատերինայի, 1941–ին Կորքի դեռ կ'աշխատէր այս գործին վրայ. (տե՛ս.–

Hayden Herrera: « GORKY SELF - PORTRAITS: THE ARTIST BY HIM - SELF», Art in America, *March - April* 1976, *p.* 64).

Այս գործին մէջ լուսաւոր գոյները տարածող վրձնահարուածները, որոնք տեղ-տեղ կը ծածկեն մուք սրճագոյնը՝ կը կրկնեն «Պարտէզ Սուչիի Մէջ»ի աւարտա-կան տարբերակի նկարչակերպը՝ ինչ որ աւելի կը հաստատէ Էնկրսի վկայութիւնը:

2.– Նոյնը:

3.– Ա. Գ. Ատոյեան.– «ՆՐԱ ԳՈՅՆԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՆԴԱՍՏԱՆԻՑ ԷԻՆ», *Հայրենիքի Ձայն*, 7 Յուլիս 1971, թիւ 27 էջ 6:

4.– Կորքիի մօտ դեղին յետնամասերուն յաճախ կը հանդիպինք տարիներու ընթացքին, որ ատենները գորեղի դաշ-տերու դեղինն է կարծէք, կամ արեւով ջերմացած ծիրաններու նարնջագոյնի զարնող դեղինը: Այլ տեղ ան աւազ կամ պատ կը յիշեցնէ՝ ինչպէս այս նկարին մէջ, մինչ 1947–ի «Նշանտուք 2»–ին մէջ մագաղաթեայ թերթ մը:

5.- *Hayden Herrera: «GORKY SELF-PORTRAITS...»*, *p.* 64.

6.– Այս շարքին խորագիրը իսկութեան մէջ պէտք է ըլլար «Պարտէզ Խորգոմի մէջ»: Ամերիկացիներուն աւելի ճանչ-ցուած անուններ նախընտրելուն համար է (ըստ Կորքիի), որ ինք առած է այս քայլը՝ մտադրելով յետոյ փոխել զայն: (Տե՛ս իր Յուլիս 1943–ի նամակը, ուղ-ղուած Մուրատեաններուն.–

Karlen Mooradian:- « THE LET - TERS OF ARSHILE GORKY TO VAR-TOOSH, MOORAD AND KARLEN MOO-RADIAN», *in A SPECIAL ISSUE ON ARSHILE GORKY;* Ararat, *A Quarterly, Vol. XII, N° 4, Fall* 1971, *p.* 29.

7.– Նոյնը, էջ 25:

8.– Նոյնը, էջ 30:

9.– Նոյնը, էջ 32:

10.- *Julien Levy; «ARSHILE GORKY». Harry N. Abrams, Inc., Publishers, New York*, 1966, *p.* 34.

11.- Ararat: « *A SPECIAL ISSUE...»*, *p.* 30.

12.– Նոյնը, էջ 31:

13.– Նոյնը, էջ 35:

14.– Կարլէն Մուրատեան, իր « *ARSHILE GORKY ADOIAN* » (*Gilgamesh Press Ltd., Chicago*, 1978) գիրքին մէջ մեծ տեղ կուտայ այս կէտին:

15.– Նոյնը, էջ 259:

16.– Նոյնը, էջ 298:

17.– Սաքիր Ռիզաեւ,– «ՆՌԱՆ ԳՈՅՆԸ», Նոր Ստեղծագործութիւններ. Սովետա-կան Արուեստ, թիւ 2, 1970, էջ 17:

18.- *Karlen Mooradian:* « *ARSHILE GORKY ADOIAN»... p.* 291

19.– Ճէյմս Ռասլլ՝ Խաչիկ Թէօլէոլ-եանին. տե՛ս «Յառաջ Միտք եւ Արուեստ» Յուլիս 1, 1979–ի թիւը:

20.- *John Berger: «VOIR LE VOIR», Traduction de Monique Triomphe, Collection* «Textualité», *Editions Alain Moreau, Paris*, 1976, *p.* 49 - 70.

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ
4
DIMANCHE
4 OCTOBRE
1981

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Թիւ 54

LE NUMERO 2 F. 50

HARATCH

Le Seul Quotidien Armenien en Europe Occidentale
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: Arpik MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա: Տար. 340 Ֆ. - Վեցամսեայ: 180 Ֆ.
Արտասահման: Տար. 400 Ֆ. - Հատը: 2 Ֆ. 50

57րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 15.009 Fondateur: SCHAVARCH MISSAKIAN 57e ANNÉE — No 15.009

„ԼՈՒՍԱՄԱՏԵԱՆ"

ԵՂԻՎԱՐԴ

Գրեց՝

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

Նախ՝ մէջբերումներու խճանկար մը:

«Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ եւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք՝ Եղիվարդի հեղինակութեամբ լոյս տեսած է Լուսամատեան հատորը, հայրենի նկարիչ Ա. Եարալեանի 52 գունաւոր ինքնատիպ նկարներով զարդարուած» (Մայր Դիւանի ծանուցում):

«Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը երախտագիտութեամբ կը յիշատակէ այստեղ, ազգային բարերար մեծայարգ Տիար ...Մանուկեանի պայծառ անունը, որուն բերած նիւթական կարեւոր նպաստը կարելի բրաւ Լուսամատեան-ի հրատարակութիւնը» (Հատորի սկիզբը, ձախին):

Գրքին վերջը. «Լուսամատեան» այս հատորս յղացումն է Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսին, որ ընտրեց բնաբանները, Իր ներշնչումով առաջնորդեց արուեստագէտը եւ Իր նրբազգացութեամբ ոգեւորեց հեղինակը»:

Եւ «նման հին իշխաններուն եւ բարձրաստիճան եկեղեցականներուն որոնք Թորոսի կամ Պիծակի նման նկարիչներու ձեռքով ծաղկել կու տային իրենց Աստուածաշունչը կամ Մաշտոցը, գեղեցիկ գրքին նոյն սէրն է որ, հայկական անկախութիւն դարձած, մղեց Նորին Սրբութիւնը Լուսամատեան-ի գաղափարին, որ է ներկայացնել Աստուածաշունչը Թարմ վրձինի մը գոյներով եւ բանաստեղծական շունչի մը ջերմ հաղորդականութեամբ» (Յառաջաբան Շահէ Արքեպիսկոպոսի):

Այս խճանկարը պատկերացում մը կու տայ մասամբ գրական — ընկերային մեր պարքերէն, ուր, որեւէ առիթով, առանց նկատի առնելու հանգամանքն ու պատճառը, հեշտալուր գովեստներ կը Թափուին հրապարակ: Այստեղ աւելցողը ծանուցումային ակնյայտ տրամադրութիւնն է: Ընթերցողը կը նշմարէ այն երախտագիտութիւնը, որ Մայր Աթոռի իշխանութենէն կ'երթայ դրամի մանր իշխանութեան, այսպէս խաբէական հայ իշխանութեան մը տպաւորութիւնը տալով: Իսկ ինչ կը վերաբերի գրքին վրայ արձակուած վերին հովանաւորութեան, ...չեմ գիտեր ինչի՞ կը ձգտի ան: Արդեօք առաջնուց կորսուած դատ մը շահելու միտո՞ւմ մը: Բայց ամէն մարդ գիտէ, որ ո՛չ մէկ հեղինակութիւն կրնայ կործանումէ փրկել ձախող արտադրութիւն մը, ոչ ալ յաջողը կործանել: Չե՞նք հասկցած դեռ որ այս կալուածին մէջ, միակ հովանաւորութիւնը որ հատոր մը կրնայ վայելել, ան ալ իր բերածինն է: Գիրքերը մինակ են ընթերցողին առջեւ, ...եակ մը բացարձակ անապաստանումի մը մէջ, եւ ո՛չ մէկ իշխանաւոր կրնայ անոնց ապահովել վարկ մը կամ համբաւ մը, որ չի գար միջուկէն: Կը հասկցուի ...ապէմն ինչու, հակառակ ինքնահաճ ու ...վանդաւոր չեչտումին, չուզեմ հատորին չուրջ տեսնել ամբո՛ղջ Հայաստանեայց Եկեղեցիին մէկ յանձնանձնումը:

Չեմ մոռնար սակայն հատորին ընծայուած այս կարեւորութիւնը եւ ան է որ կը մղէ քննութեան ենթարկելու քիչ մը ամէն բանի նմանող աննման այս գիրքը: Իբրեւ սուրբ գրական հարցերու վերաբերող հրատարակութիւն, մեր արդէն ...գծիմ եթէ ոչ անգոյ աստուածաբանական գրականութեան մէջ, անիկա կը բերէ մասամբ Հայ Եկեղեցւոյ ներկայ «հոգեկանութեան» մէկ պատկերը: Կարելի է զայն կարդալ իբրեւ զուտ վկայութիւն մը, ներկայի արխիւաբանութեան մէջ:

Ինչպէս ծանուցումը կ'ըսէ. «Լուսամատեան-ը սուրբ գրական պատումներու մատեան մըն է, գրուած բանաստեղծական առինքնող ոճով»: Զգենք առիճճողը վաճառականական շրջանակին մէջ: 52 բնաբաններու առիթով Եղիվարդ կը փորձէ պատմել Հին ու Նոր Կտակարաններէն վերցուած դէպքեր, յանգելու համար Քրիստոնէութեան մուտքին Հայաստան եւ Էջմիածնի հիմնումին: Բայց եղածը միայն Աստուածաշունչին «բանաստեղծական առինքնող ոճով» վերստեղծումը չէ — ինքնին հսկայ անհեթեթութիւն մը՝ Աստուածաշունչը բլլալով, ի միջի այլոց հզօրապէս բանաստեղծական: Եղիվարդ Նախամուտ-ին մէջ կը գրէ. «Այս հատորը հրաւէր մըն է տաճարին տակ ամփոփելու լուռ՝ բայց խօսուն ճըշմարտութիւններ՝ որոնց միջոցաւ երկինքը կը սիրէ յայտնել ինքզինք եւ ըսելի ընելու յաւիտենական մրմունջը Աստուծոյ ուղղուած մեր միտքին եւ խղճմտանքին»: Յանդուգն հաստատում, որուն չի պակսիր խիզախ պարզամտութիւն մը: Լուսամատեան-ը հրաւէր մըն է մեզ տանող Աստուծոյ հաղորդութեան: Բայց այն ատեն ինչո՞ւ Աստուածաշունչ մը չսպել: Պարզապէս «որովհետեւ սրբազան մատեաններէն առնուած այս դըրուագները՝ անդերազանցելի բլլալով հանդերձ, պէտք ունին մեր օրերու յատուկ հանդերձանքին, վայելչօրէն ներկայացնելու զանոնք վերծանողներու ընկալչութեան»: Չեմ ուզեր ընդդծել ուկեճամուկ այս տողերը եւ ոճը որ հոս կը պահանջէ վերծանող-ը կարդալ իր հին իմաստով: Կարեւորը, առ այժմ, «մեր օրերու յատուկ հանդերձանքն»ն է, անհրաժեշտ նկատուած «անդերազանցելի» դրուագներուն: Ի՞նչ է այս հանդերձանքը, երբ ամէն սուրբ գրական մեկնութիւն կը սահմանուէր ատենին իբրեւ պարզում, բացայայտում, այսինքն՝ հանդերձանքի զանցում: Իսկ հոս ան կը յղուի յաւելումի աշխատանքի մը, որ կը ձգտի հին ու նոր «Ուխտին պատգամը» խօսեցնել «դարձեալ տարօրինակ այժմէականութեամբ» ինչպէս կ'ըսէ Յառաջաբանը: Այսինքն, հանդերձանքը կը միտի «լուռ բայց խօսուն ճըշմարտութիւնները» այժմէականացնել, առընչել ներկային: Մէկ խօսքով՝ ի՞նչ կ'ըսէ Աստուածաշունչը զայն հայերէնով կարդացող մարդուն: Նման հարցումի պատասխանել կը նշանակէ ո՛չ միայն որոշադրել «մեր» եկեղեցիի դիրքը իրականութեան հանդէպ, այլեւ անոր իսկ ներկայի «հոգեբանութիւնը» ճշդել, սար Թելադրելիք «պատգամը» սահմանել:

Բոլոր հին ու նոր սուրբ գրական մեկնութիւններու հորիզոնը կը կազմէ ներկան, ոչ այնքան առօրեան, քան որոշ ժամանակի մը ինկող մարդկութեան գոյավիճակը, իր հարցերով, տագնապներով, մահն ու կեանքը ապրելու իւրայատուկ ձեւերով: Հայերէնով գրուող այս ձեռնարկին համար ի՞նչ աւելի այժմէական քան Սփիւռքը: Սփիւռքը եւ հաւատքի հարցը, Սփիւռքը եւ Աստուած: Աղէտը եւ սրբութիւնը: Ո՛ւր աւելի սուր, տարտղնող ու այրող կերպով կը յայտնուի մեր ժամանակը քան նման իրականութեան մէջ, որուն համար որեւէ պատգամ, որեւէ օրէնք նոյնքան ցանկալի է որքան զանցելի: Ի՞նչ կ'ըսէ Աստուածաշունչը նման կացութիւն ապրող անմխիթար ժողովուրդի մը համար, որ «Բանին», իշխանութեան ու հիմնաւորող խօսքի տագնապը, գաղափարախօսութիւններու սնանկութիւնը կ'ապրի այնքան աղխտալի չափերով: Կը կարծեմ որ «յաւիտենական»ին պատկանող գիրքեր կրնան պատասխանել նման հարցերու, եթէ զանոնք կարդացողը կը ճանչնայ իրականութիւնը եւ հարցադրութիւն ունի: Այսինքն՝ հեռանկար: Հոս է Եղիվարդի հիմնական պակասը. Լուսամատեան-ի ընթերցողը ո՛չ մէկ տեղ կը հանդիպի հարցադրութեան, ինչ որ բոլորովին տարբեր բան է գաղափարներու ճամարտակութենէն:

Կ'ենթադրեմ, որ ընթերցողը կարդացած է անգամ մը Աստուածաշունչը, որպէսզի հետեւեալ տողերուն առջեւ կանգ առնէ. «Տիեզերքը իր գոյութենէն առաջ երազ մըն էր անտարակոյս Աստուծոյ միտքին մէջ, որ նիւթացուց զայն իբրեւ արխտուր յաւերժական իր տենչանքին, գեղեցիկ հրաշալիքը մը նման: Երազներ հրեղէն նետերն են հոգիին, սլացած ապագայի զոյ դրան, ծիածան կամուրջը ժամանակին, որուն վրայէն իրարու կու գան Աստուածն ու մարդը»: Աստուածաշունչի վսեմ պատումէն, ո՛չինչ մնացած է հոս, ոչ ալ հետեւող էջերուն մէջ. յայտնի է Եղիվարդի աշխատելու եղանակը. արարչութիւնը հոգեբանականացնել եւ գաղափարներ յօրինել, «պատկերաւոր» ոճի մը ընդմէջէն: Կը խնայեմ ընթերցողին մնացեալը, բայց ինչպէս մոռնալ սա անճառելի նախադասութիւնը. «Ստեղծիչը երկարեց այսպէս իր ամենազօր ձեռքը քաոսին, եւ զատորոշեց ջուրերն ու ցամաքը իրարմէ: Ջուրերը հաւաքեց ծովերու մեծ կոնքերուն մէջ, իրենց յաւիտենական ալեկոծումով, եւ անոնց չուրջը չարեց լեռներ, իբրեւ Թումբ եւ պատուար: Կախեց արեւը երկինքէն, իր մեծ սկաւառակովը, իբրեւ աչք ցերեկուան, եւ լուսինը՝ իր մելանոյշ եւ կաթնագոյն լոյսով՝ իբրեւ աչք գիշերուն» (էջ 3): Արարիչը այսպէս ծովափին աւազներով երկիր չիտող մանուկի դիրքին մէջ տեսնելը իսկական աստուածաբանական յաղթանակ մըն է ի հարկէ, ամենայն լրջութեամբ պատմուած, մոռնալով պահ մը ծիծաղելի ու ծաղկաւոր բառերու խաժամուժը:

Կ'անցնիմ նկարագրութեանց տարափին ու բառակոյտերուն վրայէն, մտնելու համար դրախտ, ուր Աստուած մարդը կը ստեղծէ եւ անոր կողէն ընկերուհի մը կը հանէ, որ մինակ չմնայ. «Աստուածները միայն կրնային մինակ ապրիլ» կը գրէ Եղիվարդ, առանց անդրադառնալու յոգնակիի անհեթեթութեան: Արդարեւ՝ ի՞նչ գործ ունին աստուածները միաստուածեան համակարգի մը մէջ, եւ ի՞նչ հարկ աժաննոց բայց նաեւ նման սխալ «մտածումի»:

Կը հետեւի երիտասարդ զոյգի հանդիպումը: Եղիվարդի դրախտին մէջ Ադամ եւ Եւա կը շրջին «պարտէզի մութ ծուքերուն սիրտը» եւ անշուշտ կը խըմեն «քաղցրութիւնը մեղքին եւ գինին հեշտութեան» (էջ 8): Նորէն խաչած փոխաբերութիւն մը: Այս բոլորը Աստուծոյ ամենատես աչքին առջեւ: Աւելի վերջն է որ տեղի կ'ունենայ օձի եւ գիտութեան ծառին դէպքը: Այլ խօսքով՝ մեղքէն առաջ մեղքը գործուած էր արդէն, կամ մեղք չէր, ինչ որ յետադայ աստուածային արգելքը կը դարձնէ ծիծաղելի: Եւ ամոլը դուրս կը վտարուի դրախտէն. «Ամերջանիկ չէին զգար ինքզինքնին սակայն, որովհետեւ կը հաւատային կեանքին և կը սիրէին զիրար (էջ 9): Գիրքը, ըստ երեւոյթին, կը միտի դրական մեկնաբանութիւն տալ վտարումին: Ո՛չ մէկ արգելք, պայմանով որ պատումին բոլոր տարրերը նկատի առնուին, ի միջի այլոց, աշխատանքին վերաբերող անէծքը: Այս մէկը ջնջուած՝ պատումը կը կորսնցնէ ամէն պրկում ու իմաստ, կը դառնայ սովորական ու հասարակ հէքեաթ մը, որուն գլխաւոր Թելադրանքը սա է «կեանքին հաւատալն ու զիրար սիրել»: Անշուշտ, Եղիվարդ աշխատանքն ալ կը դրականացնէ. «Երջանիկ էին, կը զգային թէ քրտինքով թրջուած հացը աւելի քաղցր էր քան անաշխատ կեանքին առատահոս պտուղները» (էջ 11) Ընթերցողը կը նշմարէ որ չեշտը կը դրուի երջանկութեան վրայ եկող աշխատանքին, ինչպէս վերը սիրոյ եւ կեանքի հաւատքին: Այլ խօսքով՝ Աստուածաշունչը կը մեկնաբանուի բոլորովին «աշխարհիկ» դարձած մտածումի ծիրին մէջ: Այլ հարց՝ որ աշխատանքի նման գովեստ չեմ գիտեր որո՞ւն կրնայ ուղղուիլ, արդեօք 45 ժամ չարաթական աշխատող մարդոց ու բանուորներու, թէ թանգարանի մուկերուն: Ի վերջոյ ի՞նչ հարկ դիմելու Աստուածաշունչին, հոն վերակարդալու համար ինչ որ բոլորս գիտենք, փոխանակ այնտեղէն բերելու մեր գիտցածներն ու ապրածները սարսող, խախտող «ճշմարտութիւններ»:

Եղիվարդի գրչին տակ Աբրահամ կը դառնայ «հաւատքի մեծ ասպետ» մը, ինչպէս իր Եսայեայ մարգարէն գրեթէ քաղաքական մարդ մըն է. «Քաղաքական կեանքի ուղղութիւնը ընդգրկող եւ միջազգային դիւանագիտութեան մէջ տեսութիւններ յայտնող մտաւորականն էր ան: Իր տեսիլքներուն պայծառութիւնը պիտի ընէին զինքը բոլոր ժամանակներուն խիղճը» (78): Նման ընդհանրութիւններ մարգարէի մասին անախրնթաց են անշուշտ, ոչ անոր հոգեբանութիւնը բացող մեր առջեւ, ոչ ալ զայն անջատող սանկ ու նանկ տեսութիւններ յօրինող «դիւանագէտներէն»: Իսկ Եսայեայ մարգարէի յայտնութենական հորիզոնը, անոր ներքին խռովութիւնը լաւ է երթալ փնտռել իր մարգարէութեանց մէջ: Վերադառնալով Աբրահամին, զոհագործումի ծանօթ դրուագէն վերջ, լեռնէն ան կ'իջնէ «Քայքայուած, տրտում... Տարած էր իր սէրը երկնքի կանչին, մերժուած չարաչար, խոյ մըն էր մորթած փոխան իր զաւկին» (25), այլ խօսքով՝ Աբրահամի սէրը կը պահանջէ որ իսկապէս զոհէ որդին, երկար անապատէ մը, ամլութենէ մը ծնած: Արդ՝ Եղիվարդ չանդրադառնար որ զոհուած խոյը խորհրդանշական համարժէքն է որդիին, եւ թէ հայրութեան, զոհաբերումին, աքսորին եւ աւետեաց երկրին միջեւ յարաբերութիւններ ըլլալու են, այսօր ալ մեզ հետաքրքրող: Իսկ դրուագը մեր ժամանակին մէջ փոխադրուած՝ ի՞նչ կը նշանակէ որդի զոհել. արդեօք չարունակել ծերասատա՞ն մը ըստեղծելով, թէ այլ բան: Ի վերջոյ այժմէացումը հարցերու եւ կացութիւններու փոխադրումն է ներկայի մեկնաբանութեան համար եւ ո՛չ հնաբանական պեղում կամ մանկապատում: Անկասկած որ դժուար ձեռնարկ է եւ կը պահանջէ «բանաստեղծական» ներշնչումէ աւելի աստուածաբանական լայն ծանօթութիւններ, ո՛չ միայն ծանօթութիւններ, այլեւ անձնական յանձնառութիւն: Լուսամատեան-ը իր նախորդին պէս՝ Օտարականերէն, չի մատներ նման մտահոգութիւն:

Եղիվարդ չի վարաներ այսպէս Թուղ–

Fonds A.R.A.M

●▶

Թէ ու մելամէ հերոսներ կերտել: Իր Մովսէսը՝ ուրիշ խրտուիլակ: Կարմիր Ծովու անցքը կը կարդացուի սապէս. « Իր ազատութեան գացող ժողովուրդին առջեւ ծովերը կրնան ցամքիլ եւ լեռները դաշտանալ » (47), եւ Աստուածաշունչը տափակնալ: Տասնաբանեան պատուիրաններէն կը մնայ միայն « մի՛ սպաններ » ը, վերածուած այլասիրութեան հանգանակի. «Մովսէս գիտէր թէ կեանքը պայքար է, եւ թէ մարդուն պահանջքները եւ անոնց գոհացում տուող կարիքները քիչ անգամ կը ներդաշնակուին: Ատելութիւն, կռիւ, յափշտակութիւն, արարքներ են մարդկային այդ ըղձացումէն: Այլասիրութիւնը ծաղիկն է հոգիին եւ փաստը քաղաքակրթութեան » (51): « Մի՛ սպաններ » ին մէջ Եղիվարդ կը ջնջէ բոլորովին օրէնքի հարցը, կարդալով միայն անոր մակերեսային առաջին իմաստը: Իսկ այլասիրութիւնը Եղիվարդի սիրելի նիւթերէն մէկն է, կրկնուող Յովսէփ Գեղեցիկի դրուագին մէջ. « Առաջին տիպարն է, որ ցեղային շրջանակէն վեր՝ ժողովուրդներու եղբայրութեան զգացումով կատարեց իր գործը »: Նման հաստատումով՝ լռութեան կը մատնուի դրուագին ամբողջ բարդութիւնը, վերաբերող օտարութեան, օտարի հետ յարաբերութեան, անոր ձգումին ու մերժումին: Հարցեր անշուշտ որ կրնային հետաքրքրել Աստուածաշունչի հայ ընթերցողը, ինչպէս հետաքրքրած է անոր հրեայ մեկնաբանները: Բայց ոչ՝ Եղիվարդի Մովսէսը ռոմանթիք, լացակումած, կարմիր – վարդանային անուն մըն է, կրկնող Վինիի խօսքը «Թոյլ տուր այլեւս որ քնանամ քունը երկրին » (54): Եւ անոր մահուն՝ Աւետեաց երկրի սեմին (թէմա որուն չի իսկ մօտենար հեղինակը) Եղիվարդ կը գրէ սա իմաստալի՜ց տողերը. « մենք կու լանք մեր եղբայրը երբ մատնուած ենք ալ իրմէն », կամ « Ո՞ր Աստուածը պիտի կրնար բանալ իր երազէն խաբուած մարդուն գոց աչքերը » (55): Միայն օչականեան մագաղաթէ « իմաստուն » մը կրնայ նման բան մտածել մահուան սեմին:

Այս « լուռ բայց խօսուն » ճշմարտութիւնները ուրիշ բաներ չեն եթէ ոչ հասարակ տեղիք թափթփուքներ, կապկումը իսկական մտածումին: Գոհարներ կան, որոնցմէ կ'արտագրեմ սա մէկը. « Կինը աշխարհ մը ողբերգութիւն է յաճախ, կալանաւոր պահելու չափ մտքի եւ գործի հերոսները» (66) որը զուտ դասագրքային փորձառութիւններէ կը բխի, չեմ խօսիր աւելի տրտում եւ անխոստովանելի փորձառութիւններէ: Իսկ Սողոմոնի Իմաստութիւնն ու Դատաստանը գլուխները առիթ են ամէն տեսակ տեղի անտեղի, գրեթէ միշտ անտեղի նկարագրութեանց, շողշողուն բառերու եւ կիսատ – պրատ ու յոգնած մտածումներու: Սողոմոնի պատմուճանը ուրիշ բան չի թելադրեր եթէ ոչ « կարմրած կարծես արիւնի մէջ մորթուած աղջիկներուն » (69) պատկերը: Իսկ երբ մեզի կը նկարագրուի Սաբայի թագուհիին հետ հանդիպումը, ի՞նչի մասին կ'ուզէիք որ խօսուէր. « Երբ թագուհին Սողոմոնի ունկնդրութեան ելաւ, այս վերջինը կանգնած իր գահին առջեւ, առանց նոյնիսկ նայելու բերուած նուէրներու արկղներուն », ողջագուրեց զայն ի ներկայութեան բոլորին » (81): Ինչ փոյթ թէ ակնարկութենէն ոչինչ կը շահի պատումը, հերոսը եւ ընթերցողը, կարեւորը արկղն է, գանձը, կարծէք Սողոմոնը ըլլար մթին դարերու արծաթասէր քահանայ մը, խաչը աջին, մամոնան ահեակին: Եւ այն ատեն ինչպէս չժպտիլ Յուդայի առիթով ըսուած սա տողերուն առջեւ. « Արծաթի այդ կտորները անհունօրէն շատցեր են այսօր, հազարաւոր յուդաներ մատնութեան եւ ոճիրի առաջնորդելու համար » (177): Ափսո՜ս որ մատնութենէն ու ոճիրէն անդին չերթար ըսուածը:

Իսկ երբ հարցը կը վերաբերի Սողոմոնի բառային իմաստութենէն անդին, գործնականին, այսինքն՝ անոր հռչակաւոր դատաստանին, Եղիվարդ երկու պարբերութեամբ կը փաստէ Աստուածաշունչը վերծանելու իր անկարողութիւնը. « Երկինք երբեմն մարդուն աչքերը կը բանայ փայլակի մը լոյսով դարմանելու համար աղէտները կեանքին » (71): Դատաստանի բուն նիւթին մասին, ոչինչ: Ոչ մէկ անդրադարձ՝ որ հարցը կը վերաբերի մօրենական երկու սէրերու, մայր – որդի կապերու: Թէ մայրերէն մէկը պատրաստ է սպաննուած տեսնել իր որդին, քան անջատ, ուրիշին գացող (օրինակ ամուսնացող), իսկ թէ միւսը կը կտրէ պորտակապը, որպէսզի որդին ապրի, նոյնիսկ ուրիշին հետ: Այժմէակա՞ն են ասոնք: Չեմ ծանրանար: Եղիվարդի այժմէականը լաւ մը հանդերձուած, ոճաւորուած, տարտամ վերացականութիւն մըն է, եկող տեսակ մը հանդերձեալ կեանքէն: Իր ամէնէն կրկնուած նիւթերն անգամ, ինչպէս ազատութիւնը օրինակ, Յուդիթի եւ Մակաբայեցւոց եղբայրներու առիթով աւելի Եղիշէ կը բուրեն քան ապրուած պատմութիւն, որմէ զուրկ չէր մեր ժողովուրդը:

Եղիվարդի հեղինակութեամբ Քրիստոս կը դառնայ խաղաղութեան մարտիրոս մը, տեսակ մը Կանտի մը, կամ աւելի ճիշդ՝ քաղաքական քարոզչութեան հրացանակիրը, հեշտալո՛ւր բառով մը՝ « խաղաղարար » մը: Լերան Քարոզը (137 - 39) այդ գաղափարախօսութեան ընդլայնումն է, իսկ Գալիլիոյ լիճին Փոթորիկի խաղաղեցումը անոր այլաբանութիւնը: Նման մեկնաբանութիւն ոչ անկարելի է, ոչ ալ ի յառաջագունէ մերժելի: Անտանելին մեզի տրուած թերթային լրագրութիւնն է, սա տեսակէն. « Յիսուս մեծագոյն խաղաղարարն է: ...Մինչեւ որ չմեղմանան անհատներու մէջ եսապաշտութեան եւ նիւթապաշտութեան այրող տենչերը, խաղաղութիւնը պիտի մնայ ձայն մը միայն՝ բարձունքներու մէջ օրօրուող: Աստուծոյ հայրութեան եւ մարդերու մէջ եղբայրութեան տաք ու իրական զգացումը միայն կրնայ լուսաւորել աշխարհի ճակատագիրը, մեզի տալու համար Յիսուսի իրական խաղաղութիւնը: Խաղաղութեան ըղձացումը լոյծ, տարտամ, վերացական յղացք մը չէ, այլ անամպ կապոյտ մը ինչպէս բնութեան, այնպէս ալ մարդոց հոգիներուն վերեւ: Կարելի թեթեւացումը, անհունաբաղձ թրթռումը մեր խոնջած մարմիններուն եւ հոգիի գալարումներուն, տանելու մեզի գերագոյն երջանկութեան ... Խաղաղարարները մարդեր են, որոնք գիտեն պատերազմը շահիլ պատերազմէն առաջ » (150 - 51): Այսքան շեշտուած, փչուած այս խաղաղութիւնը ի՞նչ բովանդակութիւն ունի, այսինքն՝ ի՞նչ շրջապատի մէջ կ'արձանագրուի, ի՞նչ է անոր սահմանումը: Ընթերցողը նշմարեց արդէն, որ անիկա շատ – շատ « անամպ երկինք » մըն է մարդոց հոգիներուն վրայ, պատկերը ակնյայտօրէն գրուած է ծածկելու սահմանումի անկարողութիւնը: Եղիվարդի պատկերացուցած Քրիստոսը ամէն առիթով, ամէն տեղ կը խօսի, կը կրկնէ խաղաղութեան այս պատգամը, կարծէք ուրիշ բան չունենար ըսելիք մեզի, կարծես հետեւէր իր անունը չըսող քարոզչութեան մը, քաղաքական իմաստով: Անոր բերնին մէջ դրուած խօսքերը, ամէն տեսակի վարդապետութենէ բերուած բառեր են, չեմ ըսեր յղացքներ, այնքան յղացքն ու Լուսամատեան–ը հակադիր են իրարու: Հարց կը ծագի անշուշտ, թէ « բարձրաստիճան եկեղեցական » մը բան մը չունի՞ ըսելիք մեզի ներկայ մարդկութեան այլազան տագնապներէն, արդեօք մարդու իրաւանց հարցերը չե՞ն հետաքրքրեր զինք: Արդեօք մտածում ըսուած բանը սնանկացա՞ծ է: Ի՞նչ է ի վերջոյ Եկեղեցւոյ պատգամը: Եթէ անոր լեզուն չէ «կորուած» ,ինչպէս կը թելադրէ վերջին էջը: Ի՞նչ է Լուսաւորչի տեսիլքը այսօրուան մարդոց համար: Գիրքը աւարտող գլուխը պարզապէս յաւիտենական ծէսն է, որով կը հիմնուի « անսասան Եկեղեցին Հայաստանի »: Լուսաւորչի խօսող Աստուածը կ'ըսէ. « Ու մի՛ վախնար, ոչ դժոխքի ուժերը ժանտ, ոչ ալ մաշումը դարերուն՝ պիտի կրնան ազդել անոր ուժին եւ ամրութեան » (214): Այսինքն՝ առանց թարգմանելու նոյն թերթային ճառը, ճիշդ այն որուն կարելի է հանդիպիլ մեր թէ կրօնական պաշտօնաթերթերուն թէ մամուլին մէջ: Անխախտ, անսասան: Պարապ: Զարմանալի չէ: Վասնզի, ի՞նչպէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը կրնայ որեւէ պատգամ տալ, երբ անկարող է մտածելու մեր ներկան ու աղէտը, մեռեալները տեղաւորած ըլլալով «նահատակներու » շարքին: Կը հասկցուի ինչու Եղիվարդի գրչին տակ Երեմիա Մարգարէ մը, Եզեկիէլ մը, այնքան մօտիկ իրենց ժողովուրդի աղէտներուն՝ անշուշտ Աստուածաշունչին մէջ, Լուսամատեան–ին մէջ բառակոյտ ու գաճ արձաններու կը նմանին, սա տողերով. « Ան որ կենդանի հաւատքը եղաւ իր ժողովուրդին, կեցած հայրենի աւերակներուն մէջ, բանտած արցունքները իր սրտին խորը՝ սպասելով վաղուան հրաշքին: Հաւատաւոր եւ հայրենասէր, երկաթէ սիւնն ու պատը եղաւ ժամանակի անագորոյն ողբերգութեանը դիմաց » (89):

Առանց սկզբունքի, առանց մասնաւոր հարցադրութեան, առանց առաջնորդող մտածումի, Լուսամատեան–ը հեռու է Աստուածաշունչը խօսեցնելէ, որեւէ այժմէութեամբ, բացի թերթայինէն: Հոն տիրող գաղափարներու գումարը ոչինչ ունի « հոգեկան » :Դրուագները սուրբգրական են, բայց ոչ ամենեւին սրբութիւն թելադրող: Ոչ յարասութիւն է եղածը, ոչ ալ ընթերցումի նոր կարելիութիւններու արտաբերում: Նոր, ըսել կ'ուզեմ կենդանի, մեր մարմնին ու մտքին առընչուող: Թերեւս կարծուի որ հանդերձանքը, պաճուճանքի իմաստով, բաւ է փրկելու այս արտադրութիւնը:

Իսկ այդ հանդերձանքը կը դիմանա՞յ քննութեան:

Նախ՝ կը տարակուսիմ, որ Եղիվարդ «Ս. Գիրքը պատմելու իր ծանօթ արուեստը կը հասցնէ գագաթնակէտին » (Յառաջաբան): Ընդհակառակն, հեղինակը անկարող է շէնք – շնորհքով արդէն պատրաստ պատումը վարելու: 52 գլուխներէն ոչ մէկը մեզ կը համոզէն, պահ մը պատրանքը կու տան պատմուածի իրականութեան: Հոն ուր Աստուածաշունչը կը պատմէ առանց ծէսի ու ծեքծեքումի, Եղիվարդ մանրամասնութիւններ կ'աւելցնէ, որոնք ոչինչով դրուագը կը վերանորոգեն կամ կ'արդիացնեն: Կայէնի եւ Աբելի դրուագին մէջ, երկարապատում մուտք մը վերջ, երբ կը հասնինք բուն նիւթին, ընծայումի տեսարանին, Աստուած մեզի կը ներկայանայ սապէս. « Աստուած կապոյտ ամպի մը վրայ նստած եկաւ » (12), չեմ գիտեր ինչո՞ւ թռչող գորգի մը վրայ նստած չեկաւ, վասնզի գորգը աւելի արժէքաւոր առարկայ է եւ վայելուչ: Կը հետեւի Աբելի սպանութիւնը, զոր հեղինակը կը մերժէ պատմել: Բայց չի վարանիր երկնալու անտեղի մանրամասնութեանց մէջ, որոնց պատճառով կ'արգիլուի ընթերցողին տարուիլ պատումի կախարդանքէն:

Աւետարաններուն մէջ դրուագները յաճախ շատ կարճ ու սեղմ դէպքեր են: Եղիվարդ կը սիրէ ընդլայնել: Ինչո՞վ: Սա տեսակի նախադասութիւններով.– « Յիսուս կը սիրէր բարձունքները, որոնք մօտ են երկնքին (երկրորդական նախադասութիւնը աւելորդ է): Սինան եւ Քորեբ, Հին Ուխտին մէջ, երանութեան, Թափօրի, Գողգոթայի եւ Համբարձման լեռները Նոր Ուխտին մէջ, Հիմալայեան եւ Ջիմավէստան, հնդիկ եւ պարսիկ կրօններու պարագային, աշխարհը երկնքին հետ հաղորդակցութեան մէջ դնող կատարներ են եղած: Բարձունքներու վրայ կը մեղմանայ փոքր կիրքերու տենդը, վասնզի փոքրութիւնները մինչեւ լեռ չեն կրնար բարձրանալ.. » (167): Թերեւս, բայց կրնան թռչիլ օդանաւով: Նման մանրամասնութիւններ, շեղումներ դէպի պատկեր, ածական ու հեշտութիւն միայն պատումը կը կասեցնեն, առանց զայն հարստացնելու իրենց խառնուրդ անաքրոնիզմներով: Պատումին ձախողութիւնը կատարեալ է Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներու գործունէութեան Հայաստան: Այս մարդիկը կը նետուին Հայաստանի լեռներուն վրայ, ընթերցողին պէս վայելելու համար Հայաստանի աշնան գեղեցկութիւնը, յետոյ նահատակուելու. « Ժպիտ կար առաքեալի շրթներուն՝ փայլատակող դանակներուն ներքեւ դահիճներուն: Շուրջը աղմուկ եւ ծիծաղ ամբոխին, սակայն ինքը դուրս էր այս բոլորէն: Իր առջեւէն կը վազէր անցեալը... » (210): Այսինքն՝ շարժանկար, թատրոն ու պատկեր: Կը բաւէ կարդալ Սանատրուկի, Սանդուխտի եւ առաքեալներուն յատկացուած այդ էջերը, մեր ռոմանթիք թատրոնը ափսոսալու համար:

Պատումը ինքնին անբաւարար է առանց մարդոց, որոնք հոս միշտ անսովոր եզրեր ունին կամ ունենալու էին. մարգարէ, սուրբ, Աստուածորդի, եւայլն: Աբրահամ, թէ Սողոմոն, Եզեկիէլ թէ Յիսուս պարզ անուններ են, իսկական խրտուիլակներ, առանց խառութեան, առանց մարմնի, խռովքի ու միսի: Հոգեբանութի՞ւն. «Խորունկ էին աչքերը՝ մեծ երազի մը տրտմութեամբ օծուն: Անխօս բայց խորհրդաւոր, մահուան եւ կեանքի սահմանի մը նման » (42): Կամ սա՞, որ կը վերաբերի Մարիամի. « Երազի մէջ էր կարծես:Անոյշ դողով մը կը յորդէր իր ամբողջ էութիւնը: Կը զգար թէ նոր աշխարհի մը մէջ էր. իր շուրջը ամէն ինչ ոսկեգոյն կը թուէր ըլլալ, որովհետեւ Տէրը անոնց մէջէն կը ժպտէր: Երկինքը հասած սալորի գոյն ունէր, մեղմ հով մը կը փչէր լեռներէն, վարդի եւ յասմիկի բոյրերով, իսկ իր աչքերուն կը կրկնուէր անդադար հրեշտակին պատկերը, որ ձեռքերը ծալած կը խոնարհէր իր առջեւ » (106): Ընթերցողը կը նշմարէ արագ մուտքը նկարագրութեան, կարծէք գրողը անկարող ըլլար կենալու մարդոց ջիղերուն, մարմնին, մտածումին վրայ եւ այդ պակասը գոցել ուզէր պատկերի « ոսկի շղարշ »ով:

Մագդաղինէի երեւցող Քրիստոսը Աւետարանին մէջ կ'ըսէ. « Մի՛ մերձենար յիս, զի չեւ եւս ելեալ եմ ի Հայր իմ. այլ երթ դու առ եղբայրսն իմ եւ ասասցես, ելանեմ ես առ Հայրն իմ եւ առ Հայր ձեր, եւ Աստուածն իմ եւ Աստուած ձեր » (Յով. Ի., 17 – 19): Եղիվարդի հերոսը կ'ըսէ. « Մի մօտենար, Մագդաղինէ, ըսաւ « գերեզմանէն դեռ նոր բուսած ծաղիկին եւ մահուան յողնած յաղթականին չեն հպիր » (188): Աւետարանի Քրիստոսը շատ աւելի խորունկ ու մեկին բան կ'ըսէ, երբ կը յղուի Հայրութեան, քան Եղիվարդի «նոր բուսած ծաղիկը »: Այլ հարց անշուշտ, թէ մեզի ոչինչ կը թելադրուի նման փորձառութեան հոգեբանութենէն: Թերեւս միայն այն, որ կը մրմնջէ Մարիամ. « Ի՜նչ քաղցր է մեռնիլ, վերստին ապրելու համար » (188): Ըստ երեւոյթին՝ ծիծաղելին չի սպաններ, այլ կ'ապրեցնէ:

Վերջապէս « բանաստեղծական » հանդերձանքը Եղիվարդի մօտ գրեթէ միշտ նկարագրական է, գործածուած յաճախ նեղացուցիչ առատութեամբ: Չկայ էջ մը ուր չհանդիպիք « նման »ի, « պէս »ի, եւ ասոնց բերած բաղդատութիւններու փաղանգին: Եւայի նկարագրութիւնը սա է որ կու տայ. « Հասակը մարմարի բոյ էր, ներդաշնակ ու պերճ: Անոր թափանցիկ կուրծքին վրայ զոյգ մը աղաւնիներ իրարու կը նայէին իրենց թխորակ կտուցներով » (8): Մոռնանք պահ մը աղաւնիներու տափակ փոխաբերութիւնը, բայց ի՞նչպէս արդարացնել երիտասարդ կնոջ մը այս « թխորակ » ծիծերը, « իրարու նայող » թերեւս տարիներու հեռաւորութենէն: Կարելի է հարցնել, արդեօք անոնք իրարու « ծո՞ւռ կը նայէին » թէ շիտակ:

Ահա նկարագրութիւնը մարդոց առաջին բնակավայրին. « Ադամ եւ Եւա եդեմական դրախտէն աքսորուելէն յետոյ, բնակեցան մեծ լերան ստորոտը որ կապոյտին մէջ կը բարձրանար: Կարմիր ամպեր, խաղողի ողկոյզներու նման կը կախուէին լերան վրայ: Հովիտի մեծ կաթսային մէջ, կրակի գոյնով ժայռեր իրարու քով պառկած կը խմէին արեւը առատուան ցօղերով տամկացած » (11): Գոյներու այս շռայլանքը, անոնց անտեղի գործածութիւնը, անոնց անիմաստ կիրարկումը կը մատնէ պարզապէս խորքի պարապը: Մի՛ սպասէք որ կարմիր ամպերը որեւէ կարկուտ թելադրեն, ոչ ալ կաթսան որեւէ « խոհանոց »: Զարդ են, ինչպէս են բոլոր բաղդատութիւնները. « Իրիկուն էր, վերջալոյսը բոցավառ էր լերան վրայ հսկայ ամպհովանիի մը նման, որուն շողերը մետաքս թելերով կ'իջնէին վար: Ոսկի ամպ մը, նաւակի նման կը ծփար երկնքին մէջ » (75): Ոսկի, մետաքս, մշուշ ու փայլ կը թափառին այսպէս էջէ էջ, կը կանչուին ըստ կամս, առանց որեւէ բացատրութեան: Տեսէք երեք մոգերու վայելչութիւնը. « Անոնց հեծած ուղտերը արտակարգօրէն մեծ էին, իսկ գլուխները զարդարուած էին մարգարիտներով եւ թումբերը՝ արծաթով: Փոշին ծածկած էր զիրենք, նշան թէ հեռաւոր երկիրներէ կու գային». իսկ ի՞նչ կը բերեն իրենց հետ, եթէ ոչ՝ այժմէական « խորհրդաւոր նուէրներ » ոսկի, խունկ եւ զմուռս » (111):

Անտեղի է այստեղ արտադրել պատկերները, որոնց կը պակսի ճշդութիւնը, բռնազբօսիկ փոխաբերութիւնները, բաղդատութիւններու կրկնութիւնը, նոյն բառերու վերադարձը, (ինչպէս՝ Հերովդէսի դիմանկարին մէջ. « վաւաշոտ, կասկածամիտ, անհաւատարիմ... » եւ չորս տող անդին. « աւելորդապաշտ եւ կասկածամիտ » (113): Զանց կ'առնեմ « ծուռ նայիլ » ները (4 եւ 7), կամ նախադասութեան կրկնութիւնը (156 եւ 167): Զանց կ'առնեմ հետեւողական կերպով կիրարկուած յատկացուցիչ յատկացեալի շրջումները, արձակին ապահովելու համար իբրեւ թէ երաժշտական գնացք:

Կշռութաւոր արձակ ստեղծելու միտումով՝ հաւանաբար նախապէս տաղաչափուած կտոր մը պարզապէս արձակի

Fonds A.R.A.M

ICOM 81 : libres propos

LES AVENTURES DE L'ABSENTE

« Ne faites pas de la maison de mon Père une maison de trafic ».

Quatrième grande manifestation de l'institut ICOM, après Milan 78, Paris 79 et Aix-en-Provence 80, le congrès - séminaire international : L'Aventure de l'Eglise arménienne s'est tenu à Milan, du 17 au 19 juillet 1981.

Dans le monde arménien il y a une grande maison de trafic, de trafic de tapisseries, d'immeubles... calices et autres objets de culte... manuscrits... bijoux et pierres précieuses... Vêtus de soutane, concevant leur vocation comme une carrière, des commerçants, des arrivistes s'y promènent.

Cet aspect central et toujours tu de l'Eglise, des Eglises arméniennes, fut abordé lors du débat général du dernier jour. Le 19 Juillet 1981 fut-il une première victoire de la santé sur l'occultation, sur la sacralisation du tabou, sacralisation utile aux transactions (1) de certains? Cela se peut.

LES AVENTURES

Quelques mots des treize intervenants: Fidèle à un usage, institué avec Paris 79, ce seminaire - congrès accueillit universitaires - 10 - et non - universitaires - 3 -, ces derniers étant, pour reprendre l'allocution d'ouverture de M. Manoukian, « *delle singole persone* », de simples particuliers s'adonnant à des recherches dans le champ national. Cette coexistence n'alla pas sans frictions, frictions qui s'exprimèrent hors des sessions. Un spectre hante le monde arménien: l'Amateurisme. Deuxième coexistence, celle d'intervenants italiens - 4 - et non italiens. Les interventions peuvent être classées en quatre groupes:

I) *INTERVENTIONS « PHILOLOGIQUES » :*

Avant Mme. Finazzi (2), G. Bolognesi (3) presenta une intervention faite moins d'analyse que d'accumulation de remarques étymologiques touchant à la terminologie religieuse arménienne antique (terminologie originellement arménienne / terminologie acquise).

Quel est le pourquoi profond du miracle arménien, de la survie de la nation? Cette question posée en introdution, l'intervenant avança deux facteurs d'un traditionnalisme éculé : L'invention de l'alphabet (« l'arme de l'alphabet sauva la nation arménienne... »), l'adoption du Christianisme, et conclut en une formule mémorable, dont le fracas résonne encore au-dessus de Milan: « Quand la culture est sauvée, tout est sauvé ». Sauve-t-elle l'homme arménien du Bourreau, de ces monstres froids, les Etats de ce dernier quart de siècle? Le mystère reste entier, le mystère d'une étrange survalorisation (4).

II) *INTERVENTIONS HISTORIQUES:*

Mme. Dadrian - Tenekedjian (5) s'interessa à la contradiction originelle propre au haut-clergé dans le cadre ottoman, contradiction redoublée à la fin du XIXème siècle : En introduction, elle lut des extraits d'une nouvelle d'A. Aharonian (« Cesse donc de pleurer ») puis exposa la situation avant 1885 du Patriarcat de Constantinople fondé en 1461, par décision de Mahomet II, une des motivations de ce dernier étant d'octroyer un pouvoir temporel et, en retour, de bénéficier d'une instance représentant « l'Ermeni Millet » (Les Arméniens ottomans). Quant à la fonction communautaire du Patriarcat, elle était de protéger les mêmes Arméniens, c'est-à-dire de protester contre les agissements du pouvoir ottoman en Arménie turque. A partir de 1885, débuta l'action protestataire puis défensive des partis révolutionnaires (Parti Arménakane, Parti S. D. Hentchak, Fédération Révolutionnaire Arménienne). L'intervenante montra que l'existence et l'action des partis mirent en demeure le Patriarcat constantinopolitain d'assumer soit sa fonction protectrice, en n'entrant pas en contradiction avec les premiers, soit une fonction de contrôle au bénéfice du pouvoir ottoman et que, dans la seconde moitié du XIXème siècle, le haut-clergé « patriote » fut un phénomène marginal.

La modification des rapports existants entre la société civile arménienne au Caucase, l'Eglise apostolique, les partis révolutionnaires et l'Etat russe, ceci de 1903 à 1914, tel était l'objet de l'intervention d'A. Ter-Minassian. Pour expliquer cette « révolution sociale », c'est-à-dire les efforts de la société arméno-russe pour se défendre puis se gérer elle-même, l'intervenante « avec son brio habituel » / « avec la passion et le niveau de connaissance qui la caractérisent » (6), (7), avança trois facteurs: Le décret de confiscation des Biens ecclésiastiques de Juillet 1903, décret suivi de manifestations populaires spontanées, d'une répression meurtrière et d'attentats, ce d'Octobre 1903 à 1906. Deuxième et troisième facteurs, la première révolution russe et la guerre arméno - tatare (Février - Août 1905). Furent également évoquées les deux formes du combat des partis révolutionnaires contre l'Etat russe: formes violente et organisationnelle, avec la création du Comité Central de l'Auto-Défense Arménienne (1903), de l'Assemblée

par

Hamazasb SAKAYAN

Centrale des Arméniens d'Arménie Russe (Août - Septembre 1906), bien que cette dernière ait été précédée par une Bulle constituante du Catholicos Khrimian (Haïrig).

Le rôle de l'Eglise apostolique durant et après 1914 - 1918 étant traité par R. Hovhannessian (8), D. Kouymjian (9) retraça la période comprenant l'élection comme Catholicos de la Grande Maison de Cilicie de l'évêque d'Alep, Mgr. Zareh (20 Février 1956) et les dissensions consécutives entre les deux sièges de Cilicie et d'Etchmiadzine. En introduction, l'intervenant rappela que le phénomène de la pluralité des Catholicossats dans l'Eglise apostolique remontait au VIème siècle. « Mais seul le Catholicossat d'Aghtamar (au XIIème siècle) fut le premier patriarcat local durable à se conférer la dignité suprême. Plus tard, une division pérmanente dans la haute hiérarchie ecclésiastique fut inaugurée par l'élection d'un Catholicos en 1441, à Etchmiadzine, après plus de cinq cents ans de vacance, alors que le Catholicossat de Cilicie se maintenait à Sis. Il n'y avait pas de différences doctrinales entre les Catholicossats d'Etchmiadzine, de Cilicie et d'Aghtamar (disparu en 1915) ; les questions et raisons qui les séparaient étaient d'ordre géographique ou administratif » (10). Ces vingt-cinq dernières années, des tentatives de réconciliation (dont le Synode d'Etchmiadzine, en Octobre 1979) ont été entreprises) tentatives sans succès jusqu'à maintenant.

III) *INTERVENTIONS CONTEMPORAINES :*

Délibérement informative, l'intervention de J. Koutcharian (11) avait pour objet la situation actuelle de la communauté arménienne de Turquie (70.000 personnes, selon le Patriarcat) et du Patriarcat de Constantinople. « Le Patriarcat n'a à présent de pouvoir qu'à Constantinople et dans les quatre vicariats (12) d'Iskenderun, Césarée (Kaiseri), Diarbekir et Rumeli-Hissar. Il n'a en sa possession que quarante églises ou chapelles, six étant hors de Constantinople. Plus de la moitié des Arméniens vivant en Anatolie sont privés des secours de la Religion. Depuis 1970, les activités du Patriarcat contre la turquification ont toujours été entravées par le Gouvernement turc. Ainsi que les autres nations chrétiennes en Turquie (Syriens, Grecs Catholiques Arabes) les Arméniens sont sujets à des mesures de discrimination. (...)

Deux religieux arméniens ont été arrêtés ou ont disparu en 1980 (Yergatian, prêtre de Jerusalem, en 1980, Gooselian, pasteur à Constantinople, en 1981). Comme à l'ordinaire, le Gouvernement turc déclara que Yergatian était un terroriste arménien et que Gooselian avait mené une action en vue de ré-arméniser les Arméniens.

Du fait de la répression, de la crainte du massacre / du Pogrom, un nombre considérable d'Arméniens ont quitté le pays et demandé le droit d'asile aux pays occidentaux. Etant considéré les excellentes relations entre les Etats ouest-allemand et turc, la majorité des Arméniens ne bénéficiera pas à priori en Allemagne fédérale du droit d'asile» (13). Bien qu'apparement historique, la communication de Mme. King-Underwood (14) était contemporaine. En ce sens qu'elle appréhenda l'Eglise en tant qu'institution scolarisant la jeunesse, ce par la médiation de ses écoles hebdomadaires, dominicales, de ses cinq Seminaires, des sept écoles secondaires de la Congrégation des Mekhitaristes de Saint Lazare et Vienne.. Que continue-t-elle de transmettre pour tout savoir, pour toute conception du monde social? Si ce n'est l'idéologie de la « conservation de l'arménité » (15). L'idéologie de conservation définie comme un discours exhortant à la préservation d'un fonds culturel donné, à vivre un attachement morbide, inhibiteur à la Tradition, l'intervenante énuméra les deux conséquences majeures de sa propagation en Diaspora: l'absence de rapport avec le contexte environnant, la folklorisation de la culture nationale. La finalité dernière de l'idéologie de conservation mise en question, l'intervenante indiqua qu'il s'agissait présentement non de transmettre une «identité arménienne fallacieuse» mais de «créer un esprit», une conscience d'appartenir à une entité nationale...

Dernière intervention contemporaine, d'ordre théologique ou ecclésiologique, l'intervention de M. Giuggerotti (16) traita de l'attitude nouvelle de l'Eglise Catholique depuis le Concile Vatican II (17) et de la contribution de l'Eglise apostolique arménienne au mouvement oecuménique. Dans une première partie, l'intervenant présenta le cadre théologique, fixé au dernier Concile, en vue d'instaurer l'Unité des églises chrétiennes:

1. Les « églises orientales » se caractérisent par une conception de la Communion comme Communion eucharistique, par la mise en valeur de la collegialité épiscopale (omnipotence du collège) et du concept d'«église locale».
2. La confrontation entre les diverses églises doit s'effectuer en termes non pas idéologiques mais théologiques.
3. l'Unité est conçue comme un objectif, dont le modèle serait le mystère de la Trinité: Une Unité dans la pluralité.

En deuxième partie, furent abordées les stratégies et méthodologies appropriées afin de parvenir à l'unité des «frères séparés». La confrontation s'effectue d'abord sous forme de contacts officiels, entre des dignitaires de l'église apostolique et les papes de l'Après - Vatican II (Paul VI, Jean-Paul II). A l'une de ces occasions, le premier Pape définit l'Eglise apostolique comme une église-frontière, « une église héroïque et fidèle ». Un travail théologique n'en est pas pour autant superflu. Il est, toutefois, une unité-déjà-existante, l'Unité sacramentale.

IV) *INTERVENTIONS « MARGINALES »:*

Lire un Grand Oeuvre de la littérature religieuse arménienne, « Le Livre des lamentations » ou, plus justement, « Le Livre tragique » de Krikor de Nareg (18), ainsi pourrait être resumé la visée de l'intervention de M. Beledian. Une lecture, en premier lieu, de l'introduction du « Livre tragique », ou plutôt une relecture, du fait qu'elle vient après et contre les lectures traditionnelles (lecture arménologique, lecture d'érudit..) et humaniste, cette dernière étant effectuée par la critique arménienne-soviétique. Dès l'introduction, l'intervenant

---

...կը վերածուի եւ կը տեղաւորուի գրքին
...նախավերջին, որ է. « Ամէնէն վերջ իր
...արտին / բերին / անձեռագործ կա –
...թողիկէն էջմիածնի, / ձեւուած հրաշք
...դէմ, / ըղձանքն ինչպէս հայ
...երուն, / Հայոց Երկրին: / Դարերն
...վեր ան կը մնայ / խարսխուած մեր
...ամուր սիրտին: / Ան կը մնայ
...ջահին Լուսաւորչի... » (214 –
215) (*): Պատահական կամ կամաւոր՝
...տողերը զուտ հռետորական արժէք
...ունին, օշականեան հռետորութեամբ մը:
...րը սակայն այն է որ արձակի վե –
...ածուած ոտանաւոր՛րը կչռութաւոր ար –
...չարտադրեր բնաւ: Նարեկացիի մը,
...ոյի մը ընթերցողը լաւ է անշուշտ
...արձակին յատուկ մեծ բայց միշտ
...անկանոն ռիթմերը: Եղիվարդի
...կա՛մ քառամբակ ու գետնա –
...կիրակնօրեայ քարոզներու ընթաց–
...չեշտող բառերու վրայ որոնց
...լաւ պիտի ըլլար արագ անցնիլ,
...ունի վանկային միաւորներու մի–
...դիմեցումը:
Լուսամատեան–ը չէ հրատարակու–
թիւն մըն է, ըսենք « չիք » է, բայց ան–
...կ: Կը ձգտի այժմէութեան եւ
...հասարակ տեղիքներու մէջ: Իր–
...մտածում հանդիսավայրն է բոլոր
...թեանց, իբրեւ հանդերձանք՝
...րահը գրական հաշմումներու: Հե–
...կան ձեռնարկ մը կրնար ըլ –
...բայց մեզ Աստուածաշունչի լոյսե –
...բանալու տեղ կը յանձնէ խաւարին:
...այդ՝ Թելադրանքներ ունի Եկե–
ղեցիի մեծաշունչ դատարկութենէն, զոր
արդէն նշմարած էր Շահնուր Նահանջ–ի
իսկ օրերուն: Լուսամատեան–ը եթէ ար–
խուր վկայութիւնն է նորոգումէ զուրկ
գրողի մը, է նոյն ատեն ողբալի փաստ–
տը « հոգեկանութեան » պարապին: Աստ–
ուածաշունչի արդիական մեկնութիւն մը
անհրաժեշտ է անկասկած, նոյնիսկ պար–
տադիր, եթէ ծէսով ապրող Հայաստան–
եայց Եկեղեցին կ'ուզէ բանալ իր ամ –
լութիւնը եւ խօսիլ մարդոց վերջապէս՝
սրբութեան լեզուով:

Գր. ՊԸԼՏԵԱՆ

Յ.Գ.– Լուսամատեան–ը նկարազար –
դուած է 52 գունաւոր պատկերներով,
գործ Ա. Եարալեանի: Նկարիչը կը փոր–
ձէ բնաբաններուն համապատասխան նը–
կարներ ստեղծել, ի գործ դնելով ման –
րանկարչութենէն վերցուած որոշ տար –
րեր եւ զանոնք միացնելով արդի արեւ–
մըտեան սկզբունքներու: Խառնուրդ ար–
ուեստ: Արդիւնքը ապշեցուցիչ է: Նկար–
ներէն ոչ մէկուն մէջ կարելի է հանդիպիլ
հիմնականին, սրբութեան: Ամէն ինչ կայ
այնտեղ, գոյն թէ միտում, երբեմն ըն–
նաբանին տառացի պատկերում, բայց
բացակայ է հիմնականը, պատկերը զան–
ցող անդրափոխումը, ներկայ՝ ամէնէն
անարժէք մանրանկարի մէջ: Հոս ալ վը–
րիպանքը մեծ է եւ գովեստը՝ աշխարհա–
սասան:

(*) Զափի գիծը իմ կողմէս է անշուշտ:

Fonds A.R.A.M

indiqua les deux bornes entre lesquelles il lirait: Le passage dans « Retraite sans musique » de Chahnour proclamant que le Livre tragique aurait été pernicieux et la parole antagonique de Naregatsi: Mon livre est un « remède pour vivre ». Après l'exposé de cinq difficultés rencontrées lors de sa lecture, l'intervenant poursuivit par l'examen du premier paragraphe du Chapitre I, longue adresse au « (Tout) Puissant » composée de sept phrases ou périodes définisssant, pour certaines, métaphoriquement ou non le Livre tragique. A partir de l'équivalence Livre tragique - Langage humain, l'intervenant développa la question centrale de la possibilité d'un rapport langagier à la Divinité, du conflit entre le langage et son Destinataire. La parole est encens qui s'élance vers la transcendance. Transcendance et langage demeurent néanmoins, l'une sans bornes, indicible et le second l'instrument mensonger de l'homme vivant la limite de la déréliction. La stratégie de Naregatsi consista à assumer la limite, le morcellement du langage, en bâtissant une œuvre basée en partie sur cet infini du langage: la récurrence, le principe de la répétition.

Enfin, M. Nichanian communiqua l'introduction à un triptyque interpretatif:

1. « Désocculter la rupture » dans le statut de l'intellectualité, rupture apparue vers 1850 comme substitution de la littérature au concept porté précédemment par l'Eglise, le concept pouvant se définir comme la « tradition religieuse arménienne ».

2. Lire d'une manière circonstanciée le Manifeste (19) de la revue Méhiane, en vue de questionner l'autonomie du projet artistique de cette dernière, en regard à la preface des « Plaies de l'Arménie » (20) qui constitue le Programme de la littérature arménienne moderne. Lors du débat consecutif, après explicitation des trois projets du Programme des « Plaies de l'Arménie » (Recueillir la production populaire, recueillir le passé propre, écrire dans la langue du peuple / en arménien moderne) il fut précisé que tout travail intellectualo-universitaire était jusqu'à présent un travail à l'intérieur du Programme... travail programmé.

Définition d'une Eglise en 1981:

L'ensemble des interventions réporté, il est assez remarquable de constater qu'aucune de ces dernières ne s'attacha à déterminer, dans une certaine généralité, l'ensemble des attributs propres aux Eglises arméniennes, c'est-à-dire aux clergés des communautés arméniennes catholique, protestante et à l'Eglise apostolique / grégorienne.

Aujourd'hui, dans le cadre diasporique, l'Eglise est une institution religieuse et nationale. Elle est (devenue) de fait l'institution immorale: Celle qui sermonne le peuple et qui transgresse ses vœux monastiques, les Lois mosaïque et évangélique. Immorale? Ou pécheresse, celle qui ajoute au sacrilège les fausses dévotions, qui présente chaque semaine l'élévation du pain et de la coupe. Grand spectacle pharisaïque, joué sur la scène de l'autel par de médiocres théâtreux, ânonnants, essouflés. Histrions de province. Avec un commencement de foi, ou le désir véritable, naissant de cette dernière, des pratiques religieuses peuvent certes présider au développement, à l'affermissement de la Foi des ministres du culte (21). Où y a-t-il commencement de foi?

Foncièrement ritualiste, intensèment incroyante, l'Eglise arménienne est une « structure vide » (22), un réceptacle d'une absence de foi. La Reine est nue.

Avant de poursuivre, deux remarques accessoires à propos de cette même absence de spiritualité.

L'auteur (16) de l'intervention sur les rapports entre Rome et Catholicossat d'Etchmiadzine fut un universitaire non-arménien. Seul l'Etranger a postulé que l'Eglise Officielle arménienne était habitée par une foi, possédait un certain savoir théologique, constituait en dernière analyse un interlocuteur pour Rome. Dans une grande mesure, cette intervention s'appuyant sur un discours externe, fut un simple modèle théorique, une projection.

Deuxième remarque, en vue de souligner la necessité de deux interventions marginales présentées: L'approche dominante du congrès - séminaire étant une approche descriptive, ce qui fut tu - le sera du sacré - ne pouvait être abordé qu'ailleurs, en tant que donnée relevant du passé (Aux âges médievaux, l'Eglise était chrétienne...), en tant que possibilité: Il faut la rechristianiser... Ailleurs pouvait être également le champ littéraire. MM. Beledian et Nichanian présentèrent des intervention excentrées, parce que le Sacré fut recherché dans un Manifeste para-religieux, tendu « vers un objet indéfini ». Ou dans un livre qui, quoique sanctifié, presque liturgique, est de statut littéraire.

L'Eglise arménienne, institution nationale? Cette qualité se manifeste, entre autres, par une tradition de représentation des communautés auprès du Pouvoir souverain non-arménien. L'Eglise assure également la gestion d'un appareil scolaire. Le travail de catéchèse qui y serait effectué ne peut qu'être questionné. Que peut transmettre un corps sans âme? Elle est, en troisième lieu, une des composantes (23) du « pouvoir » traditionnel diasporique, ce avec les 53 millions 450.000 dollars de l'UGAB / Ramgavar - Azadagane, les résidus du Parti S.D. Hentchak et la Fédération Révolutionnaire Arménienne. Une dernière caractéristique de l'institution ecclésiastique a toutefois été omise jusqu'ici. Il suffit de mettre en avant deux faits: l'organisation par un institut laïque du congrès - séminaire qui nous interesse. Et la non-organisation par et pour la Hierarchie ecclésiastique arménienne de réunions, d'assemblées de statut religieux (fixer des points doctrinaux, théologiques...) . En cette seconde moitié de siècle, trois conciles nationaux se sont en effêt déjà déroulés. Quelle fut toutefois la nature de leurs résolutions, si ce n'est pour le premier (24) l'élection du Catholicos Kevork VI et le vote d'une « Constitution provisoire de l'Eglise arménienne apostolique », l'élection des Catholicos Vasken Ier, Zareh Ier, pour les second et troisième (25)(26). Il est nécessaire de remonter jusqu'en 1179 (27) pour retrouver un concile dont l'enjeu, les débats, les conclusions furent d'ordre religieux. Certes, depuis 1375, la collectivité arménienne ne constitue plus un pas indépendant, souverain. Ce facteur externe n'explique par totalement qu'une église se limite depuis des siècles à l'Administratif.

ICOM 81 et le concile sans suite de 1179 sont les symptômes d'une institution fragile parce qu'intellectuellement stérile, en ce sens que l'Eglise arménienne ne se préoccupe pas de mettre « tout l'Evangile dans toute la vie », dans le monde arménien, d'élaborer une conception chrétienne specifique du monde social, d'actualiser les « sciences intérieures », les sciences sacrées. Les modalités de diffusion du message évangélique n'étant plus celles du temps de Yeznik Koghpatsi, de Nerses Chnorhali, l'actualisation des sciences sacrées lui est pourtant une condition pour l'exercice de son pouvoir de Magistère. A-t-elle également, en institution nationale conséquente, énoncé les fondements théologiques de l'idéologie de conservation, de l'interdit, par exemple, du mariage mixte?
L. Bazil le rappela, lors du débat général du 19 Juillet: le clergé arménien refuse le travail intellectuel. Alors même que la production intellectuelle (et artistique, dans une moindre mesure), la reproduction d'une intelligentzia clericale fut toujours un des fondements de l'autorité ecclésiastique arménienne.

Sans pensée, ne produisant plus qu'une intelligentzia stérilisée, comme décérébrée, l'Eglise arménienne est une institution diminuée, nationale et auto-déchristianisée.

L'ABSENTE

Durant trois jours, l'Eglise arménienne n'ayant délégué ni participants ni observateurs fut la grande Muette du quatrième congrès - séminaire. L'Eglise, les Eglises arméniennes avaient opté pour un « boycottage ». Un boycottage sensé. Il ne fut certes pas judicieux, mais il s'interprète, se déplie comme une révélation prodigieuse.

Car quoi, la Hierarchie ecclésiastique a boycotté un lieu ouvert, réunissant des individus arméniens, non-arméniens. Boycotter était rendre manifeste son mépris. Quelles que soient les préventions contre un congrès - séminaire, contre les propos, qui s'y tiendraient et les conclusions, ce mépris était-il, serait-il une position appropriée? Mépriser une assemblée de fidèles arméniens et vivre la vertu de Charité, ne faire aucun cas d'une parcelle de l'Eglise enseignée, réunie en Juillet 1981, et aimer autrui comme soi. cela serait possible? Qui peut être chrétien et méprisant? La Hiérarchie aurait-elle eu l'institution que les congressistes étaient hors de l'Eglise, en étaient retranchés par l'hérésie, le schisme, ou par l'impiété, l'apostasie..? Comptait-elle rassembler les enfants séparés d'Elle, annoncer la Bonne-Nouvelle, assumer sa mission évangelisatrice par sa seule absence? Estima-t-elle faire sienne la parole christique: « ...je ne suis pas venu appeler des justes, mais des pécheurs» (28). Hiérarchie d'Arménie, aimes-tu, L'aimes-tu? La Hiérarchie médite en définitive un autre livre saint qui proclame: A ceci, tous reconnaîtront que nous ne sommes pas des disciples du Seigneur, car nous n'avons que du mépris pour nos fidèles, les Arméniens (29).

Assurément, le boycottage ne se réduit pas à une seule position méprisante. Il corrrespond parallelement à un refus d'une confrontation avec ceux qui auraient pu être, pour un temps les sept anges, ces instruments de la vérité, qui trompètent, qui mettent à nu. Ici pas d'autre allusion qu'aux congressistes, participants et non-participants, c'est-à-dire à un ensemble d'operateurs culturels et et de chercheurs dans le monde arménien, chercheurs retribués ou non, appartenant ou non à l'institution universitaire de l'Ouest, concevant l'institut ICOM comme un lieu de présentation de leurs travaux (30). L'Absente a refusé de se mettre en présence des diseurs en puissance de sa fragilité, de ses errements. L'Absente a refusé *que soit dite* sa fragilité. Qu'est-ce que l'absence, sinon une absence de force même à paraître fort, une incapacité à entendre, à reconnaître (31) sa fragilité, à se re-penser, à penser la nécesssité du sursaut, de la vraie réforme, en soi, pour soi. Sinon un aveu criard, un irrépressible aveu de faiblesse.

Absence, dénégation, fermeture à la notion de « crise salvatrice » (32). Que ces trois éléments soient, ou ne soient pas, les vraies marques d'un Semblant d'église agonisant interminablement, il incombe à l'Absente de se poser les questions, de se poser comme question. Aurait-elle oublié que tout arbre qui ne produit pas de bon fruit est coupé et jeté au feu? (33).

NOTES:

(1) *« Vous ne pouvez servir Dieu et Mammon », Evangile selon Matthieu,* 7 - 24.

(2) *Universitaire italienne: « Problèmes lexicaux dans la traduction arménienne de la Bible » (en italien). Cette intervention ayant été inaudible, toute restitution de son contenu est impossible. Les interventions de MM. Alzati («Quelques notes sur la Diaspora arménienne en Moldavie, dans la seconde moitié du XVIème siècle », en italien) et Bazil (« La forme et le développement de la musique religieuse arménienne» en arménien n'ont également pas été reportées.*

(3) *Universitaire italien.*

(4) *Il peut être rappelé un ancien article, sur la question voisine de la langue: « ...que peut un peuple avec la seule ressource de la langue? Est-ce avec une langue que l'on répare les injustices? Que l'on va à la conquête des instances internationales et que l'on recouvre les droits nationaux sur ses terres historiques... », dans « Congrès de la JAF ». mensuel Hay-Baykar, N° 5, p. 9.*

(5) *Londres. Journaliste.*

(6) *Voir « Un symposium International sur la culture arménienne à Lyon - Décines », dans le N° 418-419 de la revue Haïastan, p.* 12.

(7) *Voir article « ICOM 81 », dans le N° 148 de l'hedomadaire Azadamard.*

(8) *Titulaire de la chaire d'arménologie de l'Université de Californie, Los Angeles (UCLA).*

(9) *Directeur du Département des Etudes Arméniennes à l'Université d'Etat de Californie, Fresno.*

(10) *Traduction du résumé de l'intervenant, extrait.*

(11) *Berlin.*

(12) *Aratchnortarane.*

(13) *Traduction du résumé de l'intervenant.*

(14) *Londres. Journaliste.*

(15) *« ...La seule arme qu'on nous fournissait pour comprendre et transformer une situation existentielle - c'était un pathos primitif. Un pathos... au lieu d'un instrument intellectuel... », p.* 102 *de L'Essai Sur L'Exil, de H. Kurkjian, N°* 1 *de la collection Diaspora Arménienne, Paris* 1978.

(16) *Universitaire italien.*

(17) 1962 - 1965.

(18) 950 - 1010, *ou encore* 941 - 1011.

(19) *Le Manifeste / « Notre Credo » fut publié dans le N°* 1 *de Méhiane, datant du* 1er *Janvier* 1914. *Il y était écrit notamment: « Il fallait ériger un temple. Nous voulons aider à sa fondation... Il fallait qu'un temple soit créé. Nous voulons le créer... » (p.* 3).

(20) *Roman de Khatchadour Apovian, écrit vraisemblablement entre* 1839 *et* 1841, *publié en* 1858.

(21) *« Vous voulez aller à la foi, et vous n'en savez pas le chemin; vous voulez vous guérir de l'infidélité, et vous demandez les remèdes: apprenez de ceux qui ont été liés comme vous (...); ce sont gens qui savent le chemin que vous voudriez suivre, et guéris d'un mal dont vous voulez guérir. Suivez la manière par où ils ont commencé: c'est en faisant tout comme s'ils croyaient, en prenant de l'eau bénite, en faisant dire des messes, etc... Si ce discours vous plaît et vous semble fort, sachez qu'il est fait par un homme qui s'est mis à genoux auparavant... », Pensées, de B. Pascal, pages* 1215 - 1216, *Oeuvres complètes, Bibliothèque de la Pléïade.*

(22) *Dernière page du « Nation et Religion », d'A. Ter-Minassian, volume* 1 *de la collection Kamar, et p.* 55, *dans le Volume des Actes du 2ème congrès - séminaire de l'ICOM (Paris* 79).

(23) *Une question non-résolue: En est-elle la composante principale? Ou secondaire. Ou est-elle égale aux autres composantes.*

(24) *Du* 16 *au* 25 *Juin* 1945, *à Etchmiadzine.*

(25) *En Septembre* 1955, *à Etchmiadzine.*

(26) *En Février* 1956, *à Antelias.*

(27) *Le concile national de Hromkla / Hrom-gla, convoqué par le Catholicos Krikor IV, dit Krikor Degha, en vue d'établir l'union entre les églises grecque et arménienne.*

(28) *Evangile selon Matthieu,* 9. 13.

(29) *Voir Evangile selon Jean,* 13.35

(30) *Cet ensemble pourrait être désigné, plus concisement mais sans nuance, comme une certaine « intelligentzia » de la Diaspora occidentale.*

(31) *Reconnaître sa réalité n'est pas cautionner.*

(32) *Dans « Cette génération », texte de N. Sarafian, N* 1 *de la revue Menk,* 1931, *p.* 41.

(33) *Evangile selon Matthieu,* 7.19.

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՆՈՅԵՄԲԵՐ
8
DIMANCHE
8 NOVEMBRE
1981

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԹԻՒ 55

LE NUMERO 2 F. 50

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 340 Ֆ. - Վեցամսեայ : 180 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 400 Ֆ. - Հատը : 2 Ֆ. 50

57րդ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 15.035
Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN
57e ANNÉE — No 15.035

«ՍՔԻԶՈՖՐԵՆԻՔ ԳԵՐՄԱՐԴ»

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԱՆԿԱԽ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐ

Գրեց՝

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Զուգադիպութիւններ կան՝ որոնք զուտ պատահական բնոյթ ունին: Կը պատահին, որովհետեւ աննախատեսելի եւ իրարմէ անկախ դէպքեր իրարու «կը հանդիպին» նոյն տեղը եւ նոյն ժամուն: Բայց եւ այնպէս, ինչպէս գիտեն վիճակագրութեան (սթաթիսթիք) մասնագէտներն ալ, կան ուրիշ տեսակի զուգադիպութիւններ, որոնք՝ յանկարծ բարձրացող վարագոյրի մը պէս, մինչեւ այդ գաղտնի մնացած երեւոյթի մը թաքուն գոյութիւնը կը յայտնաբերեն մեզի, ու մեզ կը հրաւիրեն աւելի մանրամասն քննութեան: Կը պարտադրեն մեր ուշադրութեան սեւեռումը՝ իրենց վրայ:

×

Երեք դէպքեր, երեք անկիւնները «զուգադիպութիւններու» եռանկիւնին:

Փարիզի Թրք. հիւպատոսարանին գրաւման լուրը նոր յայտարարուած էր ամերիկեան հեռատեսիլէն: Հեռաձայնս հնչեց: Ամերիկայի մէջ – արեւմտեան շրջանը բնակող հայ ծանօթ մըն էր,– Դաշնակցական ընտանիքի մէջ մեծցած ունեւոր անձ մը, որ այժմ Հ.Բ.Ը.Միութեան անդամ է, գործօն՝ զանազան մշակութային մարզերու մէջ: Ըմբոստ ու պահպանողական բնազդներու հանդոյց մըն է իր քաղաքական նկարագիրը:

«Այս Գաղտնի Բանակի մարդիկը մեռածել չեն գիտեր,»-ով սկսաւ իր մտահոգ եւ քիչ մը ճանճրացուցիչ, որովհետեւ առաջին նախադասութենէն իսկ արդէն – գուշակելի գանգատներու շարքը: Երեք – չորս վայրկեան տեւող գանգատին յաջորդեց հինգ վայրկեան վերլուծում, նոյնքա՛ն գուշակելի: «Թուրք դեսպան սպաննելը մէկ բան, կիներ ու պզտիկներ պատանդ պահել՝ ուրիշ բան: Մեզի ի՞նչ օգուտ նման փիւպլիսիթէ–էն»: Բնաբանին շուրջ կառուցուած էին իր մտահոգութիւնները: Կարծեմ թէ մանրամասնութիւններու պէտք չունի ոեւէ սփիւռքահայ ընթերցող, քիչ մը ամէն տեղ կրկնուած եւ ակնկալելի այս բողոքին մասին:

Նուազ մը քաշելէ ետք, ծանօթս իր թիրախը փոխեց: Կարդացած է իմ զանազան գրութիւններս՝ «Յառաջ»ի մէջ ըստորագրուած, Հ.Գ.Բ.-ի մասին:

«Կը տեսնե՞ս», ըսաւ, «որ ՔՈՒ ՀԱՒՆԱԾ ԱՅՍ ՄԱՐԴԻԿԸ ի՛նչ պարապ բաներ կ'ընեն: Արարքը կը պաշտեն, բան մը ըրած ըլլալու համար անօգուտ կամ նոյնիսկ վնաս բաներ կ'ընեն, դուն ալ նստած յեղափոխական տեսութիւն կը շարադրես, ու այդ Թերզեանին («Յառաջ»ի աշխատակից Պետրոս Թ.)հետ, անուղղակի ձեւով կը գովես զիրենք, ըսելով որ Սփիւռքի անընդունելի պատմութիւնը կը փոխեն: Երեւի մտաւորականները միշտ այսպէս են: Իրենք տունը նստած են, զինեալ արարքով զբաղող ամէն հայ կը գովեն: Մենք շուկայի մարդիկ, մեր ըրա՛ծն ալ արարք (աքշըն, ակթ) է, բայց մեր մասին կը մտածէք, միայն երբ մշակութային ձեռնարկ մը նուիրատուութեան պէտք ունենայ, իսկ այս զէնքի վնասակար արարքները կը գովէք, որովհետեւ դուք՝ մտաւորականներդ, ստորադասութեան բարդոյթ ունիք որոշ տեսակի մարդոց հանդէպ: Չէք տեսներ որ այս գործը ուր կը տանի զիրենք ալ, ձեզի ալ, մեր անտէր ժողովուրդն ալ»: Եւ այսպէս շարունակուեցաւ, հինգ վայրկեան ալ: (Չէի ուզեր շատ միջամտել: Մարդը իր սրտին չափը պարպելու համար 1500 քմ. հեռուէն կը կանչէր, հեռաձայնի սուղ գինը կը վճարէր, ի՞նչպէս լռեցնել զինք):

Փորձեցի իրեն հասկցնել որ ինծի՛ ալ այնպէս կը թուի որ Թուրք Պետութեան պաշտօնեայի մը ահաբեկումը՝ նշդրակային կամ վիրահատական ճշգրտութեամբ՝ մէկ բան է, Փարիզի վերջին արարքը, ուրիշ: Փորձեցի հասկցնել, որ ըստ իս՝ յաւ մտածուած չէ: Փորձեցի հասկցնել որ իմ «յեղափոխական» տեսութիւնս թէեւ յաճախ կը զուգադիպի Հ.Գ.Բ.-ին տեսութեան հետ, նոյնը չէ՛, ու նոյն եզրակացութիւններու չի յանգիր միշտ: Շատ օգուտ չունեցաւ: Ծանօթս կը պնդէր որ դէպի ձախ հակող հայ մտաւորականները կամայ թէ ակամայ կը ներբողեն ՀԳԲ–ի արարքները, որքան ալ չմտածուած ըլլան անոնք, որովհետեւ միայն որոշ տեսակի («վայրագ», ըստ իրեն), արարքները կը տպաւորեն մեզ, մինչ ուրիշներ՝ պիզնէսմէն–ներու ամէնօրեայ սխրագործութիւնները, գործաշխարհի մրցակցութեան պահանջկոտ կրկէսին մէջ, կ'անտեսուին մեր կողմէ:

Նօթագրութիւն չըրի այս խօսակցութեան ընթացքին, սակայն կրնամ անհամեստօրէն հաստատել որ բաւական զօրաւոր է յիշողութիւնս, եւ թէ ա՛յս էր պարունակութիւնը ծանօթիս խօսակցութեան, գոնէ մօտաւորապէս:

×

Երկրորդ «դէպքը» յօդուած մըն էր, որ Պոսթընի «Հայրենիք»ը, պաշտօնաթերթ ՀՅԴ–ի, արտատպած էր Պէյրութի «Ազդակ»էն, իր Սեպտեմբեր 17, 1981–ի թիւով: Քանի որ ամերիկեան թղթատարն ալ, ֆրանսականին նման, յաճախ անկանոն կը հասցնէ հայ թերթը, այս յօդուածը կարդացի շատ ուշ, հեռաձայնային խօսակցութենէն ետք:

Յօդուածը գրած է Յարութիւն Քիւրքճեան. խորագիրն է «Երբ Զոհ Կ'ըլլանք Արուեստական Դասակարգումներու»: Ենթախորագիրն է «1978 – 79 զոյգ աշուններուն նահատակուած տղոց յիշատակին»: Քիւրքճեանի յօդուածները միշտ կարդացած եմ հետաքրքրութեամբ, յաճախ՝ որոշ ակնածանքով մը: Ահա անձ մը, որ ՀՅԴ–ի պաշտօնական հատուածին տասնեակ մը խօսնակներու ամէնէն վաւերական մտաւորականը թուած է ինծի:

Յօդուածը գրուած է Պէյրութի «ինքնապաշտպանական կռիւներու զոհ Դաշնակցական տղոց, Հա՛յ տղոց մասին: Գոնէ (թող ներէ իրենց յիշատակը) իրենց առիթով»: Քիւրքճեան զուգէ ենթագիտակցօրէն զգացած է թէ ներբողութիւն խնդրելու պէտք պիտի ունենայ, քանի որ այս աշնանային արիւնոտ տարելիցը գործածուած է իբրեւ «առիթ» սփիւռքահայ մտաւորականութեան մէկ հատուածը խարազանելու:

Անշուշտ միայն այդ չէ իր ըրածը.ոչ իսկ իր առաջնահերթ նպատակն է այդ յարձակումը: Իր յօդուածին առաջին «միտք բանին» է մերժումը «հերոսականը առասպելի վերածելու» մեր ընդհանուր բընազդին: Հոս, այս հարցին կապակցութեամբ, միայն գովեստ կարելի է գրել առնել: Երեք ամփոփ ու հատու սինակներով Քիւրքճեան, երբեմն Պերթոլտ Պրեխթի ձայնով օժտուած, կը հաստատէ որ հերոսութեան պէտք ունեցող ժողովուրդ մը այդքան ալ երջանիկ չէ: «Հերոսներ չէին մեր մարտիկները», կ'ըսէ ան, «միսով - ոսկորով երիտասարդներ էին... պարզ տղաք: Եւ բարեբախտաբա՛ր որ հերոսներ չէին անոնք. դժուար բան է հերոս ըլլալը. ՊԷՏՔ ՉՈՒՆԻՆՔ ՄԵՆՔ ՀԵՐՈՍԻ. (ընդգծում՝ Խ. Թ.). Հերոս եւ հերոսութիւն մեր մո՛ւխը մարեցին վաթսուն տարի: Հերոսի եւ հերոսականի մերժումը, անոնց առասպելին քօղազերծումը միայն կարելի կը դարձնեն մեր մասնակցութիւնը մեր պատմութեան կերտումին»:

Այս կէտին շուրջ համաձայն ըլլալով հանդերձ Քիւրքճեանին, ցաւօք կ'ընդգծեմ որ հերոսի պէտք չզգացող Քիւրքճեանը պէտք կը զգայ գտնել իր դժգոհութիւններուն պատասխանատու մը, քաւութեան նոխազ մը: Եւ այդ «ոչ – հերոս» մարտիկներու մահուան տարեդարձը անարժանօրէն կ'օգտագործէ իբ – րեւ դատական ատեան՝ սփիւռքահայ մտաւորականութեան անկախ հատուածը հարուածելու: Տարօրինակ է այս գրչային արարքը,– Պէյրութ, անկասկած երբեմն ռմբակոծումներու տակ նստող « յանձնառու » մտաւորական մը, ամբաստանագիր մը կ'ուղղէ անոնց հասցէին, որոնք Պէյրութէն ու պաշտօնական ՀՅԴ–էն դուրս մնալով հանդերձ՝ կը համարձակին իրե՛նց ձայներն ալ լսելի դարձնել, խօսելով ու գրելով նիւթերու մասին՝ որոնք քաղաքական կուսակցութիւնները, ընդհանրապէս, իրենց մենաշնորհը կը թուին համարել: Վերջապէս, ի՞նչպէս ակնկալել համբերութիւն, երբ մէկ կողմէն որոշ անձեր կը մերժեն ընդունիլ տեսութեան այն սահմանները, զորս կուսակցութիւնները կը գծեն, իսկ միւս կողմէն նոր, գաղտնի կազմակերպութիւն մը մէջտեղ ելած է, որ կը մերժէ միայն արարքի հռետորութիւնով ապրիլ ու կ'անցնի զինեալ արարքին, սեփականացնելով «միայն զէնքով կայ Հայոց փրկութիւն» խօսքը, որ կորիզը դարձած էր նախքան 1965-ի ՀՅԴ–եան հռետորութեան:

Մասամբ հասկնալի է այս դառնութիւնը, որ կը զգայ Քիւրքճեան: Ի վերջոյ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի գլխաւոր բեռը կրեց ՀՅԴ–ն: Եթէ պարզ ժողովուրդը աւելի՛ տառապեցաւ, քան իր ղեկավարութիւնը, կասկած չկայ սակայն որ իր մարտիկները կրեցին ծանր բեռ մը (թէեւ, ինչպէս կը յիշէ Քիւրքճեան, միայն ՀՅԴ–ական չէին անոնք): Հակառակ այս բեռի անժխտելի իրականութեան, ՀՅԴ–ական շրջանակներէ դուրս մնացող հայ ժողովուրդը չնշմարեց զոհողութիւնը, մասամբ որովհետեւ Հայութեան միւս հատուածները հսկայ անտարբերութեան խրամատով մը զատուած են ՀՅԴականՀայութենէն, մասամբ՝ որովհետեւ Եկեղեցւոյ խունկը մշուշ մըն է, որ շատ մը Հայերու կ'արգիլէ տեսնել ուրիշ իրականութիւններ. եւ վերջապէս՝ որովհետեւ 1970–ական տասնամեակին ՀԳԲ–ի սխրագործութիւններն են՝ որոնք զբաղած կը պահեն Հայն ու օտարը, հակառակ անոր որ ՀՅԴ–ն ու Հընչակեան կուսակցութիւնը շա՛տ աւելի մեծ թիւով մարտիկներ զոհ տուին Պէյրութի մէջ, քան ՀԳԲ–ը՝ ամէնուրեք:

Ուրեմն, ինչպէս ըսի, Քիւրքճեանի դառնութիւնն ու հազիւ – թաքուն բարկութիւնը ինքնին անհասկնալի չէ, թէեւ չարդարացներ հաշուեյարդարի փորձ մը՝ սուգի տարեդարձի մը առիթով: Ամէն պարագայի, Քիւրքճեան շատ արագ ու անուղղակի ձեւով միայն կը հարուածէ իր ՀԳԲ–եան թիրախը, զայն ընդհանրապէս... անտեսելով: Կը զգանք այս անուղղակին, երբ կը գրէ,–

...« (Լիբանանեան) պատերազմը, առաջին անգամ ըլլալով, Հայութեան ըսփիւռքեան հատուածի մէկ թեւը դրաւ– էական պատասխանատուութիւններ ըստանձնելու մարտահրաւէրին առջեւ. Թէ Պատմութեան լուսանցքին ապրող այդ Սփիւռքը իր մէկ աշխարհագրական գործին մէջ սուր կերպով զգաց Պատմութեան մէջ մտնելու, պատմական գործօնի իր դերին վերադառնալու որոշ անհրաժեշտութիւն: Սորվեցա՞ւ ան որեւէ բան՝ ինքնապաշտպանման, գործօնութեան, յանձնառութեան այս հրաւէր – առիթէն: Դժուար է պատասխանել այս հարցումին, տակաւին: Հանե՞ց Դասը՝ կոյր Պատմութիւնը բանական ընթացքի վերածող, մեր հաւաքական գոյութեան խեղճուկ իմաստ մը ճարող գո՛նէ իր «մտածող ուղեղ»ը ըլլալ յաւակնող «մտաւորականութեան» մտածումին ընդ – մէջէն: Կրցա՞ւ գտնել խրամատը, վի՛հը, որ 1915–ի Աղէտին յաջորդող անպատմութիւն մեր վաթսունամեակը կը բաժնէ նախադէտեան պատմական շրջանէն»:

(Շար.ը [illegible])

Fonds A.R.A.M

Georges Brassens

LE TESTAMENT

ԿՏԱԿԸ

Ունենիի մը պէս տխուր պիտի ըլլամ
Երբ Աստուած որ ետեւէս է ամէնուրեք
Պիտի ըսէ, ձեռքը ուսիս,–
«Գնա տես վերը, եթէ կամ»:
Այն ատեն երկրէն, երկինքէն
Պէտք է այլեւս ձեռք քաշեմ...
Արդեօք կանգո՞ւն է տակաւին
Կաղնին, եղեւին դագաղիս:

Եթէ երբեք գերեզմանոց պէտք է երթալ,
Պիտի բռնեմ ամէնէն շատ երկար ճամբան,
Պիտ' փախչելով գերեզմանուիմ
Եւ թողում կեանքը յետքայլով...
Հո՛գս եթէ դիակիրները չախեն զիս,
Հո՛գս եթէ զիս կապուելիք մը կարծեն,
Ես միւս աշխարհի կ'ուզեմ մեկնիլ
Դպրոցականներու ճամբով:

Նախքան երթամ սէր փսփսալ
Դատապարտեալ աղուորներու հոգիներուն
Դեռ սիրուհի մը կ'երազեմ,
Դեռ կ'երազեմ սիրաբանիլ...
«Կը սիրեմ քեզ» ըսել կրկին...
Կրկին խելքս կորսնցնել
Ոսկեծաղիկը փետելով,
Մարգարիտը՝ մեռելներուն:

Աստուած տայ այրիս վլվլայ
Իր կողակիցը թաղելով,
Եւ որպէսզի արցունք թափէ
Սոխի գլուխ մը պէտք չըլլայ...
Երկրորդ ամուսնութեան առնէ
Ամուսին մը իմ հասակով,
Որ օգտուի մուճակներէս,
Հողաթափէս, հագուստներէս:

Գինիս կոնծէ, կինս սիրէ,
Ծխէ խոտն ու ծխամորճս,
Բայց որ երբեք – սատկի՛ հոգիս –
Կատուներս չհարուածէ...
Թէեւ չունիմ ոչ մէկ հիւլէ
Եւ ոչ իսկ շուքը չարութեան,
Թէ կատուներս հարուածէ, ուրու մը կայ
Որ պիտի գայ զայն հալածել:

Աստ հանգչի տերեւ մը մեռած,
Աստ կտակս կը վերջանայ...
Դրանս վրան գրուած է
«Փակ է թաղումի պատճառով»:
Թողուցի կեանքն առանց քէնի,
Ա՛լ ակռայի ցաւ չեմ զգար.
Հասարակաց փոսին մէջն եմ ահաւասիկ,
Ժամանակի հասարակաց փոսին մէջը:

Թարգմանութիւն «ՅԱՌԱՋ»

« Աշխատութիւնը սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան ուղղութեամբ առաջին ընդհանրացնող ուսումնասիրութիւնն է, ուր քննութեան են առնուել 1920 – 1945 թուականների ժամանակաշրջանի թեմաներն ու միտումները: Աշխատութիւնում, սփիւռքահայ գրականութիւնը դիտւում է ոչ թէ որպէս մեկուսացած մի երեւոյթ, այլ հայ գրականութեան ամբողջական, անքակտելի եւ կարեւոր մաս »: Գրքին ներքին «շապիկին» վրայ արձանագրուած այս տողերը ընթեռնլի են իբրեւ հատորին ծրագիրը, որոշ չափով պարզող անոր հեռանկարն ու ի գործ դրած մեթոտը:

×

Ճիշդ է որ գիրքը առաջին «ընդհանրացնող ուսումնասիրութիւնն» է, եթէ այս վերջին բառին տանք հատորի տարողութիւն եւ ընդհանրացումին մէջ տեսնենք համադրումի ճիգ մը: Իբրեւ այդ՝ հատորը բաց մը կը լեցնէ եւ պէտքի մը կը համապատասխանէ: Կը հասկցուի ինչո՞ւ մեր մէջ խանդավառութիւն կը ստեղծէ, մանաւանդ երբ կու գայ «Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա»յի լրջութեամբ ու պսակով, այսինքն՝ երբ կը վայելէ պետական մատենադարաններու նպաստը: Գրականութեան պատմագրումը, ի մասնաւորի Սփիւռքինը, անկարելի է առանց դասաւորուած մամուլի, ցուցակագրումի, անտիպ նիւթերու եւ նամակագրութիւններու սարքին: Արեւմտահայ, թէ Սփիւռքահայ գրականութիւններու յատկացուած՝ մեր մօտ գոյութիւն ունեցող ձեռնարկները ծաղկաքաղներ են, աւելի քան պատմութիւն: Հոս նկատի չունիմ Օշականի Համապատկեր–ը, որ, ենթակայ՝ այլ մը–դումներու, Արեւմտահայ Գրականութեան վէպն է: Հետեւաբար՝ Երեւանի մէջ պատրաստուած գրականութեան պատմութիւն մը տեսականապէս առաւելութիւնը ունի օգտուելու մատենագիտական եւ արխիւային դեռեւս չգործածուած նիւթերէ: Բայց այս առաւելութիւնը պատմաբանին կու տայ յաւելեալ պատասխանատուութիւն:

×

Նախ եւ առաջ կարելի՞ է սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւն մը գրել: Ի՞նչ է պատմութիւնը, որ կը վերաբերի Սփիւռքին: Ի՞նչ յարաբերութիւն կը կապէ Սփիւռքի պատմութեան: Ո՞ր չափով պատումը չի համարկեր, չի համապատկերեր տարացրիւ իրականութեան մը բեկորները, զանոնք բերելով խօսքի մը միութեան: Այսինքն՝ ի՞նչ տեղի կ'ունենայ, երբ «գրականութեան պատմաբանը» կը սկսի քով քովի դնել Սփիւռք, գրականութիւն եւ պատմութիւն: Եթէ Սփիւռքի գրականութեան պատմութիւն մը կարելի է, ի՞նչ է գործածելի մեթոտը, որ համապատասխան ըլլար առարկային, այսինքն՝ պահպանէր անոր առանձնայատկութիւնները: Ահաւասիկ հարցումներ՝ որ այս հատորի ստորագրողը չի դներ ինքզինքին, ինչ որ այպանելի չէ ի հարկէ: «Գիտական» ձեռնարկ՝ անիկա կը շարժի ընդունուածի կալուածին մէջ, առանց խնդրականացումի: Սակայն մեթոտի հարցը անխուսափելի է: Աշխարհագրակա՞ն մօտեցում թէ զուտ գրապատմական, թեմաներո՞ւ քննութիւն թէ սեռերու: Ուրուագծեր–ի հեղինակը պատասխանած է այս հարցումին, երբ նըկատի կ'առնէ «1920 – 1945 թուականների ժամանակաշրջանի ամենաէական թեմաներն ու միտումները»: Այլ խօսքով՝ Գ. Սեւան Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը կը գրէ թեմաներու ընդմէջէն, որոնց գլխաւորները կը կարդացուին գրքի բովանդակութեան ցանկին մէջ: Ընդարձակ ներածութենէ մը վերջ (էջ 7 – 39) կու գան հետեւեալ 7 գլուխները.– Կարօտի գրականութիւն, Նահանջի...երգ, Խօսք բանաստեղծութեան մասին նախքան բանաստեղծութիւնը, Աւանդների վերականգնման ուղիով, Մի աշխարհ... երկու ընկալում, Յանուն գոյութեան, Վերածնուած հայրենիք: Թեմաները հոս գրութեան մը մէջ բռնուած գաղափարներն են, հրապարակին վրայ մամուլով վիճարկուածները: Ընդհանուր հարցեր՝ որոնց բոլորս ալ ծանօթ ենք: Աւանդական անշուշտ՝ բայց ինքնին նուազ նեղացուցիչ պիտի ըլլար նման մօտեցում, եթէ Ուրուագծեր–ի հեղինակը այս կամ այն ձեւով խնդրականացնէր իր մօտեցումը, չապաւինէր հասարակ տեղիքներու դէզին, եւ վերաքննութեան, վերարժեւորումին անհրաժեշտութիւնը չվերածէր «քաղաքական քարոզչութեան»:

×

Ի՞նչ տեղի կ'ունենայ, երբ «պատմութիւնը» կը գրուի մեկնելով թեմաներէ ու «միտումներէ», ա՛ն ալ «ամենաէական» նկատուած. ահա այդ է որ կ'ուզեմ բացայայտել:

Այն երկու – երեք թեմաները որոնք հեղինակին կը ծառայեն Սփիւռքահայ գրականութեան ուրուագծումին, կարօտը, հայրենասիրութիւնը, նահանջն ու «այլասերումը» մաշած – խաշած գաղափարներ են: Անոնց շուրջ է որ կը խըմբուին գրողներ ու գործեր: Այսպէս՝ կարօտի գրականութիւնը կը համադրէ Համաստեղ, Վահէ Հայկ, Մնձուրի, նոյնիսկ Վ. Շուշանեան եւ Շ. Նարդունի: Իսկ նահանջի թեման՝ Շահնուր, նորէն Շուշանեան, Որբունի, Հ. Զարդարեան, եւայլն: Իսկ որովհետեւ տուեալ թեմաները երբեմն կը գտնուին միատեղ նոյն գրողին մօտ, ինչպէս Շուշանեանի պարագային, կը հասկցուի, որ թեման դառնայ գործերու եւ գրողներու տարբանջատում (1): Այլ, բայց նոյնքան կարեւոր հարց՝ որ զանազան գրողներ, մանաւանդ բանաստեղծները դժուար է նման կաղապարներու մէջ տեղաւորել, առանց մասնատելու գործերը ի չահ չես գիտեր ի՞նչ հասարակաց եզրի, որ թեման է, զանազան արտադրութեանց նմանութիւնը հաստատող, եւ անոնցմէ ամէն մէկը զրկող իր առանձնայատկութենէն: Իսկ որովհետեւ «պատմաբանը» թեմաներու պատմութիւն չըներ, չի բացայայտեր անոնց ընդլայնումը, թեմաները կը վերածուին վերացական գաղափարներու, տեսակ մը գրական ընդհանուր ստորոգութիւններու: Ասոնք իրենց կարգին կը բանին իբրեւ իսկական գրական չափանիշներ, որոնց գաղափարաբանական եզրը չարժեր իսկ ընդգծել, այնքան բացայայտ է:

Թեմայական մօտեցումով առաջին մակարդակի կ'անցնին ժամանակաշրջանը յուզող խնդիրները, առանց որ ասոնց ներքին խաւերը բացուին: Նոյն ատեն անտեսական, մշակութային, առարկայական ենթակառոյցը ըսենք կ'ենթարկուի իսկական ծածկումի: Հակառակ բազմիցս կրկնուող «պատմութիւն, պատմական» բառերուն, Ուրուագծերը պատմութիւն չէ մա՛նաւանդ «մարքսեան» իմաստով (2): Ամբողջ հատորի երկայնքին գրեթէ ոչինչ գրուած է գաղութներու կոնկրետ կեանքի մասին. կազմակերպման եղանակը, մադական կամ ակադեմական կաղապարներուն մէջ: Երբ Գ. Սեւան կը փորձէ հինցած «մարքսիզմէ» մնացած պիտակներով քաղաքական դիրքեր որոշադրել, պարզապէս ծիծաղելի կը դառնայ: Խորքին մէջ, մեր գաղութները «պատմութիւն» չունին, պատմութեան սեմին են, անկէ տարուած, երբեմն անժամանակ: Հետեւաբար պատմողի խօսքը կը բախի տեսակ մը անբռնելի, անդադար շարժումի, որոշ չափով «անգոյ իրականութեան» մը: Կարելի էր դժուարութիւնը բառնալ մամուլով, ուրկէ հանել «ընդհանրացնող ուսումնասիրութիւնը»: Պատմական դէպքերու բացակայութեան՝ Ուրուագծեր–ի հեղինակը առաջ կը քաշէ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը, կամ Ներգաղթը, աւելի քան Սփիւռքը ծնող «անպատմական» եւ անպատում Աղէտը, եւ կը ջնջէ գաղութներու ըսենք « միքրոժամանակը », մանրաժամանակը: Իսկ երբ այդ մանրաժամանակը կը մըտնէ, որովհետեւ անխուսափելի է, Գ. Սեւանի խօսքը կը դառնայ իրականագուրկ: Այսպէս է՝ որ հեղինակը կրնայ յիշել «Փարիզի Անդրկովկասեան միութեան» մէկ յայտարարութիւնը, 1924–ին, յետոյ Ապագայ–ի մէջ լոյս տեսած մէկ ուրիշ յայտարարութիւն(էջ 17), անցնելու համար Փլովտիւ հրատարակուած համայնավարներու մէկ այլ կոչին (էջ 22): Հոսկէ հոնկէ առնուած խօսքեր, դէպքեր ընդգծումի կ'ենթարկուին, ըստ կանխորոշուած միտումի:

×

Ներածութեան մէջ, ինչպէս այլուր, մէջբերումներու իւրայատուկ ռազմավարութեամբ մը՝ Ժագ Տիւքլոյէն մինչեւ Պերնար Շօ եւ... Մանուչեան գացող՝ հեղինակը կը փորձէ դարասկզբի մէկ պատկերը գրել, անցնելով քաղաքականէն գրականին, գրականէն քաղաքականին, առանց որեւէ միջնորդումի, առանց որեւէ տրամախոհութեան, մոգական բառով մը «տիալեքթիկայի»: Այսպէս. «Քսաներորդ դարի քսանական թըւականների սկզբին աշխարհը բաժանւում էր հիմնական երկու գաղափարական, տնտեսապէս բոլորովին ներհակ ճակատների, պայքարի երկու հակադիր բեւեռների, որոնք կանգնել էին դէմ – յանդիման: Բայց պատմութիւնը, գիտութիւնը, մարդկային մտքի ընթացքը ցոյց էին տալիս, որ պարզ ու սովական «արտայայտութիւնը»: Կ'անցնիմ սկիզբի տողերուն մէջ գրուած, դեռ չիրագործուած մարգարէութեան վրայէն, շեշտը դնելու համար գրականութեան պատմութեան քիչ մը անսովոր պարզացումին վրայ: Եթէ գոյութիւն ունին երկու քաղաքական դիրքեր, ապա՝ գոյութիւն ունին գրողներու երկու հակադիր փաղանգներ. առաջադիմականներն ու յետադիմականները, խորհրդայինն ու արտասահմանեանը, կապիտալիստականն ու կոմունիստականը (3): Ինչ որ կ'ենթադրէ, որ նման բաժանում ունի գրական չափանիշի պաշտօն: Իսկ այս մեծ ու շքեղ ստորոգութիւնները, Սփիւռքահայ գրականութեան մէջ տեղափոխուած, կը զատորոշեն «հայրենասէրները» հայրենադաւներէն, Զ. Եսայեանը, Ա. Զօպանեանը, Վ. Շուշանեանը, Շահնուրը «Հայրենիք» ամսագրի «սերունդէն»: Այսպէս է որ այդ ամսագրէն եղած մեծաքանակ ու անորակ մէջբերումներու շնորհիւ՝ Գ. Սեւան ի յայտ կը բերէ «յոռետեսութիւն մը», որ կը վերագրէ ոչ ուրիշ բանի քան քաղքենի իրականութեան, կարդանք.– Յոռետեսութիւնը «գալիս էր եւրոպական ժամանակի դեկադենտական գրականութեան վերամբարձ ազդեցութիւնից: Այս ազդեցութիւնը, անցնելով մասնաւորապէս հայ բուրժուական կուսակցութիւնների, մանաւանդ նրանցից մէկի՝ դաշնակցութեան, գաղափարախօսութեան՝ անձնականութեան հասած ու ճգնաժամային, անապագայ ու անհեռանկար սկզբունքներից, դառնում էին բանաստեղծական հոգեբանութիւն, զգեստաւորուած յանգ ու վանկով: Թէպէտ պիտի արդար լինել եւ ասել, որ կեանքում էլ ունէին իրենց որոշակի, ռէալ պատճառները, որոնք եթէ հասկնալի էին, երբեւէ արդարանալի չէին կարող լինել» (267 – 268): Պէտք չունիմ ըսելու, որ կուսակցութիւն մը «պաշտպանելու» համար չէ որ այս տողերը կ'արտագրեմ, այլ մատնանշելու համար այն սխալը, որ զանոնք գրողը կը գործէ, երբ սորվուած դասը մեքենայականօրէն կը կրկնէ, առանց մտածելու: Գ. Սեւան կը մոռնայ, յատկանշական մոռացումով մը, ազգային աղէտը, որուն արձագանգն է այդ յոռետեսութիւնը, եւ թէ ատոր զանցառումը վերլուծումը կը զրկէ իր հիմնական տուեալէն: Այլ հարց անշուշտ, որ յոռետեսութիւնը, մարդկային դժուար կեցութիւնը,

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԾԵՐ

(1920 – 1945)

ԳԵՂԱՄ ՍԵՒԱՆ – Երեւան, 1980, 320 էջ

մօլը, մշակութային – տնտեսական մեքենան, տեղական տարբերութիւնները, օտար աշխարհը: Գրականութիւն կոչուածը ի վերջոյ տեղ մը կ'առընչուի իրականութեան, որ հռչակաւոր «քաղաքական»էն տարբեր բան է անշուշտ, իրականութիւն՝ որուն մէջ, որուն դէմ կամ հետ կը գրուին գործերը: Գ. Սեւանի գրելակերպը անդադար գիրքերն ու գրողները կ'անջատէ իրենց իրականութենէն: Թէ անոնք երբեմն չեն ապրիր այդ իրականութիւնը, ահա լուսաբանելին: Բայց «պատմաբանը» կը դիմէ դիւրին միջոցներու, այսինքն՝ «քաղաքական» ընդհանրութիւններու: Նոյնիսկ չէնք – շնորհքով, տաս – տափարակ պատմութիւն մը նպաստ մը պիտի ըլլար, «պատմաբանի» միտումներուն ու միտումնաւոր թեմաներուն տակ: Եթէ հոս շեշտը կը դնեմ այս պակասին վրայ, ատիկա կ'ըլլայ նուազ պատմասիրութենէ մղուած քան «գրականութեան պատմութիւն» յղացքի ներքին պարտադրանքէն: Ըստ իս, Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան ձեռնարկը կը բախի հսկայ դըժուարութեան մը, այսինքն՝ Սփիւռքի պատմելիութեան ու պատումի արարքին խոթութեան: Խայտաբղէտ, անմիաւոր, աշխարհասփիւռ գաղութներու «պատմութիւնը» չի մտներ պատմութեան աւան –

այդ ճակատներից յաղթող էր դուրս գալիս նորը, առաջընթացը, սոցիալիստականը, եւ կամայ թէ ակամայ կործանուելու էր կապիտալիզմը, որը հասել էր իր քայքայման բարձրակէտին: Ահա այդ իրադարձութիւններն էլ չէին կարող հետք չթողել մարդկային մտքի եւ, մանաւանդ, ստեղծագործութեան յետագայ ընթացքի վրայ. եւ որեւէ գրական երկ անհնար էր, որ անցնէր դրանց կողքով, առանց լրջօրէն յամենալու դէպքերի, երեւոյթների էութեանը: Եթէ քաղաքական կեանքում յստակ էին կողմերը, յըստակ պիտի լինէին եւ ստեղծագործական, գրական կեանքում... Եւ քսաներորդ դարի առաջին կէսի գրական բոլոր իզմերը պաշտպանում էին այդ երկու կողմերից որեւէ մէկի շահերը: ...Եւրոպական գրականութեան մէջ «իզմ»երի առկայութիւնը, քաղաքականութիւնից անկախ գրականութիւն մշակելու առասպելը գալիս էր այն խոր յոռետեսութիւնից, որ բացել էր բուրժուական տխուր, անհեռանկար իրականութիւնը» (էջ 31): Այս երկար մէջբերումը կ'ընեմ ոչ միայն ճաշակ մը տալու համար Գ. Սեւանի ոճէն, այլեւ ընդգծելու համար այնտեղ բանող «գռեհիկ սոցիոլոգիզմը» որ հեղինակին իրաւունք կու տայ գրականութիւն կոչուածը դարձնելու «քաղաքական» դիրքի մը

Սփիւռքի մէջ ապրելը ի վերջոյ հեղինակին համար ժխտական երեւոյթներ են, յաչս՝ լաւատեսութեան, հայրենի լոյսին: Այլ խօսքով՝ «պատմաբանը» անդադար բարոյադէտ է:

×

Մարդոց կեանքը, գրողներու ընթացքը այնքան ալ պարզ ու միադէմ, միամակարդակ չէ, ինչպէս կը կարծէ Գ. Սեւան: Իր Շուշանեանը, իր Շահնուրը, իր Կ. Զարեանը, իր Թէքէեանը իրենց բոլոր հակասութիւններէն պարպուած, պեղչուած, մասնատուած արտադրութիւններ են: Կ'առնեմ Զօպանեանի պարագան, որովհետեւ «պատմաբանը», առիթով, որեւէ բան ապացուցանելու համար Զօպանեանի հեղինակութեան կ'ապաւինի: Այսպէս՝ կեանք եւ Արուեստ տարեգրքի մէկ հարցազրոյցին Զօպանեան կ'ըսէ. «Այսօր, ուրեմն, մեր գրականութիւնը կը զարգանայ թէ Հայաստանի եւ թէ գաղութներուն մէջ, ու կը զարգանայ երկու տարբեր ուղղութիւններով, Հայաստանի մէջ համամարդկային ընկերվարական խտէալէ մը առաջնորդուած, օտար երկիրներու մէջ ազգայնական ոգիի մը գերակշռութեամբ բնորոշուած, Հայաստանի մէջ՝ զօրեղ ու միակողմանի, գաղութներուն մէջ՝ աւելի ազատ ու այլ[illegible] մերթ

Fonds A.R.A.M

խկութեամբ աւելի ցեղային, գոյներով աւելի հայկական (ինչ որ գաղութին մէջ հայ ազգային գրականութեան մը անհնարութեան թէզին նոր ու հզօր հերքում մըն է)» (Գ. Տարի, 1933, էջ 52, եւ ոչ՝ էջ 49)։ Ահաւասիկ նոյն հատուածը՝ ըստ Գ. Սեւանի. «Այսօր մեր գրականութիւնը գաղութներու մէջ կը պարզանայ... աւելի ազատ ու այլազան, եւ նոյնիսկ մերթ՝ խկութեամբ աւելի ցեղային, աւելի հայկական։ Ինչ որ գաղութի մէջ հայ ազգային գրականութեան մը անհնարութեան թէզին նոր ու հզօր հերքում մըն է» (էջ 217)։ Հասկնալի է որ խնդրոյ առարկայ չեմ դարձներ յապաւումի սկզբունքը, երբեմն անհրաժեշտ, բայց հոս ան գրաքննութեան համարժէք է։ Զօպանեան բաղդատական մը կ'ընէ գաղթահայ եւ սովետահայ գրականութեանց միջեւ, մէկը աւելի ազգային նկատելով, իսկ միւսը՝ համամարդկային ու միակողմանի։ Գրաքննութիւնը կը սկսի, երբ տուեալ մէջբերումով Զօպանեանի խօսքը կը դառնայ միատարը, իր մէկ այլ եզրին ընդլումով։ Եթէ ընթերցողը դիմէ Զօպանեանի էջերուն, հոն կը գտնէ բազմաթիւ նմոյշներ Զօպանեանի կեցուածքի անմիատարրութեան, բարդութեան, ըսենք անոր «քննադատական հայրենասիրութեան». «Պատերազմէն ի վեր ունինք Արեւելեան Հայաստանի մէջ փոքրիկ հայ Պետութիւն մը, ուր մեր ազգային մշակոյթը սկսած է նոր ձեւով մը ծաղկիլ. բայց այդ Հայաստանը թէ իր փոքրութեան եւ թէ իր մէջ տիրող ռէժիմին պատճառով չի կրնար օտար երկիրներ ցրուած հայ ստուար զանգուածները եւ անոնց մէջ գտնուող մտաւոր բոլոր ուժերը իր հողին վրայ հաւաքել» (նոյն տեղ, էջ 52)։ Իսկ աւելի անդին. Ան (Խորհրդային Հայաստանի մեր գրականութիւնը) ունի առաւելութիւններ հայրենի հողին վրայ ապրող մեր ժողովուրդի ստուարագոյն զանգուածի ծոցին մէջ արտադրուելու, կառավարութեան լուրջ ու մեթոտիկ օգնութիւնն ըստանալու եւ ստուար հասարակութենէ մը կարդացուելու, բայց եւ ունի անպատեհութիւնը՝ մտածման ազատութեան պակասով՝ իր բազմակողմանի ու լիակատար զարգացումը գտնել չկարենալու...» (էջ 55)։ Զօպանեանի կրկնակ «բայց»երը այդ խօսքը կը դարձնեն աւելի լայն ու նուրբ քան մեկնաբանի միակտուր վճիռը։ Փաստօրէն Զօպանեան, իբրեւ գրական

Գրեց՝

Գ. ՊՐԼՏԵԱՆ

ստորոգութիւն է որ կը գործածէ մէկ կողմանին ու բազմակողմանին, որոնց չի պակսիր անշուշտ, քաղաքական յղումը։ Գ. Սեւան կ'անդամահատէ գրութիւնը եւ կրողը, դատողը կը վերածէ հայրենասիրական ուղղափառ քարոզիչի (4)։

×

Հայրենասիրութիւնը, մէ՛կ ձեւով հասկցուած և մէկ ուղղութեամբ գացող, լաւ մը պարզացուած, կը դառնայ գլխաւոր, թերեւս միակ թեման, միակ գրական չափը, որով կը չափուի ամէն ինչ։ Հասկնալի է ինչու Շահնուր կը դառնայ «Սփիւռքում հայ ժողովրդի գոյութեան յարատեւման համար պայքարող մարմիկ» (128), կորանցնելով իրեն յատուկ, իր արտադրութեան յատուկ բազմակողմանիութիւնը։ Գլուխ – գործոց մըն է Ուրուագծերը-ի երկրորդ գլուխը, գրեթէ ամբողջովին Ֆրանսահայ գրականութեան յատկացուած, ուր Սփիւռքին կը վերադարձուի (օ՛ հեգնանք) ինչ որ ըՍփիւռքը «գիտէ». սպիտակ ջարդ, այլասերում ,օտարացում, ուծացում, եւայլն (109)։Անշուշտ,Նահանջըին տրուած մեկնաբանութիւնը մե՛ծ նորութիւններ կը բովանդակէ։ Նախ՝ հոս ալ Գ. Սեւան կը մոռնայ առնուազն համալսարանէն սորված «տիալեքտիքայի» դասը, մարքսեան զեղագիտութեան այբենգիմը, եւ ամէն տեղ հերոսները կը նոյնացնէ Շահնուրին, «հեղինակին», որը իր կարգին կը վերածուի «դրական հերոսի» (117)։ Մեծ հայրենասէրի։ Պիտակներ, պիտակներ։ Նեղացուցիչը հայրենասիրութեան չարաշահութիւնն է, անոր վերապրուած ամբողջ ծրագիրը։ «Նորութիւնը» Լոխումին տրուած բացառիկ կարեւորութիւնն է, հասկնալի նաեւ, երբ դիտել տանք որ յիմարութեան ընթացքին Շահնուրի հերոսը կը պոռայ նոյն յանկերգը. «Հոր-ցընենք ճահիճները...»։ Այս տղան, որ ամէն տեղ Հայ ու հայերէն կը փնտռէ, հաշիշ կը ծխէ եւ կը հասնի խենթութեան դռներուն, կը ստանայ շատ բարձր գնահատանք։ Գ. Սեւան, առանց ծիծաղի՝ կը գրէ. «Սփիւռքահայ սերունդների համար Լոխումը դարձաւ հայրենասիրութեան խորհրդանիշ, հայրենի կարօտ...» (117) եւ «պարտութեամբ՝ յաղթանակած» հերոս (նոյն)։ Նման գնահատում իր կարգին որոշ «ախտաբանական» եզր մը ունի, ըստ իս, երբ չանդրադառնար թէ Լոխումի մենամարտութիւնը թերեւս նոյնքան վտանգաւոր է որքան «ճուլումը»։ Շահնուրի վէպին մէջ՝ Լոխում ունի որոշ պաշտօն օտարութիւն / Հայութիւն հակադրութեան տեղադրումին մէջ։ Անով կը թելադրուի, թէ օտարի ամբողջական մերժումը մեզ կը տանի իրականութենէն խզումին, այսինքն՝ խենթութեան։ Ի հարկէ Լոխումի հայրենասիրական խորհրդանիշի վերածումով, հայրենասիրութիւնը իր կարգին կը վարակուի այդ խենթութենէն։ Ահա ուր կը հասնի Գ. Սեւանի «անհեռանկար» մեկնաբանութիւնը։

Մեկնաբանը թեմաներու երեք յաջորդական փուլեր կը գծէ, ըստ յառաջդիմութեան զեղագիտութեան։ Եթէ կարօտի գրականութիւնը գրական է սկիզբէն, բլլալով «հայրենի հողի» փառաբանանքը, Նահանջը-ի երգը կ'երթայ քայլ մը անդին, իր հայրենասիրութեան պայքարին մէջ։ Երրորդ փուլը կը հանդիսանայ «կոմունիստի տիպարին» մուտքը։ Այդ տիպարն է որ «կարող էր միայն ցցուել այդ խեղանդամող, այլասերող, ուծացող գլանի տակից» (129)։ Եւ ի հարկէ կը տողանցեն Ա. Անդրէասեանի, Լասի հերոսները, Շուշանեանի Սիրոյ եւ Արկածի Տղաք-ը, ոտանաւորի գետնին վրայ՝ Մանուշեան ու Սեմայ, նոյնիսկ Բ. Թօփալեան։ Իսկ «կոմունիստ տիպարի» փայլուն հեռանկարն է փոդփոդենէլ հայրենասիրութիւնը։ Մեկնաբանը, Շուշանեանի Սիրոյ եւ Արկածի տղաք-ը, կ'ենթարկէ իսկական հարթացումի աշխատանքին, ուրուն չնորհիւ գրական երկը կը դառնայ իսկական քարոզչութիւն, առանց որեւէ իւրայատկութեան։ Նման աշխատանքի դիմաց կարելի է միայն լռել եւ լռովի թելադրել որ Լասի այնքան ուռեցուած «Հարցականի Ուղիներով»էն մասեր տրպուած են... «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, այսինքն՝ «յոռետեսութեան» միջավայրին մէջ (5)։

Իր այս ընթացքով՝ Ուրուագծերը շնական արեւելումով մը կը դիմէ դէպի «Վերածնուած հայրենիք»ը, կարծես ըՍփիւռքահայ գրականութիւնը իր կարգին իրագործած ըլլար... Գ. Սեւանի հայրենադարձութիւնը։ Այդ գլուխին մէջ՝ ի մի կը բերուին Սփիւռքահայ ոտանաւորին բոլոր հայրենասիրական տեսակները, Վահեանէն մինչեւ Ժ. Ցակոբեան, մինչեւ Ա. Ծառուկեանի «Թուղթ առ Երեւան»ը։ Հետաքրքրական է աչք մը նետել այդ էջերուն վրայ եւ Օշականի յառաջաբանին՝ Ծառուկեանի բանաստեղծութեան (Վկայութիւն մը) նկատելու համար, որ Գ. Սեւան անկարող է գրական առարկան մտածելու, անոր մէջ ըսուածէն եւ իր կողմէ աւելցուած քարոզչութենէն անդին երթալու։ Ամէն տողի մէջ, էջի, մեր հեղինակը կը մոռնայ էականը. այն որ ի վերջոյ կարդացուած գիրքերը գրուած են, այսինքն՝ իրականութիւնը չեն։ Գրուած են եւ պէտք է պիտնալ թէ ի՞նչ է անոնց տեսակարար կշիռը, ի՞նչ է անոնց բերածը մեզի, այսօր, անոնց հաւանական հարստութիւնը։ Պարզ քարոզչական ճարպիկութիւնն է որ Մանուշեանը կը դարձնէ բանաստեղծ մը, զինք չորրորդականէն կ'անցընէ առաջնակարգի մակարդակին (Սարաֆեանի)։ Հոն ուր ըսուածը կը պահուի տողերուն տակ, ուր գրութեան իսկական վերանորոգումի փորձեր կան (Թօփալեանի Արեւագալը, Սարաֆեանի Անջրպետի մը Գրաւումը, Տեղատուութիւն Մակընթացութիւն-ը), այնտեղ Գ. Սեւան մեծ բարեբախտութեամբ մը կը լռէ։

Վերջապէս Սփիւռքահայ գրականութիւնը «հայ գրականութեան ամբողջական, անքակտելի եւ կարեւոր մաս» նկատելու գովելի առաջադրանքը (ինչու, հակառակ պնդումնե՞ր կան) Ուրուագծեր-ին մէջ կ'առնէ սովորական ճամբան։ Արդարեւ՝ որպէսզի Սփիւռքահայ գրականութիւնը մաս կազմէ «ամբողջական» հայ գրականութեան անհրաժեշտ է կապեր գտնել։ Այդ կապերը «ազդեցութիւն» յղացքով կու գան։ Որովհետեւ խորհրդայնացման առաջին տարին կոչ մը ուղղած է աշխարհի բոլոր Հայերուն, Թումանեան կը դառնայ անշուշտ Սփիւռքահայ գրականութեան վրայ ազդող դէմք. «Այդ շրջանի վրայ իր խոր ազդեցութիւնն ունեցաւ հայ հանճարեղ գրող Ցովհ. Թումանեան։ Թումանեանի անուան հետ է կապուած առաջին անգամ հայրենիքից դէպի Սփիւռք ղցուած այն «ոսկէ կամուրջը» որ տուեց իր կենարար պտուղները» (16)։ Եւ մեր հեղինակը Համաստեղի եւ Կ. Զարեանի եռին պիտի տեսնէ «հանճարեղին» ազդեցութիւնը (Երեւանի մէջ, եւ այժմ նաեւ Սփիւռքի մէջ որոշ գրողներ կան որոնց անունը կը յայտնուի միշտ «տաղանդաշատ»ին ու «հանճարեղ»ին կցուած, գրեթէ մոգական նախադասութեան մը մէջ, ինչպէս ըլլալու էին կրօնական կարգ մը տարազներ)։ Այսպէս՝ Համաստեղ ինքնակենսագրութեան մէջ կը գրէ, թէ պատանութեան տպաւորած են զինքը ուսուցիչը՝ Թլկատինցի, Զարդարեան, Դ. Վարուժան, Սիամանթօ, Բաֆֆի, Ամարոնեան, Իսահակեան եւ Շիրվանզադէ (էջ 48)։ Ոչ մէկ խօսք կամ ակնարկութիւն Թումանեանին։ Արդ՝ Գ. Սեւան անուններու թուումի հեշտասիրութեան մէջ անդա՛ղար՝ «հանճարեղին» անունը կը սահեցնէ։ Ո՞ւր է աղբիւրը ասոր, եթէ ոչ Զօպանեանէն եղած մէկ մէջբերումին (էջ 48 – 50)։ Զօպանեան անշուշտ, ազդեցութիւն չէ որ կը տեսնէ, այլ Համաստեղի գործին տեղը կ'որոշադրէ աւանդութեան մը մէջ։ Պարոն Սեւանի համար ասիկա առիթ է նրբութիւնը անտեսելու, Համաստեղը կապելու Թումանեանին, մինչ մէկդի կը ձգէ Շիրվանզադէին եղած բացայայտ յղումը։ Մեկնաբանը նոյն ատեն կը մոռնայ Թլկատինցիին դերը եւ անոր ի յայտ բերած «գաւառական գրականութիւն» յղացքը, ուրկէ կը սերի «Հայաստանեայց գրականութիւն»ը փառաբանուած Մեհեան ամսագրին մէջ (ուր սկսած է գրել Ց. Մնձուրի)։ Գ. Սեւան փոխանակ գրական հոլովոյթները ներսէն դիտելու, գրողները արձանագրելու անոնց մէջ, զանոնք հասկնալու նախ իրենք իրենցմով, յետոյ գիրքերը ղեկավարող օրէնքներով՝ կ'ապաստանի «ազդեցութիւն» բառին։ Բայց ոչ մէկ ազդում կ'ապացուցանէ, այլ կ'արտադրէ միայն ու միայն ընդհանուր խառնակութիւն մը։ Անշուշտ Գ. Սեւան «ազդեցութիւն» ըսելով կը հասկնայ մէկ ուղղութեամբ գացող եղանակաւորում, անդիտանալով որ անիկա բաւական բարդ ու բազմադիմի գործունէութիւն մըն է։ Տափակութիւն է ըսել, որ գրողները իրենց նախասանունդը կ'առնեն հոն ուր կը գտնեն, բայց նաեւ կ'ընտրեն, կը պատշաճեցնեն։ Հետեւաբար գրականութեան պատմութեան մէջ ազդեցութիւնը չերթար միայն վերէն վար, հիներէն նորերը, այլեւ վարէն վեր, ներկայէն անցեալը, «հինի» վերընթերցումով ու մեկնաբանութեամբ։ Ի զուր է նման նրբութիւններ փնտռել «պատմաբանի» մը մօտ որ չի տեսներ Արեւմտահայ Գրականութեան մեծաշուք դերանը Սփիւռքահայ գրականութեան մէջ, բայց կ'ուզէ հոն տեսնել ռուսական ու սովետահայ գրականութեանց շիւղերը։ Ինչո՞ւ ոչ, պայմանաւ որ երեւոյթին բոլոր հանգամանքները նկատի առնուին, գրական կենդանի «պրոցէսին» մէջ։

Այլեւս կարելի է միայն կասկածիլ, որ Ուրուագծերը գրականութեան պատմութիւն մըն է։ Հոն գրականութիւնը պարզ առիթ մըն է, տեսակ մը հեռաւոր հորիզոն կամ տեքոր, որուն առջեւ կը մենախօսէ նոյն ու մի, ծուռ ու շատախօս հայրենասիրական ճառը, ներայատօրէն տրուող իբրեւ «քաղաքական ուղղութիւն»։ Ինչ որ թէ՛ քաղաքական մտքի, թէ՛ գրականի ամբողջական սնանկութիւնը կը նշէ։ Ան է որ գրողներն ու գործերը կը բաժնէ երկուքի, կը բաշխէ գովեստ ու պարսաւ, իբրեւ յաւիտենական ճշմարտութիւն։ Սորվուած շեմաներով աշխատող «պատմաբանը» կը տառապի խորքին մէջ սորվածը չկարենալ ընդլայնելու անկարողութենէն. ասկէ՝ անհանդուրժելի հանող ապաւինումը ասոր կամ անոր, կարեւոր թէ անկարեւոր հեղինակութեան։ Ուրուագծեր-ը ոչ միայն գրականութիւնը դիտելու նոր եղանակ մը չի բերեր – ինչ որ շատ բան պահանջել պիտի ըլլար «դիտաշխատողէն – այլեւ ոչինչ կը յայտնաբերէ Սփիւռքահայ գրականութեան առաջին քառորդ դարէն։

Այնքան անհրաժեշտ՝ Ուրուագծեր-ը դժբախտաբար ուրուագիծ մըն ալ չէ, որ գործածելի ըլլար զուտ ուսուցողական նպատակներու։ Առարկայական, եթէ կարելի է, չոր ու ցամաք, ճշգրիտ (6), ուղղամիտ, «ընդհանրացնող ուսումնասիրութիւնը» տակաւին կը պատկանի ապառնիին։

---

(1) Տարրանջատումի, խորքին մէջ զըտումի ու գրաքննութեան, ուրիշ ազդակ է ձեռնարկին երկփեղկումը։ Գ. Սեւան կը խոստանայ 1945 – 1980 ժամանակաշրջանը ուսումնասիրել երկրորդ հատորով մը։ Որով գրողի մը յետագայ գործը կ'անջատուի նախորդէն։ Այսպէս՝ Համաստեղի *Անձրեւ*-ը կը կտրուի *Սպիտակ Ձիաւոր*-էն, Շահնուրի *Նահանջը*, *Բաց Տոմար*-էն, Որբունիի *Փորձ*-ը վիպաշարքի յաջորդ հատորներէն։ Հասկնալի է որ «պատմաբանը» չուզէ գրութիւններու համակարգային ընթերցում ընել, բայց նման խիստ երկփեղկումի հետեւիլ համարժէք է հետեւականութեան եւ գրական գործերու կոտորակումին։ Մեթոտի գետնին վրայ՝ կիտականութեան։

(2) Հարց է թէ ինչո՞ւ մեծ մասը Երեւանի մէջ մշակուող «պատմութեան» ու գրականագիտութեան «մարքսեան» բառապաշարը կը կրկնէ, առանց մեթոտը նուաճելու եւ իրագործելու։ Որով «բաղաքականը», տնտեսականը, «սոցիալականը», հոգեբանականը կը դառնան պարապ ու անբովանդակ ստորոգութիւններ։

(3) Ընթերցողին կը խնայեմ այլ նը – մոյշներ Հոկտեմբերեան արշալոյսը գովաբանող, որոնք որոշ մամուլի մը առանձնաշնորհեալ կալուածն են։ Ընթերցողը կը յղեմ գրքի 27 – 36 էջերուն։

(4) Վերջին տարիներուն՝ Զօպանեանի արխիւին ու նամակագրութեան գործածութիւնը դարձած է գրեթէ «օրակարգի» հարց։ Այսինքն՝ չափազանց ու զեղծումի հասնող։ Հասկնալի է ինչո՞ւ վերապահ ըլլանք անոր առջեւ։

(5) Կ. Զարեանի «նակատագիրը» այս գրքին մէջ ուսանելի է ինքնին։ *Տատրագոմի Հարսը* երկար «վերլուծումէն» վերջ բոլորովին լռութեան կը մատնուին Զարեանի նամբորդական նօթերը (*Անցորդը եւ իր ճամբան*) եւ վէպերը (*Բանկօսպը եւ Մամութի Ոսկորներ*, *Նաւը Լերան Վրայ*) որոնք գրուած ու տպուած են 1945-էն առաջ, բայց... «Հայրենիք» ամսագրին մէջ։ Հայրենասիրական դատարկաբանութիւնը չէ կրցած դեռ ներգրաւել այդ գիրքերու բովանդակութիւնը։

(6) Ցիշատակեմ քանի մը սխալներ.– Որբունիի առիթով կը կարդանք. «իսկ եօթանասունական թուականներին լը – բացուեցին «Հալածուածների» մնացած հատորները. Ազատութիւն Բանտարկեալ, Տարօրինակ Օր մը, Ասֆալտը» (130)։ Այս տեղեկութիւնը հիմնովին սխալ է անշուշտ, որովհետեւ առաջին վէպը Որբունի բնաւ հատորով չէ հրատարակած, որովհետեւ չէ գրած։ Այդ խորագիրով հատուած մը միայն լոյս տեսած է *Անահիտ*-ի մէջ, ...երեսնական թուականներուն, «վէպ» ենթախորագիրով։ Իսկ *Տարօրինակ Օր մը*-ն պարզապէս նախկին անունն է *Սովորական Օր մը*-ին (1974)։ Կ'ենթադրեմ որ սխալին աղբիւրը *Պատմուածքներ* հատորի հրատարակելիներու ցանկն է։ Նոր չէ այս սովորութիւնը խոստացուածը իբրեւ իրագործուած տեսնելու եւ յայտարարելու։ Այլ տեսակի սխալ, Շահնուրի պարագային. «Ցետագայում լոյս է տեսնում *Զոյգ մը Կարմիր Տետրակ*, Պէյրութ, 1967, *Բաց Տոմար*, Փարիզ, 1971, *Կրակը Կողքիս*, Փարիզ, 1973, հատորները, որոնց մէջ տպուած են Շահնուրի հին ու նոր յօդուածները, հրապարակախօսութիւնը» (էջ 110 – 111)։ Հեղինակը տեսա՞ծ է այս հատորները, որոնց բովանդակութիւնը «հրապարակախօսութիւն» կը նկատէ։ Հրապարակախօսութի՞ւն են Թէոդիկի վերաբերող յուշագրութիւնը, եւ միւս հատորներու արձակ բանաստեղծութենէն մինչեւ պատմուածք գացող գրութիւնները։

Fonds A.R.A.M

(Շար. Ա. էջէն)

Այս հատուած – մէջբերումը, Քիւրքճեանի յօդուածին առաջին սիւնակէն քաղուած, հայճեպ եւ անուղղակի կ'անցնի երկու թիրախներու մօտէն, ՀԳԲ–ի ու անկախ մտաւորականութեան քովէն – մի հարուածելով: Նշմարել թէ ի՛նչպէս Քիւրքճեան ԿԸ ՍԵՓԱԿԱՆԱՑՆԷ ՀԳԲ–ի եւ անոր համակիրներու ուղղած մեղադրանքը՝ ՀՅԴ–ի եւ հայ դասական ուրիշ կուսակցութիւններու հասցէին: Արդարեւ, ընդհանրապէս ՀԳԲ–ը (որուն անդամներու մէկ կարեւոր մասը կը բաղկանայ յուսախաբ Ջաւարեանականներէ եւ նախկին Դաշնակցականներէ) կը մեղադրէ ՀՅԴ-ն, իբրեւ գլխաւոր պատասխանատուն՝ յետ – Եղեռնեան «անպատմութիւն մեր վաթսունամեակ»ի գոյութեան: Ընթերցողը կրնայ հաստատել որ Եանիկեանէն ետք՝ կրաւորական ու անզէն գործունէութիւն մը կամաւոր մերժողներուն առաջինները եղան ՀԳԲ–ի մարտիկները, մինչ պաշտօնական ՀՅԴ-ն գործօն եւ ազդու կերպով ստանձնեց իր պատասխանատուութիւնները՝ երբ լիբանանեան պատմութիւնը եւ իր դէկավարներու նախկին ֆաշիստ գործակիցները պարտադրեցին այդ ստանձնումը: Նման խօսքով երբեք պիտի չուզէի ըսել, որ անարժէք եղան ՀՅԴ-ի եւ իր մարտիկներու զոհողութիւնները, – Քիւրքճեանի անոնց յիշատակին ուղղած խօսքերն ու կարծիքները կը բաժնեմ լիօրէն: Հոս կ'ընդգծեմ միայն որ Քիւրքճեանի յօդուածը՝ իր գլխաւոր նպատակէն անդին թաքուն օրակարգ մըն ալ ունի, – մարտիկներու յիշատակը օգտագործել՝ ուրիշներու հետ հաշիւներ մաքրելու համար: ՀԳԲ–ի հաշիւը շատ արագ կը մաքրէ, անոր զլանալով որեւէ գովեստ՝ իբրեւ «պատմական գործօնի իր դերին վերադառնալու որոշ անհրաժեշտութիւն» զգացող կազմակերպութիւն: Ապա՝ կարգը կու գայ մտաւորականութեան, գոնէ ա՛յն մտաւորականութեան, որուն մասնիկ չի նկատեր ինքզինք՝ անժխտելիօրէն մըտաւորական Քիւրքճեանը:

Այս մտաւորականութեան հասցէին ուղղուած ամբաստանութիւններն ու նախատինքները քիչ մը պղտոր ու անկապ են: Նախ՝ կը գրուի թէ ան կը յաւակնի Սփիւռքահայութեան «մտածող ուղեղ»ը ըլլալ: Աւելի արդար ու հաւասարակշռուած պիտի ըլլար Քիւրքճեան եթէ գրէր՝ որ այդ մտաւորականութիւնը չընդունիր որ միայն կղերականներ, կուսակցապետեր եւ ջոջեր ըլլան Սփիւռքահայութեան «մտածող ուղեղ»ը: Կը փորձէ ինքզի՛նքն ալ պարտադրել՝ մամլոյ սիւնակներուն, գրքերու եւ երբեմն դըպրոցներու մէջ: Անբնական կամ անիրաւ բան մը չկայ հոս:

Շարունակելով, Քիւրքճեան կ'ամբաստանէ այս անանուն մտաւորականութիւնը, (որուն հասցէն, սակայն, անընթեռնելի չէ) իբրեւ պատմութեան դասերը մերժող: Կը գրէ, – «Հիմակուհիմա այնքան ալ «դաս հանելու» տրամադրութեան մէջ չենք երեւիր: Անդրադառնալով միա՛յն «մտաւորական» ճակատի ելոյթներուն, կարելի է նշել, որ բաւական հեռու ենք նման տրամադրութիւններէ: Փաստ՝ այն ալիւրը, որ վերջերս կ'աղան մեր մտաւորականներէն ոմանք՝ յանուն մտաւորականի ուրոյն, առանձնաշնորհեալ օրինավիճակին: Իտէալիստ, Նէչչէական «գերմարդ»ը յիշեցնելու աստիճան իրականութենէ կտրուած այսպիսի յայտարարութիւններու դէմ, միւս կողմէ ուրիշներ բարձրաձայն կ'արտասանեն ժողովրդավարութեան հանգանակը՝ առաջին յօդուածէն մինչեւ վերջինը գոց սորված. եւ կը ստանանք… խուլերու խօսակցութիւն»:

Ցաւակ չէ թէ որո՞ւն ջաղացքին մէջ ի՞նչ ալիւր կ'աղան այն մտաւորականները, որոնք Քիւրքճեան վարժապետի «հանած» դասերը չեն հաներ, գուցէ անոր համար որ իրենց մտային հորիզոնը Պէյրութով չէ սահմանափակուած (եւ նոյնիսկ, ակամայ, չի կրնար ընդգրկել Պէյրութի վիճակը, որ բաւական անմատչելի է դուրսը ապրողին): Ամբաստանագիրը կը խօսի մտաւորականի «ուրոյն, առանձնաշնորհեալ օրինավիճակի» մասին: Ցաւակ չէ ինծի թէ ո՞րն է այն առանձնաշնորհը՝ որուն կ'ակնարկէ Քիւրքճեան, – արդեօք ո՞ր մեծածաւալ թերթի սիւնակներուն կը տիրապետէ այս մտաւորականութիւնը. ո՞ր եկեղեցիներու գ ա ն ձ ա ն ա կ ի ն. ո՞ր դըպրոցներու հոգաբարձու մ ա ր մ ն ի ն. ո՞ր ակումբներու վարչականին: Միակ առանձնաշնորհը՝ զոր կը պահանջէ անկախ սփիւռքահայ մտաւորականը՝ ինքզինքը եւ իր մտածումները ազատ ու անկաշկանդ արտայայտելու մենաշնորհն է, – իրաւունք մը՝ առանց որուն ան կը դառնայ մտաւորական – խօսնակ կամ մտաւորական – պաշտօնեայ, – հասկնալի դիրք ու պաշտօն, սակայն ոչ պարտադրելի ամէն մտաւորականի, կամ պահանջելի՝ ամէն մտաւորականէ:

Ինչպէս կ'երեւի, այս պահանջքը սփիւռքահայ մտաւորականը կը վերածէ «իտէալապաշտ գերմարդ»ի եւ ոչ իրապաշտ մարդու: Ես ալ կը կարծէի որ մենք ոչ գերմարդ ենք, ոչ ալ ասպետ, այլ հասարակ Հայեր՝ որոնցմէ ոմանք կը գրեն հասարակ (իմա՝ զուրկ կուսակցական յանձնառութենէ) հայ մտաւորականներուն իր սիւնակները բաց պահող թերթի մը մէջ:

Շարունակելով վերլուծումը այս ամբաստանագրին, կը տեսնենք որ մինչ այս «մտաւորականներէն ոմանք» գերմարդ են, դեռ ուրիշ մտաւորական «խուլեր» «բարձրաձայն կ'արտասանեն ժողովրդավարութեան հանգանակը»: Ի՞նչ համարձակութիւն, ի՛նչ անպատկառութիւն, հանդէպ հօրենական եւ գուցէ կուսակցական արժանիքներու, վերջապէս՝ նուիրագործուած հեղինակութիւններու: Վա՜յ քեզ քաղաք. հապա՞ եթէ օր մը այս գերմարդ – մտաւորականները համարձակին հաստատել, Վազգէն Շուշանեանի պէս, որ այս մտաւորականութեան ժողովրդավարութիւնը «յեղափոխական կարգապահութիւն» է, եւ որ ան «պէտք է ըլլայ անգութ բայց արդար, չժպտի ղեկավարին ու չճնշէ միայն չարքային» (Մարտկոց, Թիւ 1, Սեպտ. 11, 1932, էջ 2): Հապա՞ եթէ օր մը ժողովրդավարութեան հանգանակը գոց սորված այս մտաւորականները Մեսրոպ Գուլումճեանի պէս գրեն թէ «մենք անցնող քսանամեակի հաշիւները կը պահանջենք», ոչ թէ դրամի, այլ «ապիկար ղեկավարութեան… աններելի սխալներու, քաղաքական արկածախնդրութեանց»: Հապա՞ եթէ այս ժողովրդավարութեան ախտով վարակուած մտաւորական մը Մեսրոպ Գուլումճեանի պէս գրէ, – «մենք գաղափարական հաշուետուութիւն կ'ուզենք»: (Մարտկոց, Թիւ 2, Սեպտ. 15, 1932, էջ 1):

Զըլլար: Ամբարտաւան մտաւորականները դասի մը պէտք ունին, ու այս դասը կը փորձէ տալ Քիւրքճեան, այն գըրութեամբ՝ որ նկարագրեցի արդէն, – հերոսութեան վերլուծումով ու մերժումով: Այլ խօսքով, յատկանշական է որ Քիւրքճեանի յօդուածը, որուն կեդրոնական մասը կը գրաւէ համեստ լիբանահայ մարտիկներու մասին գովելի գրութիւն մը, նաեւ կը պարունակէ բոլորովին տարբեր նիւթ – թիրախներու ուղղուած ուրիշ հարուածներ: Ի վերջոյ՝ ինչո՞ւ սկսիլ նման յօդուած, մտաւորականներու հասցէին ուղղուած (արդէն – մէջբերուած) մեղադրանքներով: Ցաւակ կը տեսնենք պատասխանը՝ երբ կը կարդանք նոյն յօդուածին վերջին երկու սիւնակները, ուր նորէն մէջտեղ կը հանուի արդէն – խոշտանգուած «գերմարդ»ը հայ մտաւորականը: Կը գրէ Քիւրքճեան, –

«Զմոռնանք մեր «մտաւորականները»: Անոնք ալ դասի կարեւոր բաժին մը ունին քաղելիք քաղաքացիականի այս երեւոյթէն՝ այս տղոց անսեթեւեթ, համեստ ու գերագոյն նուիրաբերումէն: Կը հասկցուի՞մ կեցուածքիս մէջ, առանց թ ի ւ ր ի մ ա ց ո ւ թ ե ա ն, առանց այս կամ այն պիտակին արժանանալու, եթէ պնդեմ թէ, մանաւանդ անցնող վեցեօթը տարիներու մեր փորձանք ու փորձառութիւններէն ետք, անհեթեթ է առաջնահերթութիւն տալ մարդկային գոյութեան այս կամ այն ոլորտին, գրիչին կամ բահին, մտքին կամ բազուկին: Եւ եթէ յայտնեմ, մասնաւորաբար, թէ ջուր ծեծել է, հրեշտակներու սեռին մասին վիճաբանելու բիւզանդական մարզանք է՝ փաստարկումը ինչ – որ մտաւորականութեան մը հասարակական ղեկավարող դերին: (Ընդգծումը՝ Խ. Թ.): … Ի՞նչ է մտաւորականութիւնը. ո՞վ է մտաւորական: Զեմ գիտեր. չեմ ճանչնար կենդանաբանութեան դասագիրքերու կողմէ թերեւս մոռցուած կենդանական այս տեսակը: Հաւատալով հանդերձ մտքի առաքելութեան՝ մարդկային ամբողջական ու ներդաշնակ գործունէութեան մը ոլորտին մէջ, մերժելով պէտք է մերժել պիտակումները, արուեստական դասակարգումները, սթերէօթիփ–ի կերպարները, ինչպէս քիչ առաջ Հերոսի՝ հոս ալ Մըտաւորականի քաթեկորիան…: Սքիզոֆրենիք «մտաւորական» մը յեղաշրջումի երեւոյթ է, այնքա՛ն ծանրակշիռ՝ որքան անուղեղ «դիւանակալ» մը կամ մկանապաշտ ու մոլեռանդ «հերոս» մը»:

Կ'արժէ սեւեռիլ Քիւրքճեանի ստորոստումներուն վրայ, այս երկար մէջբերումին մէջ: Իր հիմնական նպատակը գովելի է, կը մերժէ մարդկային, անձնական հարուստ իրականութիւններ սահմանափակել, սթերէօթիփ–ի վերածել՝ պիտակի մը տակ, մանաւանդ «հերոս» կամ «մտաւորական» պիտակներուն տակ: Միայն թէ նորէն՝ ամբաստանեալները մտաւորականներն են: Անոնք են որ կը հակադրուին «անսեթեւեթ ու համեստ» մարտիկներուն, եւ այսպէս՝ անցողակի կերպով, կը «հաստատուի» մտաւորականներու «սեթեւեթ» անհամեստութիւնն ու գոռոզութիւնը: Իսկ թէ Սթերէօթիփեր չսիրող յօդուածագիրը ապա կ'ակնարկէ մտաւորականութեան «բիւզանդական մարզանք»ներուն (կը յիշէ՞ք այդ Բիւզանդացիները, չէ՞, – իրենց աստուածաբանական նրբութիւններով Անին ու Պոլիսը կործանեցին եւ հիմա՝ զանոնք յատկանըշող և «մեր մուխը մարող հարիւրամեայ իտէալիզմը ճարպիկ ծպտումներով… կը շարունակէ իր ճամբան», կու գայ կործանելու Պէյրութը: Ի՞նչ լաւ բան, որ սովորաբար անճարակութեամբ ամբաստանուող մտաւորական իտէալիզմը այս անգամ կը դատապարտուի իբրեւ ճարպիկ):

Իսկ ի՞նչ է այս մտքի մարզիկներու յանցանքը, ի՞նչ կ'ուզէ մտաւորականութիւնը, – «հասարակական ղեկավարող դեր»: Ահա հասանք ընկոյզի միջուկին, խնդրական այն նիւթին՝ որ կը տանջէ Քիւրքճեանը: Երեւի երբ Սփիւռքահայութեան անկախ մտաւորականութիւնը իր կարծիքներն ու քննադատութիւնները կը ներկայացնէ ազատ մամլոյ էջերուն մէջ՝ ան կը դառնայ ղեկավար դեր պահանջող: Ես ալ կը կարծէի թէ այդ մըտաւորականութիւնը՝ ընդունած իր դիւանակալական անկարողութիւնը, ընդունած էր նաեւ իր անկախ քննադատի ու մտածողի ճակատագիրը, առանց ղեկավարական ակնկալութիւններու: Կը փութամ հաստատելու (չեմ կրնար գրչակիցներուս համար խօսիլ) որ ոչ մէկ ղեկավար դիրք ու ոչ մէկ քուէ կը խնդրեմ՝ ոչ մէկ կուսակցութենէ:

Ու վերջապէս, հետեւելով Քիւրքճեանի ստորոստումներուն, կը հասնինք «կենդանական» ու «սքիզոֆրենիք» պիտակներուն: Աւա՜ղ փառացն անցաւորի այդ «գերմարդ»ին, որ չորս – հինգ սիւնակի մէջ վերածուած է այս երկուքին: Երբեմն նոյնիսկ շատ ուսեալ եւ ուշիմ անձեր իրենց բառերը, պատկերներն ու փոխաբերութիւնները կ'ընտրեն անգիտակցօրէն կամ ենթագիտակցօրէն, եւ այդ «ակամայ» ընտրութիւնները պերճախօս են, գրողի բուն նպատակներուն մասին: Քիւրքճեանի ընտրած երկու մաղձաթաթախ բառերը կը ժայթքին եւ ինքզինք «անկախ» որակել համարձակող մտաւորականութեան մը հասցէապիտակ կը դառնան, առանց որեւէ արդարացումի ու բացատրութեան: Հայ մարտիկներու գովեստին կը զուգուի հայ մտաւորականին հ ա ն դ է պ անսահման արհամարհանք մը, որուն հիմնաւորումը չերեւիր այս յօդուածին մէջ:

×

Երրորդ դէպքը կամ զուգադիպութիւնը պատահեցաւ երբ սոյն Սեպտեմբեր – Հոկտեմբեր 1981–ի Հայաստան-ը, օրկան՝ ՀԳԲ–ի: էջ 26ին վրայ, «Թուղթ առ Սալոնային Մտաւորականութիւն» խորագիրը կրող յօդուած մը:

Նորէն ընդհանուր ամբաստանութիւն՝ Սփիւռքեան մտաւորականութեան հասցէին, որ կը մնայ միշտ անանուն, թէեւ ՀԳԲ–ի յօդուածը կը հաստատէ թէ կան մտաւորականներ՝ որոնք «մինչեւ վերջերս… մեր հասցէին ուղղուած քննադատութիւններ կ'ընեն, իբրեւ թէ տեսութիւնը անտեսելով մենք միայն ու միայն գործին կարեւորութիւն կու տանք: Այլ խօսքով՝ արարք պաշտողներ կամ, իրենց լեզուով «բացարձակապաշտներ» ենք»: Քանի որ ասոր նմանող մի քանի խօսքեր գրի առնելու յանցանքը ստիպուած եմ ընդունիլ, մանաւոր սեւեռումով կարդացի յօդուածը:

Հոն, արդարն ու անարդարը իրարու խառնելով, ՀԳԲ–ի գրիչը ցոյց կու տայ մտահոգիչ ինքնագոհութիւն մը: Ըստ երեւոյթին՝ ՀԳԲ–ը կատարած է տեսական լուրջ վերլուծում: Ըստ երեւոյթին՝ ՀԳԲ չի մոռնար թէ «առանց գործի տեսութիւնը չի զարգանար. նոյնպէս ալ հակառակը»: Եւ կ'եզրակացնէ, – «Մեր թելադրութիւնն է մեր «մտաւորականներուն» (ինչո՞ւ թէ՛ ՀԳԲը, թէ՛ ՀՅԴ-ն միայն չակերտեալ գոյութիւն մը կ'արտօնեն ոչ-չարքային այս մտաւորականութեան), որ եթէ իսկապէս մտահոգուած են մեր տեսութեան թերի ըլլալուն (բառերը՝ իրը, Խ. Թ.) փոխանակ մեծամտութեամբ աժան քննադատութիւններ ընելու, թող ցոյց տան մեզի իրենց հասկցած ճիշդ ճամբան: Բայց թող լաւ գիտակցին որ այդ ճիշդ ճամբան գտնելու համար, ինչպէս իրենք կ'ակնարկեն (ընդգծումը՝ իմս, Խ. Թ.) միակ գրաւականը տեսութիւնն ու արարքը իրար կապելն է»:

Ուրիշ յօդուածի մը կը մնայ վերլուծել՝ ՀԳԲ–ի տեսութիւն - արարք կապին հանդէպ ունեցած մօտեցումը՝ որ զայն կը մղէ որոշ սխալ յղացուած արարքներու: Հարցը, հոս, սա է, – ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ընդհանրապէս ձախ հակումներ ունեցող մտաւորական մը «սալոնային» կ'որակուի ու կը զետեղուի այդ քաթեկորիին մէջ, ոչ իբրեւ կենդանաբանական երեւոյթ բայց իբրեւ արհամարհելի անձ, որուն կը վերագրուի խօսքը տեսութեան հետ շփոթող մեկնաբանութիւն: Տխուր երեւոյթ է տեսնել երիտասարդներէ բաղկացած նոր կազմակերպութիւն մը՝ որուն պաշտօնաթերթի էջերը սովորաբար կը մեղադրեն հայ դասական կուսակցութիւնները՝ իբրեւ ճնշող ու մերժողական դիրք ցուցաբերող կազմակերպութիւններ, եւ որոնք ապա՝ կարծես բնազդային դարձած մերժողական ոգիով, կը հերքեն իբրեւ «սալոնական» այն մտաւորականութիւնը, որ կը համարձակի մի քանի քննադատութիւններ ուղղել իրենց հասցէին, մամլոյ էջերուն մէջ:

×

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, մտաւորականութեան հասցէին ուղղուած այս թեթեւ ու ծանր հռետանիի հարուածներէն, եւ մանաւանդ անոնց նո՛յն ամսուան մէջ պատահելու զուգադիպութենէն: Ինչո՞ւ վերագրել սփիւռքահայ կազմակերպութեանց զանազան դժուարութիւնները՝ անկախ մտաւորականութեան: Ինչո՞ւ այս դժգոհութիւններու շարքը ու չըթայազերծուած ցուցմունք – յանդիմանութիւնները: Արդեօք ի՞նչ պէտք է ընէ մտաւորականութիւնը՝ այս մեղադրանքներուն առջեւ:

Ի՞նչ ընենք: Վա՜յ մեզ, որ չենք յարգեր պիզնէս–ի առօրեայ սխրագործութիւնները ու կը գովենք ՀԳԲ–ը, իբրեւ արարքը պաշտողներ (ըստ պահպանողական Ամերիկահայուն):

Վա՜յ մեզ, որ՝ ըստ Քիւրքճեանի չենք որդեգրեր զոհուող մարտիկներու համեստ լռութիւնը, այլ կը համարձակինք թելադրել որ նոյնիսկ ու մասնաւորաբար ՀՅԴ–ի ղեկավարութիւնը պէտք ունի հայ մտաւորականութեան, անոր վերլուծումներուն ու քննադատութիւններուն:

Վա՜յ մեզ, որ ըստ ՀԳԲ–ի, չենք յարգեր խօսքի ու արարքի կապը, ու կը մերժենք հասկնալ թէ խարտեաշ Ֆրանսուհիի մը (կամ Թրքուհիի մը) գլխուն ատրճանակ բռնող թուխ հայ մարտիկի մը նկարը աշխարհի բոլոր թերթերուն ու հեռատեսիլներուն վրայ սփռելը՝ Հայութեան շահերը հետապնդելու նախընտրելի ձեւը չէ: Վա՜յ մեզ, որ կը հաստատենք թէ մտաւորականութեան մէկ գլխաւոր պատասխանատուութիւնն է պնդել՝ թէ տեսութիւն – արարք – վերլուծում տրամախօսութիւն մըն է, որ կրնայ սխալիլ, եւ կրնայ գէշ-մտածուած արարքներու մղել որեւէ կազմակերպութիւն:

Եթէ այս երեքը, – Բարեգործականամիտը, Դաշնակցական յօդուածագիրն ու ՀԳԲ–եան խօսնակը կը հարուածեն սփիւռքահայ անկախ մտաւորականութիւնը, գուցէ արտօնելի ըլլայ մեզի փակել այս յօդուածը՝ թարգմանելով ամերիկեան քիչ – մը – ինքնագոհ բայց ինքնապաշտպանական սա քլիշէով, «Եթէ ատոնք են ամբաստանութիւնները, անպայման բան մը շիտակ կ'ընենք»:

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Հոկտ. 1981, Միտըլթաուն, Քընէքթիքըթ

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
6
DIMANCHE
6 DÉCEMBRE
1981

LE NUMERO 2 F. 50

ՀԱՐԱՁ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Թիւ 56

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
Directrice: ARPIK MISSAKIAN

Tél.: 770.86.60 — C.C.P. Paris 15069-82 E
Fondé en 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա: Տար. 340 Ֆ. - Վեցամսեայ: 180 Ֆ.
Արտասահման: Տար. 400 Ֆ. - Հատը: 2 Ֆ. 50

57ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 15.055 | Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN | 57e ANNÉE — No 15.055

ՊԱՀԵՐ

ՈՉ ԱՒԵԼԻ ՔԱՆ ՄԱՐԴԸ, ՅԱՄԵՆԱՅՆԴԷՊՍ

Քալեց մութին մէջ ու վախցաւ: Պահը ու պատահածը չարունակեցին սարսուռ անցընել մարմնին բոլոր բջիջներուն մէջ: Չհաւատաց, դարձաւ ետին, գլուխը դարձուց ետին ու նայեցաւ, առանց դանդաղեցնելու առաջընթացը: Եթէ ուզէր, այդ էզը կրնար դիտել իր նահանջը ու երդ մը ձօնել այդ նահանջին: Գլուխ – գործոց մը կրնար արտադրել պէպէքի մը չորը փոխելով: Վայրկեան առաջ սա – կայն, պէտք է կորսուէր անոր տեսողութենէն: Ու վստահ էր որ չէր ալ դիտուեր: Եթէ մէկը վրան յարձակէր, պիտի նախընտրէր տալ ամբողջ ունեցածը: Ոտիկան չէր ուզեր: Ի՞նչ հաշիւ ցոյց տար: Ի՞նչ ելք, ի՞նչ մուտք: Ի՞նչ գործ ունէր այդ ասֆալթին վրայ: Ո՛չ, ոտիկան չէր ուզեր: Եթէ ոտիկէին որ խօսի, պիտի ստէր ու չմոռնար սուտը, որպէսզի մնացածը ամբողջութեամբ կառուցանէր այդ միակ սուտին վրայ: Քանի մը քայլ ու ահա զոյգ մը շուք: Իսկական զոյգ մը, բայց նաեւ անոնց կողմէն յայտնաբերուող վախ մը: Ծե – ռուկ մը կ'անցնէր առանց ուշադրութիւն դարձնելու եռուզեռի բոլոր օրէնքներուն:

– Միասին սուրճ մը առնենք:

– Կ'ըլլայ – չըլլար, կ'ըլլայ – չըլլար, դամ – չդամ, դամ – չդամ...

Պատահածը ամբողջ թիւրիմացութիւն էր: Ասիկա կրնար պատմել ամբողջ աշխարհին, մէկ պայմանաւ: Կանխաւ պէտք է հաւատային: Բան մը կար ծնած, անտանելի, անմարդկային երկունքէ մը ետք:

– Քեզի ուիսքի մը ես հրամցնեմ:

Ահռելի ծարաւէ մը բռնուած ճամբորդի մը վերածուած էր յանկարծ: Գաւաթ մը սառ դարեջուր էր առաջարկը: Աստիճաններ կը բաժնէին զինք երկվայրկեաններէն: Ժամացոյց մը, հեռաձայնի խուց մը, կին մը՝ ձերբազատուած իր բոլոր աւելորդաբանութիւններէն ու աւելորդէն: Ու սկսած էին բարձրանալ: Ճամբուն վրայ, տղան հանդիպած էր արձակուրդի արեւով ողողուած պատշգամներու, խորունկ, խորունկ աւազաններու: Քարտէսներու: Ու շարունակած բարձրանալ: Մայրիներ, արմաւենիներ ու շոճիներ կամար կազմած էին անցքին: Կը քալէր կինը կողքին, անիմաստ հպումներով: Պահ մը բախտախաղ կը փորձէին, կը ձանձրանային, կը կորսնցնէին երկուքով ու կը շարունակէին բարձրանալ: Երեւակայութեան մէջ, մէկը կը գրկէր ընկերակիցը, ինչպէս Թենիսի յաղթական մրցաշարքի վերջին մրցումէն ետք: Ցաւիտենական համբոյր մըն էր վարձատրութիւնը: Սպիտակ հագած էին երկուքն ալ: Բայց ինչո՞ւ այսքան անհասանելի տեղ մը դրուած էր դանակը, ինչո՞ւ աւելի վերն էր այդ շիշը: Որոշած էր խօսիլ: Մեծ էր թոքի քաղցկեղէ մեռնողներու թիւը: Ու շատ կը ծխէր կինը: Սիկարէթին ծուխը կը սպաննէր մեղկութեամբ, դաւաճանօրէն: Մատի չնչին մէկ հպումով կրկին լոյս կ'ըլլար ու վերելքը կը շարունակուէր: Հիմա արեւներ ու մայրեր կը նշմարուէին, դունաւոր ու լաւատես: Կամուրջներ: Անուշահոտի սրուակները կ'անհետանային ու պարտէզ մը, առագաստներ ու ձիեր կը յայտնուէին: Կարմիր զգեստի մը քղանցքը կը բարձրանար մինչեւ զիստի մը կեդրոնը ու մրցումի կը հրաւիրէր ձիերէն մէկը:

– Եթէ դամ..

– Չեմ կրնար կանխաւ գիտնալ...

Ժպիտ մը կը ծաղկէր արդիական կարասիներու միջեւ: Մինչ կ'անհետանար կինը, երիտասարդը ազատ կը թողուր հետաքրքրութիւնը: Եղէգէ աթոռներու ու սեղանէ մը անդին, միշտ սեղաններէ անդին, դիրքի նմանող բազկաթոռը փորձութեան բոլոր դռները կը բանար դիմացը: Ո՞ւր գացած էր: Անկիւնի գիրքերուն վրայ բազմած լռութիւնը լրջութիւն կու տար անոնց: Ամէն ինչ դասաւորուած էր բնական կեանքի մը տուեալներուն համաձայն: Հոն կ'ապրէր ան, խոնաւութեան մը մէջ ու անանունութեան: Վերացական գաղափարի մը լարերուն պըլլուած, ամէն տեղ էր ան: Մտածումին ամբողջութիւնը, Աթլասի մը նման, դըրկած էր զայն, ապա ոչ մէկ առիթ յանպատրաստի ելոյթի: Տարաշխարհիկ համ ու բոյր հագած էր յանկարծ հեղուկը անոր ընկերակցութեամբ: Հոն էր, դիմացը, սեւնալու դատապարտուած, կեղուուած խնձորի մը նման:

– Վենետիկի մէջ հարիւր քսան եկեղեցի կայ, Կոթական, Վերածնունդի, պարոf...

– Ահ...

– Զրանցքներուն մեծագոյնը կը կոչուի Մեծ Զրուղի, Կռան Քանալ, Կռան Պուլվարի պէս...

– Ահ...

Խարկուող սուրճի բուրմունք մը պէտք է ըլլար հասածը: Վենետիկը կը վերադառնար աշխարհագրական իր դիրքին, կը վերակազմէր իր ջրանցքները ու կը խմէր կնոջ կենացը: Այլեւս պէտք է խօսէր: Եթէ կարելի չէր նիւթ մը ընտրել, լռութիւնը պէտք է հնչէր առանձին: Երբ աւելի կը խորանար մտերմութեան մէջ, շնչառութիւնը տակաւ կը դառնար դժուար, վիրաբուժական: Վենետիկ կոն – տոլներ ալ կային, կղզեակներ, Իտալացիներ ու Թուրքիստներ: Այո, Թուրքիստներ: Ու անոնք կրակ կը վառէին իրենց անջրպետանաւերուն տակ, պարիկային պատմութիւնները չփոթելով արկածախնդրական հէքեաթներու հետ: Պէտք է խօսէր, լռութիւնը կը պատրաստուէր ըսպաննելու պահը:

– Վենետիկը հիմնուած է Քրիստոսէ առաջ...

– Չէի դիտեր...

– 451 թուականին...

– Շատ հետաքրքրական է:

– Ասով հանդերձ, արդիական քաղաք մըն է Վենետիկը: Պատմական բոլոր կառոյցները գործածութեան մէջ են: Պալատները վերածուած են քաղաքապետարանի, ոստիկանական կեդրոններու, պանդոկի, ցուցադրասրահի, բնակութեան վայրերու...

– Ահ...

Այդ կոնտոլները միշտ ալ զինք տարած էին տեղ մը: Միշտ: Ռիալթոյի Կամուրջը կամ Տոճերու Պալատը, Սան – Մարքօ հրապարակն ու Հառաչանքի Կամուրջը: Երազ կառուցող քաղաքն էր իր խօսակցութիւններուն: Ու հիմա անտանելի բոյի այլակերպումին եւ ազատ մեկնաբանումին, Մաթթայի նկարչական շարժումին եւ Թանկիի մարմիններու կազմողական ազդեցութիւններուն: Եւ թէ Կորքիի արուեստը մաս կը կազմէ ամերիկեան նոր դպրոցին եւ ոչ թէ «ամերիկահայ նկարչութեան» ինչպէս 1979–ին գրած է յօդուածագիր մը(*), որու մասին քիչ ետք պիտի անդրադառնանք: Կորքիի Հայ ըլլալը եւ իր արուեստին մէջ մուտք գործող հայկական մշակոյթի ազդեցութիւնները չեն պայմանաւորեր իր պատկանելիութիւնը ամերիկահայ կամ հայկական նկարչութեան, որոնցմէ առնուազն առաջինին գոյութիւնն իսկ հարցական է:

Կորքիի օրինակը սակայն հրապարակ կը նետէ հիմնական հարց մը՝ որ է ըսփիւռքահայ արուեստագէտ – սփիւռքահայ հայ հասարակութիւն «խանգարող» կապի հարցը, որու մասին ոչ մէկ «պաշտօնական» օրկան կ'անդրադառնայ պատճառներու համար՝ որոնք անծանօթ չեն...

Գրեց՝
ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՐԷՁԻՔԼԵԱՆ

Արշիլ Կորքի երեւոյթը սփիւռքահայ իրականութեան մէջ միայն անկիւնադարձ մը չէ, որուն Սփիւռքահայութիւնը իր մեծ մասով դեռ նոր կը սկսի ծանօթանալ: Արուեստ-ժողովուրդ եւ արուեստագէտ – ժողովուրդ կապը Սփիւռքի մէջ եղած է անբնական (անբնական կացութիւն մը, ինչպիսին Սփիւռքինը, միթէ՞ կրնար բնական կապերու ծնունդ տալ): Արուեստը զարգացող իրականութեան մը մէկ արտայայտութիւնն է, իրականութիւն մը՝ որ հասունցած պտուղներով կը յորդի: Սփիւռքահայ իրականութիւնը այնքա՞ն հեռու է այդ կազմակերպուածութենէն. այս ձեւով, այդ իրականութիւնը կազմող օղակները մնացած են տարտղնուած, որոնցմէ շատեր ժանգոտած են կամ փտած. ուրիշներ ջանացած են պահել իրենց փայլը կամ առանձինն, ձգուած իրենց ճակատագրին, փորձած են կամ կը փորձեն իրենց օղակը զարգացնել, ընդլայնել: Կորքի այս վերջիններուն մաս կը կազմէ:

Սփիւռքի բարդ պարագան եւ անկազմակերպ հաւաքականութիւն մը ըլլալը զինք հեռու կը պահեն ինքնուրոյն դիմադիմ մը ձեռք բերելէ՝ առանց որ ինքզինքն անջատէ իր շրջապատէն կամ շրջապատներէն, որոնց հետ իր շաղուիլը անհրաժեշտութիւն է եւ պայման:

Այս դրութեան մէջ է որ սփիւռքահայ արուեստագէտ – հաւաքականութիւն կապը կը ստանայ իր բնորոշումը՝ որ է պակասաւոր յարաբերութիւն մը, որուն մէջ գեղարուեստական հետեւողականութիւնը շատ աւելի մեծ տեղ գրաւած է քան ինքնուրոյնութիւնը:

Կորքիի պարագան այս արդէն սովորութիւն դարձած կացութենէն դուրս կը գտնուի, նախ որովհետեւ ինք ուզած է այդ միաձուլումը ընել «հայկականութեան» եւ իր շրջապատին միջեւ՝ տիե –

ԵՐԲ ԶՈՀԱԲԵՐՈՒՄԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ՍՊԱՌՈՒՄ

Նիւ – Եորքի Կուկընհայմ Թանգարանի ընդարձակ յետահայեացքը (Ապրիլ 24 – Յուլիս 19), նուիրուած Արշիլ Կորքիի, առիթ կու տար կարդ մը դրութիւններու երեւումին հայ մամուլին մէջ՝ սխալ տեղեկութիւններու եւ վերագրումներու պարունակութեամբ: Ասոնց մէջ շեշտը դլխաւորաբար դրուած է Կորքիի եւ իր արուեստին հայկական կողմին ու իր մթոսպացումին վրայ՝ որ դիտումնաւոր կերպով կը ծառայէ ազգային Ջիղի շոյանքին, առանց խորանալու իր արուեստին մէջ՝ այլ միայն դառնալով անոր շուրջը, ջանալով առասպելական տիպարի մը վերածել զինք: Կարծէք վերջապէս երկար սպասումէ մը ետք արդարացի առիթ մը ներկայացած է, ուր կարելի է լաւագոյնս զարկ տալ այդ շոյանքին՝ իբրեւ թէ Կորքի ըլլայ այդ ծարաւի եւ սպասումի փրկութեան լաստը: Այս անվերապահ, խանդավառ եւ գիտական յենարանէ զուրկ մօտեցումը կ'անտեսէ այն իրողութիւնը, թէ առանց իր հասուն շրջանի ծաղկումին Կորքի (զանց առնելով իր կարգ մը յատկանշական գործերը) հաւանաբար նկատուէր երկրորդական վարպետ նկարիչ մը ու հաւատարիմ հետեւորդ մը մեծ վարպետներու: Եւ պատկերացնել թէ այս անվերապահ «մեծարում»ը կը հիմնուի այն արժեւորումին վրայ որ Արեւմուտքը ինքը կը հաստատէ ու Սփիւռքի դոնէ մէկ հատուածը, ըստ սովորութեան, կուրօրէն անոր հետեւելով է որ վերջապէս յանձն կ'առնէ «բընականացնել» կացութիւնը, եւ այն ալ ի՞նչ ձեւով եւ մակարդակով:

Առանց գեղարուեստական չօշափելի տուեալներու քննարկման, ինչ որ փորձած էինք ընել « Ցառաջ – Միտք եւ Արուեստ »ի Սեպտեմբերի թիւին մէջ լոյս տեսած «Կենդանի Կապեր» խորագիրը կրող յօդուածով, որեւէ այլ մօտեցում կը մնայ իրապաշտութենէ հեռու եւ անհամոզիչ: Ինչպէս ակնարկած էինք հոն, Կորքիի ցանկութիւնը ըլլալու անցեալի հայ մշակոյթին եւ հայկական իրականութեան մէկ շառաւիղը պիտի մնար միայն ցանկութիւն ու արժանանար այն կարեւորութեան՝ որքան այլ անհատի մը պարագային: Սոյն գրութեան մէջ յայտնած էինք այն միտքը թէ «հայկական մշակոյթէն ու աշխարհէն կրած իր ազդեցութիւնները նոյնքան զօրաւոր են, որքան արեւմտեան երկրամասի վարպետներունը»: Եւ թէ «Մէկը միւսին զոհելը՝ արգելք կը հանդիսանայ Կորքիի գործին ամբողջական ընկալումին եւ ըմբռնման»:

Այնքա՞ն գրուած է արեւմտեան դըպրոցներու եւ վարպետներու Կորքիի վրայ գործած ազդեցութիւններուն մասին: Մեր նպատակն էր ասոր կողքին աւելցընել Կորքիի միւս կողմը, որ որոշ չափով կը մնար խոպան, եթէ կարելի է ըսել: Նախապէս, 1973-ին, «Հայկականութիւնը Արշիլ Կորքիի Արուեստին մէջ» դրութեամբ, լոյս տեսած Պէյրութ հրատարակուող Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Դ. հատորին մէջ, անդրադարձած էինք այն կապին որ գոյութիւն ունի Կորքիի եւ հայկական իրականութեան, մշակոյթին եւ ապրումներուն միջեւ: «Կենդանի Կապեր» յօդուածով ուզած էինք աւելի յստակ եւ առարկայական հիմերու վրայ դնել մեր մօտեցումը՝ միշտ ի մտի ունենալով սակայն, որ Կորքիի հասուն շրջանի յղացողական ոստումը կարելի չէ պատկերացնել առանց Քանտինսքիի վերացականացումին, Մի –

(Շար.ը կարդալ՝ Գ. էջ)

Fonds A.R.A.M

գերականութեան եւ համամարդկայինին· երկրորդ, որովհետեւ իր ազգային գեղարուեստական ժառանգութիւնը բացած է այդ տիեզերականութեան վրայ՝ զայն օժտելով ու պարարտացնելով նոր եւ կենսունակ տուեալներով, որոնք քսաներորդ դարու իրականութեան եւ անոր գեղարուեստական արտայայտութիւններուն են:

Սակայն կարելի չէ քննել այս հարցը՝ առանց որոշակիօրէն անդրադառնալու Սփիւռքի դասակարգային բաղադրութեան, յատկապէս այն յարաբերութեան վրայ որ գոյութիւն ունէր կամ ունի նորակազմ սփիւռքահայ քաղքենիութեան եւ հասարակութեան միջեւ մէկ կողմէ՝ եւ տեղական քաղքենիութիւններուն հետ միւս կողմէ:

Պատմական իրողութիւն է որ արուեստին զարկ տուողները եղած են իշխող եւ ունեւոր կարգերն ու դասակարգերը, ինչպէս եւ կրօնական դասը՝ զայն նկատելով իրենց գոյութիւն ունեցող կամ անգոյ գաղափարախօսութեան ամէնէն զօրաւոր արտայայտիչներէն մին: Պարզ խօսքով նաեւ, նիւթական կարելիութիւններ ունեցողն է որ կրնայ ծախսել արուեստի վայելքին համար՝ երբ գոհացուցած է իր անմիջական պէտքերը գոնէ, մինչ վարի խաւերը, լաւագոյն պարագային, կըրցած են միայն հեռուէն հաղորդուիլ անոր եւ որոնց միջամտութիւնը արուեստի ձեւերու ճշդորոշման մէջ չէ եղած այնքան վճռական՝ որքան վերի խաւերունը:

Այսօր, որեւէ ժամանակէ աւելի, արուեստը դարձած է պերճանքի առարկայ, որուն ճակատագիրը մեծապէս ենթակայ է շուկային եւ այլ տնտեսական պայմաններու, ուր մարդիկ դրամին արժեզրկումը կը ջանան դարմանել նաեւ արուեստով: Չունենալով նախորդող դարերու քաղքենիութիւններու բարձր ճաշակը, դրամի նոր կուտակողներու մեծ մասին գեղագիտական անհեթեթութիւնը եւ կամ անգիտութիւնը հրապարակը լեցուցած է վատորակ անթիւ գործերով: Այս պարագան յատուկ է գոնէ ոչ – ընկերվարական երկիրներուն եւ յատկապէս անոնց՝ ուր հայկական քաղքենիութիւններու կեդրոնացում տեղի ունեցած է:

Սկիզբէն պէտք է մատնանշել թէ կարելի չէ ջարդէ եւ սպանդէ անցած ցիր ու ցան հաւաքականութենէ մը պահանջել այն՝ ինչ որ կը սպասուի յատակ եւ հաստատուած կառոյցներ ունեցող ընկերութենէ մը: Արեւմտահայ մշակոյթը հազիւ կը գտնուէր իր ինքնութիւնը ձեռք բերելու սեմին, երբ համատարած աղէտը կը խեղդէր զայն: Սակայն կարելի չէ նաեւ, ի շահ յառաջխաղացքի եւ զարգացման, առնուազն ընդհանուր գիծերու տակ չքննել կացութիւնը ու չընել անհրաժեշտ ախտաճանաչումը:

Եթէ նիւթի կուտակումը պահանջած է անոր համապատասխան իշխանութիւն, սփիւռքահայ քաղքենիութիւնը Արեւելքի մէջ առանց ճիգի ունեցած է զայն՝ շնորհիւ տեղւոյն համայնքային դրութիւններուն: Մինչ Արեւմուտքի մէջ զայն ձեռք բերելու համար պէտք ունեցած է արտակարգ ուժի եւ կարելիութիւններու, ինչ որ իրեն կը պակսէին: Արեւելքի մէջ մրցակցութեան գետինը եղած է շատ հեշտ՝ բաղդատած Արեւմուտքին:

Սփիւռքը տնօրինուած ըլլալով տարբեր շրջապատներով, սփիւռքահայ քաղքենիութեան հակազդեցութիւնը, իր բընակած շրջաններուն մէջ, եղած է տարբեր: Միջին - Արեւելքի մէջ նորակազմեալ հայ քաղքենիութիւնը ինքզինք մըշակութապէս աւելի գերադաս նկատած է քան տեղայի քաղքենիութիւնը: Անոր հետ խառնուած է այնքանով որ կ՚ամրապնդէ իր անմիջական տնտեսական շահերը: Անկէ անդին՝ հայ գանգուածին պէտք ունեցած է պահելու համար իր մենաշնորհները եւ աւելի ամրապնդելու իր դիրքը յաչս տեղւոյն քաղքենիութիւնը ներկայացնող իշխանութիւններուն՝ ըստանձնելով այդ գանգուածին եւ Պետութեան միջեւ կապը ըլլալու դերը՝ կուսակցութիւններու միջոցաւ: Աչքառու օրինակը Լիբանանն է: Միւս կողմէն գանգուածին մէջ քաջալերած է դերադասութեան եւ ցեղային մղումները, անոր տարբերութիւնը տեղացիներէն, որովհետեւ այդ գանգուածին «կորուստ»ով (այսինքն, անոր չաղուելով տեղւոյն իրականութեան հետ) ինք կը կորսնցնէր իր իշխանութեան կռուանը ու իր դիրքը կը տկարանար տեղւոյն իշխանութիւններուն ու քաղքենիութեան նկատմամբ, որ կրնար կլլել զինք:

Արեւմուտքի մէջ ասոր հակառակ պատկերը կը պարզուի: Հայ քաղքենիութիւնը ինքզինք ստորադաս զգացած է տեղւոյն ծայրայեղօրէն զարգացած ու կազմակերպուած քաղքենիութիւններէն եւ իշխանութիւն ունենալու իր պահանջը ուզած է լրացնել ու յագեցնել այն դաշտին մէջ ուր կրնար, այսինքն՝ հայ գանգուածին մօտ, գիտակցելով նաեւ թէ իրեն անհընար է մրցիլ տեղւոյն քաղքենիութիւններուն հետ մշակութապէս եւ տնտեսապէս: Հեղինակութիւն եւ իշխանութիւն ունենալու իր պահանջը հայ գանգուածին մօտ ձգտած է գտնել աւելի մշակութային խողովակով եւ նուազագոյն ծախքով, ինչպէս սահմանափակ ձեռնարկներով, նուիրատուութիւններով եւ հազուադէպօրէն՝ շինութիւններով: Մէկ խօսքով, անոնց յատկացնելով կամ տալով այնքան՝ որքան իրեն կ՚ապահովէ ինքնաշոյանքը եւ խնդրոյ առարկայ չի դարձըներ իր իշխանութիւնը եւ դիրքը: Արեւմուտքի մէջ համայնքային դրութեան չգոյութեան պատճառով հայ քաղքենիութեան կապը հայ համայնքին հետ եղած է բաւականին թոյլ՝ բաղդատմամբ Արեւելքի: Եւ այն քաղքենիութիւնը որ իր շահերը ու ինքզինքը նոյնացուցած է արեւմտեան տեղական քաղքենիութիւններուն հետ ու ամբողջութեամբ կապուած է անոր, հեռու մնալով նոյնիսկ ինքնածանուցումէն, իր անձնական ապրումներու փայփայումէն անդին կարիքը չէ ունեցած հայկականութեան:

Սփիւռքահայ քաղքենիութեան կազմութիւնը սփիւռքահայ իրականութենէն ներս եղած է արուեստական. ան չէ հետեւած ընկերային հանգրուանային յաջորդական զարգացումի մը. կամ կանոնի մը: Ասիկա կը նմանի բնութեան տարերքով մը հողմացրիւ հատիկներու տարտղնումին, անբնական մէկտեղումին ու հասակ առնելուն անկանոն կերպով, առանց այն զտումին որ բնութիւնը ի՛նքը ինքն իր վրայ ի գործ կը դնէ երկար ժամանակի մը ընթացքին, երբ անկանոնը կը դառնայ բնականոն, յղկուած, ու կը ստանայ նկարագիր: Այս իսկ պատճառով, այն մշակոյթին որ ան լաւ թէ գէշ զարկ տուած է՝ որպէս իր հետաքրքրութիւններուն եւ ըմբռնումներուն հայելին՝ եղած է անբնական: Ենթակայ ըլլալով նման պատմա – ընկերային զարգացումի մը՝ սփիւռքահայ քաղքենիութիւնը եղած է ծայրայեղօրէն հետեւողական եւ պահպանողական ու ապահովութիւն զգացած է Արեւմուտքի օրինակին մէջ՝ հետզհետէ իւրացնելով անոր բարքերն ու սովորութիւնները: Եւ քանի գոյութիւն չէ ունեցած որպէս ձգտում միակեդրոն քաղքենիութիւն մը (վերջերս է որ նոր ձեւով կազմակերպուելու նշաններ ցոյց կու տայ), նոյնպէս գոյութիւն չէ ունեցած արուեստ մը որ գիտակցօրէն կրէ յատուկ դրոշմ՝ դառնալով դպրոց մը որ զատորոշուի այն զօրաւոր ազդեցութիւններէն, թերեւս ամբողջութեամբ արեւմըտեան, զորս կրած է:

Այսպէս է որ Արեւմուտքին նայելով որպէս օրինակ սփիւռքահայ քաղքենիութիւնը, ընդհանուր առմամբ, բաւականին հաւատք չէ ունեցած իմացականօրէն կարող սփիւռքահայերու վրայ՝ մանաւանդ մշակոյթի ծիրէն ներս: Այս իսկ պատճառով այս մարզին մէջ ան չէ ներդրած այն՝ որմէ համապատասխան անմիջական արդիւնք կը սպասէ (ինքնագոհացում, եսի շոյանք, որդիական պարտականութիւն հանդէպ ծնողքին եւ ընտանիքին՝ անունի «յաւերժացում»ով, իր վրայ ուշադրութեան հրաւէր, իր ներկայութիւնը զգացնել եւ հաստատել, իր դիրքը ամրացնել, իր գերակայութիւնը պարտադրել՝ նոյնի՛սկ իր դասակարգին մէջ, կամ որպէս ճիտի պա՞րտք): Ան իր անտաշ անցեալին պատճառով նուրբ հեռատեսութիւնը եւ զարգացած ճաշակը չէ ունեցած բռնելու այն արժէքները, որոնց քօղազերծումը որոշ ժամանակ, համբերութիւն եւ «արկածախնդրութիւն» կ՚ենթադրէ: Ասոր համար է որ թերեւս զինք կարելի է կոչել նախնական, խակ: Ինք նախընտրած է «ապահով» ներդրումներ, ինչպէս ազգային կալուած մը - դպրոց, հիւանդանոց, դարմանատուն, եւայլն… – իր անունը անմիջապէս տարածող, զայն յաւերժացնելու փորձ մը՝ մինչ ներկայ ըլլալու համար… (ըսելիք չկայ փայլք և փառաբանում չփնտռող անձնաւորութիւններու կամ այն արդար անձնական շահախնդրութեան մասին, որ դըրական կերպով մղիչ ուժ կը դառնայ ի սպաս ընդհանուրին՝ փոխանակ եսի մը):

Սփիւռքի տարածքին հայ իրականութենէն ներս կեդրոնական իշխանութեան չգոյութեամբ՝ մշակոյթին տնօրինումը տեղի ունեցած է հիմնովին եկեղեցիին եւ քաղաքական կազմակերպութիւններուն կողմէ, որոնց երկուքին մէջ ալ իր անմիջական ներկայութիւնը ունեցած է սփիւռքահայ քաղքենիութիւնը: Գեղարուեստական հարցերն ու արուեստագէտները ենթակայ եղած են այն նոյն հատուածական պայմաններուն, ինչպէս մշակութային միւս մարզերն ու գործիչները: Աւելին՝ նկատուելով ոչ – արդիւնաբեր «պարապմունք» մը՝ արուեստը մեծագոյն տուժողներէն եղած է սփիւռքահայ իրականութեան մէջ: Արուեստագէտները իրենց բախտը փնտռած են հոն, ուր յաջողութեան եւ ընդլայնումի կարելիութիւնները շատ մեծ երեւցած են եւ ուր անհամեմատօրէն շատ աւելի գնահատանք գոյութիւն ունեցած է արուեստին հանդէպ, այսինքն՝ Արեւմուտքի մէջ: Այստեղէն նաեւ այն հսկայական ազդեցութիւնները զորս կրած են սփիւռքահայ արուեստագէտները, որոնք ամբողջութեամբ իւրացուցած են արեւմըտեան ճաշակը եւ որոնց ջախջախիչ մեծամասնութիւնը, չըսելու համար բոլորանչիւրը, ըստ իր նախասիրութեան եւ գոնէ իր սկզբնական շրջանին փորձած է նմանիլ արդէն գոյութիւն ունեցող արեւմըտեան այս կամ այն դպրոցին՝ աւելի կամ նուազ չափով: Անոնք որոնք գիտակցօրէն փորձած են պահել իրենց ազգային – մշակութային ինքնութիւնը իրենց արուեստին մէջ, մեկնելով իրե՛նց իսկ իրականութենէն որպէս սփիւռքահայ, թերեւս մատի վրայ իսկ չհամրուին: Այս տիպի արուեստագէտներու մէջ ամէնէն աւելի աչքառուն Կորքին է: Ու հիմա որ ան հաստատուն արժէք մըն է՝ ուրեմն պէտք է գործի լծուիլ ու զինք իւրացնել, իրեն «շնորհել»ով շռայլ ածականներ՝ առանց որ հասկցուի իր արուեստը:

Քանի մը շօշափելի օրինակներ աւելի կը պարզեն կացութիւնը:

Չորս օրուան համար մեր Նիւ – Եորք գտնուելու միջոցին, անցնող Մայիսի 27-էն 31, ներկայ ըլլալու համար Կորքիի ցուցահանդէսին՝ առիթը կը ներկայանար ներկայ ըլլալու ազգային տօնակատարութեան մը: Այդ ճաշ – հանդիսութեան ընթացքին ճառախօսներէն մին (այստեղ անուններ պիտի չտանք. մեր նպատակը անձերէն աւելի երեւոյթ մը քննել է, խնդրոյ առարկայ դարձնել է այն կառոյցը՝ որ ծնունդ կու տայ նման բաներու), իր ազգային – քաղաքական շատ ջուր վերցնող խօսքին մէջ ուշկի՛ց ուր ներկաները կը հրաւիրէր այցելելու Կորքիի ցուցահանդէսը՝ տեսնելու համար մեծ ամերիկահայու մը գործը, զոր «կարելի էր չհասկնալ, քանի ան մեր ժամանակներէն առաջ էր…»:

Օր մը առաջ իմացած էինք թէ Ընդհանուր Միութեան մը տիկնանց խումբ մը եւս պիտի այցելէր նոյն ցուցահանդէսը…

Դեռ նոյն հաւաքոյթին ընթացքին, գիտնալով մեր հետաքրքրութիւնը Կորքիի նկատմամբ, անձ մը կը մօտենար մեզի ըսելու, թէ «իրեն համար Կորքին Փիքասոյէն մեծ էր»…:

Այս օրինակները պիտի չանցնէին «ըսի-ըսաւ»ի սահմանը եթէ անոնք հայելին չըլլային հասարակաց իրականութեան մը:

Որեւէ ժողովուրդի արդար իրաւունքն է ճանչնալ իր արժէքներն ու թերեւս հըպարտանալ անոնցմով՝ պայմանաւ որ այս մէկը առնուի որպէս իր մասնակցութիւնը համամարդկային յառաջխաղացքին ու չդառնայ կոյր շոյանքը ազգային ջիղին կամ գերադասութեան զգացումի հրահրումին, եւ ծնունդ չտայ անտեղի ապրումներու:

Քիչ առաջ յիշուած երեք օրինակներէն իւրաքանչիւրը իր յատկանշական կողմն ունի:

Եթէ չենք սխալիր, երկու կազմակերպութիւններ կը ձգտին Կորքին նկատել «իրենցմէ», որպէս ազգային նուաճում, որուն արժեւորումով պէտք է արժեւորուին նաեւ իրե՛նք: Չէ՞ որ իրենք կը պատկանին այն ժողովուրդին որ տուած է Կորքին: Յետոյ, որպէս Ամերիկայի մէջ գործող կազմակերպութիւններ, պէտք է բան մը ընեն… Արդէն ուշ մընացած են… Եթէ հիմա չշարժին՝ ի՞նչ պիտի ըսուի իրենց… Ի՞նչ պատասխան պիտի տան այն կծու հարցումին թէ ո՞ւր էին հայ մարմինները այն տարիներուն երբ Կորքի արիւն կու լար: Բայց ի՞նչ մեղք… Ան ժամանակներէն առաջ էր… Ի՞նչ բան կարելի էր ընել…

Նոյն ճառախօսը (որուն արուեստի հետ ունեցած կապի չափանիշը գիտնալու համար բաւ է կարդալ 1979-ի իր այդ գրութիւնը Կորքիի մասին), հոն կը գրէ թէ Կորքի «կը նկատուի Միացեալ Նահանգներու մեծագոյն նկարիչը» (յետոյ այս մէկը կը վերագրէ Անտրէ Պրըթօնին որ, ըստ մեր ծանօթութեան, ոչ մէկ նման բան գրած կամ արտայայտած է) եւ թէ «Կ՚արժէ մտնել Նիւ - Եորք, Ամերիկեան Արուեստի Ուիթնի Թանգարանը.– Արշիլ Կորքի կը տիրապետէ բոլորին» (յօդուածագիրը չըսեր թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս): Նման շռայլ բնութագրումները եւ ոչ ալ Կորքիի ժամանակներէն առաջ ըլլալու «պարկեշտ» յայտարարումը երբեք չեն կրնար արդարութիւն շընորհել այն թերացումին ու անտեսումին փոխարէն, որոնց ենթակայ եղած է Կորքի. եւ ոչ ալ Սփիւռքի ծիրէն ներս լուրջ պատասխան եւ գոհացում կրնան տալ Կորքիի հանդէպ հայ հասարակութեան զարգացող հետաքրքրութեան՝ առնուազն Ամերիկայի մէջ: Միաժամանակ ոչ այդ խօսքերը եւ ոչ ալ խմբային նման այցելութիւնները լուծում կու տան գոյութիւն ունեցող հարցին. մին կը հրահրէ Կորքիի միթոսացումը, իսկ միւսը չի կրնար յարալէզ չաստուած մը դառնալ:

Իսկ քանինե՛ր կան արդեօք, որոնք ցանկութիւնը կ՚ունենան Կորքին տեսնելու աւելի մեծ քան Փիքասօն՝ պարզապէս այդ մեծութենէն բաժին մը զգալու համար՝ պատկանած ըլլալով նոյն ժողովուրդին: Եւ այսպէս, ստորադասութեան զօրաւոր զգացում մը կը փորձուի փոխարինուիլ նոյնքան զօրաւոր գերադասութեան եւ հպարտութեան զգացումով մը՝ ինքզինք փաստելու եւ իր ներկայութիւնը հաստատելու համար մեծ ժողովուրդներու կողքին: Ի՞նչպէս մեղադրել ու դատապարտել նման մարդիկ, երբ պատմութիւնը իրենց առիթը չէ տուած յագեցնելու եւ յղկելու իրենց ազգային զգացումները ու յետոյ զանոնք հասունցած կերպով ի սպաս դնելու մարդկութեան եւ աւելի լայն բանալու համար իրենց սիրտն ու միտքը: Ի՞նչպէս դատապարտել, երբ իրենց քաղաքական կառոյցները այդ ուղղութեամբ զիրենք աւելի քաջալերած են՝ փոխանակ լուսաւորելու: Արդեօք սփիւռքահայ դասական մարմինները կամ ժողովուրդին պաշտպանութիւնը եւ դաստիարակութիւնը ստանձնած կազմակերպութիւնները կարողութիւնը ունի՞ն ընելու այս մէկը:

Կրնային, եթէ ուզէին:

Այս ձեւով է որ արուեստագէտ մը, այս պարագային Կորքին, կը դառնայ սպառում՝ առանց որ իսկապէս հասկըցուած ըլլան ինք ու իր արուեստը: Կարեւորը դարձած է անոր Հայութիւնը: Իբրեւ թէ իր մեծութիւնը իր Հայ ըլլալէն ծագէր: Ասիկա կը խաթարէ իր զոհաբերումը եւ գեղարուեստական ժառանգութիւնը, որ նաեւ արգասիքը եղած է տիեզերականի եւ ազգայինի միաձուլումին:

Այս է այն հիմնական դասը որ սփիւռքի Հայերը կրնան սորվիլ Կորքիէն՝ երբ համամարդկայինն ու ազգայինը իրարու կը միանան մտքի առարկայականութեամբ եւ սրտի մեծութեամբ: Հայ ժողովուրդի դարաւոր փորձառութիւնը իրեն կարելիութիւնը կու տայ ունենալու այդ սիրտը: Մարդկային սիրոյ պահանջը այնքան փնտռած է ան իր երկար, տառապալից պատմութեան ընթացքին: Այն ժողովուրդներուն հետ, որոնք վեր ի վարոյ նոյն ճակատագրին ենթակայ եղած են, ան այս մարզին մէջ կրնայ յառաջապահներէն ըլլալ:

Թէ ապագային յարաբերութեան ի՞նչ ձեւ կը ստանայ սփիւռքահայ արուեստագէտ – սփիւռքահայ հասարակութիւն կապը, դժուար է բնորոշել: Սակայն որեւէ ժամանակէ աւելի կ՚ապրինք գեր-կընդխառնուած իրականութիւն մը երկրագունտի տարածքին, ուր իւրաքանչիւր անհատ իր բաժինը ունի նոր ապագայի կառուցման մէջ:

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՐԷՃԻՔԼԵԱՆ

(*) «ԱՐՁԱԳԱՆԳ», Բ. տարի, թիւ 2 (4)· Ապրիլ – Մ[illegible] 1979:

Fonds A.R.A.M

(Շար. Ա. էջէն)

տեղձայլի մը մէջ կը գտնուէր, կոտրած թիերով ու ճաճճացած ջրուղիներով: Բառերը շնչահեղձ կ'իյնային անտարբերութեան մը մէջ:

– Ի՞նչ պիտի ընէք, եթէ օր մը յանկարծ ուզէք գիտնալ, թէ ո՞րն է աւելի տարածունը, Քէպէ՞քը, թէ Ֆրանսան, Քալիֆորնիա՞ն աւելի բնակուած է թէ Ֆլորիտան, Վենետի՞կը... աւելի...

Ախ, սա Վենետիկը, սա տղրուկը:

– Կենացդ...

– Քի՞չ մըն ալ:

Երիտասարդը զգացած էր, թէ ծարաւնենալով հանդերձ, պէտք է ձեւացնէր: Թէ ինք աշխարհի ամէնէն յափրացած մարդն էր այդ պահուն: Այո, պարզ էր, չէր փորձեր բարդանալ: Արդէն կը գտնուէր զառիվարին վրայ: Արձակուրդի գացողն ու չգացողը չէ՞ որ կը նոյնանային արձակուրդի աւարտին: Բայց ինչո՞ւ սա հեղուկը կը պայծառացնէր անորոշութիւնը: Կը պայծառացնէր անորոշութի՞ւնը...: Սխալ ըրած էր վեր ելլելով: Պէտք է մերժէր ու գոհանար ձեռային հրաժեշտով մը: Ի՞նչպէս սակայն կարելի պիտի ըլլար վերադառնալ սկզբնական ինքնեկութեան: Ժայթքումին: Միակողմանի մղումին:

Ու բազրիքին վրայ սահող պատանիի մը պէս, կը հոսէր աստիճաններն ի վար: Ինք այդպէս եղած էր միշտ: Ինքնաշարժը կը վարէր աւելի ճարտար, երբ քիչ մը գլուխը, սապէս, ըսել կ'ուզեմ...: Կարելի եղած չէր կարկտնել անմեղունակ նայուածքը: Խանգարուած էր հաղորդակցութիւնը փերմըբիւր էֆլեր–ի մը պէս: Ջիրենք կապող հաղորդակցութեան դիծը լռեցուած էր: Պէտք է վերադառնար կենաքի տրամադրութեան: Արդէն որոշած էր, չէ՞...: Պէտք է աթոռ մը, սեղան մը, երրորդ անձ մը բաժնէր զինք անկէ: Շրջուած էր եղէգեայ աթոռը ու ոսկիէ հեղուկը գլորած սպիտակ գորգին:

Պահը ու պատահածը չարունակեցին ամօթը անցընել մարմնին բոլոր ուշքի մնացած բջիջներէն: Ոստիկանները տեղ չունէին կատարուածին մէջ: Պետութիւնները պէտք է միջամտէին երբ արիւն երեւէր: Պատիւի համար դատավարութիւն սարքելու խաղը թողած էին փողոցի կիներուն: Սաղաւարտները, հեռադիտակները, գրամեքենաները, նոյնիսկ ակնոցները պիտի մերժէին մտնել նման պատմութիւններու փէշին մէջ: Տուրքերն էին կարեւորը, քաղաքականութիւնը, ընտրութիւնը: Մնացեալը անկարեւոր բաներ էին ու լուրջ մարդոց անարժան պարապմունքներ: Իսկ երիտասարդը, տղան, ինք որոշած էր հակել այս բոլորին վրայ, ինչպէս հիւանդապահուհին՝ իր գեղեցիկ ու երիտասարդ վիրաւորին: Ու հեռուն, մութին մէջ, լուսաւոր գիրերով կազմուած ցուցատախտակին վրայ կը յաջողէր կարդալ կնոջ անունը, անունները բոլոր երրորդական դերասաններուն: Ջկար իրը: Պիտի չըլլար իրը: Նոյնիսկ պիտի չյիշուէր անտաղանդներու կողքին, անոնց տակը:

Վազեց ու վախցաւ անգամ մը եւս: Խափշիկ մը նայեցաւ աչքերուն ու անոր դեղին նայուածքը անցաւ իր մէջ: Պատրաստ էր պահանջելու կեանքին պատմութիւնը: Հրապարակչական տնօրէնի մը հպատութեամբ, հասկցած էր ան, թէ ուղեղին մէջ, ջիղերուն մէջ, ամբողջ մարմնին վրայ, կար կնիքը ուրիշ մարմնի մը, իգական ուրիշ իրանի մը, պակսաւոր, արագ կատարուած կնիքի մը պէս: Երբ ուրիշներ ալ հասած էին, խոստովանահայրը հրաժարած էր մարդկային պատմութեան յոյժ կարեւոր հարցաքըննութենէն: Հաշուիչ մեքենայի մը կըթնած, կին մը ոչ մէկ բանի մասին գլուխ կ'ուզէր յոգնեցնել: Հոս ծխել արգիլուած է, ուզեց պոռալ խափշիկին, բայց շուն մը գլուխը հանելով տիրոջ սակառէն, ծաղրեց զինք:

Հայելին դիմաց անգամ մը եւս նըկատեց տարբերութիւնը աջ ու ձախ ուսերուն: Վարինը ուզեց բարձրանալ, վերինը մերժեց իջնել սակայն: Ծանր պայուսակը կորսուած դատի վերածած էր ամէնօրեայ այդ փորձը: Կրակոցներ լըսուեցան դուրսը: Անսովոր բան էր, բայց գլուխը չերկարեց պատուհանէն: Անցաւ խոհանոց, սառնարանէն թաթ մը առաւ ու սկսաւ կրծել: Քիչ ետք սիկարէթին մուխը ծակով մը վարձատրեց բարձին վարդագոյնը: Անտառի մէջ զոյգեր համբուրուեցան առանց մտահոգուելու իրենց տուները կողոպտելու եկող գողերու մասին: Իջաւ վար ու մտաւ Ալֆոնսին քով: Ֆիլիփէն մաքուր էր ան: Ցամեցող յաճախորդները իտալական պատշգամի մը լուացքը կը յիշեցնէին: Առանց խօսելու դուրս ելաւ: Հրապարակը գրեթէ առանձին էր: Մտաւ խաչմերուկ ու գարեջուր մը պատուիրեց: Քովինը ուզեց խօսակցութիւն մը բանակցիլ: Երիտասարդը յանկարծ յայտնաբերեց ճկունութիւն: Արձակուրդի գացած էր կինը: Անոր կինը: Գինետունը նմանցուց դեղարանի ու ըսաւ, թէ ոմանց ոչ-ը աւելի այո-ի կը նմանի, քան ինքը, այո–ն: Երիտասարդը զարմացաւ թէ այդ հրահանը ի՞նչ գործ ունէր անշուք այդ գրպանին մէջ: Անգամ մըն ալ ըսաւ, թէ արձակուրդի գացած էր կինը: Թէ սիրահար ունէր, ի՞նչ կարեւորութիւն: Ինք ալ կրնար ունենալ: Պէտք էր կեանքը առնել փիլիսոփայօրէն: Որեւէ: Թէ իր կատուն որքան ուտէր, այնքան կը տափակնար: Թէ մարդիկ թթուած երես ունին, երբ քացախ չկար իրենց քիթին տակ:

– Գարեջուր մըն ալ:

Խաչբառի կը նմանէր մարդուն դէմքը: Դաշտի մը, բանալիի մը, գինիի, բոլորն ալ սովորական:

– Ո՞ւր արձակուրդի գացած է կինդ,– եկաւ հարցումը այս անգամ երկար ու բարակ սեղանին միւս կողմէն:

– Իտալիա, Վենետիկ...

Կարգ մը բերաններ ֆֆացին թէյամաններու պէս: Սովորական սիկարէթ մը պատուեցաւ Քաթթիէ–ին կողմէ: Կը պատահի, ըսաւ քովի մարդը կրկին: Ամանը աման է, կարեւորը մէջը դրուած կերակուրն է: Հիմա այնքան արուեստական ծառեր ու վարդեր կան, որ կը շըփոթուին իրականին հետ: Իրականէն աւելի իրական են: Կրնաս նկարներէն լուիկ վերցնել, ինքնաշարժ, մերկութիւն ու...

– Ուրի՞շ...

– Այդքան...

Դուրս ելաւ, առանց վճարելու: Խոհարարի մը առաջին պայմանը մաքրութիւնն էր, պոռնիկի մը՝ գեղեցկութիւնը: Անուաղն: Ջի նստած չէր կեանքին մէջ: Ջէր վարժուած նուագարանի մը: Գացած չէր որսի: Հրապարակը աւելի առանձնացած էր: Արժէք չունէր կին մը, ոչ աւելի քան մարդը, յամենայնդէպս:

Մ. ՊԶԱՔՃԵԱՆ

Հոկտեմբեր 10, 1981

ՊԷՏՔ Է ՓՐԿԵԼ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գրեց՝

Հ. ԳԵՂԱՄԵԱՆ

« Ահաւոր բան մը անմիջապէս աչքի կը զարնէ՝ գրեթէ միայն աւերակներ կան. վերանորոգումներ կը կատարուի՞ն. քանի ուշ չէ, պէտք է փրկել այս հարըստութիւնները, որոնք կը ներկայացնեն մեծ քաղաքակրթութիւնը, շատ յաճախ անգիտացուած »:

Քրիստոֆ Պ. Գուշ՝ ուսանող էքս–ան–Փրովանսի համալսարանի (Տպաւորութիւն, գրանցուած հայկական ճարտարապետութեան նուիրուած ցուցահանդէսի յուշամատեանում. Մարսէյլ, 20 Յունուար – 9 Փետրուար 1981 (1):

×

Ֆրանսիացի ուսանողի այս խօսքերը կարող էին բնաբան հանդիսանալ Շահէն Մկրտչեանի « Լեռնային Ղարաբաղի Պատմա – Ճարտարապետական Յուշարձանները » (2) գրքի համար: Կարդում ես հեղինակի անվերապահօրէն տաղանդաւոր գրչով գրուած էջերը Ղարաբաղի հրաշալիքների մասին ու մտածում. Ֆըրանսիացի ուսանողը տեսել է լոկ մի քանի տասնեակ յուշարձանների լուսանըկարներ եւ անմիջապէս բացագանչել՝ «վերանորոգումներ կը կատարուի՞ն. քանի ուշ չէ, պէտք է փրկել այս հարըստութիւնները»:

Այո՛, քանի ուշ չէ...

Իսկ ի՞նչ պիտի անէր այս ուսանողը եւ միլիոնաւոր նրա նման արուեստով ու մշակոյթով հետաքրքրուող մարդիկ, եթէ տեսնէին այն, ինչ տեսել է Շ. Մկըրտչեանը եւ, նամանաւանդ, ի՞նչ պիտի անէին նրանք, եթէ ԻՐԵՆՑԸ լինէին այս աննման, բայց եւ կորուստի շեմին կանգնած գանձերը: Պիտի կարողանայի՞ն արդեօք զսպել իրենց վրդովմունքը, եթէ ցուցահանդէսում տեսնէին եւ այն լուսանըկարները, որոնք յայտնի պատճառներով չեն զետեղւում գրքերում ու ցուցադրւում ցուցահանդէսներում եւ որոնք սակայն անպայման պահւում են Շ. Մըկըրտչեանի եւ այլոց դրադարակներում, դառը վիշտ պատճառելով վերջիններիս: Լուսանկարներ, որոնք պատկերում են դարերի խորքից մեզ հասած, բայց իրենց ստեղծողների ճակատագրի պէս ճակատագիր ունեցող՝ ջարդուած, քերուած, խոշտանգուած խաչքարեր, կիսաքանդ ու քանդուած վանքեր, ամրոցներ, բնակավայրեր, գերեզմանոցներ, որոնք այսօր «եղբայրական» Ադրբէյջանում կամ ոչընչացւում են կանխամտածուած ձեւով եւ կամ էլ, լաւագոյն դէպքում, թողնուած են ի տնօրինութիւն բնութեան տարերքի:

Մեծ ու շնորհակալ գործ է կատարել Շ. Մկրտչեանը, առաջին անգամ ի մի բերելով, իր ուժերի ներածին չափով հաշուառելով ու պատմական փաստերով լուսաբանելով մեր ժողովրդի մի ստուար հատուածի ստեղծած հարստութիւնները: Գրքում հեղինակը տեղեկութիւններ է հաղորդում 1160 պատմա–ճարտարապետական յուշարձանների մասին:

Պատկերացնելու համար այս թուի կարեւորութիւնը, յիշենք, որ համաձայն վերջին տուեալների (3), այսօրուայ Հայաստանում արձանագրուած են 7767 պատմական յուշարձան: Այսինքն՝ Շ. Մկրտչեանի կողմից հաշուառուած Ղարաբաղի յուշարձանների թիւը կազմում է Հայաստանում եղածների շուրջ 15 առ հարիւրը: Եւ սա դեռ վերջնական թիւը չէ, քանի որ հեղինակը նշում է, որ «մեզ դեռ չի յաջողուել հաշուառմամբ ընդգրկել մարզի բոլոր յուշարձանները»:

Ինչ խօսք, որ գիրքն ըստ արժանւոյն գնահատելու համար պէտք է անպայման կարդալ այն, որի կարեւոր առանձնայատկութիւններից մէկն էլ նա է, որ լինելով հանդերձ լուրջ գիտական աշխատութիւն, միաժամանակ եւ այն մատչելի է բոլորին: Գիրքը միայն պատմական յուշարձանների «չոր ու ցամաք» նկարագրութիւնը չէ, այլեւ Արցախ – Ղարաբաղ աշխարհի յաճախ բանաստեղծօրէն ներկայացուած համայնապատկերն է, լուսաբանուած պատմական հազուադէպ փաստերի, ժողովրդական աւանդոյթների եւ առհասարակ շրջանի պատմութեան խոր իմացութեամբ:

Հեղինակը կարողանում է իր ընթերցողին տեղափոխել դէպի պատմական Արցախի դիւթական աշխարհը իր Գանձասարով ու Խութավանքով, Վանքասարով ու Դադի վանքով, Ամասարով ու Գըտչավանքով, անթիւ ու անհամար հրաշակերտ խաչքարերով, անառիկ բերդերով եւ ի հարկէ իր անկրկնելի, հմայիչ բընութեամբ:

Սակայն մեզ թւում է, որ գրքի յոյժ կարեւոր նշանակութիւնը կայանում է նըրանում, որ այն ստիպում է ընթերցողին մտածել, փնտռել մի ելք, մի միջոց, օգնելու, փրկելու համար Ղարաբաղի յուշարձանները:

Շ. Մկրտչեանը նման կոչով չի դիմում ընթերցողին (եւ չէր էլ կարող դիմել), չի ասում եւ ոչ մի խօսք (եւ չէր էլ կարող ասել) այն մասին, որ մեր ժողովրդի այս աննման հարստութիւնը բարբարոսաբար ոչնչացւում է հէնց մեր աչքի առջեւ, բայց ընթերցողը կարդում է այդ կոչը իւրաքանչիւր տողի ետեւում:

Բնագրի 165 էջերում (գիրքն ունի նաեւ 40 էջից բաղկացած սեւ – ճերմակ լուսանկարների եւ հեղինակի կողմից կազմուած քարտէզի յաւելուած) ամէնից աւելի աչք ծակող եւ յաճախ կրկնուող բառերն են՝ «աւերուած», «կիսաւեր», «քանդուած», «փլուած», «աւերակ», «փլատակ», որոնք մեկնաբանութեան կարիք չեն զգում: Բերենք մի քանի օրինակներ հեղինակի նկարագրութիւններից.

ԱՐՋՈՒ – ԽԱԹՈՒՆԻ Եկեղեցի.– «Պահպանուել են շինութեան երեք արձանագրութիւնները, որոնցից երկուսը խիստ վնասուած են (4), իսկ երրորդը շինարարական արձանագրութիւնն է, որի տարեթիւը ճերծուած է: Բարեբախտաբար ժամանակին այն գրի է առնուել, որի համաձայն այս սրահը կառուցուել է 1241 թուականին՝ Սմբատի կողմից» (էջ 41):

ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ.– «Խաթրավանքի կաթողիկէի շինարարական արձանագրութիւնը 1204 թուականից է եւ յայտնում է, որ եկեղեցին կառուցել է Յովհաննէս Խաչենեցին: ...Եկեղեցուն կից է փըլուած զանգակատունը: Նրա կիսաւեր պատերից երեւում է, որ զանգակատունը եղել է կրկնայարկ, տորոնագոյն քարով երեսպատուած: ...Վանքի բոլոր շէնքերն ամբողջովին ծածկուած են ծառերով եւ թփերով, որոնք լրիւ քողարկում են նըրանց եւ միայն մօտիկից է հնարաւոր նկատել խիտ անտառի թաւուտում ճարտարապետական կառուցուածքի առկայութիւնը» (էջ 45):

ՄԱՍԻՍ կամ ՄՍԻՍ.– «Աւերակ եկեղեցի, գտնւում է Հաթերքից հիւսիս, Մըռաւայ սարի անտառապատ բազուկներից մէկի վրայ: Աւերակներից երեւում է, որ այն բաղկացած է եղել եկեղեցուց եւ գաւթից: ...Արձանագրութիւններն ու խաչքարերը կոտրատուած են, ուստի հընարաւոր չէ իմանալ եկեղեցու կառուցման տարեթիւը» (էջ 46):

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ Վանք.– «Ամենափրկիչ Վանքից ոչ այնքան հեռու, Դրմբոն գիւղից դէպի հիւսիս, Մանդուռի (Մատուռի) անտառապատ ձորում կան մի շարք յուշարձաններ, որոնք դեռ չեն արձանագրուած գրականութեան մէջ: Այս նորայայտ յուշարձաններից առաւելապէս ուշադրութեան արժանի ճարտարապետական կոթող է Մանդուռ կոչուող մատուռը: ...Ինչպէս վկայում են տեղացիները, մատուռը փուլ է եկել վերջին ժամանակներս: Սակայն փլուած վիճակում էլ այն ուշագրաւ է: Մուտքի բարաւորի վրայ եղած արձանագրութեամբ (որը բարեբախտաբար անխաթար պահպանւում է փլատակների մէջ) մատուռը կառուցուել է 1187 թուականին»(էջ 49):

ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՅՔ Գիւղաքաղաքը.– «Թըթոտ կործանուած բնակավայրի հետքերը գտնւում են թանձր անտառի մէջ: Կիսաւեր վիճակում է գտնւում նրա գոյութեան միակ ապացոյց եկեղեցին» (էջ 57):

ԳԼԽՈՅ կամ ՀՈՌԵԿԱՑ Վանք.– «Վաղ միջնադարում կառուցուած «Մենաստանի» փոխարէն, այժմ եռանաւ, բազիլիկաձեւ եկեղեցի է, կիսաւեր վիճակում: Պատերի մէջ ագուցուած խաչքարերից երեւում է, որ այն հնի հիմքերի վրայ վերակառուցուել է 13–րդ դարում» (էջ 59):

ՎԱՆՔԱՍԱՐԻ Յուշարձանները.– «Հընագոյն յուշարձանները թաղուած են հողի տակ եւ ընդարձակ տարածութիւն են բռնում: Այս հնավայրը Արցախեան Տիգրանակերտ քաղաքն է: Պատմութիւնից յայտնի է, որ Հայոց Տիգրան Բ. Թագաւորը (95 – 55 թթ. Ն.Ք.) իր անունով կառուցել է տուել չորս Տիգրանակերտ: Դրանցից ամենախոշորը Աղձնիքում էր կառուցուած, որը պէտք է դառնար Հայաստանի մայրաքաղաքը, գերազանցելով Արտաշատին, բայց ունեցաւ անյաջող վախճան: Նոյնանուն միւս քաղաքները կառուցեցին Արցախում, Գողթան գաւառում եւ Ուտեաց աշխարհում: Ուշագրաւ է, որ այս չորս Տիգրանակերտներից առաջինը կառուցուել է Արցախում (90–ական թ. Ն.Ք.): Անշուշտ, պէտք է կարծել, որ Տիգրանակերտը Արցախ – Ղարաբաղի ամենահին

Fonds A.R.A.M

քաղաքն է եղել: Դժբախտաբար բացի անունից մեր պատմիչները ոչինչ չեն հաղորդել Ղարաբաղի այդ առաջին քաղաքի մասին, որը գոյութիւն է ունեցել շուրջ 1000 տարի: 10-րդ դարում Արցախի Տիգրանակերտն արդէն աւերակ էր:

Ղարաբաղի մարզային պատմաերկրագիտական թանգարանում ցուցադրուած Տիգրանի պատկերով արծաթէ դրամը, երկաթէ նետերն ու սրերը, կաւէ անօթներն ու կաղապարները գտնուել են այս կողմերից: Բացի դրանցից, մինչեւ օրս էլ Խաչենցիների լեզուով մնացած «Տրկրակերտ»ը Տիգրանակերտ անուան աղաւաղուած ձեւն է, որը տրուած է այն աւերակներին, որոնց մասին խօսք եղաւ վերեւում» (էջ 61):

ՏՈՂԱՁՈՐԻ Յուշարձանները.- «Հադրութի շրջանի Թեղխարարի եկեղեցին իր վրայ կրում է Վարդանի յիշատակը: Այդ եկեղեցում, իբրեւ սրբութիւն, պահւում է սեւագոյն մի լեռ-քար, որն իբրեւ թէ ներկուած է Սբ. Վարդանի արեամբ: Վարդան զօրավարի անունով մէկ ուրիշ մատուռի աւերակները գտնւում են Մարտունու շրջանի Միջքապատ–Մուշկապատ գիւղում: Այս մատուռը, ականատեսների վկայութեամբ, ամբողջ Վարանդայ գաւառի ամենայայտնի ուխտավայրերից մէկն է եղել» (էջ 67):

ԳՏՉԱՎԱՆՔ.- «Գերեզմանոցը տարածուած է եկեղեցու շուրջը, որը մեծ մասամբ աւերուած է. Հատ ու կենտ գերեզմանաքարեր թաղուած են գետնի մէջ, իսկ մեծ մասը ծածկուած է հողով, խաչքարերն ընկած են գետնին: Գտչավանքը հրջապատի բնակելի ու տնտեսական (աւերուած) շէնքերի հետ միասին (այստեղ փարթամօրէն աճած անտառը իր տակն է առել աւերակները) ժամանակին գիտուել է որպէս աւարտուն ճարտարապետական անսամպլ» (էջ 72):

ՀԱՐԱՐ.- «Վերը նշուած յուշարձաններից բացի այս կողմերում՝ Դիզափայտի արեւմտեան փէշերին հանդիպում են տասնեակ այլ յուշարձաններ: Վաղեմի կեանքի մասին անգնահատելի իրեղէն ապացոյցներ հաղորդող (նաեւ աստիճանաբար անհետացող) այդ յուշարձանները ոչ միայն ուսումնասիրուած չեն, այլեւ նոյնիսկ նրանց մի զգալի մասը չեն էլ նշուած գրականութեան մէջ՝ թէկուզ գրանցման կարգով» (էջ 89):

ԹԱՂԱՍԵՐԻ ԱՆԱՊԱՏ.- «Պահպանուել են երկար ձգուող պարիսպների պատերը, տների ու եկեղեցիների տեղերը, սալայատակուած փողոցների հետքերը: խաչքարեր ու արձանագրութիւններ պարունակող քարաբեկորները թափուած են խոտերի ու թփերի մէջ (էջ 95):

ՀԱՐԱՒ.- ««Գիւղն իր բարձր դիրքով հնում անառիկ բերդ է եղել: Հարաւից դէպի հիւսիս, թաւուտ անտառի խորքում, մի չքնաղ ձորակի մօտ է գտնւում Բովուրխան կոչուող վանքը: Վանքի միակ կանգուն յուշարձանը փոքրիկ, երկարաւուն եկեղեցին է, անտաշ, կաթնագոյն քարով շարուած: Ճիշդ է, եկեղեցու շուրջը ժամանակին շէնքեր են եղել՝ հրջափակուած պարիսպներով, սակայն դրանք լրիւ աւերակ են եւ դժուար է ամբողջական պատկերացում կազմել Բովուրխան վանքի վերաբերեալ: ... Մ. Բարխուդարեանցն անցեալ դարի վերջերին այստեղ տեսել է մի խաչքարի բեկոր, որի վրայ եղել է «Խաչս տանն Արցախի» արձանագրութիւնը: Իսկ մի այլ փոքր խաչքարի վրայ նա կարդացել է «Խաչս Կ. եւ Բ. Ն.»: Եւ խաչքարը եւ խաչքարի բեկորը, որոնց վրայ եղել են նշուած արձանագրութիւնները, անհետ կորել են» (էջ 129):

ԲԱԴԱՐԱՅԻ հրջակայքի յուշարձանները.- «Եկեղեցիների հրջապատում կան բազմաթիւ խաչքարեր՝ զարդուած ու մաշուած արձանագրութիւններով: Նըրանց վրայ պահպանուած մի քանի արձանագրութիւններում ընթերցւում է ՍՄԲԱՏ ԻՇԽԱՆ անունը: Քառեակ եկեղեցիներից միայն մէկն է, որ պահպանուել է ամբողջովին: Նրա ձախակողմեան որմի մէջ պահպանուել է մի խաչքար, որի քերծուած արձանագրութեան մէջ ընթերցւում է. «Թիւ ՌԻ: ԵՍ ՍՈՑԵՄ ՍՄՊԱՏ... ՈՐԴԻ...»: Միւս տառերը չեն ընթերցւում: ...Եկեղեցու նոյն որմի շարունակութեան վրայ միւս խաչքարերը հանուած եւ թափուած են շըրջակայքում, որոնց վրայ նոյնպէս կան քայքայուած արձանագրութիւններ, կըրօնական ու աշխարհիկ բովանդակութեան տարբեր պատկերներով:

...Բադարա գիւղի հիւսիսային մասում է գտնւում Փրկիչ կամ Փրկչայ Եկեղեցին: Շէնքն այժմ էլ կանգուն է, ունի երկու դուռ, երեք պատուհան եւ ոչ մեծ բեմ: ...Եղած արձանագրութիւնն այնքան եղծուած վիճակում է, որ հնարաւոր չէ ընթերցել եկեղեցու կառուցման թուականը: Նրա առաջին տողն անընթեռնելի է, այնինչ եկեղեցու կառուցման թուականը գրուած է հէնց առաջին տողում» (էջ 133 – 134):

Հատկանշալի է, որ բերուած փաստերը միայն մի աննշան մասն են գրքում ներկայացուածի եւ աւելի եւս՝ իրականութեան: Բայց նոյնիսկ այս մի քանի փաստերը պարզօրէն ցուցադրում են, թէ ինչպիսին է այդ իրականութիւնը:

Շ. Մկրտչեանը չի ասում, թէ ե՞րբ եւ ո՞ւմ կողմից է «եղծուած» Փրկիչ Եկեղեցու արձանագրութեան յատկապէս այն տողը, ուր նշուած է եկեղեցու կառուցման թուականը: Չի ասում, թէ ո՞վ, ե՞րբ եւ ինչո՞ւ է քերել արձանագրութիւնները խաչքարերի վրայից, ջարդել դրանք: Թէ ո՞ւր եւ ի՞նչպէս են անյայտացել Բովուրխան Եկեղեցու մօտ գըտնուած խաչքարը եւ մի այլ խաչքարի բեկորը իրենց արձանագրութիւններով, որոնք դարեր շարունակ եղել են իրենց տեղում եւ որոնց դեռ անցեալ դարի վերջում տեսել է Մ. Բարխուդարեանցը: Նա չի ասում, թէ ի՞նչպէս է, որ Դիզափայտի արեւմտեան փէշերին հանդիպում են տասնեակ, աստիճանաբար անհետացող յուշարձաններ, որոնք ոչ միայն ուսումնասիրուած չեն, այլ նոյնիսկ հաշւառուած չեն: Թէ ի՞նչպէս է, որ հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան նըշանաւոր կոթողներից մէկը՝ Գտչավանքը, ոչ միայն դեռեւս չի պեղուել, այլեւ նոյնիսկ ճարտարապետական քննութեան իսկ չի ենթարկուել եւ, որ աւելին՝ «այստեղ փարթամօրէն աճած անտառը իր տակն է առել աւերակները»:

Շատ հարցերի չի պատասխանում Շ. Մկրտչեանը եւ ոչ թէ չգիտնալու պատճառով, այլ որովհետեւ իրաւունք չունէր պատասխանելու: Պարզ է սակայն առանց նրա պատասխանի, որ Ղարաբաղցի հայ գիւղացին չէ եւ չէր կարող լինել այս յանցագործութիւնների հեղինակը:

Յատուր պատշաճի Շ. Մկրտչեանը գըրքի առաջին եւ վերջին էջերում յիշեցնում է ՍՍՀՄ Գերագոյն Սովետի ընդունած օրէնքը՝ «պատմութեան եւ մշակոյթի յուշարձանների պահպանման եւ օգտագործման մասին», «որն իր արտացոլումն է գտել ՍՍՀՄ նոր Սահմանադրութեան մէջ»:

Սակայն իր հայատառ գրքով նա ո՞ւմ է յիշեցնում այդ օրէնքը. Հայերի՞ն, Հայաստանի պատասխանատուների՞ն, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից: Չէ՞ որ վերջիններս շատ լաւ գիտեն այդ օրէնքի գոյութեան մասին եւ վատ էլ չեն կիրառում այն, բայց միայն թէ Հայաստանի սահմաններում: Մինչեւ Ղարաբաղ նըրանց ձեռքն էլ չի հասնում, ի՞նչ կարող են անել...

Աւելին: Հայաստանից հեռատիպը հաղորդում է (5), որ Յուշարձանների Պահպանման Հայկ. Ընկերութեան եւ ՍՍՀՄ միւս Հանրապետութիւնների համապատասխան կազմակերպութիւնների համագործակցութեան շնորհիւ լայն աշխատանք է տարւում Ռուսաստանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Անդրկովկասի, Ուկրանիայի, Մոլտավիայի մէջ տարածուած արժէքների ուսումնասիրութեան եւ պահպանման ուղղութեամբ, որ Լենինկրադի Նէվայի պողոտայի վրայ ԺԸ. դարի հայկական եկեղեցին դարձել է գծանկարի ու կիրառական արուեստի մնայուն ցուցադրավայր, որ Ղրիմում, Թէոդոսիայի 7 հայկական եկեղեցիներից 5-ը վերանորոգուած են վերջին տարիներին: Ուրեմն համագործակցում են, վերակառուցում են... Այո՛, եւ նոյնիսկ հեռաւոր Լենինկրադում, բայց ոչ հարեւան Ադրբէջանում:

Առեղծուա՞ծ է: Ոչ, ամենեւին: Պատճառը պարզ է բոլորին եւ այն փնտռելու համար հարկ չկայ հեռուն գնալու: Պատճառը միշտ նոյնն է՝ հողը:

Ինչո՞ւ Թուրքը չի ընդունում ցեղասպանութիւնը.

– Որովհետեւ շատ լաւ գիտի, որ այն ընդունելու դէպքում ստիպուած պիտի լինի ընդունել նաեւ, որ իրենը չէ հողը:

Ինչո՞ւ Ադրբէջանցին ամէն կերպ ճըգնում է ջնջել հայկական դիմագիծը Ղարաբաղի վրայից.

– Որովհետեւ ցանկանում է ապացուցել յետնորդներին, որ իրենն է հողը:

Ուրեմն պէտք է պայքարել, պէտք է ամէն ճիգ ու ջանք գործադրել, փրկելու համար պատմութեան մեր լուռ վկաներին: Սա մեր պարտքն է ոչ միայն յանուն մեր նախնիների յիշատակի, այլ առաւել եւս յանուն մեզ յաջորդող սերունդների:

Մեծ է այս գործում Սփիւռքահայութեան դերը: Սփիւռքահայ կազմակերպութիւնները, մտաւորականութիւնը, մամուլը պէտք է բարձրացնեն իրենց ձայնը, քանի դեռ ուշ չէ...:

Հ. ԳԵՂԱՄԵԱՆ

Փարիզ

---

(1) Տե՛ս՝ Կ. Յովսէփեանի թղթակցութիւնը. «Յառաջ», թիւ 14.836:

(2) «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980, տպաքանակ՝ 1500: Տըպագրման յուրբ եւ համառօտ մեկնաբանութիւնը՝ տես «Յառաջ», թիւ 14.891 եւ 14.946: Գիրքն արժանացել է դըրուատանքների հետեւեալ գրախօսականներում.-

1.- Աւագեան Ս. (Բանասիրական Գիտ. Տոքթ. Փրոֆ.)

ա) «Ղարաբաղը Յուշարձաններում».- «Գրքերի Աշխարհ», Ապրիլ 15, 1981

բ) «Թելադրուած ժամանակի Պահանջներով».- «Աւանգարդ», Յուլիս 7, 1981.

2.- Մկրտչեան Է. (Բանասիրական Գիտ. թեկնածու) – «Խօսուն Յուշարձաններ», «Հայրենիքի Ձայն», Ապրիլ 15, 1981.

3.- Խաչատրեան Յ.- «Ճարտարապետի Արժէքաւոր Տեղեկատու», «Գրական Թերթ», Յունիս 6, 1981:

(3) Տես՝ «Յառաջ», թիւ 14.930:

(4) Այստեղ եւ յետագայում ընդգըծումները մերն են – Հ. Գ.:

(5) Տես՝ «Յառաջ», թիւ 14.816:

MICHEL LEIRIS

La Quête Autobiographique

lettres françaises

par

Daniel LEUWERS

« En disséquant les mots que nous aimons, sans nous soucier de suivre ni l'étymologie, ni la signification admise, nous découvrons leurs vertus les plus cachées et les ramifications secrètes qui se propagent à travers tout le langage, canalisées par les associations de sens, de formes et d'idées ». Ce que Michel Leiris — qui est né à Paris en 1901 — exprime dans *Glossaire, j'y serre mes glosses* (1925) préfigure l'orientation de toute son œuvre.

Proche d'abord des surréalistes à qui son ami André Masson l'a présenté, Leiris assigne à ses premiers poèmes (*Simulacre*, en 1925 et *Le Point cardinal*, en 1927) la fonction d'une recherche onirique qu'il poursuit à travers *Aurora* (écrit en 1927 et 1928, mais publié seulement en 1946), récit où se mêlent des rêves, des voyages imaginaires, des poèmes et des objets hétéroclites. Le texte progresse en fonction des aventures d'Aurora — mélange d'Aurélia et de Pandora —, sous la plume d'un poète qui se déclare «incapable d'inventer des personnages» et qui songe déjà à emprunter les chemins de l'autobiographie.

En 1929, Leiris rompt avec André Breton. Se sentant très proche de Georges Bataille, il donne des textes à la revue *Documents*. Il commence dans le même temps une cure psychanalytique qui va être déterminante pour son évolution littéraire. La quête autobiographique devient alors sa préoccupation majeure, sans qu'il ne la dissocie pour autant du métier d'ethnologue auquel il se consacre dans des missions (*L'Afrique fantôme* est consécutif à la participation de l'auteur à la mission Dakar - Djibouti, entre 1931 et 1933) ou au Musée de l'Homme.

Avec *L'Age d'homme*, Michel Leiris livre une déchirante confession liée aux aléas de sa cure psychanalytique. L'écriture s'apparente à un étrange cérémonial, proche de la tauromachie, où priment les règles d'un jeu meurtrier; l'exploration inquisitrice ne serait-elle pas l'équivalent d'une mise à mort? *L'Age d'homme* fait, dans ce sens, figure d'introduction à la tétralogie de *La Règle du Jeu* où l'auteur va chercher en lui-même la matière de son discours littéraire pour l'élever au niveau du mythe. Etnographe de lui-même, Leiris se confectionne des fiches de travail à partir desquelles il se laisse aller aux mirages des mots imprévus qui s'égrènent en couplets. Il arpente ainsi en tous sens les «perspectives piranésiennes» du langage dont les bifurcations, les convergences ou les disjonctions fraient son chemin au rêve (dont il appréhende parallèlement la matière brute dans *Nuits sans nuit et quelques jours sans jour*).

Obéissant au besoin diffus qu'il a «toujours ressenti de confronter, grouper, unir entre eux des éléments distincts, comme par un obscur appétit de juxtaposition ou de combinaison», Michel Leiris explore plus précisément dans *Biffures* (1948) — premier tome de *La Règle du Jeu* — «les possibilités d'aguillage, d'embranchement qui se découvrent entre les mots». Les mots de l'enfance, les lapsus, les faits et effets du langage lui servent de tremplin pour accéder à une sorte de savoir-vivre qui englobe poètique et éthique. Dans *Fourbis* (1955), l'auteur tente de rogner les griffes de la mort et de briser ses propres murailles. *Fibrilles* (1966) marque l'intérêt de Leiris pour le surgissement libérateur de la révolution sociale (la révolution chinoise et cubaine le requiert) et poursuit davantage encore «la quête d'une authenticité, raison dernière de toute grande poèsie». L'auteur s'aperçoit cependant qu'à trop vouloir circonscrire la poésie par le moyen du discours, celle-ci s'esquive irrémédiablement. Dans *Frêle bruit* (1976), se retrouvent tous les thèmes développés dans les tomes précédents — l'intérêt porté à des cultures différentes, la volonté d'engagement contre les iniquités sociales, le goût du merveilleux —, tandis que l'horreur de la mort s'impose plus fortement au terme d'une exemplaire et musicale recherche de soi.

En marge de cette somme qu'on a pu comparer aux *Essais* de Montaigne, Michel Leiris a développé une intéressante œuvre critique qui, de l'ethnologie à la peinture et à la musique, témoigne de l'éclectisme de l'auteur et de son sens aigu de la modernité.

Les livres de Michel Leiris sont publiés chez Gallimard.

Imprimé sur les presses du Journal «Haratch» 83, rue d'Hauteville 75010 Paris Commission paritaire : N° 55935

Fonds A.R.A.M